

Х.АРҒЫНБАЕВ, М.МҰҚАНОВ,
В.ВОСТРОВ

ҚАЗАҚ
ШЕЖІРЕСІ
ХАҚЫНДА

Бұл кітапты этнография ғылымының, көмбастаушы ғалымдары, осы еңбектің, авторларының аруағына бағыштаймыз.

«Атамура» баспасы

ШЕЖИРЕ - ШЕТИН ТАРИХ

Ше ж іре (арабша шаджараң бұтак, тармақ) халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Сәбит Мұқановтың анықтамасы бойынша «Шежіре» деп кімдерден кімдер туып, қалай өрбігенін баяндайтын ерте заманнан атадан балаға мирас болып келе жатқан ауызша деректерді айтады» (Халық мұрасы. А., 1974, 9-б.).

Шежіре шың мәнінде рудың, тайпаның, халықтың тарихының құрамды бөлігі. Тарихи ата салты бар халықтар жеке отбасының, әулеттің, атақты қолбасшы, мемлекет қайраткерлерінің шежіресін жасауды салтқа айналдырған. Шығыста бұл салт Қытай елінде өте ерте дамыған. Онда сол мемлекетте, көрші елдерде күнбе-күнгі басты оқигалар «хроника» есебінде жазылып, отырған. Осылай өз тарихының деректі негізін жасаған. Көрші Ресейде патшалардың, тексті сословиelerдің, жеке дворян әулеттерінің шежіресін жасау салты қалыптасқан.

Қазақ халқында ата шежіресі ерте кезден бар. «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер жеті рулы елдің қамын жер, жалғыз өзін білген ұл, құлағы мен жағын жер» деген аталы сөздер соның айғағы. Ал жеті атада үлкен сыр бар. Эр үрпақ 25 жастан десек, ол 175 жыл. Бұл болса, бір адамның жеке басының тағдыры арқылы оның құл емес екенін, ата тегін, өз ортасының белді мүшесі екенін, он алты жаста ордаға енер, жау ортасын бұзып-жарып кірер азамат екендігін байқататын фактор.

Шежіре арқылы оның тегі, ата қонысы, қауымға қосқан үлесі, отан қорғаудағы орны, меншік, адами құқы, т. б. болмысы білінетін болған. Ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жұз, жұрт, ел, отан сияқты халықтың барша тарихын көрсетер категориялар айналып келгенде, шежіренің негізгі категориялары. Бұл болса тұтас этнос, халық тарихының сырын ашуға бірден-бір қажет сюжеттер. Қазақ үш жұртынан тұрады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Шежіре де осы үш жұрттың динамикасын көрсетіп, соның нәтижесінде барша халықтану қалыптасары даусыз.

«Монголия қазақтарының ата-тек шежіресі» атты Рахметұлы Шынайдың еңбегінде: «Туыстас немесе көршілес біrnеше отбасы біr қоныста отырса ауыл, ауылда, көрші; іргесі алшақтау болса жерлес. Қандас жеті ата-дан құралғандар (біr атанаң кіндігінен тараган), біr ата 13 атадан асса ру. Біrnеше ру қандастықпен, я біr мұддемен біrіксе тайпа. Біrnеше тайпа қоғамдасып, жұз болып қауымдасады. Тайпадан ірлесе халық немесе ел, оның мемлекет ішінде өзге ұлт, ұлыстармен саяси теңдігі болса ұлыс, дербес шекара, саяси-экономикалық тәуелсіздікке қолы жетсе мемлекет, тілі мен дәстүрі, мәдениеті, өзіндік мекен-жері, әлеуметтік рух, жігері, этникалық ерекшелігі ортақтасып, дараланса ұлт болады» (Өлгій, 1997, 3-б.) деп өте орынды көрсеткен.

Автор сонымен қатар, «жеті ата», «ата-бабалар», «немере ағайын», «жамағайын», «қалыс ағайын» деген терминдерге де анықтама берген: «Жеті ата: 1. Әке. 2. Ата. 3. Әз ата (бұл үшеуі Аталар). 4. Баба. 5. Тектін. 6. Төркін. 7. Тұқиян (бұл төртеуі Бабалар). Жоғарыдағы жетеуі біrігіп «Ата-бабалар» делінбек. Енди Загайын, 15 үрпаққа келейік:

а) Немере ағайын: 1. Бала. 2. Немере. 3. Шөбере. 4. Шөпшек. 5. Өбере.

ә) Жамағайын: 6. Туажат. 7. Жүрежат. 8. Жекжат. 9. Жұрағат. 10. Жамағат.

б) Қалыс ағайын: 11. Өркен. 12. Әulet. 13. Зәузат. 14. Жаран. 15. Қалыс.

Шежіренің қогамдағы орны ерекше. Мұнда тарихымыздың ата тарихы екенін (патриархат дәуірінен) байқаймыз, оның үзбей даму жолында, динамикада, қозғалыстағы тоқтаусыз процесс екендігін әр буынның есіне саламыз. Шашырап жүрген ағайынға шежіре арқылы бөтенсінбей бір-бірінің танысуына болатынын, қарға тамырлы қазақтың алдысы жоқ, сұрай-сұрай қарын бөле шығатынына назар аударамыз.

Шежіре ендеше ұлттық руға, тайпаға, арысқа, жүзге бөлінуі үшін емес, өның тұтастығына, туыстығына ортақ тілі, ортақ діні, өртақ ділі, ортақ Отаны, елі, жұрты бар екеніне, тірлікке, бірлікке, ұлттық сананы қалыптастыруға бағышталған.

«Қазақ, Ахмет Байтұрсынов айтқандай, құғыншы халық». Ол өмір бойы өзін іздейді, ата-бабасын іздейді, кешегі күні, бөлашағын іздейді. Шежіре әр адамның жоғын тауып береді, ата-бабасының өрлігін, ерлігін, тектігін, өз мұддесін ұлт мұддесіне қабыстырған жандар екенін көрсетеді. «Бөлінгенді бөрі жейді», жүз деп бөлініп жүргендердің «жүзі күйсін», «жүзі қара атансын», деген Фабит Мұсірепов ағаның айтқаны тарих сабагы екенін білдіреді.

Ахмет Байтұрсынов ұлт намысы екі адамның, екі ауылдың, екі рудың намысы емес екендігін XX ғасыр басында айтқан-ды. Шежіре ұлттық шежіре болуы керек, ол әр адамның шығу тегі арқылы бүкіл қауымды, халықты таныстыру арқылы табыстыруы керек.

Шежірлер қазақта, мұңғылда, алты алашта хандар шежіресі болып басталады. Шығыс еліне мұсылман дінін таратушы қожалар өздерінің қожалар шежіресін жасады. Бұл туралы кезінде Сәбит Мұқановтың еңбегінде арнайы айтылған еді (Халық мұрасы, 1721-6.).

Мұны жазып отырған себебім, соңғы кезде шежірені өсі қожалар шежіресіне апарып тірегісі келетіндер көбейіп жүр... Маған Қызылордадан келген ұзақ хаттан осы арада үзінді келтіргім келеді. Онда былай делінген (Хатавтордың тексі бойынша беріліп отыр. М.Қ.):

«Біздегі бар шежіре де адам баласының өсіп-өрбүі сонау дүние жүзін топан су басып, жер бетіндегі жан-жануар набыт болар алдында Алладан Нұһ пайғамбарға аян келіп, топан су тасқыны болатыны хабарланған еді.

Одан аман қалу үшін Аллатагала Нұһ пайғамбарға үлкей кеме жасап, өз отбасымен қатар сол кездегі мұсылмандар сиятын (ол 80 адам еді) жан-жаяуарлардан бір еркек, бір үргашысын салуды әмір етеді. Қазір дүние жүзіндегі барлық халық аман қалған сол Нұһ пайғамбардың үш баласы Қам, Сам, Яфшиден тарағандар деген, сол кездегі патшалықтың 2526 жерден мөр басылғаны шежіреде көрсетілген.

Кеңес өкіметі тұсында тарих зерттеушілеріміз ақиқатты жаза алмай, тоталитарлық жүйенің ыңғайына барып, қазақтың шыққан тегі бірде Монгол, Жонғар, бірде арғы түбі ғұн деп Қытайға апарылуы ешқандай шындыққа жуымайды.

Қазақ аталуы Қайсақ, Кассах сөз түбірінен шыққан десе, кейінгі зерттеушілеріміз Шәкерім Құдайбердіұлының, 1991 жылы «Санат» баспасында жарық көрген «Түрік, Қырғыз-Қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабында, сөл 1991 жылы Мұхаметжан Тынышбайұлының «Қаламгер» баспасында басылған «Қазақ руларының шежіресінде», 1994 жылы жарық көрген Жарылқап Бейсенбайұлының «Атамұра-Қазақстан» баспасынан шыққан «Қазақ шежіресі» енбектерінде және басқа да газеттерге жарияланған хабарларда, ауыз әдебиеттерінде Қазақтың шығу тегін кошпенділерге апарып, қаз-қатар болып ұшқан қазға, ең соңында жерге қаққан қазық баламасына теңей «қаз, қазық» түбіріне келе-келе «ақ, -ық» жүрнағы қосылып, Қазақ атауы шыққан дейді. Парсы шежіресіне жүгінсек, Нұбытың екінші баласы Самнан: Ағам, одан Фазар, одан Шалық, одан Арпақшат, одан Оргам, одан Аштақ, одан Тарах, одан Хазар, одан Ибраһим пайғамбар (бұған дейін Адам атаға 45005000 жыл өткен).

Халықтың ұлыс пен ру тайпаларына бөлінуі Ибраһим падғамбардың екі баласы Исмаил (Исмағұл) мен Ысқақтан басталған. Смағұлдан (анамыз Бибіажар) бүкіл Араб елін

мекендереген Хайдар Түрік, Массагет, Кассах таралса, Сқақтап (анамыз Сарадан) Әннас Сабаба ұрпақтары Әнсарлар, пайғамбардың ісін жақтаушылар: Алашқа кіретін Ноғай, Қырғыз, Қазақ, Өзбек, Қарақалпақтар бастау алған. Барлығы құдайға құл, Мұхаммедтің үмбеті екенін мойындағандар. Бұрын құдай дегенді білмей, әлемдегі барлық халық отқа, жанжануарларға, көпшілігі пүтқа табынған екен. Аллатагала рахым қылып сүйген құлы Мұхаммедті дүниеге келтірді.

Оны 40 жасында пайғамбарлық дәрежеге жеткізді. Мұхаммедке Аллатагала 23 жыл қатарынан Жабраил періштесі арқылы пара-пара етіп құран көрімді араб тілінде жіберіп отырды. Оны сол кездегі сауаты бар кісілерге оқытып, құйма құлақтығынан пайғамбарымыз ал-ланың айтқандарын жатқа алып отырды. Құранның әрбір аятынан адам қорамына пайдалы әдістерді тәркілеп, қалың бұқараға жария етіп, хабардар етті. Эр елге, жерлерге, өзінің сенімді жақтаушыларын жіберіп, дүние жүзінің жаралуы бір құдайдың кереметімен болғанын, құдайдың құлы Мұхаммед оның жердегі сенімді өкілі, соңдықтан Мұхаммед пайғамбарға барлық құдайға құлшылық етушілер оған үмбет екенін мойындауларын міндет етті.

Әрине, мұсылмандықты мойындау бірден оп-өңай болған жоқ, көп уағыздаудың арқасында, көпшілігінде Әзіретәлінің қылышының күшімен қан төгіскеңде келгенін айту керек.

Кезекті діназарлармен жаугершілікке шығарда қолбасылар сарбаздарын жинап алып, Алланың бір, Мұхаммедтің ақтығын айта келіп, құдай жолында ұрыста қаза болғандарын шейіт боласындар, Аллатагала ол жалғандарынды атап өтеді. Ұрыста өлөмін деп қорықпандар, жауларынды жеңуге барлық күш-әрекеттерінді жұмсаңдар. «Қаза-ақ!» Аиаңнаи бір туу, ақырында бір өлу ақиқат дегеи ұран тастап шығады екен.

Сонда пайғамбарымыздың әскерлері «Қаза-ақ, қаза-аң, қаза-ақ!» деп күніреніп жауға қарсы үмтүлса, жаулары бет-бетімен қаша жөнеледі екен. Ұрыста өне бойы жеңіп қайтады екен.

Осында ұранмен пайғамбарымыздың 32 мың Сахабасымен Табье, Табьемин және Бабтарын, оның ішінде біздің Орта Азия, Қазақстан, сонау Дағыстан, Азербайжан, Чешенстан, Абхаз, Кавказ халықтарымен, шығысында Қытайға дейін Абрахман баб, оның інісі Әбдрейім баб, екі ұлы Абжалел баб, Ысқаң бабтарды әскери қолбасшысы етіп (бұлар Әзіретәлінің 67-ші ұрпақтары) 4050 мың қолмен, сонау 89 ғасырларда жер-жерлерге Ислам дінін уағыздауға, көибегендері күшпен мойындастып қайтуға қайта-қайта жіберіп отырған.

Олардың жау жүрек ерліктерінің арқасында Орта Азия мен Қазақстан жерінде бірыңғай Ислам діні орнағаны парсыша шежіреде жыр етіледі. Ал қазақ атауының шығуында пайғамбарымыздың жауынгерлерін қуаттандыратын «қаза-ақ» деген ұраннан келе-келе қазақ аталып кетуі толық сиысады. Демек, қазақ атауы пайғамбарымыздың «қаза-ақ» деген ұраныын туындаста керек...»

...«Байқасам бақа екен» дегендей, жоғарыда айтылған хат сарынында И. Байғожин ақсақал шежірені дін тарату мақсатына пайдаланғысы келеді. Жұртты жаңсақтыққа ұрындыратын осы сарынды қолжазбалар бұл күні баспа беттерінен жарық көріп жүргенін де жасыруға болмайды.

Тағы бір мәселеге көңіл аударғым келеді. Жұз тарихи-әлеуметтік категория. Ол байтақ қазақ сахараасында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықтың жер ыңғайына қарай орпаласуына байланысты экономикалық мұқтаждықтан туған. Әрбір тайпалық одақ қыс қонысын, жаз жайлауын көшпелі тіршіліктің өзіндік ерекшелігіне орай құрған. Екінші фактор, ел қорғау, отан қорғау, жер қөрғау мұддесінен туындаған. Үшіншіден, жеті атаға дейін қаы араластырмай, тұқым тазалығып сақ-тау арқылы этностың генетикалық қорын аман алып қа-луға бағытталған. Бұл бөлса белгілі бір географиялық шеңберде, белгілі бір ортада ортақ бүкіл халықтық бақы-лауға алынған. Үш жұз бола отырып, қазақ елінің тәуел-

сіздігін, қазақ жерінің тұтастығын қорғаған. Ортақ тіл, діл, атамекен халықтық бірлікке, мұдде бірлігіне қызмет еткен.

«Жұз» туралы сөз болғанда тағы бір еске алар жай ол мемлекеттік функцияны да орындаған. Жұз ішінде дау-дамай, көш-қон маршруты, рулар арасындағы қарым-қа-тынас регионалдық дәрежеде шешілген. Жұзаралық проблемалар жер, қоныс, ел қорғау, қазақ жерінің тұтастығы, әскери жасақ, ортақ қолбасшы, хандар сайлауы т. б. ел, халық дәрежесіндегі проблемалар келісіліп отырған. Сонымен бірге үш жұз көрші мемлекеттермеи қарым-қа-тынасты бірігіп, ұлттық биіктікten барлай шешкен.

Сондықтан қазақ халқындағы жұз мәселесі әлдебір дүмбіlez атқамінерлер айтып жүргендей «жұзшілдік», «жұзшіл» деген ұғымнан ада жай. Жалпы, қазақ этносы біртұтас этнос. Қазақ атаулы елін руын құрағаны болмаса, ешқашан жұзге бөліп көрмеген, бір-біріне атам қазақтың, бір қазақтың баласы деп қараған.

Жұз қашан пайда болды? Бұл өз алдына мәселе, В. В. Вельяминов-Зернов, А. К. Красовский, С. А. Аманжолов, Х. М. Әділгерев, Н. Г. Апполова, Е. Бекмаханов, С. То-лыбеков сияқты ғалымдар жүргізген талас әлі толастаған емес... Кеңес заманында шежіре ескінің қалдығы есебін-де танылды, оның дамуына тосқауыл қойылды. Алайда, ғасырлар боны қалыптасып келген шежірелік дәстүр бір сәт толастағанмен, халық шежіреге деген ықыласын тоқ-татқан емес. Қазақ шежіресін жасауға Шоқан, Абай, Шекерім, М. Сералин, М. Тынышбаев, Мәшіүр-Жұсіп Қөпееев, Н. Наушабаев, С. Толыбеков, С. Мұқанов т. б. қазақтың ірілері мен пірлері ат салысқаны осы пікірдің дәлелі. Сонымен бірге А. И. Левшин, В. В. Радлов, В. И. Даль, Н. Я. Бичурин, П. И. Рычков т. б. шығыстанушы-лардың еңбегінің орны да ерекше.

Қазақ шежірелерінің тағы бір қайнары шығыс дерек-тері мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Ра-шиди», Әбілғазы Баһадүр хан шежіресі. Қорытып айтсақ, қазақ халқының шежірелік салты ғасырлар қойнауына кетеді. Тәуелсіздік тууына орай шежіре жазам деушілерқаптады да кетті. Алайда, осы науқаншылдық кезінде сыр берген жайлар баршылық.

Ең алдымен регионалдық, тайпалық, жұздік көзқарас алдыңғы позицияға шығып, жеке рудың, тайпаның, жұздің мұддесіне ыңғайлад шежіре жазу ұлт шежіресінің тәртібі мен әдістемесіне нұқсан келтіргені мәлім. Екінші-ден, шындық өрескел бүрмаланағы. Шыққан шежірелер-де методологиялық бірізділік жоқ. Ұшіншіден, жеке адам-ның, әрине қалталының тапсырысымен шыққан шежіре-лерде тарихи принцип аяққа басылуда. Төртіншіден, онан-мұнан құрастырылған шежірелерге «толықтыру» енгізіліп, «жер астынан» табылған жалғақ киіз-кітап шежіре-лер пайда болды.

Бұл күнде олардың көбінің өтірігі шығып жатыр. Тіп-ті, ұлы Бұқар жыраудың шығармалары «қолды» бөлүп, өз аталарын енгізген өлең жолдары пайда болуда. Қолдан жасалған, түзетулер енгізілген жасанды шежірелер жыл сайын көбейіп барады, Мұндай шежірелер ғылыми экспертизадан өткізілген емес. Сондықтан мұндай шежіресіміңдердың ғылыми құнсызыдығы былай тұрсын та-рихқа қиянат, халқымыз алдында ұят жай.

Міне, сондықтан да Қазақстан Республикасы Білім және ғылым Министрлігі Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының (бұл күні марқұм болып кеткеп) көрнекті этнографтары Х. Арғын-баев пен М. Мұқановтың «Қазақ шежіресі хақында» атты монографиясы ғылыми методология негізінде жазылып, баспаға ұсынылып отыр. Мұндағы шежірелер толық әрі ақиқат деудеи аулақпыш. Тіпті, кейбірінде қожалар шежіресінің ықпалы да баршылық. Алайда, әңгіме принципте. Шежіре жасаудың ғылыми жолында үш жұздің шежіре-лері бір деңгейде жасалынды деу де қиыни. Қазіргі кезде Кіші жұздің шежіресі туралы арнайы зерттеу жұмысы жүріп жатыр. Болашақта ол еңбек өз алдына жарық көре-тін болады.

Сондықтан бұл кітапқа Кіші жұздің шежіресін қолда-рынан келгенше бірігіп зерттеген

Вениамин Востров пен Марат Мұқановтың еңбегін үшінші бөлім етіп қостық.

Еңбектің негізгі мақсаты шежіре жазудың ғылыми әдістемесімен, деректер көзімен таныстыру, шежірені қа-рабайырлыққа салуға жол бермеу, оны елді бөлушілікке емес, қазақ халқының ұлттық санасын қалыптастыруға бағыттау. Бұл өте қын міндет. Бір еңбекпен бұл миссия-ны орындау мүмкін емес. Айналып келгенде, бұл бүкіл көзі ашық зиялдың қауымның ісі.

Сөз соңында айтарым: бұл еңбек ұзақ жылдары институт ұжымының, оның этнографиялық бөлімінің еңбегінің нәтижесі. Жол ұзақ та ауыр, өмір қысқа, алайда әр үрпақ халық алдында өз борышын өтеуге парызды. Бұл дүниеден өтіп кеткен авторларға озіміздің ризашылығымызды білдіріп, келесі буынға шежіренің авторлар шешіп ұлгірмеген проблемаларын аманат етеміз.

Өкініші көп өмір ғой. Отан сөғысының ардагері, көрнекті ғалым, жайсаң азамат Халел Арғынбаев ағамыз, қазақ этнография ғылымына еңбегі сіңген, ғылымның сөл саласының қара нары, замандастымыз Марат Сәбитұлы Мұқанов бұл еңбегін баспаға даярлаға ида, өз еңбектерінің жемісін көрмеймін деп ойламаған-ды. Амал нешік, мезгілсіз сүм ажал өларды алып кетті. Бұл еңбек олардың рухани құлпытасы болғандай...

Ғалымдардың ішінде де ғалымдар бар. Бұл халықтану саласындағы екі әріптесіміз көш басындағы азаматтар еді, жарты ғасыр үзбей қалам тартып жүрген еді. Орындары ойсырап қалды. Назым Хикмет айтқандай:

Егерде сен жанбасаң, жанартаудай атылып,
Егерде ол жанбаса, аруақты шақырып,
Егерде біз жанбасақ, замананы сапырып,
Басар ма еді бұл әлемді тұнек пенен қапырық,
О, дүние, жатар ма едің топырақ бон шашылып,

(аударма автордікі) енді Халелдей, Мараттай жанартаулар қазақ этнографтары арасынан шығуға жазсын!

Манаш Қозыбаев,
ҚР YFA-ның академигі,
тарих ғылымының докторы, профессор.

*ХАЛЕЛ АРҒЫЖБАЕВ
тағих ұылымының докторы,
Професор*

*ҰЛЫ
ЖУЗДІК
ШЕХІРДЕОД*

Ұлы жүз құрамына енген тайпаларды халық «Ұлы жүз үйсін» атап қырған. Ұлы жүз құрамына жалайыр, албан, сұан, құлат, сарыңисін, сіргелі, ысты, ошакты, шапырашты, шанышқылы және қаңды тайпалары енеңі.

(17-18-демір)

Бірінші бөлім

І тарау ҚАЗАҚ ЖҮЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖАЙЫНДА

Қазақ жүздері XVXVI ғасырлар аралығында Қазақстанның эр өңірінде қалыптасқан тайпалар одағы. Жүз-дердің шығуы мен «Жүз» атауының тарихи мәні туралы ғылыми тұрғыда дәлелденген ортақ пікір әлі жоқ. Кейбір зерттеушілер бұл атауды әлде бір бүтін нәрсениң, құбы-лыстың «бөлшегі», «саласы», «бір жағы» деп қарастырса, енді біреулер оны «жүз», «жүздік» сандарымен байланыс-тырады. Қайткен күнде де қазақ жүздерін «өзінің саяси, экономикалық, тілдік және мәдени тұтастығымен сипат-талатын дербес халықтың жеке бөлшектері» ретінде қа-растырган жөн болар.

Қазақ жүздерінің қашан, қандай жағдайларға байла-нысты шығуы туралы да дәлелденген ортақ пікір жоқ. Н. И. Гродеков, Г. Н. Потанин және Н. А. Аристов сияқты зерттеушілер қазақ жүздерінің шығуы туралы кейбір халық арасына кеңінен тараған аныз-әңгімелерді көлтіру-мен ғана шектелгеп.

Айталық, Н. Гродеков Алайтың Байшора, Жаншора және Қарашора атты үш ұлы болған да, олар осы ретімен Ұлы, Орта және Кіші жүздердің арғы тектері болғандығы туралы анызды көлтіреді; М. Шорманов шежіресінің не-гізінде Г. Н. Потанин, қазақ халқының арғы тегі Қотан-ның Юсун, Ақжол және Алшын атты үш ұлы болған да, олар осы ретімен қазақтың үш жүзінің негізін салған-дығы туралы екінші анызды көлтіреді; Диқанбай батыр шежіресінің негізінде Н. Аристов қазақ халқының арғы тегі Әбілқайырдың Байшора, Жаншора және Қарашора атты үш ұлы, осы ретімен қазақтың үш жүзінің негізін салғандығы туралы үшінші анызды көлтіреді; біздің ел арасынан жинаған деректеріміз үш түрлі анызға негіз-делген болжамдар туғызып отыр. Бірінші болжам бойын-ша Қазақтың (Алайтың) Ақарыс, Жанарыс және Бек-арыс атты үш ұлы болған; екінші болжам бойынша Қазақтан (Алаштан) Ақшора, Жаншора және Бекшора туады, үшінші болжам бойынша Қараменdedеи Байшора, Жаншора және Қарашора туады да, олардан сол ретімен қазақтың үш жүзі бастау алады.

Әрине, мұның бәрі тек аныз ғана, өйткені әр түрлі атпен қазақтың әр жүзіне жеке-дара өнің түп атасын, яғни тегін табу ешбір шындыққа үйлеспейтіндігі ғылым тарапынан әлдеқашан дәлелдеиген жайт.

Шығыстапушы ғалым В. В. Вельяминов-Зернов қазақ жүздерінің Хақназар ханының тұсында (XVI ғ.) қалыптасқандығы туралы халық аныздары негізінде жүздердің XVII ғасырда Қазақстанның онтустігінде пайда болғандығын баяндайды. Ресей бас штабының офицері М. Красовский қазақ жүздерінің қалыптасуын Қасым, Хақназар және Шығай сияқты қазақ хандарының заманыидағы (XVI ғ.) олардың бір-бірінен алшаң ориаласқан қоныстары қазақ жүздерінің шығуына пегіз болғандығын дәлелдейді.

Х. М. Әділгерев пен С. А. Аманжолов сияқты қазақ ғалымдары қазақ жүздерінің қалыптасуын монгол шабуылына дейінгі заманға, яғни б. з. VII-XI ғасырлардағы Батыс түркік қаганаты дәуіріне апарып тіреиді.

Қазақ жүздерінің қалыптасу себептері жайында тарихи шындыққа недеуір жақын келетін ой-пікірді академик В. В. Бартольд айта келіп, табиғи және климаттық жағдайына ңарай бір-бірінен ерекшеленген үш аймақта (Жетісу, Сырдарияның төменгі ағысы мен Орталың Қазақстан және Батыс Қазақстан), қазақ жүздері мен қазақ хандығының қалыптасқандығын баян еткен.

Академик В. В. Бартольдтың бұл пікірін қолдай отырып, профессор М. П. Вяткин географиялық орта өсеріне қоса, ол аймақтардың экономикалық және саяси жағынан ерекшелене түсүі сол өңірлерде үш бірдей қазақ жүздерінің қалыптасуына негіз болғандығын дәлелдей түскең.

Бес томдық Қазақ ССР тарихының авторлары да көптеген этносаяси және кәсіби факторлардың өсерімен XV XVI ғасырларда Қазақстан жерінде үш этноаумақтық бірлестік Ұлы, Орта және Кіші жүздер қалыптасқандығын атап көрсеткен. XV ғасырдың 60-жылдарында Жетісудың батысында қазақ хандығы құрылды. Ол бұдан кейінгі жылдарда өз аумағын үздіксіз кеңейте берудің нәтижесінде Батыс, Орталық, Оңтүстік және Оңтүстікшығыс Қазақстанның кең-байтақ атырабында мекендейтін көптеген түркі, түркіленген монгол жәнет. б. тайпалар мен рулады бағындырып, оларға өз үкімін жүргізді.

Нәтижесінде осы кең өлкеде қазақ халқы қалынтасты. Оның құрамына негізінен Қазақстан жеріндегі алғашқы феодалдық мемлекеттер қоластында болған жергілікті тайпалар енді. XVXVI ғасырларда оның құрамына Кок және Ақ ордалар ыдырауынан кейін қалыптасқан Өзбек хандығы, Ноғай ордасы, Моголстан және т. б. мемлекеттер енді. Хандықтың және біртұтас халықтың қалыптасуы көшпөлі қөғамда ру-тайпалық жікшілдікті, феодалдық быттыраңқылықты жоя алмады. Қазақ халқының қалыитасуымен бірге, үш жүзге бөліну шырғалаңы басталды. Бұл, әрине, жүздеген жылдарға созылған бұралаңы мол, өте ауырда ұзақ даму кезеңі болды.

Сөйтіп, Қазақстан жерінде жүздердің құрылуы ондағы бір-бірінен оқшауланған үш табиғи географиялық және шаруашылық аймақта (Жетісу, Орталық және Батыс Қазақстан) саяси тұтастықтың әлсіздігіне байланысты еді. Жетісудағы Моголстан мемлекетінің атырабыыда Ұлы Жүз бірлестігі; Орталық, Шығыс, Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанда Орта жүз бірлестігі; Батыс Қазақстандағы Ноғай ордасы атырабында Кіші жүз бірлестігі қалыптасты. Бұл бірлестіктердің арасында қарым-қатынас бір сәт үзілген емес, бірақ геополитикалық талқыға түсken елде саяси бірлік әлсірей берді, эр жүзде феодалдық ыдырау қүшіне түсті. Жеке хандықтар, сұлтапдар иеліктері XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Жоңғар шабуылына төтеп бере алмай, олар тез арада Ташқент, Түркістан қалаларына дейін басып алды. Мұның өзі қазақ жүздерінің саяси әлсіздігін көрсетti.

Қазақ халқының құрамына енген коне тайпалардың тарихы тек қазақтың ғана емес, сонымен бірге басқа да көптеген Орта Азия және Еділ бойы халықтарының шығу тегін зерттеуде де маңызды.

Жетісу өңірінде ежелгі үйсіндердің маңайына басқа тайпалардың топтасуы қазақ халқының қалыптасуынан көп бұрын болған. Мұндай бірігудің кәсіби себептерімен бірге сыртқы жаудан қорғану мақсаты да болғанға ұқсайды. Сойтін, күпдердің күнінде Моголстан құрамыпдағы бір топ тайпаларының тіл табысып шығысуының нәтижесінде олардың арасында пайда болған бірлік, ортақ мәдени дәстүр Ұлы жүз бірлестігін қалыптастыруды. Ұлы жүз құрамына епген тайпаларды халық «Ұлы жүз үйсін» атандырған. Бұны кейбір архив, әдеби және ел арасынан озіміз жинаған деректер де дәлелдей түседі. Ұлы жүз құрамына жалайыр, албан, суан, дулат, сарыүйсін, сіргелі, ысты, ошақты, шапырашты, шапышқылы және қаңлы тай-палары енеді.

Үш жүздің басын қосып, бүкіл қазақ еліне хандық құрған Төуке ханның заманында (1680-1718) Ұлы жүздің тікелей билеушісі Төле би болды. Төуке хан, одан соң Болат хан өлгеннен кейін, әр жүзде хандықтар пай-да болған кезде Ұлы жүзге Жолбарыс хан сайланы да, ол Ресеймен жақында амалын іздестірді. Бірақ, Жолбарыс хан 1739 жылы бәсекелестер қолынан қаза тауып, елді өнім мұрагерлері басқарған. XVIII ғасырдың 40-жылда-рында Ұлы жүз тайпаларының кейбір бөлігі Ресейге бодан болды. Бірақ бұл өңірдің Ресейден тым шеткегі ортталы-суының нәтижесінде патша өкіметінің әмірі Ұлы жүз елі-не шын мәнінде XIX ғасырдың ортасында дейін жүре қой-мады.

Ұлы жүз жұртшылығы сап рет шетел басқыншылары-ның шабуылына душар болды. XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында Жоңғар шабуылының зардабын шекті. XIX ғасырдың басында Ұлы жүз мекенінің недәуір бөлігі Қоқан хандығының өктемдігін мойындауға мәжбүр болса, осы ғасырдың ортасында Ресей патшалығына бо-дандыққа еріксіз мойынсұнды.

1848 жылы патша үкіметі Ұлы жүз қазақтарын бас-қару үшін Батыс-Сібір генерал-губернаторының құрамында Улкен орда приставствосын (басқармасын) құрды. XIX ғасырдың 70-жылдарында Түркістан генерал-губернаторы-ның құрылуына байланысты, оның құрамында Жетісү және Сырдария облыстары құрылды да, олар уездерге, облыстарға және ауылдарға бөлінді. Ұлы жүз қазақтарын патшалы Ресей тарапынан осылайша басқару жүйесі Қа-зан төңкерісінің жеңісінде дейін созылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ұлы жүз қазақтары негізінен Жетісү облысының Қапал, Жар-кент және Верный уездерінде, Сырдария облысының Әу-лиеата, Шымкент және Ташкент уездерінде мекендерген.

Қазақ хандығы мен жүздерінің қалыптасуынан көп бұрын, сонау Алтайдан Дунайға дейінгі атырапта Қыпшақ тайпалық одағы өмір сүрді. Олар көптеген қазақ тайпаларының этникалық құрамына енді. Уақыт өте келе Шығыс және Орталық Қазақстан жерінде Орта жүз бірлестігі қа-лыптасты. Олардың тікелей түп төркіні Көк орда мен көшпелі өзбек мемлекетінің құрамындағы тайпалар еді. Оның ішінде әсіресе, Орта жүз бірлестігін қалыптас-тырударғы Арғын тайпасының ықпалы мен орны өзгешеболатын. Сондықтан да халық Орта жүз қазақтарын «Орта жүз арғын» атандырған. Оның құрамына арғын, найман, уақ, керей, қыпшақ және қоңыраттайпалары енеді.

Орта жүз қазақтарының қысқы тұрағы Сырдария-ның орта ағысында, Қызылқұм, Мойынқұм өнірлерінде, Қаратаудың терістік беткейінде, Балқаш көлінің солтүс-тігінде болатып да, жазда Төбыл, Есіл, Төргай, Ертіс, Сарысу өзендерінің бойлары мен Сарыарқа өнірін жайлай-тын. Орта жүз бірлестігі пайда болғаннан бастап, оның мекен-жайының аумағы біртінде кеңейе түсті. XVII ға-сырда Орта жүз жұртшылығы Орталық, Солтүстік, Шығыс және Оңтүстік Қазақстапның кең атырабын мекендерген еді. XVII-XVIII ғасырларда Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім және Төуке хандардың қоластындағы кең өнірде негізінен Орта жүз қазақтары мекендерді. XVIII ғасырдың басында Орта жүз жерінде Сәмеке және Күшік хандардың дербес хандықтары; Барақ және Әбілмәмбет төрелердің дербес иеліктері жеке-дара өмір сүрді. Мұндағы феодалдық бытыраңқылық қазақ жерінің айтарлықтай болімін XVIII ғасырдың басында Жоңғар мемлекетінің жаулап алуына мүмкіндік туғызды. Айталақ, наймандар мен керейлерді Алтайдан, Ертіс бойы мен Тарбағатай өнірінен; арғын-дарды Орталық және Оңтүстік Қазақстанның шығысынан Орталық Қазақстанның Солтүстік-батысы мен Оңтүстік өніріне ығысуға мәжбүр етті. Бірақ Орта жүз жұртшылығы Жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық құресті бір сәтке де тоқтатқан жоқ. Оның басында Абылай хан, Қан-жығалы Бөгенбай батыр, Қаракерей Қабанбай батыр, Шақшақ ұлы Жәнібек батыр, Қаз дауысты Қазыбек би, Сүйіндік, Бұқар жырау, Олжабай батырлар тұрды. Ұлы жүз тайпаларының мекен-жайы түгелдей Жоңғарлар биле-үіне көшті де, Төле би Ташкентте отырып, Жоңғар хандығына бағынышты

жағдайда салық төлең тұруға мәжбүр болды. Ал, Кігai жүз елі солтүстіктен казактар, башқұрттар, батыстал Еділ бөйи қалмақтарының толассыз шабуылының нәтижесінде Әбілқайыр хайның басшылығымен Ресейге ар-қа сүйеуге мәжбүр болды. Сөйті, олардың Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстанда жоңғарға қарсы жүргізіл-ген шайқастардан тыс қалғапдары да шындық. Тіпті, Жоңғар мемлекетінің күйреуі кезінде Шығыс Түркістан шегі-нен өтіп жауға ойран салған да Бөгенбай, Қабанбай батырлардың айбынды қолдары бөлательн.

XVIII ғасырдың екінші жартысында, Жоңғар хандығының күйреуінен кейін Орта жүз тайпалары өздерінің атамекеніне оралды. XVIII ғасырдың сонына қарай олар Ырғыз, Торғай өзендеріне, Ресей шекарасынан Сырдарияның ортаңғы ағысына дейінгі аралықты алып жатты.

XVIII ғасырдың 40-жылдарында Орта жүз Ресей патшалығына бодаидыққа түсуге мәжбүр болды. Жоңғар хандығы мұлде күйрекен соң, Абылай сұлтан Орта жүз қазаңтарын жеке хандыққа біріктіріп, 1771 жылы үш жүзге хан сайланды. XVIII ғасырдың соны мен XIX ғасырдың басында Орта жүз жүртшылығы біршама өсіп, олардың мекен-жайы да кеңею түсті. Нәтижесінде 1815 жылы Орта жүзде екінші хандық қалыптасып, Бөкей хан сайланды. 1817 жылы Бөкей хан, 1819 жылы Үәли хан өлгеннен кейін патша үкіметі Орта жүздегі хандықтарды жойып, олардың орнына 1824-1859 жылдар аралығында Қарқаралы, Қекшетау, Аяқөз, Ақмола, Аманқарағай, Баяпауыл, Үшбұлақ, Қекпекті, Құсмұрын және Атбасар сияқты он сыртқы дуандарды құрып, оларды дуанбасы төрелер басқаратын етті. Дуан 1520 болыстан, әр болыс 1012 ауылдан тұратын. Мұндай өкімшілік жүйесі XIX ғасырдың 60жылдарына дейін өмір сүрді.

Патшалы Ресей тарапынан қазақ хандығын жою халықтың мемлекеттігін, өз алдына елдігін жөю әрекеттері отарлау саясатының негізгі мақсаты болғандығы даусыз. Соңдықтан қазақ мемлекеттігі үшін күрес тәластамады. Абылай ханының немересі Кенесары Қасымұлы 1837-1847 жылдар арасында азаттық үшін күрес жүргізді. Кенесары қазақ халқының соңғы ханы болды. Оны халық ақ киізге отырғызып хан көтерді. 1847 жылы патша генералдары астыртын айдал салған Алатау қырғыздарының қолынан қаза тапты. Осы тұста азаттық қозғалыс туыс халықтың қан төгісіне ұласқанын да айтуды керек.

1868 жылы саяси реформа бойынша Қазақстан жері облыстарға, уездерге, болыстарға және ауылдарға бөлінді. Қазан революциясына дейін Орта жүз жүртшылығы негізінен Торғай, Ақмола, Семей және жартылай Жетісү, Сырдария облыстарында мекендеген.

Қазақ халқы қалыптасқаннан көп бұрын Батыс Қазақстан өнірінде Маңғыт немесе Ноғайлы тайпалар одағы қалыптасқан-ды. Бұл одақтың құрылуына ішкі себептермен қоса, сыртқы дүшпаниан қорғану мақсаты да эсер еткен болар. XV ғасырдың соны мен XVI ғасырдың басында, мүмкін сәл кейшіректе шығар, Ноғай Ордасынан бөлінген қазақ тайпаларының, яғни Алшын одағының негізінде Кіші жүз бірлестігі қалыптасты. Соңдықтан да Кіші жүз қазақтарын ел арасында «Кіші жүз Алшын» атаидырған. Оның құрамына 12 ата Байұлы (адай, алшын, жаппас, алаша, байбақты, беріш, масқар, таз, есентемір, ысық, қызылқұрт, шеркеш); Жетіру (табын, тама, кердери, керейт, жағалбайлы, телеу, рамадан); 6 ата Әлімұлы (қаралесек, қарасақал, тортқара, кете, шөмекей, шекті) енеді.

Байұлы рулары XVIII ғасырда негізінен Кіші жүз жерінің оңтүстік-батысын, яғни Жайық өзенінің төменгі ағысы мен Жем бойын, Сам құмы мен Маңғыстау түбегінде мекендейтін; Жетірудың көпшілігі Қазақстанның солтүстік-батысын, яғни Жайық өзенінің орта ағысыны, Қобда, Елек және Ор өзейдерінің бойын және Мұғалжар тауларының қойнауларын мекендейтін; Әлімұлы ұрпағы Батыс Қазақстанның кең-байтақ шығыс өнірін, яғни Ырғыз, Торғай өзендерінің бойында, Шалқар көлінің төңірегінде, Кіші және Үлкен Борсық құмдары мен Қарақұм атырабында және Сырдарияның төменгі ағысында мекендейтін.

Әрине, жоғарыда көрсөтілген Кіші жүз қазақтарының мекен-жайлары еш өзгеріссіз қала берген жоқ. Кейбір рулар немесе оның шағын бөлімдері әрқылы себептермен қоныс аударып та тұрған. Мұндай жағдай, әсіресе XVIII ғасырдың бірінші жартысында жоңғар шабуыллына байланысты болса, сол ғасырдың екінші жартысында Сырым батыр көтерілісіне байланысты болды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Батыс Қазақстанның барлың өнірінде Кіші жүзге кіретін үш ұлken тайпалық топтардың өкілдерін де кездестіруге болатын еди. Дегенмен, олардың негізгі топтары өздерінің ата мекенінде қалды.

XVII ғасырларда Кіші жүз құрамына енген негізгі ру-тайпалық топтар Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім және Тәуке хандардың иеліктерінде болды. Тәуке хан Төле, Қаздауысты Қазыбек және Әйтеке билер арқылы қазақтың үш жүзіне бірдей хандық билігін жүргізді.

Тәуке хан өлгеннен кейін Кіші жүзге Әблқайыр хан сайланды да, ол біріншіден, жоңғарларға қарсы Ресей сияқты іргелі елге арқа сүйеу мақсатын көздесе, екіншіден, Ресей патшалығының қолдауымен қазақтың үш жүзіне бірдей өзінің хандық билігін орнатуды да ойлады. Қайткен күнде де, оның Ресеймен жақындасу саясатын жүргізгендігінде күмән жоқ. Ақырында, 1731 жылды ол Кіші жүз қазақтарын Ресейге бодан етіп тынды. Әблқайырдың ресейшілдік саясатына қарсы топтар да аз болған жоқ. Нәтижесінде, ол 1748 жылды Барақ сұлтанның қолынан қаза тапқаннан соң Кіші жүз хандығына, оның мұрагерлері - Нұралы, Ералы, Есім, Айшуақ және Шерғазы хандар хандық салтаиатын құрды. 1824 жылды патша өкіметі Кіші жүзде хандық басқаруды жойып, оның орнына басқарушы сұлтандар басшылығымен Кіші жүз жерін Батыс, Орта және Шығыс әкімшілік жерлеріне бөлді. Бірақ, көп ұзамай басқару жүйесі тағы да өзгеріп, «дистанциялық басқару жүйесі» енгізілді. Небәрі Кіші жүз жерінде 56 дистанция құрылып, олар ауылдарға бөлінді. Тек, Арас өнірінде, Қарақұм мен Маңғыстау түбегінде және Сырдария бойында мекендейтін елдерде бұрынғыдай рулық басқару жүйесі қалдырылды.

XIX ғасырдың басында Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында Бекей хандығы құрылды. 1845 жылды Жәңгір хан өлген соң патша өкіметі Бекей ордасыдағы хан билігін де жойды. 1867-1868 жылдары саяси реформа бойынша Кіші жүз жері облыстарға, уездерге бөлінді де, Кіші жүз жұртшылығы Орал облысының Орал, Ілбішін, Темір уездерінде; Торғай облысының Үргез, Торғай және Ақтөбе уездерінде; Сырдария облысының Перовск, Қазалы уездерінде; Закаспий облысының Маңғыстау уездерінде және Бекей ордасында қалды. Реформа патша өкіметінің отарлау саясатының мүддесіне сай жасалғандықтан, ол бүкіл Кіші жүз жұртшылығының наразылығын туғызды. Төрелер мен билер олардың қоғамдағы құқының біраз шектелуіне наразы болса, жалпы бұқара халық отаршылық езгінің одан әрі қүшіне түсіне наразы болды. Сондықтан да Кіші жүз жұртшылығы сан рет халық батырлары Сырым Дағұлының, Исатай Тайманұлының, Есет Көтібарұлының, Жанқожа Нұрмаганбетұлының басшылығымен патша үкіметіне және жергілікті билеушілер өктемдігіне қарсы қарастырылды.

Үш жүзге бөлінген бүкіл қазақ халқы ертеден бастап, XX ғасырдың басына дейін негізінен көшпенделікке, не жартылай өтырықшылыққа негізделген мал және жер шаруашылығымен айналысумен бірге эр түрлі қолонер, т. б. үй қесіптерімен де шұғылданды. Көптеген көрші халықтармен экономикалық, сауда-саттық қатынастар да болды. Бүкіл үш жүз жұртшылығы біртұтас қазақ тілінде сөйледі. Олардың заттай және рухани мәдениетінде де кейбір жергілікті ерекшеліктер болмаса, айтарлықтай озгешеліктер бөлған жоқ.

Деректер көзі. «Ұлы жүз» деген қазақ ұғымы ұзақ уақыт бойы орыс әдебиеттерінің деректерінде «Ұлкен орда», «Аға орда», «Аға жүз» және басқа сөздермен жиі бүрмаланып келді. Біріншіден, ол «ұлкен», «аға» сөзі өз мағынасына сәйкес келмейді, екіншіден, орда мен жүз екі басқа, үшіншіден, қазақтардың өзі жүз орнына орданы қолданған емес. Не дегенмен «ұлы жүз» сөзін қырық құбылта берудің жөні жоқ. Сондықтан орыс тілді деректердегі «аға

жұз» (старший жуз) қазақтың ұлы жүзіне балама ретінде құлаққа сіңісті болғандықтан осы тіркеске дең қойғанымыздұрыс секілді.

Ұлы жүз ұғымы да қазақтың басқа тайналары тәріздес, қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығысында XVXVI ғасырлар аралығында пайда болды. Оған кіретін көптеген рулар мен тайпалар, зерттеушілер атап көрсеткеніндей, бұл кезеңге дейін де, яғни қазақ хандығы мен қазақ жүздері пайда болғанға дейін ғұмыр кешіп, тарихта озіндік күрделі із қалдырып келді.

Бұл рулар «қазақ халқы» деген жалпы атау пайда болғанша Жетісу өніріндегі байырғы үйсіндер құрамына енген еді. Бұған шаруашылық мақсаттан бұрын әскери қорғаныстан туған жайлар мықты әсер етті.

Уақыт өте келе Моголстанның құрамында терең тамыры бар жер-су, көші-қон жағынан топтасқан мәдени қауымдастық дүниеге келді. Халық оларды «ұлы жүз үйсін» деп атап кетті. Бұны біз ел арасынан жинаған қазақ шежіресінің әр түрімен қатар, беделді тарихи мағлұматтарда растай түседі.

Ұлы жүз құрамына: Жалайыр, Шапырашты, Қаңлы, Шанышқылы, Сіргелі, Ысты, Ошақты, Албан, Суан, Сарыүйсін мен Дулат енді. Бұл рулар әуелі, негізінен Жетісу өнірін мекендей, бара-бара Қазақстанның оңтүстік-шығыс бағытыпа қарай ойысты. Көшпелілердің қыс қыстауы Балқаш құмының құнгейі, Мойынқұм, Іле, Шу мен Талас өзендерінің бойы, ал жаз жайлауы Жонғар мен Іле Алатауы, Тянь-Шань мен Қаратай қыраттарының теріскеjіне дейін созылып жатты. Тәуке хан тұсында Ұлы жүзге Төле би тубегейлі билік етті. Ол өлгеннен кейін, XVIII ғасырдың қырқыншы жылдарында Ұлы жүздің шағын бөлігі мен руларын Ресей қарамағына қосқан Жолбарыс хан болды. Бірақ, бұл жүздің қонысы тым қашық болғандықтан, тіпті XIX ғасырдың аяғына дейін, орыс патшалығы үкіметінің құрығы онша жетпеді. Ұлы жүз халқы талай мәрте сырт тараптан басқыншылар шапқыншылығына ұшырап отырды. XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында олардың ата жүрті жоңғарлардың шабуылына тап болды. XIX ғасырдың басында Ұлы жүздің басым бөлігі Қоқан хандығының құрамыпа кірді. Сөл ғасырдың аяғына таман Ұлы жүз түгел дерлік отарлау саясатының салдарынан патшалық Ресейге бағыпды.

Бұл жоғарыда көрсетілген тарихи оқигалар, әсіресе, көріні мемлекеттердің қанды жорықтары, рулар мен тайпалар арасындағы өз қырқыс-таласы олардың құрамы мен тарауына, Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағындағы Ұлы жүз халқының өзіндік шаруашылық-мәдени жағынан екшелуіне әсер етней қөймады.

Бұл тақырыпты тубегейлі зерттеген В. В. Востров Ұлы жүздің рулық құрамы туралы сенімді мағлұматтар орыс деректерінде кездесетінін атап өтеді. Ол 1748 жылы Ресей дипломаты А. И. Тевкелев құрастырга Ұлы жүздің рулық құрамы туралы былай дейді: «Үлкен ордада он ру болса, бәрі де бір сөзben Үйсін деп аталады, ал ол, атап айтқанда, былай болып бөлініп кетеді: Ботбай үйсін, Шымыр үйсін, Динес үйсін, Сиқым үйсін, Әбу үйсін, Сары үйсін, Ұлы үйсіп, Шайышқылы үйсін, Қойлы үйсін, Жалайыр».

Бұл мәліметтерді бағалауда В. В. Востровтың «бұлар толық та дәл емес» деуінің жаны бар. Шын мәнінде Тевкелев түзігінде Ұлы жүздің ежелгі рулары Ошақты мен Шапырагаты енбей қалып, Дулаттың орныша оның төрт тармағы (Ботбай, Сиқым, Шымыр мен Жаныс) алынаады; ал, Албан мен Суан бірігіп, Албансуан деп беріледі; оның үстіне рулар мен тайпалар түбірімен шатастырылады. Осы тәріздес кемшіліктерден П. И. Рычковтың мағлұматтары да құралақан емес Ол «Жаныс, Сиқым, Шымыр, Сүйік, Қыық...» деп таратады. Бұл түзімде Ұлы жүзге енетін Дулат руының Жаныс, Сиқым, Шымыр аталары келтіріліп кететіні байқалады, одан кейін, Үйсін, Қаңлы, Шанышқылы, Албан, Суан мен Ысты тіркеледі. Бұл қателерді қайталағанда П. И. Рычков М. Тевкелевтің жоғарыда көрсетілген кемшіліктегіне ұрынаады.

Ұлы жүздің рулық құрамы туралы XIX ғасырдың аяғына тән архив ңазынасы да бар. «Үлкен Орданың қырғыздары (қазақтары), дейді ол құжатта, түгел өздері Үйсін деп аталады. Олар төмендегідей болып бес руға бөлінеді: 1. Дулат, 2. Албан, 3. Жалайыр, 4. Шапырашты, 5.

Суан». Оғай қоса, бұл құжатта кішігірім рулар мен тайпалар туралы мәліметтер көлтіріледі. Жоғарыда аталған рулар Ұлы жүздің құрамына енсе де, олар толық емес. Олардың ішінде Қаңлы, Сіргелі, Шанышқылы, Ысты, Ошақты мен Сарыгүйсіндер мұлде жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысында кездесетін архивте Ұлы жүздің рулық құрамы мен саны туралы толық та мол деректер ұшырасады. Онда Үлкеп үйсін ордасы Абақ және Тараңтан тұратыны көрсетіледі. Абақ жеті руга бөлініп, Сарыгүйсіндер 1700 шаңырақ, Албан8477, Дулат37672, Суан1025, Шапырашты1910, Ысты 7514, Ошақты 800 шаңырақ құрайды. Тараңтан Жалайыр делініп, бұның қатарында Ұлы жүздің құрамына енетін ежелгі Қаңлы, Шанышқылы мен Қатаған рулары қалып кетеді.

Ш. Үәлиханов «Қазақ тарихының Геродоты» деп атаған орыстың атақты шығыстанушысы А. Левшин XIX ғасырдың басында қазақ далаһы туралы үш монография жариялад, Ұлы жүз қазақтары хақында еске салып: Үлкен орда Үйсін, Дулат және Сіргеліден тұрады, кейіннен оларға Орта жүзден Қоңырат рулары қосылды дейді. Бұл мәліметтер ұзынқұлақтан жазылып алынған, өйткені А. Левшин Ұлы жүз қазақтарының арасында ешқашан болған емес. Оның жорамалының дұрыстығы Ұлы жүздің үйсіндерден тұратындығы, ал Дулат иен Сіргелінің этникалық тегі туралы ойы жаңсақ. Қоңыраттардың Ұлы жүзге қосылуы да күмәнді, себебі, олар Ұлы жүзбен қанаттас ғұмыр кешсе де, Орта жүзге жатады, бұл туралы қазақ шежіресі мен Қоңыраттардың рулық құрылымын, атабабасының тарихын бес саусақтай білетін қариялар жаңылыспай айта алады.

Ұлы жүз құрамы туралы Ш. Үәлихановтың көлтіргендегі де толық емес. Қазақ ғалымы өзінің Ұлы жүз қырғызңайсақ ордасы туралы аңыз бер өпсана мақаласында Ұлы жүз ежелгі монгол халқының үйсінінен шығып, өздері Шыңғыс-хәнның замандасы Майқы биден тарайды деп жазады. Одан әрі ол Ұлы жүздің құрамына Жалайыр, Дулат, Албан мен Суан еніп, Дулат руыпан бөлінетін, Сарыгүйсінге тірелетін Үйсін болып келеді деп көрсетеді, Ш. Үәлиханов бұл орайда бірнеше дәйексіздік танытады. Біріншіден, Үйсіндер монгол халқы емес, екіншіден, Сарыгүйсіндер ешқашан Дулат құрамына енбеген. Ш. Үәлиханов көлтірген қазақ шежіресіндегі Ұлы жүздің арғы тегі Майқы би деген Рашид ад-Дин дерегіне сай, онда Майқы Үйсін руынан екені көрсетіледі. Алайда, Ұлы жүзді тек бір кісіден, оның ішінде Майқы биден тарады деу халық аңызы болып есептеледі. Шоқан көптеген аңыздар мен қазақ шежіресін салыстыра отырып, Ұлы жүздің ататегін түгендереп, Үйсіннен ежелгі рулар: Қатаған (Шанышқылы), Жалайыр, Қаңлы, Ысты, Шапырашты, Ошақты, Сарыгүйсін, Албан, Суан мен Дулат тарайтынын нақтылап кетеді. Ол құрастыран шежіреде Төбейден Үйсін, Үйсіннен Қойылдыр (Қатаған-шанышқылы, Мекрен (Жалайыр), Майқы (Ысты, Бәйдібек, Шапырашты, Ошақты); Албаннан Сары (Сүйерқұл, Таубасар) және Шыбыл (Қызылбөрік, Қоңырбөрік) т. б. Ұлы жүздің басқа аталары туралы Ш. Үәлиханов бұндай мәлімет бермейді. Бірақ, бұл қазақ ғалымының XIX ғасыр ортасындағы үзік деректері соңғы жылдардағы зерттеушілердің мәліметтері мен біздің күндердің куәларының айтқанымен молыға түседі.

XIX ғасырдың аяғында орыс оңымыстысы Н. Аристов түркі халықтарының этникалық тарихын зерттеп, Ұлы жүз тарихын зерттеуге өзінің елеулі еңбектерін арнаады. Диқанбай батырдың аузынан жазып алып, Н. Аристов көлтіретін Ұлы жүз шежіресі негізінен бергі буыныңда Ш. Үәлиханов нұсқасымен дәл келіп, арғы жағынан біршама ерекшеленеді. Диқанбай батыр шежіресі қазақтың үш жүзінде бір ата Әбілқайырдан өрбітеді.

Әбілқайыр - Жаншора (Орта жүз)
Қарашора (Кіші жүз)
Байшора (Ұлы жүз)

Бұл шежірде Адам Атадан бастап, Әбілқайырға дейін 54 үрпақ келтіріліп, онда інжіл, араб, парсы және түркі есімдері кездесетінін Н. Аристов атап отеді. Одан әріде Үш жүздің бастауы Әбілқайырдың өз тұсында рулық одақтар негізін салған тарихи тұлға Әбілқайыр ханның есімімен байланысты екені көрсетіледі. Бұл, әрине, аңыз. Осынау халық мәліметін келтіре отырып, зерттеушінің өзі де қазақтың үш жүздің аргы атасы тек Әбілқайырға барып тіреліп, халық зердесінде ол буалдыр елең қалдырады деп күмәнданады. Н. Аристов Диқанбай батыр шежіресіне сәйкес былай деп баяндайды: «Байшораның Жұманбай деген баласы болды, одан Кейкібай, одан Төбей. Соңғының торт баласы бар еді: Майқы, Қоғам, Қойылдыр мен Мекрейіл. Майқыдан да төрт ұл туды: Бақтияр, Қаңлы, Қырық жүз, Мың жүз. Бақтиярдың балалары Үйсін мен Сіргелі. Үйсіннен Ақсақал (Абақ таңба) мен Жансақал (Тарақ таңба). Ақсақалдың кіндігінен Қараша би, одан Бәйдібек. Бәйдібектің үлкен әйелі Сары бәйбішеден Сарыгүйсін атты ұл; екінші әйелі Зеріптен Жалмамбет, оның үлкен әйелі Мапыраштыдан Шапырашты атты ұл, ал екінші қосағы Сыландыдан Ысты атты ұл, үшінші әйелінен Ошақты; Бәйдібектің үшінші әйелі Домалақ енеден Жарықшақ атты ұл, одан Албан, Дулат, Суан тарайды. Дулаттың төрт баласы бар: Ботбай, Шымыр, Сиқым мен Жаныс». Диқанбай батыр тұзген үрім-бұтақ осымен біtedі.

Осы мәліметтер негізінде В. В. Востров Ұлы жүз бойынша Н. Аристовтың кестесін жасайды. Одан әрі Н. Аристов басқа да Ұлы жүз шежірешілері, сонымен қатар Южаков, Абрамов, М. Шорманов пен Алатау аймақтық басқармасының 1865 жылғы хабарламасына сүйене отырып, Ұлы жүздің негізгі руларын (Албан, Суан, Дулат, Сіргелі, Ысты, Шапырашты, Сарыгүйсін, Жалайыр) талдап кетеді. Мәселен, Сіргелі рулары: байжігіт, қарабатыр, батырлар, үштаңбалы, елібай, жақабай айтбозым, торттаңбалы аталарына бөлінеді; Ысты тілік пен ойық; Сарыгүйсін қалша мен жақып; Шапыраштыекей, есқожа, асыл, шыбыл мен айқым; Жаныс жарылқамыс, жанту, жантас, жайылмыс, байыс, қараман, қапал, өтеміс, төртқара, шегір; Албан шыбыл мен сары; Суан байтөгей, тоқарыстан; Жалайыр шуманақ (ақдас, мырза, қарашапан, орақты, ақбұйым, қалпе мен сыпатай), сырманақ (арықтышым, байшегір, сиыршы, балғалы, күшік пен қайшылы) болып таралады.

Н. Аристов Ұлы жүз рулары мен тайпаларының қоныстануы, жалпы адам саны, негізгі ежелгі рулардың пайда болуы, ұран мен таңбасына тоқталады. Сөйтіп, онда Ұлы жүз құрамына енетін белгілі рулар қатысып, нақты мәліметтер негізінде олардың мекен еткен аудандары (Жетісу облысының Қапал, Жаркент пен Верный ояздары; Сырдария облысының Әулиеата, Шымкент пен Ташкент ояздары) мен санын келтіреді.

Академик В. В. Радлов өзінің «Сібір мен Монголиядағы түркі руларына этнографиялық шолу» атты еңбегінде Ұлы жүз қазақтарының рулық құрамын тізіп отеді. Бұрынғы деректермен салыстырғанда ол толық та емес, дәлсіздіктер мен қателіктерден де ада емес Сөйтіп, ол Ұлы жүз қазақтарын жасанды түрде екі қанатқа бөледі: Шыгыс жағы Албан мен Суан аталарынан, ал батыс жағы Сиқым, Жаныс, Шымыр, Ботбай, Темір, Бестаңбалы, Сіргелі, Ысты, Ошақты, Жалайыр мен Жаныстардан тұрады.

Бұл тізбеде Қаңлы, Сарыгүйсін, Шапырашты, Шанышқылы мен Дулаттар жоқ. Одан тыс бұнда Дулат руларының жеке аталары мен тармақтарына орын берілген. Ұлы жүз құрамына Кіші жүздің Жаппас руы мұлде жаңылыс кіргізіледі. В. Радловтың дәлсіздіктерін кезінде В. В. Востров та көрсетті.

М. Венюков, А. Краснов, Н. Гродеков, Н. Абрамов және басқа автөрлардың Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандардағы қазақтардың мәдениеті мен тұрмысының этнографиялық мінездемесіне арналған еңбектерінде біздің көкейкесті мәселелерімізге қосып-алар соны жайлар тапшы. Тек Абрамов Ұлы жүздің басқа руларын қамтymай, Жалайырдың тұп-тұқиянын түгел таратып береді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында Ресейден қоныс аударғандар үшін бос және ыңғайлы жер алқаптарын айқындау мақсатымен

Коші-қон басқармасының бірнеше экспедициясы жұмыс істеді.

ХХ ғасырдың басында осындағы экспедицияның бірі Жетісу уалаятында П. Румянцевтың басшылығымен жүргізіліп, оның бес уезін (Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный, Пішпек) зерттеді. Бұл уездер бойынша қазақтар мен орыстардың жер пайдалануы туралы көп-көп томдар жарияланғанды. Оның беттерінде өлкенің тұрғындары жайында мағлұмат өте-мөте көп.

Ұлы жұз қазақтары негізінен Қапал, Жаркент пен Верный уездерінде тұрып келді. Соңдықтан олар туралы мәліметтер әр томға іріктеліп, жіктелді.

Сонымен, Қапал уезінде Ұлы жұздің Жалайыр мен Қаңлы; Жаркентте Албан мен Суан; ал Верный уезінде Сарығүсін, Шапырашты, Дулат, Қаңлы, Албан, Жалайыр мен Ысты рулары қоныс тәпкені хатқа түсірілді.

Бұл басылымға енген қазақ тұрғындарының құрамы мен тарихы туралы мәліметтер академик В. Бартольд пен Н. Аристовтың еңбектерінен алынып, басқа да экспедицияның жарияланымдары пайдаланылды. Соның нәтижесінде Ұлы жұздің жоғарыда көлтірілген руларының үрім-бұтағының кестесі, әсіресе аталған уездер деңгейінде әрі толық, әрі нақты болып шықты.

Осы кітапты түзуде әр түрлі әдебиеттер мен зерттеу қорытындылары кеңінен қолданылып, олар Ұлы жұз қазақтарының осы аймақтағы рулық құрамы, қоныстануы мен саны жөнінде едәуір мәлімет берे алады. Онда түбекейлі кесте болмағанмен, көп сауалға жауап табуға болады.

Кеңес кезеңінде 20-жылдардың басында, мамандығы инженер-теміржолшы Мұхаметжан Тынышбаев қазақ халқының рулық құрамы туралы көптеген мәлімет жинады. Қөлда бар шығыс, орыс деректемелерін мұқият зерттеп, ел арасындағы шежірені жинап, шағын еңбек жазып, оны 1925 жылы Ташкентте бастырды.

Бұл еңбекте біз Ұлы жұзге қатысты тарауды қарастырамыз. Оның ішінде Ұлы жұз айналасына басқа рулар да топтасқан ежелгі Үйсін, Дулат, Жалайыр мен Қаңлылардың пайда болуы туралы қысқаша тарихи очерк беріледі. Сөйтіп, Ұлы жұздің он бір руы қал-қадарынша зерттеледі. Олардың зәузатын анықтау үшін үлкен ғылыми мәні бар руларға емес, сонымен қатар, көптеген аталардың ұрандары мен таңба белгілері сипатталады. Бұнымен қоса, бұл еңбектегі қазақ халқының рулары мен ірі аталарының ұзын-ырғасындағы саны туралы есеп, үрім-бұтағының тиянақты кестесінің де ғылыми маңызы ерекше. Элбетте, бұл кесте біркелкі емес, кейбір рулар туралы толық мәлімет берілсе, ал кейбіреуі туралы шағын мағлұматпен шектеледі. Мәселең, Дулат, Жалайыр, Албан, Суан, Шапырашты руларының үрім-бұтаң кестесі бүгінге дейін нақты көлтірілсе, ал Сарығүсін, Ысты, Ошақты, Сіргелі, Қаңлы және Шанышқылар жайында ұғым ықшам. Біздіңше, бұл жағдай 23 рулар тобы туралы автор қолында деректер аз болғанымен түсіндіріледі.

М. Тынышбаев әдеби деректер көзі мен қазақ шежіресінің ақыздарын негізге ала отырып, Ұлы жұз руларының одағын төңірегіп басқа кішігірім рулар мен аталар топтасқан үлкен үш тармаңқа бөледі. Тынышбаевтың пікірінше, бұндай үш үлкен тармақ: Үйсіндер, Жалайырлар мен Қаңлылар. Шын мәнінде олар Ұлы жұз одағы рулық құрамына кіретін рулар мен тайпалардың ішіндегі ең ежелгі және қуаттысы болып есептеледі. М. Тынышбаев үйсіндерден тікелей Дулат, Албан, Суан мен Сарығүсінді таратса, ал Ысты, Ошақты, Шапырашты мен Сіргелілерді оған кейіннен қосылған деген қорытындыға келеді. Ежелгі қаңлыларға шанышқыларды да қосылған деп есептейді.

Сонымен, Ұлы жұз құрамына кіретін 11 рудың ең кемінде сегізі үйсіндер деп аталуының өзі Ұлы жұздің халқын Үйсін деуіне негіз береді. Көнтеген зерттеушілөрдің пайымдауынша Сарығүсіндер үйсіндердің тікелей ұрпағы болып саналып, Дулат, Албан, Суандарға келсек, өлар Ұлы жұздің басқа руларына қарағанда, үйсіндер одағының құрамына ертерек енген дең шамалауға болады.

Қазақтың көрнекті лингвист-ғалымы, Қазақстан Ұлттық академиясының корреспондент-мүшесі С. Аманжолов өзінің ғылыми іздештерінде қазақ халқының этникалықтарихы мәселелеріне жіті назар аударды. Ол докторлық диссертациясының бірінші бөлімін тұгел осыған арнады.

С. Аманжолов қазақ халқының этникалық тарихын қазақ тілі тарихының дамуымен үштастыра қарайды, ейткені, тілдің генезисі этнос, этникалық топ пен рулардың генезисімен тығыз байланысты. Осы орайда, зерттеуші қазақ халқының Ұш жүзіне енетін, ежелгі және ірі рулардың (Үйсін, Дулат, Арғын, Алшын, Жалаіір, Керей, Керейт, Найман, Қарақытай, Меркіт, Қаңдъ мен Қыпшақ) генезис мәселелеріне терең ден қояды. Бұларға қосып, ғалым ұш жүздің тоғысында рулар мен аталардың тізімін келтіреді. Сонымен, С. Аманжоловтың айтуынша, Ұлы жүздің құрамына 23 ру мен аталар кіреді: Қаңлы, Үйсін, Сарығүйсі, Дулат, Шанышқылы, Үісты, Тілік, Сиқым, Жаныс, Ошақты, Бекбөлат, Жалайыр, Бестаңбалы, Шымыр, Шынқожа, Қоралас, Суан, Албан, Ботбай, Сәмбет, Төлетай, Сіргелі мен Шыбыл; Орта жүздің құрамына төменгі 24 ру мен аталар: Арғын, Найман, Қыпшақ, Керей, Қоңырат, Санғыл, Маңғытай (немесе Маңғатай), Бағаналы, Мапсыр, Тарақты, Сарыжомарт, Садыр, Матай, Уақ (немесе Уақ-керей), Қаракерей, Бура, Ергенекті, Терістанбалы, Абақ керей, Қытай қыпшақ, Сыбан керей, Қаба керей, Бурырылсары керей т. б.; ал Кіші жүз құрамына төменгі 33 ру мен аталар кіреді: Алшын, Алтын, Алаша, Арғын, Әлім, Беріш, Адай, Жүй, Есентемір, Жаппас, Қаракесек, Кердері, Масқар, Керейт, Тама, Табыга, Терістанбалы, Онтаңбалы, Таздар, Рамадан, Телеу, Төртқара, Сунақ, Қарасақал, Шөмекей, Шекті, Шеркеш, Тана, Қызылқұрт, Шықтар, Кете, Байбақты, Қаракесек.

Әрине, бұл тізім онша толық емес. Бұны ғалымның өз алдына қазақ рулары, аталары мен жүздерінің тегін құруды мақсат етпегендігімен түсіндірген ләзім. Қазақ тілі тарихының нәзік иірімдерін түсіндіру үшін осы қысқа тізімнің өзі де жеткілікті болуы мүмкін.

С. Аманжолов рулар мен рулық одақтар генезисі мен тарихын анықтау үшін таңба белгілерін, ұрандарын салыстыра отырып, талдап көрсетеді. Бұл өлшемдердің бәрі С. Аманжолов зерттеулерін салмақты етіп, біздің жұмысымызға недәуір септігін тигізеді.

ХХ ғасырдың 5060 жылдары Қазақстан Ғылым академиясының Ш. Үәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «КСРО халықтарының тарихиэтнографиялық атласы» деген Бүкілодақтық кешенде тақырыпты игеруге атсалысты, ондағы бағдарламада қазақ халқының тарихи этнографиясын зерттеу біздің үлесімізге тиген болатын.

Бұл еңбекте ертеден Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз үш рулық-тайпалық одаққа бөлінетін қазақ халқының құрылу құрамын зерттеу қөзделген еді. Осынау тарауларды жазу этнографтар В. В. Востров, М. С. Мұқановқа жүктелді. В. В. Востров Ұлы жүз бен Кіші жүздің тектік құрылымын зерттесе, М. С. Мұқанов Орта жүзге байланысты деректерді бір ізге түсірді. Фалымдар жылдар бойы архив, әдеби және басқадай деректерді мұқият қараптырып, көлемді монографиялық жұмысты тындыру үстінде еңбектенді. Ақыры, олар 1968 жылы академик Ә. Х. Марғұланның басшылығымен ол кітапты жарыққа шығарды. Бұл еңбекті кезінде ғылыми қауым жоғары бағалады. Аталмыш монографиялық жұмыс Кеңес дәүіріндегі қазақтардың этикалық тарихы жайындағы алғашқы зерттеулердің бірі. Біздің тарауымыз Ұлы жүз руларының ңұрамы туралы болғандықтан, В. В. Востровтың тұжырымдарына жанама болсада тоқтала кетеміз.

Ұлы жүз рулары тегінің кестесін жасау үшін қазақ шежіресі туралы пайымдаулар жеткілікті болмағаны байналады, себебі тізбе жалпы деңгейден 34 есе кем түзілген. В. В. Востровтың да бұл орайда төрт мәлімет берушінің есімін (екеуі Талдықорған, екеуі Қызылорда облысынан) атауының өзі дәлел бола алады. Одан тыс рулар мен аталардың қоныстануы мәселелерінің уездер бойынша қараптырылуы монографиялық зерттеудің міндеттеріне кірмейді. Соған қарамастан, бұл кітап біздің проблемаларды шешу жолындағы ете құнды дерек көзі болып табылады. Тағы басқа қажетті мағлұматтар 12 томдық Қазақ

энциклопедиясынан алдырып отырды. Бұл сирек басылым қазақ халқы өмірінің бүкіл саласын, оның пайда болуы, этникалық, азamatтық және саяси тарихын, шаруашылық мәдени, дәулеттілігі мен рухани мәдениетінің жиынтығын қамтиды.

Біз өз жұмысымызды Қазақ энциклопедиясындағы Ұлы жүздің рулары мен аталарына арналған мәліметтерді түргел пайдаланғанымызды айта кетеміз. Эрине, бұл жарияланымдардың бәрі біркелкі емес, біреуі негізінен нақты деректерге сүйеніп, толық және тиянақты жазылса, екіншісі туралы олай деуге қиянат, ал үшінші біреуі атұхті, үстірт баяндалады. Оның себебі асығыстық, деректер көзінің жоқтығы, кейбір рулар мен аталарға берілген колем тапшылығымен қатар, қазақ шежіресі мен басқа да тарихи мағлұматтарды ықшамдап қолданғандық деп ойлауға болады. Эйтсе де, Ұлы жүз рулары тегінің кестесін жасағаида, ол бізге көп септігін тигізді.

Бұл тақырыпты игеруге, Ұлы жүз рулары тегінің кестесін жасауда өзге әдеби мәліметтермен қатар, қазақ шежіресі бойынша біз атқарған біраз зерттеу жұмыстарының орны өрекшө. Сөйтіп, 1958 жылдан бастап, осы еңбектің авторытта Ұлы жүз туралы білікті кіслердең құнды деректер жипауға тұра келді.

Бұндай шежірешілер: Жамбыл облысы, Құлап аулының тұрғыны, 76 жастағы (Сиқым) Оңалбек Оразбеков; Шымкент облысы, Созақ аудапы, Жуантөбе кеңшарының тұрғыны 65 жастағы (Тама) Әбдуәлі Қондыбаев; Шымкент облысы, Алғабас ауданы, Алғабас кеңшарының тұрғыпы 70 жастағы (Сіргелі) Тәжібай Бердібаев; Шымкент облысы, Төрткүл ауылының тұрғыны, 70 жастағы (Ысты руыптың Қарақойлы атасынан) Қожатай Төлеков; Жамбыл облысы, Шу аудаиының тұрғыны, 1896 жылы туған (Дулат руыптың Ботбай атасынан) Смайыл Қалипаиов; Жамбыл облысы, Талас аудаиының тұрғыны, 1887 жылы туған (Ысты) Жақыбай Балтабаев; Жамбыл облысы, Талас ауданы, Үшарал кеңшарының тұрғыны, 1889 жылы туған (Ошақты) Мықтыбай Мұқамбетов; Жамбыл облысы, Сарысу аудаиының тұрғыны, 1895 жылы туған (Ысты) Орынтай Тұрғымбетов; Жамбыл облысы, Мойынқұм аудаиының тұрғытты 1909 жылы туған (Жалайыр) Әбділда Тәженов; сол аудаиының тұрғыпы, 1891 жылы туған (Жалайыр) Камал Дүйсембаев; Жамбыл облысы, Талас ауданы, Кеңес кеңшарының тұрғыпы, 1904 жылы туған (Шапырашты) Көшербай Құлышбеков; Талдықорған облысы, Бақтыбай аудаиы, Куйбышев атындағы қой гааруатпрылығы тұрғытты 1899 жылы туған (Жалайыр руыптың Мырза атасынан). Қожахмет Нұрлыбаев; Талдықорған облысы, Бақтыбай ауданы, Жаршапқан аулыттың тұрғыны 1910 жылы туған (Жалайыр руының Андасы) Нұрғазы Имангазиев; Талдықорған облысы, Гвардия ауданы, Киров атындағы кеңшардың тұрғыны, 1891 жылы туған (Жалайыр руының Сыпатаійы) Әбілқасым Жантайлақов; Талдықорған облысы, Бақтыбай ауданы, Мұсабек атындағы кеңшардың тұрғыны, 1894 жылы туған (Жалайыр руының Орақтысы) Әлдибек Естаев; Талдықорған облысы, XXII партъезд атындағы ұжымшар тұрғыны, 1894 жылы туған (Жалайыр), Байжомарт Дәндебаев; 1904 жылы туған (Жалайыр руының Андасы) Шайық Самалтыров; Талдықорған облысы, Бақтыбай аудаиының тұрғыны 1901 жылы туған (Жалайыр руыптың Сыпатаійынан) Бекмұхамбет Байтұрбаев; Талдықорған облысы, Бақтыбай ауданы, Мұсабек атындағы кеңшардың тұрғыны, 1891 жылы туған (Жалайыр руының Сыпатаійы) Әбділда Боранбаев, сол ауылдың тұрғыпы 1900 жылы туған (Жалайыр) Бекқожа Біләлов, сол ауылдың тұрғыны 1920 жылы туған (Жалайыр Күшік атасыиан) Әбіләкім Қильтыбаев; 1916 жылы туған (Жалайырдың Күшік атасыпан) Хамза Шүмекбаев; 1902 жылы туған (Жалайырдың Қарашапаны) Нұржыман Кенжедосов; Талдықорған облысы, Бақтыбай аудаиының тұрғыны 1879 жылы туған (Жалайыр руыптың Қарашапаны) Сапарғали Майсұтов; Талдықорған облысы, Гвардия ауданы, Киров кеңшары, 1890 жылы туған (Жалайырдың Мырза атасынан) Базарбек Жолдынов; Талдықорған облысы, Бақтыбай аудаиының Жаршапқан аулының тұрғыны 1892 жылы туған (Суан) Кінәз Дәүітәлиев; Алматы облысы, Шелек ауданы, Қызылжиде аулының тұрғыны, 1905 жылы туған (Қаңлы) Нұрыш Тұсіпов, сол ауылдың тұрғыны 1938 жылы туған

(Сары-ңаңлы) Стан Маңашев; Алматы облысы, Шелек ауданының тұрғыны, 1905 жылы туған (Албан) Ысқан Мамаәділов; Алматы облысы Шелек ауданы, Бірінші май ңалашығының тұрғыны, 1924 жылы туған (Найман) Файзолла Балмағамбетов; Алматы облысы, Шелек ауданы, Қызылжиде кеңшарының тұрғыны, 1897 жылы туған (Албан руының Қыстығы) Алмабай Шынасылов, сол ауданның тұрғыны 1885 жылы туған (Албан руының Қоңырбөрігі) Әкімбай Сәкеев; Алматы облысының Таутүрген аулының тұрғыны, 1899 жылы туған (Албан руының Қоңырбөрігі) Әжімұрат Жапаров; Алматы облысы, Бірінші май қыстағының тұрғыны, 1910 жылы туған (Албан руының Қызылбөрігі) Көмек Жаныманов; Алматы облысы, Шелек ауданы, Қызылжиде кеңшарының тұрғыны 1904 жылы туған (Албан руының Шажасынан) Байділда Әшсов; 1916 жылы туған (Жалайыр руының Күшігінен) Керім Жомартов; 1890 жылы туған (Жалайыр руының Күшігінен) Қосбай Кенжебаев; Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл атындағы кеңшардың тұрғыны 1897 жылы туған (Шапырашты) Сәрсенбек Көпбаев; Алматы облысы, Жарсу кеңшарының тұрғыны 1928 жылы туған (Шапырашты руының Шыбылынан) Қожахмет Көрібаев; Алматы облысы, Амангелді атындағы кеңшардың тұрғыны, 1905 жылы туған (Шапырашты руының Есқожасы) Жұнісбек Өмірбеков; Алматы облысы, Таутүрген аулының тұрғыны, 1900 жылы туған (Шапырашты руының Төлемісі) Жұмабай Жаманбалаев; Алматы облысы, Есік ауданы, Жарсу кеңшарының тұрғыны 1905 жылы туған, (Шапырашты руының Жеке тармағынан) Үйдірыс Сүлейменов; Алматы облысы, Амангелді атын-дағы кеңшардың тұрғыны, 1898 жылы туған (Шапырашты) Әнжесбай Жұсіпов; Алматы облысы, Кеген ауданы, Тогызбұлақ аулының тұрғыны, 1884 жылы туған (Ал-бан) Көпболсын Тұрсынов.

Әрине, бұл жазып алынған шежірлердің бәрі көлемі, маңызы, қамтуы жағынан әр түрлі. Кейбіреуде бүкіл үш жүзді әрқалай көрсететін шежіренің қолжазбасы болса, басқа біреулерде Ұлы жүздің бірнеше руын сипаттайтын шежіре, ал үшіншісінде тек өз ата-тегін қамтыса, төртін-шілері жеті атасына дейінгі буынды ауызша таратып, баз біреуі жанама тармаңтарына соқпай, 712 ата-баба-сына дейінгі мәліметпен шектеледі. Қалай болғанда да Ұлы жүздің шежіресі туралы құймақұлақ ақсақалдар-дың деректері бізге тарихи мағлұмат көзін толықтырып, үрім-бұтақ кестесін бүге-шігесіне дейін дәл анықтап, әсі-ресе, оны төменгі деңгейге дейін таратып беруге көп жәр-демдесті. Шежірені архив және әдебиет көздерімен са-лыстыра отырып, Ұлы жүз руларының этникалық құра-мының толықнанда түзілісін айқындаудың мүмкіндігі туды.

Сонымен, жоғарыда келтірілген деректерге шолу XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың басындағы Ұлы жүздің нақты рулық құрылымын анықтауға мүмкіндік береді: Сарыүйсін, Дулат, Албан, Суан, Сіргелі, Ысты, Ошақты, Шапырашты, Жалайыр, Қаңлы, Шанышқылы (Қатаған). Бұл әрбір ірі рулар өз тарапынан аталарға жіктеліп, өдан әрі кішігірім әтникалық топтарға бөлініп кетеді. Бұл рулар мен тайпалар бір кезде А. Бернштам, Н. Аристов пен В. Востров жазғандай, үйсіндер бастаған үлкен рулық одақтың құрамына енген.

Сарыуйсіндер, ұраны «Байтоқ», таңбасы +

Көптеген тарихи деректемелер бір ауыздан үйсіндер-дің қазақтардың ғана емес, күллі Орта Азия аймағындағы басқа түркі халықтарының этникалық тарихында үлкен маңыз атқарған Жетісудағы көне түрік рулатарының бірі екенін айтады. Жетісу үйсіндері туралы түнғыш мәліметтер біздің дәуірге дейінгі II ғасырдағы қытай жазба деректерінде кездеседі, олардың түтін басы сол кездің өзінде 120 мыңға жетіп, 630 мың адам және 188 800 әскер шығара алғатыны шежіреге түскен. Бұның бәрі олардың үлкен де күшті халық болғанын көрсетеді, тіпті олармен қытайлар да, ғұндар да есептесіп отырған. Қытай императоры үйсіндермен үнемі елшілік алмасып келді. Бірде Үйсін әміршісі (Гуньмо) Шын еліне жаңа елшілік жібе-ріп, қытай ханшасын айттырып, оған қоса 1000 жылқы беруін талап етеді. Оның тілегі орындалып, ханша үйсін-дердің қартайған патшасына тоқалдыққа ұзатылады, ал оның бәйбішесі ғұн билеушісінің қызы еді. Әмірде басқа әдет-ғұрыптарда тәрбиеленген ханша далада құса болып, киіз үйде тұрып, ет жеп, сүт ішетін қарт патшага тигеи мұңын шағытт. Тағдырын өлецге қөстът.

Бұдан біз Үйсін әміршісінің патшалармен неке байланыстары, олардың ғұндармен тығыз тізе қосып, қатар ғұмыр кешуін көреміз. Олардың озара соғысып, бірақ бейбіт күндері неке одақтарын жасауға дейін келісіп, патшалар отбасы араласқаны және олар көбінесе саяси сипат алғатыны аян.

Бичуриннің дерегі бойынша, үйсіндер әуелгіде Булунцзир өзенінің алқабында Дун-Хуан мен Унлян-шань маңында көшіп-жонып жүрді. Бұл өлке Жетісудан недәуір шығысқа қарай жатыр, біраң Қазақ ССР тарихы 1-томының авторлары ңазіргі археология мен палеантропология жетістіктеріне сүйеніп, сақтар мен үйсіндердің тамырластығын дәлелдеп, күмәнді сейілті, Жетісүдің кең-байтақ жері олардың ата жүрті деп есептейді.

Қытай деректері бойынша, Жетісу үйсіндері туралы біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдан бастап мағлұмат жетіп отыр, әйтсе де бұл бұған дейін үйсіндер болмады деген сөз емес.

Қазақ ССР тарихы авторларының пайымдауынша, үйсіндердің күшті тайпалары Жетісу өнірінде біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырларда өмір сүрді, ал лингвист С. Аманжолов «Қыпшаңтар, қырғыздар және қаңылармен қатар үйсіндер де түріктердің ежелгі тайпасы болып табылады. Олар қаңыл және қыпшақтармен қатар, біздің дәуірімізге дейінгі IVII ғасырларда белгілі бола бастады» деп есептейді.

Әрине, үйсіндердің қонысы ол кезде ұзыннан-ұзақ созылып, Жетісүден шығысқа қарай Шығыс Түркістанға дейінгі кең-байтақ жерді алғып жатты. Оның үстіне кеңес археологы, профессор Н. А. Бернштам Жетісу тарихы жайындағы өз зерттеулерінде шығыс үйсіндерінің көші-қоны туралы пікірді мүлде жоққа шығарып, Жетісүдеги Сан пен Үйсін тайпаларының тұрғылықты екенін алға тартады. Бұл тұжырымды Қазақстан археологтары К. Ақышев пен Г. Кушаев та қуаттайды.

Белгілі саяхатшы Г. Грумм-Гржимайло мен Қазақстан тарихшысы 10. Зуев өз еңбектерінде үйсіндердің отаны алғыс шығыс жақта болғанын атап өтіп, олар біздің дәуірімізге дейінгі II ғасыр ортасында батысқа қарай ойысып, Жетісүді жауларап алды деседі.

Белгілі шығыстанушы С. Малов та Жетісүден шалғай шығыстағы коне түріктің тасқа басқан жазбаларында, Тонықек туралы жыр ескерткішінде үйсіндер жөнінде де жазылғанын, Рашид ад-Диннің шежіресінде үйсіндер ордасы туралы хабарлайтынын сипаттайды.

Сондықтан бірқатар әдеби деректер үйсіндердің Жетісүден тарайтынына ден қойса да,

кone жазуларды да назардан тыс ңаңдыруға болмайды. Соған байланысты В. Востров пікірінің жаны бар. «Жетісу үйсіндерінің пайда болуы туралы ойға келсек, үйсіндердің шығыстан шығуы жайындағы көне жазбалар қалай айқын және дәл болса, Жетісу үйсіндері туралы мағлұматтар да сондай. Шынында да бұл өте күшті өніп-өскен ру, нақты айтқанда, еркіп де кең қанат жайған тайпалар одағы болып табылады» деп жазды ол.

Қалай дегенде де, біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда үйсіндер Жетісу өніріндегі Сақтар одағына енді. Бұдан кейін әр түрлі тарихи жағдайлар, өзара шапқыншылық пен қантөгіс соғыстардың салдарынан үйсіндердің әскери-саяси маңызы өсіреле, Жетісуда жужандардың билігі тұсында (б. д. IVVII ғасыры) өлсіреп, Тянь-Шань тауларына қарай ысырылып, біздің дәуіріміздің V ғасырынан бастап, В. Бартольд тұжырымдаған, А. Бернштам күеландырғандай, үйсіндер туралы әдебиетте VI ғасырда ешқандай мағлұмат келтірілмейді. Демек, бұл үйсіндер басқа этносаяси бірлестіктердің, нақтыласақ, Батыс түрік қағанаты және одан кейінгі ерте феодалдық мемлекеттердің құрамына кірді.

Шығыс Жетісу өніріндегі археологиялық қазбаларға (Аңтас-2 мекені, Ақтас-1, 4, 6, Ақтау қорымдары) қарағанда, үйсін мәдениеті бұрынғы үйсіндер мекен еткен жердің бәрінде дәуірледі, тіпті X ғасырдан бастап, қытайдың жазбаларында үйсін рулары туралы қайтадан мәліметтер кездесіп отырады. Қазақстандағы үйсіндер елі туралы XV ғасырда араб жиһанкезі Мосудиде жазды.

М. Тынышбаев өз еңбегінде V ғасырдан бастап жазба деректерде үйсіндер туралы кездеспейді деген тұжырымға келеді. В. Бартольдтің пікіріне қарсы шығып, Қазақстан аумағында басқалармен қатар үйсіндер және олардың ұрпақтарының бертінге дейін өмір сүріп келгеніне дәлел келтіреді.

Біріншіден, шежіре бойынша ежелгі дулулардың тікелей үрім-бұтағы дулаттар сол аймақта өмір сүріп, Ұлы жүз құрамына ене, саны көп ру ретінде қалыптастып, мәшіүр тұлғалардың бастауымен түрлі-түрлі тарихи оқиғаларға қатысқан. Бұдан тыс ол XIII ғасырдың ортасында Персияға өткен Құлагу ханның әскерімеи бірге барған мөңғолдардың аузынан жазылып алғынған Рашид ад-Диннің «мопғол тарихын» келтіреді. Құлагу ханның сарбаздары Жетісуды көктей өткенде Шагатай өзүетіне бағынатын Шу бойындағы үйсіндерді ұшырастырады. Оған қоса Ташкент маңайында XX ғасырдың басында тұрғындары үйсін деп аталатын үйсін қыстағы болғанын атап өтеді.

Сонымен, Ұлы жүз құрамына кірген бүкіл рулады қазақ шежіресі үйсіндер деп атайды. Біздегі қолда бар мағлұматтарға қарағанда, Ұлы жүзден (Ақарыс, Ақшора, Байшора, Үйсін Жұмантарайды, одан Кейкіби, одан Төбе би, одан Майқы, Қофам, Қойылдыр мен Мекрейіл. Ал, Майқыдан Бақтияр, Қырық жүз, Мың жүз, Бақтиярдан Ойсыл мен Үйсін. Ойсылдан Сіргелі, ал Үйсіннен Ақсақал мен Жансақал шығады. Жансақалдан Жалайыр, Ақсақалдан Қараша би, одан Бәйдібек. Бәйдібектің бірінші әйелі Сары бәйбішеден Сарыүйсін, екінші әйелінен Жалмамбет, үшінші әйелінен Жарықшақ. Жалмамбеттің бірінші әйелі Мапыраштан Шапырашты, екінші әйелі Сыландыдан және үшінші әйелінен Ошақты мен Ысты атты ұлдар тарайды. Жарықшақтан Албан, Суан мен Дулат атты ұлдар өрбиді. Қофамнан барып Қаңлы, Шанышқылы мен Қатаған өніп-өседі. Ұлы жүз құрамына енетін бүкіл руладың алтын діңгегі осындей.

М. Тынышбаев осы үрім-бұтақпен сәйкестей отырып, бұл рулады басқаша топтауды ұсынады Ұлы жүз үш тармақта бөлінеді: 1. Үйсін. 2. Жалайыр. 3. Қаңлы. Үйсіндерге Албан, Суан, Дулат, Сарыүйсіпдер және өған қосылатын Шапырашты, Ошақты, Ысты, Сіргелі жатады; Жалайыр оқшауда, Қаңлыға Шанышқылы мен Қатағандар қосылады.

Бұдан байқалғандай, Ұлы жүздің құрамында тарих пен аңызға сүйенсек, ежелгі және бертінректегі үйсіндердің тікелей жалғасы Сарыүйсін тайпасы болып есептеледі.

Сарыүйсіндердің шығу тегі туралы И. Казанцев пен Н. Аристов аңыз-әңгімелер келтіреді. Н. Аристов бойынша, Сарыүйсіннің Қалша және Жақып деген екі ұлы бар.

Қазақтың пайда болуына байланысты аңыз соған қатысты.

Аңыз айтатында, Қалша Қадыр деген біреу қазақ даласын көктей өтіп бара жатқан жаулаушының

әскербасы болыпты; әбден қалжырап аштан бұралып, шөлден қаталаган кезде, оны аспаннан түсken қаз (ақ қаз) ажалдан құтқарыпты, сөйтсе ол мейірбанды перінің қызы болып шығып, Қалша Қадырмен некелескен екен. Олардың үрім-бұтағы қазақ аталып кетіпті. В. Бартольдтің мәліметі бойынша, Қалша Қадыр тарихи тұлға, бұл татар ханын 1218 жылы бір жағынан Шыңғыс-хан, екінші жағынан Хорезм сұлтанының әскері қуғынға ұшыратады. Үйсіндер мен Сарығүйсіндердің ежелгі татарлармен жақындығы сөз жоқ мойында масқа болмайды. Бұл аңызға байланысты С. Аманжолов «Қазақтардың тегінде, жоғарыда көрсеткеніміздей, үйсіндер, демек, қазақ халқы өзінің бергі атасы Сарығүйсін руынан шықты дегенге ишара жоқ» деп нақты атап өтеді. Эрине, Сарығүйсіндер бір ата болғапымен Ұлы жұз құрамына енетін ру, соғаи қарамастан С. Аманжолов ескертпесінің дұрыстығын атап өткен жөн.

Сарығүйсін руының этникалық құрамы жайында мәлімет там-тұм. Соңдықтан әдебиеттегі небәрі кейбір деректермен шектелеміз. Сарығүйсіндер Ұлы жүздің басқа руларына қарағанда, онша көп емес. Мәселен, Н. Аристов XIX ғасырдың 60-жылдарында Сарығүйсіндер Жетісу облысы, Верный уезінің Сарытауқұм болысында 1200 шаңырақ, олардың аздаған бөлігі Сырдария уәлаятының Нымкент пен Әулиеата уездерінде тұрады деп хабарлайды. 1897 жылғы мәлімет бойынша, Сарытауқұм, Мойынқұм, Шу мен Қарақатты өзендерінің бойында тұратындарының тұтін саны 1700-ге дейін жеткен, ал М. Тынышбаевтың көлтіруінше, 1917 жылды Жетісу уәлаяты Верный уезін 10 мың Сарығүйсіндер қоныстанған.

Көптеген авторлар (М. Тынышбаев, С. Аманжолов, В. Востров) Сарығүйсін руы тегінің құрамы туралы айтқанда оның екі ұлы болғанымен шектеледі: Сарығүйсіндердің екі атасы Қалша мен Жақып есімімен аталады. Сарығүйсін руының тегі туралы деректі Алатау округтік басқармасының 1865 жылғы тізімінің негізінде жасаған жұмысында Н. Аристов келтіреді, Сарығүйсіннің Қалша мен Жақып атты екі ұлынан басқа «қазіргі кезде Сарығүйсіндер 1200 шаңырақ, олар Жетісу уәлаяты Верный уезінің Сарығүйсін болысын құрайды, сөйтіп Іле өзенінің оң жағасындағы Күрті өзенінің солтүстігінде Қаратораңғы шатқалындағы Сарытауқұм қонысын Көкімбет (100 үй), Жанай (100 үй), Жолай-Танай (100 үй), Жандосай (200 үй), Құлаке-Қырық (200 үй) бәрі 700 үй аталары жайлайды. Бұл Сарығүйсіндердің негізгі тобы, ал жекелеген бөлігі Шымкент пен Әулиеата уездерінде шашырап өмір сүріп жатыр.

Жоғарыда аталғаны Сарығүйсін рулары бұрын Іле өзенінің оң жағын қоныстанып келсе, Түркістан генералгубернаторлығы құрылғаннан кейін Қапал мен Верный уезінің шекарасын Іле өзені бөліп тұргандықтан, тұбі бір туыс Дулаттарға жақындал, сол жағалауға өтті.

Сөйтіп, бізге мәлім әдеби деректерді салыстыра қарап, мойындауымыз керек, өте-мәте жадағайлау Қалша мен Жақып атты екі үлкен атага бөлінетіп Сарығүйсіндер руы түп-тегін толық жасай алғанымыз жоқ. Қалша өз кезегінде екі: Қайқы мен Сопы аталарына жіктеледі, ал Жақып жеті атадан тұрады: Көкімбет, Жанай, Жолай-Танай, Жандосай, Құлаке-Қырық, Баба мен Солтанқұл. Өкінішке қарай, деректердің аздығынан үрім-бұтақтың тұтас кестесін жасаудың мүмкіндігі болмады.

Сарығүйсіндердің де ұраны «Байтоқ». Дулаттарға алтыншы атадан барыш қосылады. Сарығүйсіндердің рулық таңбасы астында айқышы бар (█), төртбұрыш болып

келеді. Сарығүйсіндердің осы рулық ұраны мен таңбасы бізге белгілі күллі деректер мен ел арасынан жинаған жазбаларда бір ауыздан мақұлданады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Сарығүйсін руы Іленің оң жағасындағы Күрті өзенінің сағасындағы Сарытауқұм ұшы-қырысыз өнірін қоныстанған болатын.

Сарыүйсіндердің тұрмыс тіршілігі мен өмір деңгейі Верный уезіндегі өз ата қонысының ауа райына байланысты болып келді. Сарыүйсіндердің Әулиеата уезін жайлаған аздаған тобының қонығсыг Құлдауыт, Шу мен Талас өзендерінің бойындағы Мойынқұм. Соңдықтан Верныйдың да, Әулиеатаның да Сарыүйсідері негізінен малмен айналысты. Олар қыстауларда қора-қопсы салған емес, қой мен енгікіге сексеуілден ашық шарбақ жасап, өздері киіз үйде тұрып жатты. Түйе, ңой, епкі, жылқы өсіріп, ірі қара малды аз ұстады. Көшіңонда түйені, жылқыны пайдаланды, ілуде бірен-саран жарлы-жақыбайлар лауға өтізді жекті. Суды құдынтардан тартығп, мүмкіндік болған тұста өзен суаттарын, ал қысты күні қарды тұтынды. Қысқа қарай арнайы жем-шөп әзірлеген жоқ. Егіншілік кәсібімен айналыспады. Там-тұм егін өнімдерін (тары, бидай) көрші диқандардан айырбастап алып отырды.

Сарыүйсін руларының (Қалша меп Жақып) қыстауы Құрті өзенінен басталып, Ілеңің оң жағалауына дейін созылып жатқан Тауқұм, Бұйратқұм, Ұялыкесік, Жиек, Ақкесік, Жусан, Жолбарысты-раңды, Ақтогай, Қарашенгел, Көкжиде, Шоқсуат өніріне орналасып жүрді.

Көктем меп күзде Сарыүйсідер Іле озенінің жағалауын қоныстанып, көп шаруашылық сол жерді жайлады, тек ірі байлар жазғытұрымға қарай қойнау-қойнауға көшіп кететін. Мәселен, Сарыүйсіннен шыққан мыңғырган бай Қали Қарой шатқалында 12 мың бас қой өргізді, бірнеше әйел алып, қыстауда бірнеше қора салдырып, тіпті Верныйдың өзінде үлкен өuletі бар үйі бөлды. Оның тоқалынан туған Қазақстан Республикасының халық әртісі Гүлжанан Фалиева Алматыда дүние салған. Қали Орта Азия, Сібір мен Орынбор арасында қоймен сауданы кеңіпен жолға қойды. Қазан төңкерісінен кейін ол бүкіл мал-жанын Кеңестерге өткізіп, отбасымен Қытайға кетіп, соида қайтыс болды.

Қалша руынан тараған кішігірім шаруашылықтар Сарыүйсіндердің оңтүстік шекарасында көктем мен күзде өз отарын Желбұлак, Айдарлы, Аяққұдық, Қапшагай, Жиек, Құрті, Қараторанағы маңайында өрістетіп, көбісі осында жайлап, ең ауқаттылары Қараойға дейін көшіпқонып жүрді.

Әулиеата уезіндегі Сарыүйсідер Құрагаты өзенінің Шуга құятын сағасының сол жағалауына қыстап жүрді. Ал, Сарыүйсіндердің екінші бір шағын тобы бұл уақытта Талас өзені бойында қоныс тепті. Сарыүйсіндердің көктемгі-күзгі қонысы Шу мен Талас, Мойынқұм өнірінде болып, жазда Іле Алатауының альпі шабындыңтарына бауыр басатын. Шу мен Таластың Сарыүйсіндері ішінара егіншілікпен айналысты. Негізінен қыстауларға жақын жерде кедей жатақтар қалып, егін салып, тары, бидай мен бау-бақша өсірді.

Сарыүйсіндердің өмірінде бәрібір мал шаруашылығы онімдері айрықша маңыз алды. Құллі заттық мәдениеттің нышандарында, азық-түлік, киім-кешек, үй-орман, тұтынатын бұйымдарға дейін үй жануарлары ерекше орын алатын еді.

Сонымен, түріктің ежелгі руларының бірі үйсіндер қазақ халқының фана емес, басқа да түрік халықтарының этникалық тарихында үлкен маңыз атқарды. Бұл жөнінде төңкеріске дейінгі де, одан кейінгі де зерттеушілер дер кезінде жазды. Мәселен, Н. Аристов қырғыз бен өзбек халықтарының құрамында үйсіндер мен сарыүйсіндердің болғанын атап өтсе, М. Тынышбаев үйсіндер қыргыздар, қарақалпақтар, өзбектер, түрікмендер мен қырым татарлары, қашғарлар мен ауғандақтардың этникалық құрамында да бар деп есептейді, ал С. Аманжолов үйсіндердің қыргыздар, өзбектер, қазақтар, татарлар, ногай және тіпті монтолдар арасында болғаны туралы дерек келтіріп, В. Востров үйсіпдер мен сарыүйсіндердің қазақтардан басқа қыргыздар және өзбектердің ішінде болғанын көрсетеді. Бұл үйсіндер мен сарыүйсіндердің өзге түрік халықтарының этникалық құрамында болғанын айғақтайтын авторлардың түгел тізімі емес, үйсіндердің ықпалын сезіиген халықтар тізімі түгел деп өлі айта алмаймыз.

ДУЛАТ

Ұраны «Бақтияр», таңбасы ◉

Қытай жазбаларында «Дулу» атымен белгілі болса, парсы деректеріпдегі «Дуғлат» қазақ халқының этникалық құрамына енетін ежелгі түрік тайпасы. Н. Бичуриннің мәліметі бойынша, Дулаттар біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда үйсіндер сияқты Алтайдың шығысына таман өмір сүрді. Тіпті, Дулу тайпасы Үйсін Одағының құрамына енген. Белгілі орыс шығыстанушысы Н. Аристов Дулу тайпасы біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген, өйткені оның бір құрамы біздің дәуіріміздің II ғасырында ғұндармен бірге Қытайдан шығып, Қазақ даласын басып өтіп, батысқа қарай қозғалды деп есептейді. Дулу тайпасының көсемдері Дунайдың аргы бетінде Болгар патшалығын құруға септігін тигізеді. Одан әрі Н. Аристов біздің дәуіріміздің V ғасырында Батыс Монголия, Қазақстан, Алтай мен Тянь-Шань аралығында қалған Дулуудың бөлігі қытай деректерінде Тулу атымен белгілі дейді. VII ғасырда көшпелілердің Батыс түрік ханына бағынатын бұл өлкедегі бес аймақ дулу аймағы деп аталып, түрік тайпаларының арасында алдымен ауызға алынады.

Бұл орайда мынадай жай қызықты болып көрінеді: «Қытайлар VII ғасырда Тянь-Шань мен Алтай арасын мекендеген рулар: чу-юе, чу-ми, чу-мигунь, чу-бань және басқалардың атын сақтап қалды. Бәлкім, бұл Шу тобын айрықша Дулу негізінде Юсбани тұрғындары құрайтын шығар. Қалай болғанда да, олар шу-мигунь, шұныш-шубань болып кездесетін Дулу аймагына енді. Бұл атаудан Дулаттың қазіргі Жаныс руын білуге болады, ал чу-буң қазақтар қатты қастерлейтін аталар: Албан мен Суандар Шу руынан шығып, бәлкім, Дулу аймағы құрамында чу-баиы болып өрістеген болар».

А. Бернштам V ғасырда Жетісуда билік құрған ру Жетісуға біздің дәуіріміздегі 1 ғасырда келген солтүстік ғұндардың үрпағы Юлбан болды деп жазды. Бұл ру (юлбан) біздің дәуіріміздегі VI ғасырда «Чубань» этнонимімен Дулу қауымдастығына енген болатын. Қазан университетінің профессоры, шығыстанушы Н. Катанов та VII-VIII ғасырда Оңтүстік Монголия мен Тарбағатайды мекендеген дулаттар қазіргі дулаттардың ата-бабасы болып есептеледі деп тұжырымдайды. Қытай деректеріне сүйенген В. Востров та осы пікірді қолдайды.

Дулаттардың этникалық байланысы жөнінде басқа да көзқарастар болды. Мәселен, Ш. Үәлиханов Рашид ад-Диннің шежіресіне сүйеніп, Дулат, Суан мен Үйсіндерді монгол рулары деп есептеуге бейім тұрады.

Академик В. Бартольд та қазіргі қазақ дулаттары монголдан шықты деп қате тұжырымдайды.

С. Аманжолов дулаттардың түрік текстес екеніне имандай ұйып: «Рашид ад-Дин өз еңбегін XIV ғасырда жазды, ол кезде Монголстанға тұтқын болып тұскен әр түрлі түрік тайпалары, соның ішінде азын-аулақ дулаттар да біршама монголданып (монголша доколаттар) кеткен болатын», деп түйіндейді. Рашид ад-Дин де Орта Азияның Дулат руы монголдоколаттарынан шықты демейді, керісінше ол әлгілерді түрік деп есептейді.

Одан әрі С. Аманжолов В. Бартольдке қарсы шығып, егер VIII ғасырда Дулу немесе Тулу руы Жетісу төңірегін жайлайған чу-бандармен (қазіргі суандармен) одақтаса бірге өмір сүрсе, онда дулаттарды монголдардан тарады деудің өзі теріске саяды, ал Н. Аристовтың түрік текстес деген дәлелі салмақты болып көрінеді.

Оның үстіне дулаттардың Жетісу маңайында тұрып келгенінің ізі қазіргі күнге дейін сайрап жатыр. Мәселен, XXII ғасырларда олар Қараханидтер мемлекетінің құрамына кірді. Шағатай ұлысындағы рулар ішінде Дулу немесе Дулаттардың басты маңыз атқарғанын Қазақ ССР тарихының авторлары да айтады. Мұхаммед Хайдардың мәлімдеуінше, дулаттар XIV ғасырда Монголстан құрамына еніп, қуатты рулардың бірі болған.

Бұл мәліметтердің бәрі дулаттардың Қазақстанның оңтүстігін мекенде, XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында қазақ халқының құрамына енгенін дәлелдейді. XVII ғасырда жоңғарлар дулаттарды Іле бойынан Шу, Талас пен Келес өзендерінің аңгарына қарай ығыстырыды. XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында Дулат руының көпшілігі оңтүстік топтасты, тіпті Дулаттың Жаныс атасынан шыққан Ұлы жүздің төбе би Төле би Ташкент төңірегінде тұрды.

Ұлы жүз қазақтары XVIII ғасырдың бірінші жартысында ұлт-азаттық құрес жүргізе отырып, Жоңғария мұлде құлағанша бірте-бірте өзінің бұрынғы қонысына оралды, дулаттар көпшілігінің Ташкент төңірегінен біржолата ауысуы қалалықтар қауымдастыры мен қазақтың Қаңлы мен Шанышқылы руларының 1798 жылғы қақтығысы себеп болды. Бұл соғыста қалалықтар қауымдастыры жеңіп, дулаттар Ташкенттен жырақ солтүстік-шығысқа қарай жылысты.

Сөйтіп, XIX ғасырдың басында Дулат руының көптеген аталары Шымкенттен бастап, Жетісу бойына, дәлірек айтқанда, Алмалық (кейінірек Верный, қазір Алматы қаласы) қалашығына дейін қоныстанды. XIX ғасырда Ұлы жүз рулары көп сапырылысқан жок, әсіресе, Қазақстанның бүкіл жері Ресейге қосылғаннан кейін қазақ халқы рулары өздері қоныстанған өлкелерде тұраңтала бастады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Макшеев пен Гродековтың мәліметі бойынша, Дулаттардың көптеген рулары 40 мың шаңыраққа жетіп, негізінен Сырдария уәләятының Шымкент, Әулиеата уездерінде, Жетісу уәләятының Верный мен Пішпек уездерінде қоныс тепті. М. Тынышбаевтың көрсетуінше, 1917 жылы бұл төрт уезде: Шымкентте 140 мың, Әулиеатада 140 мың, Верныйда 100 мың және Пішпекте 80 мың, бәрі 460 мың жан дулаттар тұрган.

Бізге мәлім күллі тарихи, әдеби және қолдағы деректерге сәйкес дулаттардың жауынгерлік ұраны «Бақтияр» да, таңбасы дәңгелек-●

Дулаттардың этникалық, яғни аталақ құрамы біз көрсеткен әдеби деректерде, әсіресе, оның жоғарғы деңгейі ірі төрт ата: Ботбай, ІПымыр, Сиқым, Жаныс дәл келтіріледі.

Бұл рулар бойынша әдеби деректерде түп-тұқияны мүмкіндігінше толық қамтылады, оның ішінде Н. Аристов, М. Тынышбаев пен В. Востровтың мәліметтерін дұрыс әрі толық деп санауға болады.

Бұл деректерді өзара салыстыра отырыш, оларды өз жиган-тергенімізben толықтырып, Дулат руының тегін құрастыру мүмкіндігі туды.

Дулат руын таратуда құймақұлақ қөнекөз қариялар көп көмек көрсетті: Құлан ауданының тұрғыны 1882 жылы туған (Сиқым), Оңалбек Оразбеков; Созақ ауданы, Жуантөбе кеңшарының тұрғыны, 1893 жылы туған (Тама) Әбдуәлі Қондыбаев; Созақ ауданы, Баба Ата аулының тұрғыны, 1892 жылы туған (Ботбай) Жұматай Тоңбаев; Алғабас ауданы, Шаян елді мекенінің тұрғыны, 1888 жылы туған (Сіргелі) Тәжібай Бердібаев; Бөген ауданы, Төрткүл аулының тұрғыны, 1888 жылы туған (Қарақойлы) Қожатай Телеков; Шу ауданының тұрғышы, 1896 жылы туған (Ботбай) Смайыл Қалипанов; Талас ауданьшың тұрғыны, 1885 жылы туған (Ойық руының Үстісі) Шыныбай Балтабаев; Талас ауданының Үшарал аулының тұрғыны, 1888 жылы туған (Ошақты) Мықтыбай Махамбетов; Көктөрек ауылының тұрғыны, 1909 жылы туған (Жалайыр) Әбілда Тәженов; Мойынқұм ауданы, Жамбыл атыдағы кеңшардың тұрғыны, 1891 жылы туған (Жалайыр) Камал Даулетбеков болды.

Әрине, бұл кісілердің берген мәліметтері көп қайталанса да бірін-бірі толықтырады. Оның үстіне олардың шежіресі негізгі жәйттерде әдеби деректерге сәйкес келеді, әсіресе арғы аталарға келгенде олардың дәл және құндылығын дәлелдейді.

Дулат тайпасынан шыққан белгілі тарихшы, мемлекет қайраткері Мұхаммед Хайдар Дулати 1499 жылы Ташкентте туып, 1551 жылы Кашмирде ңаза тапқан. Мұхаммед Хайдар Дулатидің балалық шағы Мұхаммед Шайбани хан бастаған көшпелі өзбектердің қысымымен

Орта Азияда Темір өuletі мемлекетінің күйреу, Моголстанның ыдырау және Қазақ хандығының өркендеу дәуірімен тұстас келеді. Сұлтан-Махмұд хан мен Мұхаммед Шайбани ханның соғыстары кезінде 1508 жылы Мұхаммед Хайдар Дулатидің әкесі ңаза болып, туыстары баланы Кабулдағы Бабырга жібереді. Өйткені Бабыр оның туган бөлесі болатын. Есейе келе Мұхаммед Хайдар Дулати Бабырдың Мауараннахр жорығына қатысады. 1512 жылдан бастап Сұлтан Сайд ханның Қашгардағы сарайында тұрып, көрнекті әскери және сарай қызыметін атқарады. Оның Қашғар мен Жаркент үшін Әбубекірмен 1514 жылғы соғысында, сондай-ақ Қыргызстанға, оңтүстік-шығыс Қазақстанға және Тибетке жасаған әскери жорыктарына қатысады. Хан мұрагері Әбдірашид (Абд ар-Рагдид) сұлтанды тәрбиеледі.

1533 жылы хан тағына отырған Әбдірашид Дулат тайпасы басшыларынан қауіптеніп, оларды қatal құғынға ұшыратады. Мұхаммед Хайдар Дулати Ұндістанға қашады. Ол мұнда Ұлы Моголдар сарайында әскер басы болады. Кашмирді жаулап алғып, оны Моголдар атынан билеп тұрды да, 1451 жылы жергілікті халық көтерілісі кезінде ңаза тапты.

Мұхаммед Хайдар Дулати жан-жаңты, терең білімді адам болған. Өз заманының саяси оңығандары мен қайраткерлері жайында және Қазақстан, Орта Азия мен Моголстанның өткен тарихын, әсіресе Дулат тайпасының тарихын жақсы біліп, оны өз шығармаларында білгірлікпен баян етті. Өзінің «Тарих-и Рашиди» атты басты тарихи еңбегін 154146 жылдар арасында Кашмирде жазды. Мұнда ол Дулаттар мен Моголдардың өткені жайлы әңгімелер мен аңыздарды, Могол хандарының сарайларында саңталған ресми нұжаттар мен болған оқиғаларды көзімен көрген куәлардың айтуымен өз көргендерін салыстыра қорыту негізінде парсы тілінде жазды. Бұл еңбегін жазуда Мұхаммед Хайдар Дулати өзіне дейінгі көптеген ғалым-ғұламалардың да еңбектерін кеңінен пайдаланды. Мұның өзі Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларының ғылыми құндылығын арттырады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің басты шығармасы «Тарих-и Рашиди» орта ғасырдағы қазақтар тарихын, қазақ хандығы құрылғанға дейінгі және одан кейінгі Жетісу және Шығыс Дешті Қыпшақтағы қызықты оқиғалар, Моголстанның құлауы, феодалдық соғыстар, сыртқы жауға қарсы қазақ, қырғыз және өзбектердің достық одағының қалыптасуы, қалалар тіршілігі мен егіншілік мәдениеті және Жетісудың тарихи географиялық, әлеуметтікәкономикалық жағдайы, қысқасы ортағасырлық Қазақстан тарихы т. б. осылар сияқты құнды деректер қамтылған.

1999 жылы ұлы ғұламаның тұғанына 500 жыл толуына байланысты Мұхаммед Хайдар Дулатидің күндері күллі Қазақстан болып атап өтілді.

БОТБАЙ

Ұраны «Ботбай», «Сәмен», таңбасы - ♀, ♂, ⚡

Ботбай Дулат руының төрт атасының бірі (№ 3, За қосымшаларды қараңыз). Қазақ шежіресі бойынша Ботбай бес атаға бөлінеді: 1. Құдайқұл өз кезегінде төрт арысқа тарайды, төрт ұлдың ұрпақтары төрт арыс аталады: Әлімжан. Бесторсық, Сиыршы, Есбер (Байтүгел, Байкісі (Байшат) Жиенбай мен Бұқар); 2. Шагай келе-келе алты арысқа ажырайды, Шагайдың үш ұлы Байқүшік, Есенгелді мен Кішкентай бар. Алғашқы екеуінің ұрпақтарын ел аузында «Кішкентай ботбай», ал кейінгісін «Шоң ботбай» дейді. Олардың әрқайсысынан екі ұл өрбіді, Шагайдың бүкіл алты немересінен тараған көптеген ұрпақтарды «Алты арыс шагай» дейді. Байқүшіктен екі ұл: Асан мен Тайлақ, Тайлақтан Жауыр, Мұрат; Мұраттан Қанат. Есенгелдіден екі ұл: Ақша мен Қожай; Қожайдан Жақсылық, Әлібек, Жазық, Қыдыр; Қыдырдан Жарас, Өтеп, Малғар, Мамыр, Өтеулі; Өтеуліден Өмірбек, Әлібек; Әлібектен Өлмес батыр, одан Сыпатай батыр. Кішкентайдың екі ұлы бар: Жанқойлық пен Есенбай; Есенбайдап Дода, Шағатай; Шағатайдан Ауан, одан Сәмен батыр; Сәменнен Қапселем батыр. Өлмес пен Сәмен батырлар Ботбай руының азаткерлеріне бас болып, 1798 жылы ташкенттіктерге қарсы шайқасқа қатысты. Сәмен батыр ботбайлыштардың жауынгерлік ұранына айналды. Ал, Сыпатаі батыр болса; Кенесары Қасымовты мойындаудан бас тартты, оның зираты Меркіден шығысқа қарай 15 шақырым ұлken жол бойында жатыр. 3. Бидас (кірме). Өкінішке қарай, оның тегі туралы бізде де, әдебиетте де деректер жоқ. 4. Қоралас (кірме, 12 арысқа бөлінеді) одан Жанат; Жанаттан Қалыбай; Қалыбайдан Қарақойлы мен Қарақосай; Қарақойлыдан алты ұл бар: Есен, Ырыс, Мәмбетай, Бекшора, Қауғаяқ пен Шауқар; Қарақосайдан алты ұл бар: Итім, Сарым, Мырза, Бура, Тамай мен Қосан. Міне, олар Қораластан кейін 12 атаға бөлініп, «Қораластың он екі арысы» деп аталады. Тынышбаевтың айтуынша Қоралас кірме, монгол текстес. СанонСисен бойынша, ол жеке ру болып есептеледі, анызда одан атақты Алангова шығады, одан Шыңғыс-ханның атабабалары тарайды. 5. Қекірек (кірменің есімі Текежан). Қекіректен төрт ата ажырайды: Қара, Бұлантай, Бесбала (Бестерек деп те аталады), Туаш. Бұл жерде Бесбала жетім қалып, оны Қекірек асырап алып, халықта «Бестерек» деп атап кетеді. Қазақ шежіресінде Бесбаланы бес баласы бар Бестеректің (Теріскей, Әйтек, Жоламан, Шақабай және бесіншісі белгісіз) кейінгі атасы дейді.

Текежанды неліктен Қекірек деп атағанын біз де, әдеби деректер де таратып бере алмадық.

Ботбайлардың өзінің жауынгерлік ұраны «Ботбай» атасының атымен аталады, бәйге кезінде өз руының өмірінде маңызды орын алатын атақты батыр «Сәмен» есімі қолданылады. Бір ғажабы, олардың таңбасының бірнеше түрі бар. Сонымен, Ботбай руының таңбасы (♀) (Гродеков бойынша), ♂ (Аманжолов бойынша), ⚡ (Тынышбаев бойынша). Бұның барлық түрі Дулаттардың негізгі рулық таңбасы дәңгелектен ⚡ тарап, кейбір жекелеген сипаттармен толықтырылып отырғаны байқалады.

ШЫМЫР

Ұраны «Шымыр», «Қойгелді», таңбасы **Ң, Ծ, Ү**

Шымыр Дулат руының нұрамындағы төрт атаның бірі (№ Зә-қосымшаны қараңыз). Қазақ шежіресі бойынша шымыр үш атага бөлінеді: 1. Бекболат, 2. Шынқожа, 3. Темірболат. Бұл үшеуінің ішінде бес баласы бар Бекболат атасы сан жағынан көп, олар Жиенбай, Толмәмбет (Боққайнат), Жиенбет, Шілмәмбет және Бестерек (кірме) болып тарайды. Жиенбайдан екі ұл бар: Жаңабай мен Блажыт; Жаңабайдан бес ұл: Шоқан, Құлтемір, Айтқұл, Шөже мен Сырлы; Шоқаннан Шотқұл, одан Қонысбай, Көтеп, Бөлек. Қонысбайдан Мәмбет, одан Байзаң датна (Кенесары Қасымовтың қолдаушысы), одан Қалыбек, одан Тілеуқұл (М. Тынышбаевқа мағлұмат беруші, 1925 жылы 45 жаста еді). Шажыттан үш ұл туады: Байқан, Бектеміс, Сәмбет. Кейінгіден төрт ұл: Нұрмагамбет, Досмагамбет, Жалмагамбет пен Ермагамбет. Нұрмагамбетті ел жұрты Нұрбай би деп те атап кетеді. Одан Мөңке мен Дәүітәлі би енші алады.

Жиенбет үш ұл көреді: Алдаберді, Сығдықбай, Күнту.

Шілмәмбеттен үш ұл: Қырғызәлі, Құли, Ноғай. Қырғызәліден үшеу: Тәңірқұл (Салық), Құдайқұл, Андақұл. Кейінгіден Жаулыбай, Тәттібай мен Қожымбай.

Шынқожаның ата тегін таратсақ, Шынқожа атаулы екіге бөлінеді: Қобыланды мен Көкірек (кірме, Ботбай ішінде болғандықтан, біз оны қайталамаймыз). Қобыландыдан төрт ұл бар: Шоқай, Мырсалы, Қонаңбай, Қырғызәлі. Соңғыдан Шақан, одан бес ұл: Таңатар, Жақсылың, Балық, Байымбет, Қаратеке. Байымбеттен Сарт, Сарттан Қойгелді батыр (ол Мәмбетпен бірге Шымыр руының ташкенттіктермен соғысында 1798 жылы қол бастаған). Қойгелді батырдан төрт ұл: Тоганбай би, Ақмырза, Жолмырза, Сарымырза. Соңғысынан Жетібай, одан Білтелі би, одан Бұралқы би, одан Керімбай (1922 жылы дүние салды). Мырсалымнан Сатыбай, одан Байтана.

Темір руын деректердің жетімсіздігінен таратудың реті келмеди. Олар туралы мәлімет жоқтың қасы.

Шымыр руының бүкіл Дулаттарға ортақ «Бақтиярдан» басқа, өзінің «Шымыр» және «Қойгелді» деген жауынгерлік ұраны бар. Шымыр үлкен ата болса, Қойгелді XVIII ғасырда өмір сүрген атақты батыр.

Шымырдың таңбасы сәл өзгертілген Дулаттардың белгісідей **Ң** (Гродеков бойынша), (**Ծ**) (Тынышбаев бойынша), және **Ү** (Аманжолов бойынша). Шын мәнінде бұлар бір-біріне өте ұқсас.

СИҚЫМ

Ұраны «Сиқым», «Рысбек», таңбасы

Сиқым Дулат руының төрт атасының бірі (№ 3 қосымшаны қараңыз). Қазақ шежіресі бойынша, Сиқым негізінен он атага бөлінеді: Борас (Қарақойлы), Тогатай, Шұылдақ (Байсейіт), Буас, Құлсейіт (Қусирақ), Ақылбек, Құттыбай, Есбол (Аққойлы), Есенгелді (Аққойлы мен Қарақойлы). Түрікмендер ішінде де Аққойлы, Қарақойлылар бар. Олар XIVXV ғасырда Азербайжан мен Арменияда билікке таласты. М. Тынышбаевтың ескертүінше, оларды да Дулаттан шыққан деп шамалауға болады. Ел аузында Борас, Тогатай мен Буасты Байсейіт атымен атайды. Байсейіттің шын есімі Шұылдақ. Есбол мен Есенгелдінің ұрпақтарын жайғана «Естілер» атандырған. Бәлкім, олар бір-біріне рухани жақын болған соң басқа аталастары мен қөршілер солай жақауратын атаған шығар.

Сиқым руының жоғарыда аталған аталарының тегі туралы толық мағлұмат жоқ. Соыдықтан қолдағы бар деректерге сүйеніп, таратып отырмыз.

Сөйтіп, халықта Қарақойлы аталатын Борас негізінен бес үрім-бұтаққа бөлінеді: Қораз, Рұстем, Әжі, Наурызбай мен Томай. Бұл буыннан әрі қарай жіктеуге деректер жеткіліксіз. Буас атасы бес бұтақтан тұрады: Боса, Борық, Құл, Есторы мен Қызылқармыс. Боса Құдайберді мен Алакүшікке бөлінеді. Құдайбердіден Жарымбет, Сайкек және Сары тарайды. Есторының екі ұлы бар: Тойши мен Тілеуқабыл, Тойшыдан Қараби, ал одан Сүйіндік пен Аталық. Тілеуқабылдан ұлken үрімбұтақтың атасы болып есептелетін төрт ұл өсіп жетілді: Жауашы, Таңат, Көске, Қосмұрат. Ал, Көскедеи Есті мен Шотке. Естіден Қарабатыр, одан Шенет батыр; Шенет батырдан Тұрыс би мен Рысбек батыр. Тұрыс бидөн Батырбек датқа, одан Тастанбек, Қожай мен Иса; Тастанбектен Белқожа (М. Тынышбаевпен кездескенде 1925 жылы 50 жаста екен).

Қосмұраттан Шахмұрат, одан Қараби, одан Мәлік би, одан Асыл би, одан Әлжібек датқа, одан Байсейіт.

Ақылбек үш ата: Ағабек, Мырзабек және Атайысқа бөлінеді. Құттыбай тармағынан Бағлан өрбиді. Есболдың (Аққойлы) екі ұлы бар Омар мен Сатыбалды. Омардан Қаржаяу мен Қайқы. Сатыбалдыдан екі ұл: Елтүзер мен Бөрі. Елтүзерден Рысбай мен Құттыбай. Бөріден Елке мен Еstemбай. Ал, Есенгелдіден (Аққойлы) төрт ата: Үлебай, Сырлыбай, Төле мен Болат бөлініп шығады. Сонымен, Сиқымға кіретін 10 атасың тек алтауының тегін түгел болмаса да таратып, төртеуіне мәліметтер жетіспегендіктен, тоқталғанымыз жоқ. Соған ңарамастан, келтірілген мағлұматтар Дулат руының Сиқым атасы туралы неғұрлым анық деректер береді.

Сиқым руының жауынгерлік ұраны «Сиқым» (Н. Аристов, М. Тынышбаев, С. Аманжолов) және «Рысбек» (Н. Аристов, М. Тынышбаев бойынша). Рысбек XVIII ғасырда өмір сүрген әйгілі батыр.

Сиқымдардың рулық таңбасы - |, L, ♀ бұл алғашқыда Н. Гродековтың еңбегінде көрсетіліп, кейіннен Н. Аристов, М. Тынышбаев, С. Аманжолов пен В. Востров оз жұмыстарында содан алып пайдаланады. Үшінші таңбаны жалпы Дулаттың белгісі ⚡ түрі деп есептеп, ал алғашқы екі таңба сиқымдардың құрамына енген кірме басқа бір аталардың еншісі деуге әбден болады.

ЖАНЫС

Ұраны «Жаныс», «Төле», таңбасы >

Жаныс Дулат руы төрт атасының бірі (3 в-қосымшаны қараңыз). Қазақ шежіресі бойынша, Жаныс сегіз атадан тұрады. Олар: Жарлықамыс, Шегір, Өтей, Жалмәбет (Бөгетжайлы), Жантай, Жанту, Оймауыт (кірме) пен Жантақ. Өкінішке қарай, біздің құзырымында Жаныс руының төрт атасы туралы мәлімет бар да, басқалары жайында деректер жетіспейді. Олардың екеуі Жарлықамыс пен Жанту туралы мағлұмат толығырақ.

Сонымен Жарлықамыс екі бұтаққа: Байыс пен Қасқарауға (Бейімбет) бөлінеді. Байыс өз кезегінде бес ата: Қарымсақ, Назар, Жолсейіт, Қайыпберді, Байсейітке жатады. Қасқарау үш ата: Ораз (оның Сұлтанкелді, Бекен атты ұлдары болды), Бұқар (Баба, Сырымбет, Құлболды мен Тілеуімбет) және Елтүзер (Төке, Тұыс).

Өтей атасы екі бұтаңтан өрбиді: Мәуетей мен Мауза. Жалмәбетке (Бөгетжайлы) Бесқалмақ жатады. Бұл этномим жеке тұлғаның есімі емес, ол әлдебір себептермен Жанысқа қосылатын кірме қалмақтардың тобы деп түюге болады. Ал, Жалмәбет (Бөгетжайлы) атауының қалай, қайтіп шыққаны жайында нақты деректер қолымызға түспеді.

Бүкіл Жаныс кіндігінен өрбіген аталардың ішіндегі ең көбі жетіге бөлінетін Жанту: Жайылмыс, Ақберді, Өтеміс, Жаңабай, Құдайберді, Құжақ пен Қожамберді. Бізде бұл жетеудің үшеуі туралы ғана мағлұмат бар. Сонымен, Жайылмыстан жалғыз Қыбырай батыр (ол Төле биден жасы үлкен, Ташкенттен жоғары Шыршық өзенінің оң жағасында тұрды), ал Ақбердіден жалғыз Шынәлі, одан үш ұл бар: Ақыл, Жандар, Қонысбай би; соңғыдан Ақжейде батыр. Біздің қолымында Құдайберді ұрпақтары тегінің бір бұтағы туралы ғана мәлімет толық. Сонымен, Құдайбердінің жеті ұлы бар: Әлібек, Тоқпан, Түгел, Данай, Аңтай, Баңыбек, Құдайбек; Әлібектен атақты Төле би мен бесеу: Елі би, Өтебай би, Тыныбек, Ақтобат пен Шора; Төле биден Әуезбек, Сүйіндік, Қожабек, Ниязбек батыр мен Қожаберді батыр. Соңғыдан Дербісәлі, одан Шойбек би және одан Момбек датқа. Ниязбек батыр Ташкенттен жоғарырақ «Ниязбек» қамалын салса, Момбек датқа Кенесары Қасымовтың қолдаушысы болған еді.

Жантақтан екі ұл: Қадыке (Ерубай) мен Еламан. Соңғыдан екі ұл: Қотыр мен Жуанбек; одан Қасқа батыр.

Көрініп отырғанында, Өтей мен Жалмәбет аталары туралы біздің мәліметіміз тапшы, ал Шегір, Жантай мен Оймауыт батырдың тегі туралы мұлде бейхабармыз.

Соған қарамастан, тұтастай алғанда Жаныс руының шығу тегі жайында недәуір мағлұмат алуға болады. Тіпті, XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген Момбек датқаға дейін туыстық жүйе аңғарылады. Жанысқа ол онынши атадан барып қосылады.

Жауынгерлік ұраны «Жаиыс» болғаиымен, кең ауында жалпы дулат ұраны «Бақтиярды» да қолданады. Оның үстіне ішкі рулар арасында, өсіресе, бәйгелерде атақты Төле би есімін атап, «Төле» деп шабады.

Жаныстың рулық таңбасы Дулаттың да, басқа түис аталары Ботбай, Шымыр, Сиқымдардың дөңгелек ⚡ белгісіне жақын таңбаларынан да басқашалау - > (Гродеков пен Аристов), > (Аманжолов, Востров бойынша), бірақ, бұнда тұрган қым-қиғаш айырмашылың жоқ, бәлкім, әлдебір автор кішігірім өрнектеуде дате жіберіп алуы да кәдік, оның үстіне Н. Аристов бұл таңбаны келтіріп отырып, Гродековқа сілтеме жасайды, В. Востров болса өз жорамалында Гродеков пен Аманжоловқа нұсқайды.

Дулат рулары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында негізінен Жетісу облысы Қапал, Жаркент, Верный уездерінде, сонымен қатар Сырдария облысының Шымкент, Әулиеата, Ташкент уездерінде тұрып келеді.

Ұлы жүз руларының саны жағынан ең көбі дулаттар. Оның ең ірі аталары (Ботбай, Шымыр, Сиңым мен Жаныс) Верный, Әулиеата мен Шымкент уездерінде қоныстанды.

Әрбір рудың уездерде қалай тұрганын білу үшін ең алдымен, сол кездегі есеп-қисапқа жүгінген абзal. 1867-1884 жылдардағы көші-қон жағдайын қаз-қалпында беретін А. Макшеев, Гродеков, Смирнов пен М. А. Терентьевтің қомаңты кітаптарынан цифр-мағлұматтарды алатын Н. Аристовтың еңбегінде қызығылықты нақты деректер ұшырасады. Әрине, ол мәліметтердің дәл екендігіне ешкім кепілдік бере алмайды, өйткені оларды эр кездегі адамдар (жырма жыл бедерінде) әр ресми мағлұматтардан алып отырды. Әйтсе де, олар рулардың қоныстану барысын белгілі жағдайда аның көрсетеді.

Сонымен, сол мәліметтер негізінде Дулат руларының Верный, Әулиеата мен Шымкент уездеріндегі санын келтіре кету жөн.

Бұлардан тыс Н. Аристов Смирновқа сүйеніп, дулаттардың Перовский мен Ташкент уездерінде тұрганын көрсеткенімен, олардың санын келтірмейді, ру-руға бөлмейді, өйткені бұл аймақта аз қоныстануға байланысты болуы керек, оны Макшеевтің Ташкент уезі бойынша жасаған мәліметі де растайды.

Кестеден көрінгенідей, бүкіл дулаттардың саны 18 682 үй болса, сол беттердің тағы бір тұсында Н. Аристов Іле мен Шыршық өзендерінің арасында шамамен 40 мың үй Дулат тұрып жатқанын атап кетеді. Бұл сан айырмасы 20 мыңнан астам шаңырақ, сол себепті оны біз білетін деректер көзімен түсіндіру оқай емес. Әйткенмен, кестеде келтірілген есеп-қисап дулаттар руының үш уезде қалай қоныстанғанынан біршама хабар береді.

Мәселен, егерде XIX ғасырдың екінші жартысында Ботбай руының көпшілігі (78%-і) Верный мен Әулиеата уездерінде тұрса, қалған жартысы (49 процент) бір ғана Шымкент уезінде қоныстанды. Егер Сиңым руының басым көпшілігі (75 процент) Шымкент уезінде болса, төрттен бірі Верный мен Әулиеата уездерінде (25 процент); ал егер Жаныс руы негізінен (83 процент) Шымкент уезінде, аздаған бөлігі (17 процент) Верный мен Әулиеата уездерін жайлады.

Сөйтіп, Дулат руының торт атасы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Верный уезінің қазақтары арасында аралас-ңұралас жүрді. Верный уезі Қапал уезінің оңтүстік-батысындағы Іле өзенінің сол жағасында орналасқан. Оның жері ыңғайына қарай жаратылыс - географиялық жағынан оңтүстікте тау етегі қыраттар мен солтүстігінде жазық далалаға ұласады.

Верный уездерінің қазақ тұргындары толығымен Ұлы жүздің құрамына енетін Сарығүсін, Дулат, Албан, Ысты, Шапырашты, Жалайыр мен Қаңлы руларының өкілдерінен құралады. Солардың ішіндегі ең көбі Дулат руының торт атасы (Ботбай, Шымыр, Сиңым мен Жаныс). Сан жағынан басымы шығыста Сарығүсіндер мен батыста Ыстылардың қыстауларының арасында орналасқан Ботбайлар болатын. Олардың арнайы пайдалапатыи ұланбайтақ қыстаулары бар еді. Ботбайлардың бір қауыгмы Аңырақай тауының атырабында Сұмса өзенінің бойындағы Айдарке, Бесқауға, Ақсөнгір мен Dolanқара шатқалдарында қыстады. Басқа бір қауымы Ашысу, Алмалы, Қызылсай мен Үзынбұлақ шатқалдарын мекендейді. Ушінші бір қауымы Белбұлақ-Қарасу-Көтентай басы, Көлтоган, Қарағайлы, Сарыкемпір шатқалдарында ңыстап жүрді. Ботбай қауымдастырының төртінші тобы Ақсай, Қаскелең, Қоралы, Бескөл шатқалдарын иемденді. Ботбайлар жайлауға Қастек, Қараңастек шатқалына шығып кетіп, көбісі ңыстаудан жырақ кетпей, көктем, күз маусымында өз қыстауларының қасында қоныс тепті.

Сиңым руының аздаған қауымы Қараой, Қаскелең шатқалдары, Кіші Ақсай, Кіші Алматы өзені мен Қарасу бойында қыстады. Жайлауы сол маңайдағы Алатау жоталарында болды.

Шымыр руының қауымы да аз еді, біреулері Қараой, Қызылеспеде қыстаса, екіншілері Ақжар мен Жалғызғашты мекендейдеп, жаздығүні Алатаудың жонын жайлады. Верный

уезіндегі Дулат руларының ішінде Ботбайлардан кейін көп тарағандар Жаныс атасы болып келеді. Олардың бірсыптырасы Қарашенгел шатқалын қыстауды, біразы Есік өзенін, Көжентай шатқалын, қалғандары Қарасу» үлкен Алматы өзендерін, бірнеше топ Ақши, Шамалған мен Көктобені мекен етті. Жаныстардың үлкен бір тобы уездің батыс шекарасын жайлап, Жамақты, Балажал, Сарықайық, Дөңгелексаз, Боқтозақ, Айғыржалға, Шетенди, Күркіреу, Қордай, Қоянды, Ақтерек," Талдыбұлақ өзендері бойына қыстау салды. Жаныс руының жайлауы Алатаудың алып шабындықты аймағында болды.

Дулат руларының көп бөлігі төрт тұлік өсіріп, сонымен қатар, суармалы жер мен сүдігерге егін салды. Сарығүйсіндермен салыстырғанда оларда түйе мен қой өте аз болды, ірі қара мен жылқы басым түсті. Верный уезіндегі дулаттар жартылай отырықшы өмір кешіп, негізінен қыстауларынан онша алысқа ұзаған жоқ. Мүмкіндігі бар дәулетті адамдар жазға салым солтүстіктен тіке күнгейге қарай көшіп, түпкілікті тау шабындықтарын жайлап, күзге қарай қайтадан теріскейге қарай көшіп отырды. Суармалы жермен негізінен тау өзендерінің алқаптарында айналысты.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Сырдария облысы, Әулиеата уезі қазақтарының басым көвшілігі негізгі рулардан (Сарығүйсін, Шапырашты, Ысты, Ошақты, Жалайыр мен Дулаттар) тұрса, ал Қарқаралы уезімен шектесетін Шу өзенінің оң саласының орта тұсында шамалы арғындар өмір сүрді. Бұл бір текстес рулар тобы Шу мен Талас өзендерінің бойында топтасын қоныстауды. Олардың бәрі белгілі айрықша қыстауларды иемденді. Көктемгі, күзгі қоныстарды да, қысқы тұрақтарынан ұзамай, ең бастысы Мойынқұм өнірінің, орталығына таман орналасты. Ал жайлауы, аймақтың оңтүстік жағындағы Тянь-Шань мен Талас Алатауының етегіндегі шұрайлы жерлерде созылып жатты, солтүстігінде Қарқаралы уезіндегі көптен бері өзара бөлісіп қойған телімге тірелді.

Осы орайда бізді Дулат руларының төрт атасы Ботбай, Шымыр, Сиқым мен Жаныстың көшіп-қоныш таралуы қызықтырады. Олардың ішінде бұл уезде ботбайлар мен шымырлар көбірек те, өзге екі ата бұнда салыстырмалы түрде өте аз тұрады.

Сонымен, дулат руларының қыстаулары негізінен Шу мен Талас өзендерінің бойында қоныс тепті. Олар Шу өзенінің сол жағасынан, Верныйдан, Шымкент уездеріне дейінгі алқапты алып жатыр. Ботбай руы қауымдастырының мекені Шу өзенінің төмөнгі сағасында, оларға көлденең Шымыр мен Сиқымдардың қыстаулары жалғасты, одан әрі Шапыраштылар орналасқан. Сиқымдар, ал одан соң жалайылармен қоңсы қонатын Жаныс рулары жайғасты. Шу өзенінің оң жағасында Дулат руының төрт атасы осылай қоян-қолтық тұрып жатты.

Дулат руының басқа бір шамалы тобы Талас өзенінің жоғарғы тұсында орын тепті. Шынтуайтында, жоғарғы Таластың оң жағалауында, Талас Алатауының баурайында Шымыр қауымдастырының қыстауы, ал сол жағасындағы ыстылардың ата қонысында Ботбай мен Сиқымдардың қыстаулары мидай араласып жатты.

Сөйтіп, төңкеріске дейін қазақтар Әулиеата уезінде Шу мен Талас өзендерінің бойында, олардан тарайтын кішігірім бұлақ пен бастаулардың аңғарында тұрақтап жүрді. Бұндағы елді мекендер, қазақ ауылдары қомақты еді, ондағы шаңырақ саны 15-тен 50-ге дейін жететін. Бұндағы тұрақ-жайлар шағын болатын, ал суармалы жерді жаппай ұжымдастып пайдаланатын. Ол қауымдастықтан етіншілдердің санына қарай игерді. Сүдігерге егін салу көп жағдайда әрбір шаруашылықтың мүмкіндігіне қарай жүргізілді. Қыстаулар қасындағы жайлау да ауыл-ауыл болып, немесе қауымдастып пайдаланылды.

Шаруашылықтардың көбісі қауымдастықтың қыстауларында жайласа, малы көп байлар Қырғыз бен Талас Алатауының қойнауына кіріп кетіп, баз біреулері тіпті атақты Сусамырға дейін өрлеп кететін. Күздеулер мен көктеулер, жайлау жолында, қыстаулар насында, ең бастысы, Мойынқұм мен оның қойнауында болатын.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Шымкент уезінің қазаңтары этникалық тұрғыдан үш жүзді түгел қамтыды. Кіші жүзден мұнда тамалар, жағалбайлылар мен шеркештер тұрды; Орта жүзден қоңыраттар; ал Ұлы жүзден Істы, Ошаңты, Сіргелі мен Дулат руы төрт атасының басым бөлігі мекен етті. Соңдықтан қазаң халқының мұндағы басым бөлігі Ұлы жүз өкілдері болып есептеледі.

Сонымен, Шымкент уезіндегі, Ұлы жүз руларының ішіндегі ең көп тараған этникалық топ дулаттар. Бұл жерде де біз солардың арақатысын қарастырамыз.

Біз кестеден көргендей, бүкіл дулаттардың үш уездегі саны 18 682 шаңырақ болса, Шымкент уезінде солардың 11 782 тұтіні тұрады, бұл аталмыш рудың 65 процентін құрайды. Егер Аристов көрсеткен басқа санға жүгінсек, онда олардың ара салмағы 30 процент болып, соңғы мәлімет Шымкент маңайындағы дулаттардың санын көбейте түседі. Сол себепті қалай дегендеге «65 проценті» шындыққа жақын деп есептейміз. Олай болса, Шымкент өніріндегі Дулат руы төрт атасынан сиқымдар 4570 шаңыраң, жаныстар 3 374, шымырлар 3 334; ботбайлар 274 шаңырақ болып, тұтін тұтетіп отырды.

Шымкент уезінде Дулаттар жинақы отырып, онтүстік-батыс жақты қоныстанды. Айта кету керек, олардың мекен еткен жері ауа райы жағынан өте қолайлы еді. Мәселен, Дулат руларының қыстаулары, ең бастысы, ежелден суармалы егіншілік өрбіген, отырықшылық пен жартылай көшпелі өмір ошақтары өркендерген Сырдария, Арыс, Келес, Бөген, Арыстанды, Боралдай, Шаян, Иқансу, Бадам, Ақсұт. б. өзендердің екі жағалауын алғып жатты. Дулаттар ұлылы-кішілі көптеген өзендердің жайылымында қысқа қарай малға жем-шөп өзірлейтін. Ал, Қызылқұмға жақын Сырдария өзенінің сол жағасында дәулеттілер отар-отар қой өргізіп, келе-кеle түйе бағып, көшіп-қоюп жүрді.

Шымкент уезіндегі қазақтар, әсіресе дулаттар шаруашылығының бір ерекшелігі бұл диқандардың қауымдастығы ірі болып келеді, мұнда орташа ауыл 30 және одан да көп болып, ынтымақтасып, су көзін пайдалануда, суармалы жер мен шабындықтарды игеруде тығыз байланысып, бірлікпен тіршілік етті.

Мәселен, көптеген жаныстар Ташкент уезінің шекарасынан бастап, Арыстың Сырдарияға құяр сағасына дейін екі жағалауда, Келес, Бадам өзенінің жоғарғы жағында тұрақтады. Арыс өзенінің оң жағында, Боралдай, Бөген бойында Шымыр руының өкілдері аумақ-аумақ болып отырса, Сайрамның солтүстігінде ботбайлардың аз бөлігі мекендейді. Арыстың төменгі саласында ең көп Сиқым руының өкілдері тұрып жатты.

Бұл уездегі Дулаттар руының шаруашылық пен тұрмыс тіршілігінде суармалы жер, диқаншылық пен баубақша маңызды орын алды. Жартылай көшпелі мал шаруашылығы, тұрлі үй кәсіптері мен қолөнерде олардың арасында кең тарады.

Сөйтіп, Ұлы жүздің саны ең көп Дулат рулары Сырдария облысының Шымкент пен Әулиеата уездерінде, Жетісу облысының Верный уезінде орналасты. Оның үстіне, бұл уездерде шама-шарқынша Дулаттың төрт атасы да бар еді.

АЛБАН

Ұраны «Райымбек», таңбасы ♂

Дулаттар одағының бір руы. Қытай деректерінде ежелгі дулулармен қатар албандар мен суандар да аталаپ кетеді. Бұл туралы орыс шығыстанушысы Н. Аристов былай деп жазады: «Қытайлар Хантәңірі мен Алтай арасын VII ғасырда мекендереген рулардың атын сақтап қалды: шу-юс, шу-ми, шу-мугун, чу-бан және басқалар. Мүмкін, Дулу бастиған бұл рулар ертеректе юсban тұрғындарын нұрайтын айрықша Шу тобын құраған шығар. Бұл атаулардан мәні чубан мағынасы қырғыз-қазақтар қастер тұтатын дулаттарға тамырглас ад-бан (ал бан) мен суубан (суан) шулықтардың рулары болатынына негіз бар, бәлкім, шу-бан есімімен Дулу аймағының. құрамында болған шығар». Бұл қытай қолжазбаларының деректері қазіргі Албан мен Суан Дулат одағына кіргеніне дәлел бола алады. Қазақ шежіресі бойынша, Албан Суан мен Дулат Бәйдібектің пемересі болып келіп, Үйсінге алтыншы атадан барып қосылады. Бұл мәлімет олардың арасында туыстық-тамырластық қарым-қатынастар бөлғанын көрсетеді. Көптеген ғасырлар бойы олар Дулат басқарған Одаңта болады. Ал, гаын мәнінде дулаттар албандар мен суандарға қарағанда сан жағынан көп, олар Ташкенттен Алматыға дейінгі аймақты алып жатыр. Албандар болса, Верный уезінің нғылыш жағында тұрақтады, қазір Алматы облысының Кеген мен Райымбек аудандарында қоныс теуіп отыр.

Албан руының ата тегі туралы XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби деректер мен қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде кесте бар. Бұларда мағлұматтар жиі қайталанса да толық емес, ең дұрыс дегенде жалпы Албан атадан бері қарай 34 буын тармағы дәл. Солардың ішінде М. Тынышбаевтың деректері толық болып саналады. Оған қоса біз 1968 бен 1975 жылдары жинаған мағлұматтар оған қосымша болып есептеледі. Бұл Албан ата тегі туралы деректер салыстырылып, кейбір жағдайларда бұрын жіберілген сәйкесіздік толықтыра зерттелді. Бәрібір біз қаншама күш салып, бүкіл рулар, аталар, үрімбұтақтар жайында мол мағлұматтар бергіміз келгенімен, деректер жетпегендіктен, ол мақсатымыз орындалған жоқ. Соның нәтижесінде Албан руының кейбір аталарын бүгінге жеткізіп, 1013 атага дейін ғана таратып әкелсек, кейбіреуі бойынша 34 атамен шектелдік (4а, ә, б-қосымшаларын қараңыз).

Бізге толығырақ мағлұмат беріп, көптеген құнды деректерге қол жеткіздірген мәлімет берушілердің есімдерін атай кетуді парыз деп білеміз. Олар: Шелек ауданындағы 1938 жылы туған (Сарыңаңлы) Отан Мақашев; Шелек ауданындағы 1924 жылы туған (Найман руынан) Файзолла Балмағамбетов; Шелек ауданындағы 1897 жылы туған (Албан) Алмабай Шынәсілов; Кеген ауданындағы 1885 жылы туған (Албан) Әкімбай Сөкеев; Таутүрген тұрғыны 1889 жылы туған (Албан) Әжімұрат Жапаров; Шелек ауданындағы 1910 жылы туған (Қызылбөрік) Көмек Жаныманов; Шелек ауданындағы 1940 жылы туған (Албан) Байділдә Әнесов; Кеген ауданындағы 1891 жылы туған (Албан) Көпбосын Тұрсынов.

Қазақ шежіресі бойынша, Албан руы үлкен екі тармақ: Шыбыл мен Сарыға бөлінеді. Шыбыл өз кезегінде екі ата: Қызылбөрік (шын аты Бөтей), Қоңырбөріккө (шын аты Өтей) бөлінеді. Қызылбөріктің екі ұлы: Молболды және Жолболды. Молболдыдан Тотас пен Есен. Тотастан Торғай мен Байназар. Есеннің бес ұлы бар: Базаркелді, Қазымбет, Еламан, Құланаяқ, Марша. Еламаиниң бес ұлы бар Қонақбай, Шагаман, Сапы, Шоқай, Найманбай.

Шагаманнан Арыстанбай, Атымтай, Майрық пен Бисары. Бисарыдан Жанбота, Көбек, Маңғыл. Жанботадан Мойнақ, Бекберген, Тоқберген. Мойнақтан Құрман, Жәнібек, Сәке. Сәкеден Әкімбай (біздің мәлімет берушіміз, 1885 жылы туған). Шежіре бойынша, Әкімбайдан Албанға дейін 12 ата.

Найманбайдан Қожамжар, Байназар, Сүгір, Алтай, Әжібай. Әжібайдан Құдайберді, Қыдырәлі, Мәуке, Байыс, Жалбы, Бердіқожа, Айдар, Алқазы.

Қызылбөріктің екінші тармағы Жолболдыдан екі ұл туады: Сақау (Қонақкеledi), Кереқұл (Ағай). Сақау мен Кереқұлдан өсіп-өрбіген ұрпақ көп болғандықтан, біздің мәлімет берушілеріміз оларды таратып бере алмады. Соңдықтан біз Сақау мен Кереқұлдан бері ңарай 12 ата шығарамыз: Әзет, Нәзет (Абыз), Еспер, Мәмбет, Бердікей, Тілеу, Дәүтек, Байжан, Жапалақ, Тұманбай, Өтес, Қожас.

Албан руының ірі тармағы Қоңырбөрік үшке топтасады: Қалқаман, Бойдақ, Жарман. Қалқаманнан Біте, Базар, Майлы, Тама. Бойдақтан Құртқа мен Мамай. Жарманнан Қараңұл, Сарықұл. Қарақұлдан Естемес, Кешкіл. Бұдан Қоңырбөріктің үрім-бұтағы туралы біздегі мағлұматтардың аздығы көрінеді. Біздің мәлімет берушілеріміздің арасында бұл рудың бірде-бір өкілі болтан жоқ.

Шежіре бойынша, Албанның Сары руы екіге айырылады: Сүйерқұл мен Таубұзар (Сүйменді), бірақ, бұл есімдер халық ішінде ата болып аталмай, олардың балалары атында бергі рулар кездесетіндіктен, этномим ретінде алынбайды. Мәселен, Сүйерқұлдың төрт ұлы: Шоған Абыз, Досалы, Қожбанбет, Жарты мен қызы Әлжан (Алжан) бар. Әлжан кірме Мәмбетке тиіп, ата-анасының қолында қалып, төрт ұл табады: Сырымбет, Шегір, Аламан мен Хангелді. Әлжаннның жоғарыдағы төрт бауыры мен оның ұлы ел аузында «Сегіз сары» деп аталады.

Бүкіл дерлік әдеби деректерде Албанның тегін таратқанда «Сегіз сары» Қызылбөріктің бөлек атасы ретінде көрсетіледі. Иә, «Сегіз сары» атауының өзі де бұлардың Сары ұрпақтары екенін айқындағы. Албан тегінің бұл ірімін М. Тынышбаев өз кезінде анықтады, біздің зерттеулеріміз де оны пысықтай түседі. Алжан ұрпақтары да әдетте қазақ арасында халықта сіңісті болғандай әкесінің емес, анасының атымен аталады. Алжан балаларының бір үрім-бұтағы Хангелдіден XVIII ғасырда Жоңғар басқыншыларына қарсы белсенді күрес жүргізген атақты Райымбек батыр шықты. Кейіннен бұл есім күллі албандықтардың жауынгерлік ұранына айналды. Райымбекті халық қасиетті өулие тұтып, оның есімі ел аузында ақызыға айналып жүр. Онда ол өлер алдында өсиет етіп, өзін дүние салғанда денесін ақ киізге оран, ақ аруанаға артып, оған ңай бағытта да жүруіне бөгет жасамай, өзін інген шөккен жерге жерлеуді өтінді деседі. Мәйіт артылған ақ аруана ңазіргі Алматы қаласына келіп шөгіп, өсінде Райымбекті арулап көміп, сабан кірпіштен ескерткіш тұрғызылады. Қазір мазар орнында белгі орнатылып, үлкен даңғылға Райымбек ата есімі берілгенінің өзі оған деген халық ңұрметі мен махаббатын көрсетіп, аруағын асқақтатады.

Сегіз сарылар ішінде үлкені де, беделдісі де Сүйерқұлдың үлкен ұлы Шоған Абыз Тұғыжым (Айтбай, Сиқымбай) мен Дәүлет (Аманнұл, Жәдік) болды. Досалыдан Шажаның көптеген ұрпақтары (Тыныбек, Жәнібек, Қалматай, Жәдік), Жансадық (Нияз, Шағыр, Рыскелді) мен Құлсадық (Баймен, Куат, Биеke, Байсейіт, Еспенбет) өрбиді. Шажа ұрпақтарынан бізге мәлімет берген Ысқақ Мамаділов (1905 жылы туған) сегізінші ата болып келеді.

Қожбанбеттен Тілеу (Қалдау, Тұрсын), Сағым (Балта, Қанай) мен Ағығм (Бишал, Сары). Жартыдан Тілеуберді, Еспер мен Жақоз. Бұл Сүйерқұлдан шыққан Сарының ұрпақтары түгел ел аузында «Сегіз сары» деп аталады, ал шындығында бұндай ата бөлгөн емес.

Сүйменді деп аталатын Таубұзардан да аз ұрпақ тараган жоқ. Одан екі тармақ тарайды: Айт пен Бозым. Ел ішінде оларды жиі қосып айтып, Айтбозым атайды. Соған ңарамастан, олар мұлде әр түрлі Албанның ірі аталарапын ңойылдырып. Сонымен, Айттан Жанбаба (Қалдыбай), Абата (Брідайшы), Сүйіндік (Сайынбөлек), Маматайыр (Таңатар, Қалыбек, Жорт) мен Қарашаш атты қызы туады. Ақыз бойынша, ол әлде бір сұлтанның (төренің) баласына айттырылып ңойылдырыпты. Бірде күйеу жігіт өз қалыңдығының аулына ресми ұрын барып, еліне оралған соң ол қайтыс болып, құдалар жағынан ешқандай хабарошар түспейді. Әйтсе де, Қарашаш өзінің атастырган жігітінен ұл тауып, есімін Жиенқұл деп қояды, бірақ оны әлденеге «Қыстық» деп атап, тараған ұрпақтары да солай аталаған кете барады.

Жиенқұлдан екі ұл қалып, бірі Ақназар ел аузында «Ақнұстық» деп аталып кетеді. Ақназардан Құлақай (Майлы, Сарман) мен Тілес (Шойқара, Жайын, Оңтағар, Бегім мен Таңат). Біздің мәлімет берушіміз Алмабай Шынасілов (1897 жылы туған) Ақназарға тогызынышы атадан қосылады.

Қарақыстық деп аталған Тоңтамыстан Бектемір, Қарақұс, Ескене мен Мәлике. Бұл Жиенқұлдың күллі ұрпақтары шежіреде қазірге дейін Қыстық деп аталып келеді. Аңызға сәйкес Қарашаш ұлы Жиенқұлды төркініне тастап, Жалайыр жақа күйеуге шығып кетеді.

Бозымнан ұш ұл бар: Жаншық (Әлмірек, Беснайза мен Олжай), Шобалтаз (Боздақ, Ноғай) және Сарыбай (Өтеп, Дәүіт). Біздің мәлімет берушіміз Көпбосын Тұрсынов (1888 жылы туған) Бозымға 9 атадан барып қосылады (Албан рулатының толық ата тегін 4-қосымшалардан қараңыз). Албандар ішінде бүкіл Ұлы жүзге ортаң «Баңтияр» деген жауынгерлік ұраннан басқа XVIII ғасырда өткен атақты Райымбек батыр атымен «Райымбек», «Райымбек ата» дейтін ұраны бар. Албандардың рулық таңбасы Дулаттың шеңберінің бір түрі секілді ♀ Н. Аристов, Н. Гродековтың есеп-қисабына сілтеме жасап, XIX ғасырдың аяғындағы албандардың саны 15500 шаңырақ болғанын көлтіріп, олардың негізінен Жетісу облысы, Верный, Жаркент уездерінде тұратынын атап кетеді. Бұл екі уезде қазақ халқы Ұлы жүздің бірнеше рулатынан, атап айтсақ, Сарығүйсіндер, Дулаттар, Шапыраштылар, Ыстылар, Жалайырлар, Қаңтылар, Суандар мен Албандардан тұрады. Албандар бұл өлкенің өңтүстік-шығыс жағын алып, Іле өзенінің оң жағасын жайлап, Қытай шекарасына дейін Жаркент уезінің оңтүстік-батысын, Іленің сол және оң жағасын біртұтас мекендейді.

Верный уезінің көлемінде негізінен Қызылбөрік пен Сегіз сарылар орын тепті. Алғашқылары таудың оңтүстік аудандарын, ал кейінгілері уездің солтүстік-шығысындағы Іленің сол жағалауын ата қонысқа айналдырды.

Сегіз сарының рулық бірлігінің қыстауы Алабайтал, Сарыбұлақ, Асысағасы, Сауысқан, Сарымсақты, Шөләдіртеріскей, Сөгеті мен Бөгеті шатқалдарын, одан қалса, бір бөлігі Серектес пен Көктөрек тау шатқалдарына орналасты. Жайлауы альпі шабындығы Асы мен Қарқарада бөлді.

Қызылбөріктердің тұрағы Сегіз сарылардан құнгейге қарай жоғарғы Шелек өзені, Даңашың, Биесимес, Айдасу, Жая, Қызылмойнақ, Қараарша, Қондық, Сарыбұлақ, Қызылауыз бен Бақалы шатқалдарын да орналасты.

Жаркент уезінде Албан руының көп атасы шашыраңы орналасқан. Іле өзенінің сол жағасындағы оңтүстік бөлігінде шығыста Қытай шекарасына дейін, оңтүстігінде Іле Алатауының биік жеталарына дейін, батыста Верный уезінің жеріне дейін Қоңырбөрік рулаты, Қызылбөріктің шамалы бөлігі, Сегіз сары, Айт, Бозым, Құрман мен Әлжандардың аталары қоныстанды. Осы кең-байтақ өлкеде қыстаулар, күзеулер, көктеулер мен жайлаптар шоғырландырылып отырды, өйткейі онда өзеннің құнарлы алқаптары, тау өзендерінің шатқалдары мен аса биік тау шабындықтары болды.

Мәселен, Іле өзенінің сол жағасын Қытай шекарасына дейін және батыста Шарын өзеніне дейін көптеген Сегіз сары атасының қауымдастыры мен Қоңырбөрік руы иелік етті. Олардан батысқа қарай Верный уезінің шекарасына дейін Айт пен Бозым аталары, ішінара Қызылбөріктер, ал Текес пен Шалқыдысу өзендері бойында Алжандар мен Құрман аталарының қыстаулары қанат жайды.

Кеген мен Меркі өзендерінің алқабында, тау баурайларында Қоңырбөрік, Айт пен Бозым рулатының қыстауы ірге көтерді. Құнгей Алатауының теріскейіндегі тау өзендерінің шатқалдарында Қызылбөрік рулаты мекендейді.

Іле өзенінің оң жағасында Жаркент уезінің қарамағында Қоңырбөрік руы қыстаса, Айттар Алтынемел қыратының шатқалында, Алтынемел, Тізгін, Шылбыр, Үшбұлақ, Айнабұлақ өзенінің бойында, сонымен қатар Іле бойындағы Қаратөбе, Қызылжиде,

Ушқоныр, Қоянды мен Айдарлы шатқалдарында қоныстанды. Бұл екі уездегі Албан руладының күзеу, көктеулері қыстаудан онша алшақ емес еді, ал жайлауы таудағы альпі шабындықтарында болатын. Албан руына жататын қазақтардың басты қесібі мал мен егін, қой-ешкі өсіріп, ірі қара мен жылқы бағып, шамалы түйені кірге жіберіп, отырықшы және жартылай отырықшылық өмір кешіп, егін салды. Дәнді дақылдан кең тараганы бидай, сұлыш, арпа мен тары еді. Өз қыстауларының маңында қалып, телімдерінде егін өсірген жатақтар да аз болмаған.

СУАН

Ұраны «Байсуан», таңбасы

Суандар жайында көне деректерде мұлде ешнәрсе ұшыраспайды. Алайда, бұл бағытта жоғарыда келтірілген Н. Аристовтың сілтемесі аса құнды дерек көзі болып табылады.

Бұл мәліметті келтіре отырып, С. Аманжолов Н. Аристовтың пікіріне жан бітіріп, Албан мен Суан Дулат руының одағында болды дегенді қостайды.

Қазақ шежіресі де ежелден Дулат, Албан мен Суан руладының түп тамырластығынаи, тіпті ол үшеуінің Жарықшақтың баласы екенін дәлелдейді.

Суандар Албандарға, әсіресе, Дулаттарға қарағанда онша көп емес. Соңдықтан олар көп жағдайда қысымдық көріп, ең бастысы, жер тәлімі мен жайылынан шеттетілді. Бұл жәйт әлі қүнге дейін айтылып келе жатқан аңызбен де расталады. Онда бауырлар арасында сұр бұқаның ені үшін (ал кезде бұқа ені желінеді екен) дүрдараздық шығып, сыйбаға тимеген Суан үлкен ағалары Албан мен Дулатқа өкпелеп, шалғай шығысқа көшіп кеткені әңгімеленеді. Шынында да, Суан руының қонысы Қыттай шекарасындағы Іле өзенінің оң қабағында, үш ағайындылар Дулат, Албан, Суан жайланаған аймақтың ең шығыс жағында жатыр.

Суаның ата тегі туралы мәліметтер әдебиеттерде біршама. Бұндай деректер көзіне Н. Аристов, М. Тынышбаев, В. Востровтың бізге белгілі еңбектерімен қатар Жетісу облысының байырғы тұрғындарын зерттеген жұмыстарды жатқызуға болады. Оларда Суандардың екі ата Тоқарыстан мен Байтөгейге бөлінетіні айтылады. Бұның бәрі рас болғанмен, әлгілерде үрім-бұтақтың тыңғылықты кестесі жоқ болып шықты. Біз осы кем-кетікті толтырып, өз пайымдауларымызбен салыстыра отырып, Суандар туралы тармақтардың таралуын бір ізге салдық.

Суан руының шежіресі туралы біздің мәлімет берушілеріміз онша көп емес, дегенмен, солардың ішінде Талдықорған облысы, Киров аудаиының тұрғыны 1892 жылы туған (Суаннан) Кінәз Дәүітәлиев пен сол облыстың Жаркент қаласының тұрғыны 1937 жылы туған (Суан нан) Нұрахан Хабимолдаевтан жинан алған деректерді құнды деп есептейміз.

Сонымен Суаннан ірі төрт ата тарады: Тоқарыстан, Байтөгей, Бағыс, Жесегір (соңғы екеуі Көпбағыс пен Досбағыс деген атпен Алматы айналасындағы дулаттарға сіңіп кеткен). Тоқарыстан мен Байтөгей ұдайы көше отырып, ңазіргі қонысы Іле өзенінің оң жағасымен Қорғас өзеніне дейін жетеді. Суан руының негізгі ірі атасы төртке: Тұрдымбет, Мұрат, Бердіке мен Баубекке бөлінетін Тоқарыстан болып есептеледі. Тұрдымбет өз кезегінде үш тармақ: Бөргелтай, Есет, Тұрсынға тарайды. Есеттен Қошқар, одан Жанқозы, Бөлек, Одыр, Мейіз. Одырдан Сүйімбай, Сабаз, Қабай.

Шежіреде айтылатында, Мұраттың алты баласы болыпты: Орыс, Қараменде, Шегірен, Қарабек, Әбдісүгір, Байтөгей. Ел аузында Байтөгейден басқаларын Бес Мұрат деп те атайды. Мұраттың үлкен ұлы Орыс, одан Мырзагелді, Хангелді. Соңғының екі ұлы бар Сұлтанқұл мен Ақша. Мырзагелдінің ұрпақтары недөүір болып, жеті атага жіктеледі: Қожеке, Тілеке, Кебенек, Оддақсан, Туматай, Еділбай, Мәмбет. Мәмбеттің бірінші Қарлығаш есімді әйелінен Мақпал туса, ал екішпі әйелі Желкілдектен жеті ұл көрген: Сұттібай, Құттыбай, Медеубай, Мес, Айдабол (Сондықтан оларды анасының атымен Желкілдектің Жеті тазы деп те атайды).

Айдаболдан Сабалы, Бабалы, Баба, Байшымыр. Соңғыдан Тұрғынбай, одан Жақып, Іркітбай, Бүркітбай. Соңғыдан Қайынолда, Қатша, Әбділда, Қабимолда. Соңғыдан Нұрсапа, Нұрахан (мәлімет беруші, 1937 жылы туған), Айдархан.

Біз келтірген үрім-бұтақ кестесінде мәлімет беруші Нұрахан Қабимолдаев пен Суанның арасында 11 ата жатыр. Байтөгей үш атага бөлінеді: Елтінді, Молақ пен Жылгелді. Кейір әдеби деректерге қарағанда Байтөгейдің ұрпақтары оның екі әйелінің атымен: Нөкейтін мен

Сарықыз деп тараиды, біраң, олар қалай бөлінетіні нақты көрсетілмегендіктен, тұп-тұқиянын дәланықтау мүмкін емес.

Молақтан Құртымбет, Сексен, Шоқа, Қасаболат, Сүйімбай, Еркебай. Жылгелдіден Аққабақ, Алдияр, Елшібек. Аққабактың екі ұлы бар: Құдайберді (Аманқұл, Ақбура, Көтен) және Сатай (Абылай, Көпес, Бектемір, Досқұлы, Нәүке, Ақылбек, Әбдіке, Жетімқозы). Сатайдың бес әйелі болды, деп ел айтады. Төртінші әйелінен Әбдіке туыпты, одан Әділбек, одан Әүейтәлі, одап Кінәз (біздің мәлімет берушіміз, 1892 жылы туған). Біздің

kestemіз бойынша, ол он екі атадан барып Суанға қосылады.

Алдиярдан Есалы мен Дағат. Елшібектен Құлжыкей, Алакүшік, Шабар, Алшор т. б. Сонымен Суан руы екі ата: Тоқарыстан мен Байтөгейге бөлінетінін қайта пысықтаймыз. Алайда, мағлұматтар тапшылығынан үрім-бұтақ кестесінде бүкіл буын қамтылмай қалды. Соған қарамастан екі ата туралы недәуір мәлімет алуға бөлады, өйткені біздің кестемізде Суан руының (5-қосымшаны қараңыз) бұл екі тармағының үрім-бұтағы біршама зерттелді. XIX ғасырдың аяғындағы Суан руының қанша болғанын Н. Аристов еңбегінен табамыз, онда 4000 шаңырақ десе, М. Тынышбаев олар 1917 жылы 40 мыңға жетті деп нақтылайды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Суан руына жататын қазақтар негізінен Жетісу уәлаяті Жаркент уезінде тұрып жатты. Олар оңтүстікте Іле өзепінің оң қабагын, шығыста Қытай шекарасына дейін, ал солтүстікте Жонғар Алатауының тау шабындықтары мен Батыста Верный уезінің шекарасындағы Көктерек өзенінің бөйін қоныстанип жүрді. Демек, бұл Суандар көрсетілген жерлердегі құнарлы да шұрайлы топырақты аймақты алып жатты деген сөз, онда жер де, суда, нуда жеткілікті еді.

Бұрхан, Үлкен және Кіші Үсек (Өсек), Шыпжың мен Қорғас өзендерінің алқабы мен Алтыңқөл көлінің маңайындағы құмда Байтөгей руының қыстаулары бар болатын. Өсек көлінің айналасында, Іле өзені мен Үсек өзенінің орта шенінде, сонымен қатар Көктерек бойында Тоқарыстан руының қысқы қонысы орналасты.

Суан рулары мал және егін салумен айналысты. Төрт түлік өсіріп, бидай, арпа мен тары екті, сөйтіп негізінен жартылай көшпелі өмір сүрді. Ирі байлар Жонғар Алатауындағы альпі шабындықтарына шығып кетіп, шағын дәулеттілері тау етегін төңіректеп, жарлы-жақыбай, жатақтар қыстауларда қалатын.

ШАПЫРАШТЫ

Ұраны «Қарасай», таңбасы (айтаңба)

Ұлы жұз құрамына кіретін Шапырашты руы туралы ежелгі жазба деректерде ешнәрсе жоқ. Шапырашты қазақ шежіресінде Үйсіннің шөбересі, Бәйдібектің немересі болып есептеледі, ал Бәйдібек болса Ұлы жүздің жеті руының (Сарығүйсін, Албан, Суан, Дулат, Ысты, Ошақты және Шапырашты) түп атасы. Бұл рулардың ішіндегі ең байыргылары жазба деректерде бар Сарығүйсін, Дулат, Албан, Суан болып есептеледі, ал Ысты, Ошақты мен Шапыраштыға келетін болсақ, М. Тынышбаев олар Үйсін рулары одағыпа кейіннен енді деп есептейді. Бұл пікірдің жаңы бар секілді.

Шапыраштының рулық құрамы жөнінде Н. Аристов, М. Тынышбаев пен В. Востров еңбектерінде мәліметтер ұшырасады. Біз оны өз зерттеулерімізben толықтырып, ата тек туралы мұқият кесте жасадық (6-қосымшаны қараңыз). Шапырашты руларының үрімбұтағы туралы қазақ шежіресінің тамаша білгілерінен құнды деректер жиналды. Бұлар Жамбыл облысының Талас ауданының тұрғыны 1904 жылы туған (Шапырашты) Көшербай Құлыбеков; Алматы облысы, Жамбыл ауданының тұрғыны 1897 жылы туған (Шапырашты) Сәрсенбек Ңопабаев; Алматы облысы, Шелек ауданының тұрғыны 1928 жылы туған (Шапырашты) Қожахмет Кәрібаев; Алматы облысы, Амангелді атындағы кеңшарының тұрғыны 1905 жылы туған (Шапырашты) Жұнісбек Өмірбеков; Алматы облысы, Таутүрген аулының тұрғыны 1900 жылы туған (Шапырашты) Жұмабай Жаманбалаев; Алматы облысы, Жарсу кеңшарының тұрғыны 1905 жылы туған (Шапырашты) Үйдірыс Сүлейменов; Алматы облысы, Амангелді атындағы кеңшардың тұрғыны 1898 жылы туған (Шапырашты) Аңласбай Юсупов еді.

Біздің мәлімет берушіміз Сәрсеібек Қопабаев Шапырашты руының шығу тегі туралы халық арасына кең тараған өте қызығылықты аңызды айтып берді. Онда Бәйдібектің екінші әйелі Зеріптен Жәлменде (Жалмәмбет) атты ұл туып, ол сымбатты да пысық жігіт болып өседі. Бірде ол ңыстығұні әкесінің жылңы тебінінде жүріп, Қоңырат руы, Қызыл биінің ңызы Мапырашты сұлумен танысады. Сол жылы жазда Жәлменде әкесімен бірге қызды айттыруға Қызыл би ауылына барады. Жолай көкжап ңасңыр кездесіп, оны соғып алады. Осы олжамен Ңызыл би ауылына бұрылып, Жәлменде ңасңыр терісін сыпыруға кіріседі. Сол сәтте оған Мапыраштың жеңгесі жас келіпшек келіп, қасқырдың бауырын алып беруді қанша өтінсе де бас тартады, алайда ол жас әйелдің қыла берген соң тілөгін орындаиды. Ол бауырдың оз сүйгені Мапыраштың жерігін басу үшін керек екенін түсінеді. Келесі күні әкесі құда тұсу жайын айтқанда Қызыл би сылтау айтып, айниды. Тіпті болмаған соң, Жәлменде ңыз әкесіне үш айлың бала күтіп жүргенін, туған соң оны өзіне қайтаруын алға тартады. Қыз әкесі тығырыққа тіреліп, ақыры қызын күңі Сландымен бірге Жәлмендеге ұзатып, көп қалыңмал алады. Біраз уақыттан кейін айы-күні жетіп, Мапырашты сұлу ұл табады. Оның көзі шапыраш болып, содан Шапырашты деп аталаған кетеді. Бір жолы Жәлменде Слайды күңмен де көңілдес болып қалады да, Слайды Жәлмендеден ұл тауып, оның атын Ысты қояды. Көп ұзамай Шапыраштының анасы дүние салып, Жәлменде балдызы Қарашашқа үйленеді. Жайлайда Қарашаш екіқабат болып жүріп қонақтарға түстік дайындал жатқаңда кенет ошақ қасында босанып, оның есімін Ошақты деп атайды. Сонымен, Жәлменденің үш әйелінен үш ұл: Шапырашты, Ысты және Ошақты туады. Олар бөлек-бөлек жасау алып, өздерінше отау көтереді. Ал балалар әкесі өлген соң ішешелерінен енші алып отырған. Соңдыңтан Жәлменде көзі тірісінде әр мұрагеріне енші беріп, олардың әрқайсысына айрықша таңба береді. Шапыраштыда , Ошаңтыда , Ыстыда Көріп отырғанымыздай, олардың таңбалары бір-бірінен мұлде бөлек, тіпті оларды жалпы әлде бір белгілердің түрлері деп есептеуге

болмайды. Сөйтіп, оларды шежіреде бір әкеден тарады дегенмен, таңбалары бойынша туыс деп санауға болмайды. Бұл тұста халық дәстүрі бойынша, «әр әйелдес тұған бала бір рұлы ел» дейтін мәтел расталғандай.

Шежіреде көрсетілгендей, Шапырашты үш рұлық бірлестіктерге бөлінеді, атап айтқанда: 1) Малдыстық, 2) Желдістың, 3) Қылдыстық. Бұл этнонимдер елаузында рудеп аталмайды, ал келесі ұрпақтар айнын аталар болып кете береді. Мәселен, Малдыстық үш руға: Екей, Еміл, Есқожаға бөлінеді. Аңызда Есқожа Емілдің отбасына кірме (арғы тегі түркімен деседі) деп айтылады. Еміл ерте өліп, үйелмелі-сүйелмелі екі жас баласы жетім қалады. Есқожа Емілдің жесіріне үйленіп, жеткіншектерді қанатының астына алады. Халық аузында Есқожаны атақты бай, күшті және өте іскер адам деп сипаттайды. Оның бес әйелі, көп бала-шағасы болыпты. Кейінне Емілдің де, өзінің де балалары Есқожа ұрпақтары деп аталып кетеді, бірақ ата-текті жақсы білетіндердің айтуынша Екей руы екі ата Жарымбет пен Бәйімбет болып бөлінсе, Жарымбет екіге топталады: Ақтөбет (Қайсыбай, Бисенбай, Изепбай, Жусанбай) пен Бердіс (Өтегұл, Өтеп, Құлкеней, Салағой, Текеш), Өтегұлдан Сапболат, одан Майемер, одан Қалдаи, одан Қопабай, одап Сәрсенбек (мәлімет беруші, 1879 жылы туған). Өтептен Оршаң, одан Сәдібек, одан Жабай, одан қазақтың ұлы ақыны Жамбыл (1846-1945). Құлкенейден Ботақара, Салағойдан Бейсен, Текештеп Кінәз.

Бәйімбеттен торт ата тарайды: Әлке, Сабыншы. Шындаулет, Бекпенбет. Еміл руынан Жайық пен Алысай. Жайықтан Қойайдар (Қошқар, Сарытілеу, Құсеп, Жолай), Жанай, Сүйіндік пен Ңармыс (Тайторы).

Алысайдан Сары, одан Тілеуімбет, одан Болай (Бикісі, Бұлкісі, Боранғазы, Жолдыбай, Шоқа), Боранғазыдан Жаманқара (Ерқотан, Сералы мен Битан Сарымсақ, Сарман, Сарыбай, Қармыс, Қарсақ, Тышқанқұлақ, Байқұлақ, Бөрлібай, Махмет пен Қарсыбай (Нұсіп); Нұсіптен Әлжанбай (мәлімет беруші, 1898 жылы туған). Одан Шапыраштыға дейін 13 ата. Есқожа руы бес атадан тұрады: Шагаман, Тоғызтоқпақ, Төретүқым (Жаушы, Бақай мен Тоқтамыс), Шуаш пен Алтынай.

Алтынайдан Абыз; Абыздан Шегір, Қайдаяуыл, Қарасай батыр. Қарасай батырдың есімі күллі Шапыраштының жауынгерлік ұранына айналды. Одан Өтеп (Нартайлақ, Асан, Бәлпеш пен Атығай), Көтеш (Айдар, Нәуеш, Жиек), Ауыз бен Түрікпен. Түрікпеннен Тілеу, Жарылғап (Қойсоймас, Қойгелді, Қараш батыр (Кенесары Қасымовтың қанаттасы), Сатыпалды, Қараша мен Тоқты), Тұлкіқұрт (Көкше Үстамбек-Саурық батыр) пен Малқара. Саурық батыр 1725 жылы Торғайда қалмақтармен соғысты. Малқарадан Итаяқ, Быжыбай мен Қазақбай. Итаяқтан Тайбағар, Шақабай (Ушке, Тұлқі, Айтбек, Мендібай), Кебенек, Бірназар, Дабыл мен Талқан. Үшкеден Тілеш, Бітеіп, Айташ пен Қопабай. Тілештен Өмірбек, одан Жұнісбек (мәлімет беруші, 1905 жылы туған). Ол Шапыраштыға 13 атадан қосылады.

Желдістық руы бірлестігінен ірі екі ата шығады: Шыбыл мен Асыл. Асылдан тарайтын Әжіке, Кеней, Теке мен Төлеміс «Төрт Асыл» деп аталады. Шыбылдан Жәдік, Қарабайыс пен Сарыбайыс, Құлжұдышық. Соңғыдан Шатыр Абыз Бәйімбет, одан Айбас, Балапан-Барақ пен Қайыпберді (Бажырық, Қарауыл мен Төлебай). Төлебайдан Шыбылтай, Дәүлет, Бөген, Мәмбет, Олжабай. Соңғыдан Дербісөлі, Жиенәлі, Байдәүлет, Көшкінбай. Одан Көрібай, одан Қожахмет (1928 жылы туған). Ол Шапыраштыға 12 атадан барып қосылады.

Асылдан Орынбет, Әжіке (Дәүлет, Текелік, Мәмбет, Кеней) мен Тұнқатар немесе Таңатар (Өмір, Көрпе). Өмірден Бұзаушы, Төбет, Құлан, Жанай, Теке, Төлеміс. Текеден Дәүлетбай (Қара, Шақа, Сарыбай мен Ырысбай) мен Сатай (Батыrbай, Тоқтабай, Жолшора, Ақбіте, Маншап). Ырысбайдан Баян, Байқоныс, Байтемір, Жидебай, Қылышбай.

Төлемістен Байет (Келдімұрат, Бардымұрат, Байсеңгір, Қарасеңгір, Наурызбай). Төлемістің ұрпақтарын бес немересімен ел ішінде «Алты ата Төлеміс» дейді.

Қылдыстық рулық бірлестігінен Айқым, одан Қайдаяуыл мен Қалқаман. Өкінішке қарай, бұл аталардан одан әрі нақты деректер жоқ.

Шапырашты руындағы бес ірі аталар Екей, Есқожа, Шыбыл, Асыл мен Айңымды елі ішінде «Бес шам Шапырашты» немесе «Бес таңбалы Шапырашты» дегенмен, олардың ерекше белгілері туралы да бізде мәлімет жоқ. Бұл ататек туралы өдебиетте мағлұмат мол болғанымен оның бәрі бар таиымды түгел қамтымайды. Мәліметіміз жон болғандықтан, бұл үрім-бұтақтың шыққан тегін барынша тарата алмадың.

Шапырашты руының жауынгерлік ұраны Есқожадан шыққан атақты Қарасай батырдың есімімен «Қарасай».

Рұлық белгі (айтаңба).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Шапырашты руы, негізінен Жетісү уәлаяты Верный уезінде тұрып, олардың аз тобы Сырдария уәлаятының Әулиеата уезінде шашырап жүрді. Н. Гродековтың деректерін пайдаланып, Н. Аристов өз еңбегінде шамамен шапыраштылардың санын көлтіреді, атап айтқанда, 7000 тұтін десе, М. Тынышбаев 1917 жылы Верный уезінде 70 мың жан болды деп есептейді. Н. Аристов Шапырашты руының бес ірі атасының қоныстануын екшей келіп, Екейлер Ұзынағаш пен Шамалған болыстарындағы Қарасу, Тәуекөтайлақ, Қасқабұлақ, Қызылауыз, Ұзынағаш, Сасықбай, Текенді, Сүмек пен Сары Шыбыр шатқалдарын мекендейтінін айтады. Қастек, Кіші Алматы, Үлкен Алматыда, ішінде Ұзынағаш болысының Қарақастек, Құтырган, Найманбай, Тұтереккөрші, Жиренайғыр, Қастек, Самсы өзенінің бойындағы, Қойжалдамалы, Қарабастау мен Тастыөзек шатқалдарында Есқожа руының көптегеги аталарының қыстаулары орын тепті.

Шыбыл руы Құрті болысының Тоқмоласаз, Қараөткел, Кемпірсай, Құрманбай, Қалбұлақ, Өтеген мен Үшшоқы шатқалдарын жайлады. Жайлаулары Іле Алатауында болды. Асылдың көптеген аталары Түгелсай мен Құрті болыстарындағы Терісбұтақ, Қаракемпір, Талдыбұлақ, Жаманбұлақ, Қосағаш, Ақсөңгір, Пыбық пен Ұшарал қойнауларын мекендереді.

Асылдардың тағы бір тобы Кіші Алматы болысындағы Құрәзек, Талдыжиек пен Шамалғанға жақын Қаскелең өзенінің бойында қыстауды.

Ең соңында, Айқым руы Қарғалы болысының жерінде Айдос, Қасқабұлақ пен Қызылауыз шатқалдарында қоныстанып жүрді.

Сонымен, төңкеріске дейін шапыраштылар отырықшы, жартылай отырықшы болып күн кешті. негізінен төрт түлік өсіріп, суармалы жер мен сүдігерде егіншілікпен айналысты. Дәнді дақылдан бидай, арпа, сұлы мен тары екті.

ЫСТЫ

Ұраны «Жауатар», таңбасы | (көсей)

Ыстылардың ежелгі этникалық тарихы, оның үстіпе әтногенезі жайында айтудың жөні келмейді. Әйткені, көне деректерде ол туралы ештеңе жоқ. Тек Фахреддин Мұбәракшахтың «Тарихында» XIII ғасырда қазіргі Қазақстанның жерінде басна рулармен көшіп-қонып жүргеп Ысты руының Тілік тұқымы туралы сілтеме бар. Сол мәліметке сүйеніп, В. Востров «Ысты руласы Шу мен Талас өзейдерінің арасын мекендей, XV ғасырда Қазақ хандығының құрамына еніп, ал соナン соң басна рулар мен аталарға еріп, шығысқа жылысып, Іленің сол жағасына қоныс тепті» деп атап өтеді.

Ысты руы туралы орыс деректерінде алғашқы мәліметтер А. И. Тевкелевтің Ұлы жұз руласын санамалаған еңбектерінде, сонымен қатар Ұлы жұзді Ресей боданына алу туралы Ұлы жұз сұлтандары мен билерінің қол қойған өтінішінің тізімінде еске алынады, онда Ысты Ойық және Тілік деп екіге бөлінеді.

Әйтсе де бұл мәліметтерді В. Востров өз зерттеуінде келтіреді. Ыстының тұп-негізі туралы бергі әдеби деректер де бар. Оған ең алдымен қыргыздардағы жер пайдалану туралы Н. Аристов, М. Тынышбаев және В. Востровтың жарияланымдарын жатқызуға болады. Осылардың бәрін есептей келіп, әдеби деректерді біздің зерттеуімізben салыстыра отырып, Ысты руының толық тегін жасауға мүмкіндік туды (№ 7 қосымшаны қараңыз).

Ең білікті мәлімет берушілеріміз: Жамбыл облысы, Талас ауданының тұрғыны 1909 жылы туған (Ойық) Жаңабай Балтабаев; Жамбыл облысы, Сарысу ауданының тұрғыны 1895 жылы туған (Ысты) Орынбай Тұрысбеков; Алматы облысы, Жарсуз кеңшарының тұрғыны 1928 жылы туған (Шапырашты) Қожахмет Кәрібаев; Алматы облысы, Жарсуз кеңшарының тұрғыны 1905 жылы туған (Шапырашты) Үйдірыс Сұлейменов; Шымкент облысы, Төрткүл ауылының тұрғыны 1888 жылы туған (Қараңойлы) Қожатай Төлеков және басқалар.

Сонымен, қазақ шежіресінде қатталғандай, Ысты Бәйдібекке немере, ал Бәйдібектің өзі Үйсінге шөбере болып келеді. Соғай сәйкес Бәйдібек Ұлы жұздегі жеті рудың (Сарыүйсін, Дулат, Албан, Суан, Ысты, Ошақты және Шапырашты) атасы. Аңызға қарағанда Ысты Жәлменденің екінші әйелі Сландыдан (бұрынғы күң) туады.

Шежіре бойынша Ысты екі ата: Ойық пен Тілікке тараиды. Ойыңтан төрт тармақ: Есім, Малай, Таз, Құлаышы. Есімнен Алакөз атасы шығады. Малайдан Бәйтік, Сүйіндік, Қалжан, Қара мен Жантүгел; Таздан Әлмамбет, Байменбет мен Сарыкемпір; Құланшыдан Амантай мен Жамантай. Тілік руы бірнеше тармақ: Тазша, Таздар, Асанқараған, Сексен, Байқараған, Қоңыр, Жырымсыз бен Ақмолда. Қоңырдан Ахметей, Құралай мен Қамыс. Ахметейдің үш ұлы бар: Қожамқұл, Сүйші. Қозықырған. Қожамқұлдың жеті ұлы болды: Өтес, Бойша (Тойбай), Шөтен, Сартак, Айдарбек, Қолсадақ (Алай, Байшехан), Қожансүгір.

Құралайдан екі ұл: Аққойлы, Қарақойлы. Соңғыдан Төбе би, өдан Қарақораз бен Жайлайу, соңғыдан Көглей (Рұстем) мен Когдімбет (Әжі, Наурызбай, Томай).

Ақмолда атасы беске бөлінеді: Есеншора, Ожырай, Боқмұрын, Итаяқ, Сұлгетай. Соңғыдан Бекбауыл, Төртсары, Итемген, Көзтаңбалы (№7 қосымшаны қараңыз).

Үрім-бұтақтың кестесінде көрінгендей, көптеген аталар, тармақтар мен ұрпақтарға келгенде, деректер жетпегендіктен көп жайды таратып бере алмадыщ. Соган қарамастан, біз ұсынып отырған ата-тек тарату Ысты руласы, оның рулың құрылымы жайында недәүір толық түсінік береді.

Ыстының рулық жауынгерлік ұраны «Жауатар», ал таңбасы | (көсей). Бұл ұран мен таңбаны бізге белгілі бүкіл әдеби деректер бір ауыздан мақұлдайды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ысты рулады үш уезде: Верный (Жетісү), Әулиеата мен Шымкентте (Сырдария) қоныстанды. Н. Аристовтың көрсетуінше, бұл уақытта Верный мен Әулиеата уездерінде 1500 шаңырақ, ал Шымкентте 3500 шаңырақ, М. Тынышбаевтың мәліметі бойынша 1917 жылы Ыстылар Верный уезінде 10 мың жан, Әулиеатада 20 мың, Шымкентте 20 мың жан болса, бұл өлкеде барлығы 50 мың жан Ысты тұтін түтеп отырды.

Бұл мәліметтер, әрине, бұлтартпайтын дәлел болмаса да, үш уездегі олардың қоныстапуы туралы біршама түсінік бере алады.

Мәселен, Верный мен Әулиеата уездерінде Ойың руының көптеген өкілдері қоныс тесе, ал Шымкент өңірінде Ысты руының Ойық та, Тілік те аталары қанаттас өмір сүріп жатты. Демек, бұл Ойың руы сан жағынан Тілік руынан басым түсіп жатқанын көрсетеді.

Верный уезінде тұратын Ойықтың эр түрлі қауымы негізінеп үш жерге топтасты. Бірінші топ Іленің тәменгі ағысында Жалайыр руының Байшегір атасымен араласыпқұраласып, Астау, Қара, Көкібай құмында, Маңдай, Құдық, Қарағайқұдық шатқалында, Топар мен Көкталдың Ілеге құятын тармағында, Көкшекпен, Киікбай, Байтайлақ, Бескемпір мен Шоғырлы қойнауында тұрып жатты.

Ойық руының қауымдастырының екінші тобының Аңырақай тауының етегі, Жыңғылды, Еспе, Ашқұдық пен Қопалы өзені аңғарындағы Айтақсай, Райсай, Құрмансай, Қарасай шатқалдарында қыстаулары болды.

Ойың руының қауымдастырының үшінші тобы уездің ең қыыр оңтүстігінде Кіші Алматы, Теренқарасу мен Исатайқарасу өңірінде қыстады. Күзеу мен көктеулері Қарой шатқалының маңайында болды. Бұл топтың көптеген малышылары жайлауда тауға кетіп, баз бреулері қыстаудың қасын тәңіректеп қалды.

Бұл топтардың қауымдастығы қай жерде болса да, олардың әрқайсысы жалпылай ортақтасып пайдаланатын жайылымы мен шағын жері болды. Мал өсіріп, егін салды.

Әулиеата уезіндегі Ойың руы қауымдастырының тобы, негізінен екі жерде тұрақтады.

Бір тобы Шу өзенінің тәменгі жағында, сол жағалауды Шымкент уезінің шекарасына дейін жайлап, төлеңгіттер және дулаттармен қаиаттас қоныстанды.

Мейлінше шоғырланған екінші тобы Талас өзені ағысының ортасында екі жағалауда: Ашықөл мен Ақкөл көлдерінің атырабында, сөнімен қатар Әулиеата айналасында өмір сүрді. Ойық руының бұл қауымдастырының топтары суармалы жерді баптап, оған қоса төрт түлік өсіріп, отырықшы және жартылай отырықшы күн кешті. Дәулетті шаруашылықтар жайлауы алыстағы Қаратай қойнауына немесе Алатау аясына еніп кететін. Дәнді дақылдар егіп, бау-бақшамен айналысты.

Шымкент уезінің жерінде Ысты руының Ойық және Тілік аталары кең тараған. Егер Верный мен Әулиеата уездерінде тек Ойықтар тұрса. Шымкент уезінде Ойықтан басқа Тіліктер де қоныстанды. Айта кету керек, бұндағы Ойықтар саны аз болса, Тіліктер Ысты жұртының шамамен үштен төрт бөлігін құрады.

Ойық қауымдастырының шағын тобы Шымкенттің батыс жағында Арыс өзенінің сол жағасында, Сырдарияның оң жағасында қыстайтын Жаныс қыстауларына дейін барып жүрді. Ысты руы қауымдастығы Тілік атасының үл-кен екінші тобы Әулиеата уезінің шығыс шекарасына дейінгі орасан үлкен алқаптағы Боралдай, Бөген, Шаян, Мыңбұлаң, Арыстанды, Шалдыөзек пен Қарабас өзендерінің бойында орналасты. Бұнда Қызылжар, Ақтас, Қайнар, Майбұлақ шатқалдары бар еді. Бұл осы өлкені жайлған Ысты руы Тілік аталарының ең саны көп, шоғырланып отырған тобы болатын.

Ысты руының Тілік атасы қауымдастырының шағын тобы Шу өзенінің сол жағалауында солтүстік шекарага дейін көшіп-қонып жүрді. Тіліктердің қыстаулары Шу өзені мен батыста Мойынқұм құмының шегіне дейін жетіп, шығыста солтүстік-шығыс бұрыштағы Төлеңгіттермен қонсы қонды.

Ысты руының бұл қауымдастарының тобы өз ағайындары сияқты отырықшы және жартылай отырықшы болып күн кешіп, мал өргізіп, суармалы жерлерді игерді. Егістік қыстау қасындағы өзендер жағасында, күзеулер мен көктеулер де алысқа кетпей, Мойынқұм маңайында болатын. Жазғы жайлау Қаратаяудың теріскейі мен күнгейінде Қазытұрт беткейінде орналасты.

Сонымен, Іле, Шу, Талас, Арыс және өзге де оңтүстік өзендерінің жағасын жайлаган Ысты руының қазақтары қысқа қарай тұндігі ашиқ бірнеше қанатты шошала тігетін. Оларды қамыстан, тас пен шикі кірпіштен тұрғызатын. Бұл үйлер орталықтағы ошақпен немесе бұрыштағы қазандықпен жылышатын. Жылышатын пешті ілуде біреу болмаса, көвшілігі білген жоқ. «Жатақ» аталатын жарлыжақыбайлар, көбінесе, жеркепелерде тұрды. Ысты руының малы көп ірі байлары Қызылқұм мен Мойынқұм құмдарын жиі қоныс аударып мекендейді, жазда да, қыста да ыңғайлы киіз үй тұтынды.

ОШАҚТЫ

Ұраны жалпы үйсіндерге ортақ «Бақтияр», таңбасы (тұмар таңба)

Ошақты руы туралы да көне жазба деректерде ешқандай мәлімет жоқ. Тек қана ортағасырдағы бір мағлұматта Ошақты емес, оның бір Байлы руы жөнінде XV ғасырга жататын араб саяхатшысы Масуди «Тарихи Абулхайырхани» шығармасында там-тұм ескертіп өтеді.

Орыс әдеби деректерінде XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін де Ошақты руы туралы бірде бір сөз айттылмайды. Тек 1867 жылы Ю. Южаковтың еңбегі жариялағанда, онда Ошақты мен Шапырашты Суанның баласы деп қатеге ұрынады. Бірақ, Ю. Южаков Ошақты руының тегі туралы ешқандай мәлімет бермейді, Н. Аристов та қолында дерек жеткілікіз болғандықтан, бұл ірі қауымдастықтың ата тегі туралы епщандай ауыз тұштыарлық мағлұмат келтірмейді. Тек М. Тынышбаев қана Ошақтылардың рулық құрылымы туралы біраз хабардар етеді, сол біздің ата тек тарату жұмысымызда біршама бағдар болды.

Қазақ шежіресі бойынша, Ошақты Үйсінге шебере болып келеді. Оның әкесі Жәлменде үш әйел алады: біріші Малыраштыдан Шапырашты, екіншісі Қараашаштан Ошақты және үшінші әйелі Сландыдан Үсті. Демек, қазақ шежіресі олардың туыстық байланысын айқындаған береді. Оның үстіне, В. Востров Қоңыр атасының Ошақты мен Үсті құрамында болуының өзі олардың туыстық қатынаста болғанын көрсетеді деп есептейді.

Огнаңты руының тегін тарқатуда бізге мәлімет беруші Жамбыл облысы, Талас ауданы, Ушарал ауылының тұрғыны 1889 жылы тұған (Ошақты) Мықтыбай Махамбетов көп көмектесті.

Қарапайым әдеби деректер мен біздің зерттеулеріміздің негізінде Ошақты руының тегін жүйелеп, олардың қоныстанған ауданын айқындаудың мүмкіндігі туды (№ 8 қосымшаны қараңыз).

Сонымен, Ошақты руы алты атадан тұрады: Байлы (немесе Байназар), Қоңыр (Койназар), Аталық (немесе Бекназар), Тасжүрек (Ақназар).

Байлы төрт атаға бөлінеді: Сұзік (Созақ), Байсары, Қасқа, Қабыл. Соңғыдан Қосберді, Есенғұл, Есберді. Есбердінің үш ұлы бар: Ауызек, Есенәлі, Мұсірәлі. Соңғыдан Бекен, одан Пангбатыр (К. Қасымовтың ізбасары).

Қоңыр руы төрт тармақ: Шуылдақ, Алданар, Жамантымақ, Тұлкіші. Аталық атасы да беске бөлінеді: Орақ (Төртауыл, Қарсақ), Жалмәмбет (Берді, Сүгір, Төбет, Тас).

Көп атала Тасжүрек он екіге тарайды: Қосаң, Солақай, Сейіт, Тоқтыауыл, Қараман, Келмембет, Бөлек, Тас, Тілеу, Қайқы, Таз, Кенже.

М. Тынышбаевтың мәлімдеуінше, Тасжүрек руынан әйгілі Саурық батыр шығып, 1725 жылы Торғайда Бұланты, Бөленті өзендерінің жағасында қалмақтармен болған соғыста жеңіске жетіп, ол ара әлі күнге Қалмаққырган деп аталағы. Айта берсе, Аңназар, Ңойназар, сонымен қатар көп аталаар, Қоңыр, Аталың, әсіреле Тасжүрек жайында мағлұматтар аз болғандықтан шектелуге тура келді.

Ошақтылардың рулық айрықша жауынгерлік ұраны жөнінде ешқандай деректер жоқ, сондықтан оларда үйсіндерге ортақ ұран «Бақтияр» деп шамалауға болады. Аристов, Тынышбаев, Аманжолов пен Востровтың айтуынша, рулық белгі (Тұмар таңба). Ошақтылар онша көп емес, Н. Гродеков, И. Смирнов мәліметтерін негізге алып, Н. Аристов олардың жалпы санын шамамен XIX ғасырдың аяғында Әулиеата, Шымкент, Ташкент уездерінде 2000 үй деп көрсетеді. М. Тынышбаев 1917 жылы Әулиеата уезінде 60 мың жан, Шымкентте 10 мың жан, екі уездегі олардың бәрі 70 мың жан болды деп тұжырымдайды.

Ошақтылар Талас өзенінің төменгі ағысында екі жағаны қоныстанды. Бұл тұрғындар көпшілігінің қыстауы Әулиеата уезінде де, шамалы бөлігі Шымкент уезінің жерінде

орналасқан. Талас өзені Шымкент уезіне мұлде жетпеді, бірақ онда басқа өзендер бар болатын.

Ошақтылар да өз қандастары сияңты отырықшы және жартылай отырықшы өмір кешті. Отырықшылар деп жылдың төрт маусымында да Талас өзенінің алқабында қалып, суармалы егін шаруашылығымен айналысқан жатақтарды атایтын. Ал, көшпелі тұрғындар, оның ішінде малы коп байлар Мойынқұм құмын қыстап, киіз үйде тұрып, сексеуілден қора-қопсы жасап, таластағылар жертөле қазып, шошала тұрғызып, қамыс пен сексеуілден ашық немесе жабық мал тұратын шарбақтар құрады. Малға арнайы азық дайындалған жоқ, көктеу мен күздеу қысқы жайылымнан алыс емес бөлатьн, ал жайлау Қаратату қойнауында еді.

Төрт түлік мал түгел сай болып, өрісте жататын. Көшікөнда түйеге жүк артатын, жылқы мен өгіз де пайдаланылатын.

ЖАЛАЙЫР

Ұраны «Қоблан» («Бақтияр», «Бөрібай» дейтіндер де бар),
Таңбасы **МП, П, П** (тарақ)

Зерттеушілер атап көрсеткеніндей, Жалайыр руы туралы көне қытай жазбаларында да, тіпті IXX ғасырдағы араб деректерінде де айтарлықтай мәліметтер жоқ. Ол жайындағы алғашқы мағлұматтар монголдәуіріндегі XIII-XV ғасырдағы жазбалардаған бар.

Мәселен, Рашид ад-Дин ежелден жалайырлар көп өніпесken ру деп көрсетеді. Сондай-ақ, ол: кезінде жалайырлар Тұран мен Иранда өмір сүргенін, оларды қытайлардың күйретіп, біразының монғолдарға «Шыңғыс-хан бабаларына» тұтқынға түсіп, ол Шыңғыс-хан кезінде көбісі бек аталып, қоғамда құрметті орын алғаныш жазады. Оған қоса Рашид ад-Дин Жалайыр руының 10 ірі атадан тұратыныи нұсқайды: Жәйіт, Қоң-қауыт, Оят, Көркін, Торы, Тоқырауыт, Құмсауыт, Нілкін, Төлеңгіт, Санғыт.

С. Аманжолов Рашид ад-Дин көрсеткен Жалайыр аталарының кейбір тегі қазіргі қазақтарға емес, өзге де рулың тармаңтарда барын аңғарады. Мәселен, осы рулардан, деп жазады ол,- Қоң-қауыттан қаңлыны, Санқауыттан саңғылды, Жәйіттен Жүйді (Кіші жұз), сонымен қатар қырғыздарды (шайтейіт руы) көруге болады.

Қазіргі заманғы қазақ пен алтай төлеңгіттері ежелгі Жалайырдың төлеңгіттеріне сәйкес келеді. Тордан «торғұлдар» (Алтайдағы татарлар) танылады. «Тоқырауыт» пен «Нілкін» сөздерінен Нілкі немесе Нылқы (Іленің бір тармағы) мен Тоқырауын (Жезқазған) өзендерін аңғарамыз.

Бәлкім, Көркін Құрыған, немесе Үшқұрыған (Орхон жазуында) сақалардың атабабаларының тұп тамыры шығар. Сейтіп, әзірше Оят пен Құмсауыт өз төркінін таппай өтыр, әйтсе де олардың анық түрік сөзі екенін мойындаған қала алмаймыз.

Соған қарамастан Рашид ад-Дин өз еңбегінде XIII ғасырларда Жалайырлар монгол тілдес деп тұжырымдайды. Бұл орайда екі ұштылың жоқ деп ойлаймыз, өйткені әуелгіде монғолдарға тұтқынға түсіп, одан соң Шыңғыс-хан мен оның балалары әскерінің құрамына еніп, XIII ғасырда монголша сөйлеуі де мүмкін. Бәлкім, осы мәліметтерге сүйеніп, Ш. Үәлиханов пен академик В. Бартольд Жалайырларды монгол рулары деп есептегеп шығар. Олардың ізінше М. Тынышбаев монгол тарихшысы Соном Сесенің еңбегіне сілтеме жасап, «Жалайырлар Еке-монгол (ұлы монгол) деп аталатын саны көп, күшті монгол тобынан шықты» деп есептейді. Шыңғыс-хан қаз-қаз тұра бастағаннан жалайырлар оны жақтап, оның Қытай, Тибет, Түркістан мен Персияға жорықтарын қолдап отырды.

Қытайды жауап алған Шыңғыс-ханның әйгілі қолбасшысы Мұқылы-Тобан Жалайыр руынан шыққан. Шыңғыс-хан тұсында да, кейінректе де Жалайырлар төрт атага топтасады: біріншісі Монголия мен Қытайда қалды; екіншілер Жошының балаларына беріліп, Шу өзенінің орта ағысынан шығысқа қарай қоныстанып, Шу-манақ деп аталды; үшіншілер Шыршық пен Ангрен алқабында қоныс теуіп, Жалайыр ордасы аталуымен мәлім (Сырманаң); төртінші топ Гулагу ханмен Персияға кетті. Одан әрі М. Тынышбаев жалпы нышандармен жалайырдың соңғы үш тобының негізгі тарихи белестерін қуалайды. Мәселен, Ақсақ Темір көтеріліп келе жатқанда оны қолдап, 1370 жылы олар оның қарсыластары Дулаттар жагына шығып кеткені үшін жалайырлар талқандалып, бытырай қоныстандырылды. Парсы тобы Иранда негізгі маңыз атқарды; жалайыр әuletі тіпті Солтүстік Иранда, ал бір кезде Багдатта да патшалық құрды. Жалайырлардың басты болігін 1370 жылғы қашқын Сыр-манақтар келіп қосылған Шу-манақтар түзеді.

Бұдан әрі М. Тынышбаев Жалайырлардың Жошы ұлысынан шығысқа қарай ойысып, Ежен ханның Ақ ордасына тірек болғанын, Орыс ханның кезінде олар әмірші әскерінің

үйтқысына айналғанын айтады. XVI ғасырдың аяғында жалайырлардың қалың көпшілігі Ұлы-Тауя ауданында болған деседі, осы кезде Оразмұхамет сұltан өзінің жақыны Қадыргалимен орыстардың тұтқынына түсіп, Мәскеуге жөнелтіліп, Борис Годунов патша оларға Қасымов (Касимово) қаласын беріп, Қадыргали Жалайыри онда Оразмұхаметтің ата-тегінің шежіресін жазды. XVIII ғасырдың басындағы Жоңғар шапқышылығына дейін Жалайырлар Шу өзенінің орта ағысына оралып ұлғареді, бірақ «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламада» қайтадан Бетпақдала шөліне қарай серпілді. Одан кейін Жалайырлар XVIII ғасырдың ортасында Қазақ жерін азат етуге белсене араласып, қытайлар Жоңғарияны біржола күйреткенше, Аягөз өзеніне дейін жетті. Соның нәтижесінде азаттық алғаннан кейін, Жалайырлар Жетісудың Қаратал өзені жағасы мен Іле сағасын мекендей қалды. Дегенмен, зерттеушілердің ішінде бірінші болып Н. Аристов Жалайыр руладының аттары негізінде олардың монгол текстес емес, арғы тегінің аралас түркі-монголдан шынқанын ұсынды.

Н. Аристовтың пікірін растай отырып, С. Аманжолов оның тұжырымын нақтыладап, кемшіліктерін корсетіп, Жалайырлардың ежелгі түріктерден тарайтынын сенімді түрде дәлелдейді.

«Мен Аристовтың пікіріне қосыламын, деп жазады С. Аманжолов, Жалайыр руы мен аталары Ұлы жүзде дс әр текті руладар одағының бөлігі. Бірақ, бұл, меніңше, бүкіл қазақ, қыргыз, өзбек руладына да тән. Нағыз жалайыр деп ол, бәлкім, монгол нышандарын айтатын шығар. Бұл тағы да халықтардың қоныс аударуына байланысты қате көзіарас. Жалайырдың бүкіл руладары кейін түріктеніп кеткен монгол текстес дегенге итермелейді».

Ал, жағдаяттар басқаша баяндайды. Жалайырлар тармағының ішінде монгол билігіне дейін көптеген ежелгі түрік руладының болып, басқа да Ұлы жүз бен қыргыздар руладының құрамында олардың таңқаларлықтай мидаі араласып кетуі, олардың (Жалайырлардың) монгол шапқышылығына дейін түркі текстес болғанын көрсетеді.

Хиуа ханы Әбілгазы Баһадүрхан Жалайырларды монголдың Хайду ханының тұтқыны болғаннаы кейін ғана монгол атанды деп есептейді. Бұдан Жалайырлардың басым көпшілігі монгол емес, небәрі олардың (500 «бүлікшілері») құлдыққа түсіп, монголданып кеткен аз бөлігі деп түйіндеуге болады. Ежелгі монголдардың салт-дәстүрі бойынша, олар өз мырзаларының қосынында қызмет етіп, «күнәдан» арылып, жоғары шен, атақ-дәрежеге (бек немесе қолбасы) жетуіне болатын еді. Сондықтан Қытайды жаулап алғаидардың ішінде Жалайыр Мұқа-ноянның болуы таңғаларлық емес (Әбілгазы). Одан әрі С. Аманжолов Жалайыр руы ата-тегінің құрамын талдай келіп, олардың Сыр-манақ пен Шу-манақ тармақтарына айрықша назар қойып, бұлар ежелгі Дулуудың бес аймағын тағы да қайталайтынын еске салады: шу-ми, шу-муғун, шу-бань және басқалар. Олармен, бәлкім, қыргыз-қыпшақтарының қыргыз аталары: жаманақ пен оманақ та байланысты болуы мүмкін. Диалектілерді зерттеу барысында біз Арап теңізі аймағындағы Шектілердің өздерін Жаманақ деп атайдынын анықтадық. Осыдан қазақ пен қыргыздардың одаи да жақын туыстыры мәселесі туыидайды, меніңше, «манақ» өндөрлі рулық атау емес, ол тіршілік ету сипатына байланысты белгілі мекендердің тұрғындарына берілуден шығатын ат секілді. Шумайнақ сөзін «Шу бақташылары» (егер монголдың «манақ» сөзін негізге алсақ бағу, қарауылдау, сақтау) және «Шу бағбандары» (егер түркітің «манау» бағбан») деуге болатындей.

Әрі қарай С. Аманжолов өз еңбегінде деректер негізінде Жалайырлардың қоныстануын қадағалайды. Жалайырлардың басым көпшілігі бар уақытта Жетісудағы Қапал уезінде тұрды, деп жазады ол, Бәлкім, біраз бөлігі Зеравшан алқабына қоныс аударған шығар. Жорықтарға қатысушылар, әuletter мен хандарды көтерген жалайырлар (Қытай, Персия, Мысыр, Ресейдің оңтүстігі мен Сібірде), бәлкім, Шыңғыс-хан мен ұлдарына қызмет еткен жоғарғы әскери топтың өкілдері болуы мүмкін. Жалайырлардың мұлде аздаған тобы бурят-

монголдар ішінде де бар. Олар мүмкін Әбілразы жазған Хайду хан құлдарының үрпақтары шығар.

XVIII ғасырдың ортасынан бастап, орыс деректерінде жалайырлар туралы құнды-құнды мағлұматтар кездеседі, солардың негізінде бұл рудың этникалық құрамы жайында недәуір мағлұмат табамыз. М. Тынышбаев қазақ халқының үш жүзінің тегі туралы, соның ішінде Жалайырлар жайында да орасан еңбек жариялады. Бұл деректердің бәрін зерттеп, өз жинағын мағлұматтарымен салыстыра отырып, жалайырлардың рулық құрамы мен қоныстануын В. В. Востров монографиялық жұмысында ашып берді. Алайда, Жалайырдың бұл рулың құрамында оның 13 атасының ғапа тізімі беріледі.

Салыстырмалы түрде біз Жалайырлардың тегін сәл де болса анықтайтын қолда бар деректердің бәрін зерттеп, өз бақылауларымызben толықтырып, қал-қадарынша Жалайыр руының қомақтық құрамының таралуы жайын түздік (9 а, ә, б, в-қосымшаны қараңыз).

Экспедициялық зерттеулер кезінде біздің мәлімет берушілеріміз: Жамбыл облысы, Жамбыл атындағы кеңшардың тұрғыны 1891 жылы туған (Жалайыр) Кама л Дүйсенбаев; Талдықорған облысы, Киров ауданы, Куйбышев атындағы кеңшардың тұрғыны 1899 жылы туған (Жалайырдың Мырзабейбіше руынан) Қожахмет Нұрлыбаев; Талдықорған облысы Киров ауданы, Ленин атындағы колхоздың тұрғыны 1910 жылы туған (Жалайырдың Андас атасынан) Нұрғазы Имангазиев; сол облыстың Гвардия ауданы, Киров атындағы кеңшарының тұрғыны 1906 жылы туған (Жалайырдың Андас атасынан) Әбілқасым Жантайлақов; Талдықорған облысы, Киров аудапы, Мұсабек атындағы кеңшардың тұрғыны 1906 жылы туған (Жалайырдың Орақты атасынан) Әлдібек Естаев; Талқорған облысы, Киров ауданының тұрғыны, 1909 жылы туған (Жалайыр) Байжомарт Дәндебаев; сол облыстың Киров ауданының тұрғыны 1904 жылы туған (Жалайырдың Андас атасынан) Шайық Самалтыров; Талдықорған облысы, Киров ауданынан 1901 жылы туған (Жалайырдың Сыпатай руынан) Бекмұхамбет Байтұрбаев; Талдықорған облысы, Киров ауданы, Октябрь аулының тұрғыны 1891 жылы туған (Сыпатай руынан) Әбділда Боранбаев; Талдықорған облысы, Киров ауданының Бозтоған аулының тұрғыны 1900 жылы туған (Жалайыр) Бекқожа Біләлов; сол облыстың Киров ауданы, Кеңарал аулының тұрғыны 1896 жылы туған (Жалайырдың Қарашапан руынан) Сапарғали Майсұтов; Алматы облысы, Бақанас аулының тұрғыны 1916 жылы туған (Жалайырдың Күшік руынан) Керім Байжомартов; Алматы облысы, Бақанас аулының тұрғыны 1888 жылы туған (Жалайырдың Күшік руынан) Мезет Жиенбаев; Алматы облысы, Бақанас аулының тұрғыны 1890 жылы туған (Жалайырдың Күшік руынан) Қосбай Кенжебаевтар қол үшін азберген жоқ.

Бұл ақсақалдар Жалайыр руының қоныстануы, ата тегі, көші-қонның өтетін жолдары туралы біраз мағлұмат берді. Ал, кейбір қазақ шежіресінің білгілері Жалайыр руының тұтас ата-тегі туралы жаңсы мәлімет түсірді. Солардың санатына Қожахмет Нұрлыбаев, Медет Жиекбаев пен Нұрғазы Имангазиевты жатқызуға болар еді, олар бүкіл Жалайыр руының жіктелуі және соған байланысты этникалық тарихы жөнінде көптеген аңыз жазып берді.

Сонымен, қазақ шежіресінде қатталғандай, жазба деректерде саңталғандай, Жалайыр руы жерсініне байланысты еki ipi аймақтық топқа Сырманақ пен Шуманаққа бөлінеді. Біздің мәлімет берушілеріміз Нұрғазы Имангазиев және басқалардың көрсетуінше тагы бір Бірманақ тобы болған, алайда ол сыртқы жаулаушының қолына түсіп, сонда қалып кетеді. Ол жергілікті қызыға үйленіп, одан Қосай және Ңосымбет қалады. Балалары жас кезінде Бірманақ дүние салып, өлер алдында: «Тарақ таңбалы елдерінді табындар» деп өсiet айтады. Жалайырдың рулық белгісі **П** (тарақ таңба). Экесінің аманатын орындал, балалары қандастарына қайтып оралады. Аңызда айтылғандай, жасөспірім Ңосайды Шуманақтың ұлы Андас, ал Қосымбетті Сырманақтың ұлы Байшегір паналатады. Сөйтіп, олар Жалайыр руының құрамына Күшік (Қосай) пей Арықтыным (Қосымбет) болып енеді.

Ұлы жүздің басна рулары арасында, Жалайырдың өз ішінде де жалайырларды «Он еki

ата Жалайыр» деп атайды. Алайда, жеме-жемге келгенде әуелгі атағанның өзінде олар 13 ата болып келеді. Ең алғашқы Жалайырдың рулық құрылышы жөніндегі мәліметті біз 1825 жылғы архив деректерінен табамыз, онда жалайырдың он екі атасы: Андас, Мырза, Күшік, Сыйерке, Қалпе, Балехлы, Қарашапан, Сыпатай, Байшегір, Қайшылы, Ларақтынауыл мен Қығысылдар. Бұнда қөптеген бұрмалаулар болғанмен, қазіргі этномимдерді оңай ұғуға болады: Андас Мырза, Күшік, Сырышы, Сыпатай, Байшегір, Қайшылы, Арықтыным мен Қырғыздар. Алайда, бұл жерде де аздаған дәлсіздіктер бар, біріншіден, әуелгі атадан тарайтын екі ру Орақты мен Ақбұйым жоқ, екіншіден соңғы ру Қырғыздар Андасқа кіреді, соңдықтан ол ата болып есептелмейді, кейінгі үрім-бұтақтарға жатады. Келесі Жалайырлардың ру-тайпалық құрылымы жөнінде толық та дәл сипаттама беретін дерек көзі XIX ғасырдың 60-жылдардың ортасында пайда болды. Н. Абрамов өзінің бұл еңбегінде: Жалайырлар басты 12 атага бөлінеді, олар бейне бір Шуманақ мен Сырманақтан тарайтындей. Шуманақтан жеті ата: Андас, Мырза, Қарашапан, Орақты, Ақбұйым, Қалпе мен Сыпатай; Сырманақтан бес ата: Арықтыным, Байшегір, Сырышы, Балғалы мен Қайшылы. 13 ата кейінрек Балғалымен носылды. Оның кіріккен аты Н. Абрамовтың ойынша, Күшік болып саналады. Бұл автордың жоғарғы этномимдердің қазақша баламасын дәл бергендейгін атап өту ләзім, себебі тек қана Қайшылыны «Қалшылы» деп біраң рет жаңсақтық жіберген. Бұдан Н. Абрамовтың ата тегін таратуда біздің зерттеуімізде айттылғандай, үшініш «Бірманақ» тармағы жоқтығы көрінеді. Бірманақ рулық бірлестігі жалғыз Н. Абрамовтағана емес, бүкіл орыс деректерінде кездеспейді. Эрине, бұл жағдай біздің мәліметшілеріміздің деректеріне күмән туғызбай тұра алмайды.

Байыпты тұрғыдан Н. Абрамов өз пайымдауларының негізінде жалайырлардың қандай атага бөлінетінін келтіреді. Мәселен, Андас Қалқа мен Тұлымбек болып екіге бөлінеді. Олардың ага сұлтаны би Тіленші Балпықов болды. Қалқа жеті атадан тұрады: Дүйсенбі, Андабай-Тоңат (600 үй), Қанай-Қонай, Қырғыздар, Жомарт, Айтымбет пен Қарақұс (600 үй). Тұлымбек төрт топқа таралады: Менлібай, Кенжеке, Шүрек пен Қошқар (350 үй).

Мырза атасы үшке бөлінеді: Әліке (500 үй), Бәйбіше (150 үй), мен Аман (660 үй). Олардың аға сұлтаны Жайнақ Темірбеков. Қарашапан атасы үш тармақтан тұрады: Тәңірберген, Баташы мен Қалжамбет (500 үй). Аға сұлтан Тәжі Қанхожин.

Ораңты руы екі топ: Жайықбай мен Көкшекөз (300 үй). Аға сұлтан Шынәсіл.

Ақбұйым (230 үй) атасының аға сұлтапы Елшин Құлмамбетов, Қалпеде (200 үй), аға сұлтаны Қамбар Аланов, ал өлар қандай атага бөлінетінін Н. Абрамов айтпайды.

Сыпатай руы алтыға жіктеледі: Ақ марқа, Қара марқа (300 үй), Сауық (150 үй), Шылымбет (180 үй), Есеней мен Күшік (200 үй). Олардың аға сұлтаны Қамбар Аланов бөліп есептеледі.

Арықтыным үш атага бөлінеді: Өтес, Сұтісіңген мен Өміржан (600 үй). Аға сұлтаны Тілегіушел Тілеубаев.

Байшегір екі атага ажырайды: Тыныш пен Жамбет (700 үй). Аға сұлтаны Бақай би.

Сыргыпты руы екі тармаққа тарайды: Сырымбет пен Бәйімбет (800 үй). Аға сұлтаны Тілеуберді Ескелдин.

Балғалы руы төртке болінеді: Құлым (240 үй), Шағыр (80 үй), Өгіз (55 үй), Нияз-Бараң (55 үй). Аға сұлтаны Тысыбаев Бөлек би мен құрметті сұлтан Жиқы Айдаров.

Қайшылы руы (200 үй). Аға сұлтаны Ұйықтұс Будабаев.

Күшік руы төрт тармаққа тарайды: Таз, Жабысқан, Қарасақал мен Маржа (700 үй). Аға сұлтаны Есен Дәулетов.

Осылай келіп, Н. Абрамов Жалайырды 12 негізгі атага бөліп, 13-ата Күшікті кейіннен қосылған деп санайды. Н. Аристов Абрамовпен іле-шала Жалайырдың негізгі 12 атасын санамалап, Күшік оған кейіп келіп, балғалы қо-сұлатынын нұсқайды.

М. Тынышбаев 12 атаны екі тармақтан Шуманақ пен Сырманақтан қарастырып,

Андастың орнына Маңғытай Күшікті атайды, себебі, опың мәлімдеуінше, Маңғытай Андастың атасы, ал Күшік бұл руға қосылған болып есептеледі. Бұл орайда Күшік руының тегі туралы аңызды айта кету артық емес. Оның тағы бір түрінде Шуманақ Ахметқожаның екі ұлы болыпты: Маңғытай мен Барак. Маңғытайдан Андас, ал Барактан Наркелді, одан Қосай мен Қосымбет шығады. Наркелді ерте өліп, оның жетімектері Қосайды Андас, ал Қосымбетті Байшегір бауырына басады. Қосайды Андас «Күшік», Қосымбетті Байшегір «Арық» деп еркелетеді. Қосымбет кішкентай, әлжуаз, бір жағынан ңартайған Байшегірге қамқор болғандықтан, ол әрқашан «Арығым» деп еркелетеді. Осыған байланысты тағы бір аңызды айта кеткен жөн. Қосымбеттің ңызы Арғынға қүйеуге шығып, ол төркініне Әлмамбет деген баласын жетелей, екінабат болып оралады. Көп ұзамай ұл бала дүниеге келіп, оны Тынымден атайды. Есі кірген Әлмамбет әкесіне кетіп, Тыным нағашыларына сіңіп, Байшегірдің бір атасы болып кетеді. Кейіннен Арық (Қосымбет) пен Тынымның ұрпақтары ңосылып, өз алдына жеке Жалайырдың Арықтыным атасын құрайды.

Аңыз бойынша Күшік Андастың тұстасы, соңдықтан біз Күшіктің Жалайыр руының 12 атасына кірмейді дегенге күмәндاناмыз. Оның үстінен Н. Аристов Жалайыр күшіктерінің нұрамында ежелгі қырғыздар болғандықтан, оларды қарақырғыздардан шықты деп есептейді. Біздің мәлімет берушілеріміздің бәрі бір ауыздан «12 ата Жалайыр» деп мойындағы отыра, Жалайыр руының бірінші буынын міндетті түрде 13-ке жеткізеді. Ал, біздің бұл сәйкесіздік себептерін сұраған сауалымызға ешкім тиянақты жауап берे алған жоқ.

Әлбетте, біз Жалайыр тегінің аралас шығып, ежелден келе жатқан ру екеніне күмәндандаймыз. Бұл туралы Рашид ад-Диниң ізінше Аристов те, Аманжолов та атап өтеді. Демек, ең әуелі жалайырлар әлде бір көсем мен күшті рудың бастауымен біріккенде 12 ата болған, ал соңан соң табиғи өсім нәтижесінде әлде бір тайна суырылып шығып, өзінен өзі бірінші буынға қосылады, әйтпесе сырттан әлде біреулер киіп-жарып енсе, ол халық зердесінде қалмай ңоюы да ғажап емес. Бұл орайда, Н. Аристовтың Жалайыр руладының кейбір аталарының шығуы туралы оның: «Күшік пен Арықтыным ңарақырғыздан шығуы мүмкін, өйткені Күшік пен Арықтың сүйегі ежелгі қараңырғыздар руына жатады. Бұған қоса, Жалайыр рулады Дулат ішінде де кездеседі (Саршалар Ботбай руында, Шығыр Жаныстарда, Байшегір Жалайырда, Албандарда Сырымбет пен Қошқар). Андас руындағы Қараңырғыздар (Қырғыздар) олардың құрамына бертініректе енүі де мүмкін. Жалайыр руындағы Сыпатай, Ақмарна мен Қарамарқа өз есімдерімен Алтайдың Марқакөлін еске салып, олар осы есімді Қарлұқ руының бір қалдығы ма деген ойға да түрткі береді; Қарлұқтар Батыс Хантәніне онтүстік-батыс Алтайдан келіп, бұнда Марқа есімін таратуы да мүмкін... Жалпы, Ұлы жүздің Жалайыр тармағы эр түрлі руладан шығып, бас құраған одақтың бөлігі, олар бастапқыда Жалайырдың әлдебір көсемінің бастауымен алғашқы кезде Жалайырлардың нағыз өзі аз болғанымен бірігіп, әр түрлі жағдайдағы әсерімен күшейіп, мызғымастай тұтасып кетуі мүмкін» деген пікірге дең қойғызады.

Қалай дегенде де Ұлы жүз руладының ішінде Жалайыр иоқта ағасы, ең үлкені, құрметтісі және жауынгері болып есептеледі. Жалайырлардың жауынгерлігі жайында коптен бері қалыптасқан «Әзірейіл барда жаным бар деме, Жалайыр барда малым бар деме» деген қазақтың халық мәтелі де растайды. Жалайыр руы өкілдерінің агалығы мен құрметтегелетін Н. Гродеков та қуаттайтын. Ол: «Жалайырлар қазір иоқта ағасы болып есептеледі. Жиын-тойда, табақ тартқанда руладың үлкені Жалайыр бар ма деп сұрайды. Жалайырлар жоқ болса, құрметке Ошақты руы ие болады» деп жазды.

Сонымен, әдеби деректер мен қазақ шежіресіне сәйкес, жалайырлар Сырманақ және Шуманақ болып екіге бөлінеді. Аңыздағы Бірманақ пен оның ұрпақтары (Қосай мен Қосымбет) туралы жоғарыда айттылғандықтан, оған қосыпаларымыз жоқ. Сырманақ тармағы бесеу: Арықтыным (Қосымбет), Байшегір, Сирышы (Байкөбен), Балғалы мен Қайшылы. Аңыздағы Бәйшегір «Арық» деп атайдын Қосымбеттен Қауыс, Жылкеңді, Өміржан, Алтын

Базар мен Қытай үрпақтары өрбиді. Тыным Қосымбеттің жиені, тағдырдың айдауымен нағашысында қалып, одан Майемген, Етемген мен Сұтемген енші алды. Соңғыдан Омажан мен Тілес, кейіннен Арық пен Тыным үрпақтары қосылып, Сырманақ ішінде бір ру Арықтының аталып, ақырында 12 ата Жалайырга еніп кетті.

Біздің мәліметіміз бойынша, Байшегірден көп ата бөлінеді: Жиембет, Бекпенбет, Нұрымбет, Тынымбет, Абыс, Қобыс, Мыржық, Итай, Есқара, Ақтеке, Атайбоз, Дәулендабыл, Ақша мен Есімбол. Біз Байшегірден бүкіл алғашы 14 атаны таратқанмен, бәлкім, олардың кейбіреуі кейінгі буындар болып кетуі де көдік. Алайда, олардан басқа салыстыру үшін деректер жоқ болғандықтан, ататек кестесінде бұл этнонимдерді Байшегірден тараған бірінші ата деп көрсетуге тура келді. Ал, олардың Байшегір руына жататынына күмән жоқ.

Сиыршы (жанама аты) руы аталмыш шежіреде Байкөбен деп аталағы. Бұл есім халық арасы мен ғылымда кеңінен тарағандықтағы, бұдан былай қарай да осы этнонимді қолданамыз. Сиыршы алты атаға ажырайды: Сырымбет, Шәлімбет, Жақсымбет, Тоқымбет, Жолымбет, Бәйімбет. Тоқымбеттен әйгілі ақын Бақтыбай Жолбарысұлы (1835-1903) шықты. Бәйімбеттен Жылгелді мен Ескелді би туды.

Балғалы екі атадан тұрады: Құлымбет пен Құлын. Құлымбеттен алты ұл өпіп-өседі: Шағыр, Дәулетай, Қаракөз, Тоқбай, Өгіз, Ниязбараң. Құлыннан бес тармақ: Шоқы, Алдаберді, Жарым, Ақжол, Барлы. Өкінгенмен, қолымызда Қайшылы руы туралы әдеби де, зерттеу дедеректері жоң (9 ақыншының қараша).

Жалайыр тайпасының Шуманақ рулық бірлестігі сегіз ірі атаға айырылады: Андас, Күшік (Қосай), Мырза, Қарашапан, Орақты, Ақбұйым, Қалпе, Сыпатай.

Шуманақтардың ішіндегі ең көбі мен ірісі Андас руы, ол 10 атаға бөлінеді: Қырғыз, Қалқа, Ақтолымбет, Қаратолымбет, Құттық, Байқара, Жұман, Мендібай, Алқұлы, Кенже.

Қалқа атасынан Дүйсембай, одан Қайдайыл мен Дәрбісәлі. Қайдайылдың 4 ұлы болды: Тұрке, Саурық, Аспан, Сайбақ. Дербісәліден де 4 ұл тараған: Балпық би, Салпық, Білдебай, Кешубай. Ел арасында әулие саналатын Балпық бидің есімі Андас руының жауынгерлік үранына айналады.

Ақтолымбет үш атадан тұрады: Қошқар, Шүрек, Төлек. Қошқар өз кезегінде екі тармаққа тараіды: Төлебай мен Құлболды. Шүректен Сәмен мен Есімбек. Кейінгіден Таймөңке мен Тәттібай батыр (Абылай ханның замандасы). Таймөңкеден көп үрпақ өрбіді: Кембала, Көбес, Айдар, Бектас, Жантас, Бейбіт, Бекқалы, Ералы, Байтас, Байыс, Тоқтауыл, Тоқтамыс, Қылыш, Қарамырза. Тәттібай батырдың үш ұлы болды: Түйте, Қаңтарбай, Қарымбай би, соңғыдан Назарбай, одан Керімқұл (1925 жылы ол 65 жаста болған). Қаратолымбеттен екі бұтақ: Аңқау-Абыз бен Лаулық-Абыз.

Құттықтан да екі ата бөлініп шығады: Қарақұс, Саттар. Байқарадан да екі бұтақ: Андабай мен Таңат; Жұман атасынан төрт үрім-бұтақ кетеді: Әйтімбет, Жомарт, Шәкі мен Шүкі. Мендібайдан Көтен мен Бөрте.

Кенжеден, біздің қолымыздағы мәлімет көрсеткендей, екі бұтақ өрбиді: Арқар мен Құлжа. Қырғыз бен Алнұлы аталарының тегі туралы біздің қолымызда әдеби де, зерттеу де деректері болмады.

Күшік (Қосай) руы беске бөлінеді: Таз, Жабысқақ, Қарасақал, Самбақ, Сары-Бекенбай. Таздан Байқара Есентүгел. Есентүгелдің төрт ұлы болды: Майқы, Марңа, Бекназар, Асан. Еспенбеттің бес ұлы атқа қонды: Баба, Досай, Жаманқара, Бақы, Сирақ.

Қарасақал бес атаға айырылады: Дәулет, Бекбау, Ырысымбет, Әділ, Жармұқан.

Самбақтан Молдас пен Сүйіндік. Молдастан төрт ата: Қараменде, Сырымбет, Жалаңтөс, Қойгелді. Сүйіндіктен Байсары, Байтоқ, Өтебай.

Орақтыдан бес тармақ кетеді: Әжіке, Тоқа, Кенже, Кокшекөз, Жайықбай. Әжіке екі атаға: Сауыр мен Көшнейге бөлінеді. Көкшекөзден Өстемір мен Пынтемір, Жайықбайдан Қарабай, Алшынбай, Ақша.

Ақбұйым атасы екі атадан тұрады: Құяс пен Сары (9-қосымшаны қараңыз). Мырзадан Бәйбіше (Бәйдек), Аман, Әліке. Бәйбішеден (Бәйдек)- Тонды, одан Тағайбек, одан Бегім. Бегімнің екі ұлы болды: Асыр мен Жәнібек. Асырдан Төлебай, Қалыбай, Керік (Сақау). Керіктен Алқазы, одан Телбай, одан Жұмыр, одан Қалжатай, одан Нұрлыбай, одан Қожахмет (мәлімет беруші 1899 жылы туған). Біздің мәлімет берушімізден Жалайырға дейін 15 ата. Жәнібектің бес ұлы болған: Сойырғас, Жарылғас, Жайылмас, Борсық, Мама-Тайыр.

Аман Қожаназар, Есберді мен Артық болып бөлінеді. Соңғыдан Ораз бен Жанақ. Қожаназардың үрпағы көп: Сәбден, Ңалыбек, Есенбай, Есенқабыл, Есқара, Есберлі, Дәүлетбай, Асан, Тілеубай, Усен.

Әліке атасы 6 буын: Сүйінішәлі, Қадам, Қожамқұл, Сарыбай, Жиенәлі, Шұңғыр. Сүйінішәліден екі ұл: Сары мен Амандақ; Жиенәліден үшеу: Үшқара, Сарғалдақ, Байгелді; Шұңғырдан Сатыпалды мен Қараша. Сатыпалдыдан екі бұтқақ тарайды: Өмірұзаң пен Тауасар; ал Қарашадан Маясар, Тақабай, Дуан. Қожахмет Нұрмановтан жазып алған қолжазбамызда Мырза руының тегі бүгінге дейін жетеді. Бірақ, біз одан бері 34 атамен шектелдік.

Қарашапан руы 8 ата: Тәңірберген, Боташы, Қалмамбет, Айтнұл, Кентай, Қуат, Еспен, Дәүлет. Соңғыдан Кішкенебай, одан Шәрілдей, одан Мақабай, одан Майсұт, одаи Сапарғали (мәлімет беруші 1897 ж. туған).

Сыпатай руы үш бөлек: Саулық, Шілімбет, Марқа. Шілімбет атасы үш тарау: Бекбау (Бәйімбет, Майлышбай, Жолдыбай, Шымырбай, Көзайдар), Есенәлі (Байсейіт-Айдарке, Елмембет, Байқара, Едіге) мен Кенже (Байдәулет, Ұзбасар, Бекмырза, Сасық).

Марқа руынан үшеу: Өтеп, Есеней, Көшек. Көшектен Есназар, Ерназар, Маматай. Соңғыдан Есенгелді, Байжігіт, Мәуке. Қалпе руының этыикалық құрылымы бойынша әдеби деректерденде, біздің зерттеуде де ешнэрсе табылмады.

Жалайырдың рулық жауынгерлік ұраны жалпы Ұлы жүз бен Дулатқа тән «Бақтияр» (Гродеков, Аристов), «Бақтияр» мен «Қоблан» (М. Тынышбаев), «Бөрібай» (С. Аманжолов), «Қоблан» (Востров пен біздің зерттеуімізше). Бұлардан басқа кейбір аталардың өз ұраны болған. Сыршының ұраны «Ескелді» (Ескелді би есі-мімен), Андаста «Балпық» (Балпық би есімімен), Ақбұйым, Сыпатай мен Қалпеде ортақ ұран «Бекбау». Мырза мен Арықтынымның, сонымен қатар жалпы ру ұраны «Әдіке». Бұндай рулық ұрандардың жақындығы олардың әлде бір туыстығын танытады.

Жалайырдың рулық таңбасы **ЛП** немесе **П** (Гродеков, Аристов пен Аманжоловтың көрсетуіпше), **П** (М. Тынышбаев). Бұл белгілердің түрлері тарақ таңба делінеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Жалайыр рулары Жетісу уәләятының Верный мен Қапал уездерін қопыстанды, ішінәра топтары Сырдария уәләятының Шымкент, Әулиеата уездерінде жайлап жүрді. Бұл уездердегі Жалайырлардың саны әр түрлі дерек-терде откен ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында келтірлгенмен шамалас. Мәселен, Н. Абрамов XIX ғасырдың екінші жартысының басында Жалайырлардың рулық құрамы, саны мен қонысы туралы 1867 жылды мақала жариялады. Онда Қапал уезіндегі Жалайырлардың санын 13 атамен береді. Андас (1550 үй), Мырза 1310, Қарашапан 500, Орақты 300, Қайшылы 200, Ақбұйым 230, Қалпе 280, Күшік 700, Сыпатай 830, Арықтыным 660, Байшегір 700, Сыршы 800, Балғалы 430 үй бәрі 8410 үй. Бұл мәлімет бәлкім дәл болмас, дегенмен, ру аталарының ара-қатысы жайында жақсы мағлұмат танытады. Н. Аристов өз еңбегінде басқа құрылымды келтіреді, онда 1889 жылғы жалайырлардың сапы айтылады. Ол бойынша бүкіл Жалайыр 17 000 шаңырақ. Солардың 16 098-і Жетісу уәләятының Қапал уезінде, қалғандары Сырдария уәләятының Әулиеата, Шымкент пен Ташкент уездерінде мекен еткен.

М. Тынышбаев 1917 жылғы Жалайырлардың санын есептеп, онда Қапал уезінде 120 000

жан, Әулиеата 10 мың, бәрі 130 мың жай болғанын тайға таңба басқандай етіп көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Жалайыр руының ең көп атасы Аңдастың қыстаулары үш қонысты алып жатты. 1) Қаратал Тентек аралығынан бастап Қараталдың Балқаш көліне құяр жеріндегі Арасынан, Еспай-Төлебай, Жаршаган, Үшмола, Жалғызтораңы, Ақжал, Тентек, Мақаншы қойнауы; 2) Малайсары мен Желдіқара таулары, Құлөзек, Шөладыр, Ашудасты, Қарасу шатқалдары; 3) Верный уезінің оңтүстік батысындағы Бесмойнақ шатқалы мен Бұғымүйіз жазығы. Аз ата Мырзаның қыстауы әр жерге орналасты. Қауымың көпшілігі Қаратал, өзенінің оң жағасындағы Қарақөй, Бурақой, Дауылбай мен Қайрақты жоталарында, Сарыбастау, Қызылауыз, Қарашоқы мен Шаңырақ шатқалдарында; басқа бөлік Қаратал өзенінің сол жағасындағы Шөпадыр, Достарболды мен Жосалы шатқалдарын сағалады. Мырзаның кейбір атасы Сарыкөл жағалауында қыстады.

Мырза руының жалпы ортақ жайлауы қыстаудан қашық емес Дегерес, Сарыжазық қойнауларында еді.

Қарашапан қыстаулары Ңаратал өзенінің жағасындағы Кеңарал, Көксу өзенінің Шолак, Желсаз шатқалдарында, сонымен қатар Алатау баурайына кіріп жатты.

Орақты руының қыстаулары Қаратал өзенінің орта ағысының батысындағы Жуанқұм мен Жетіжал, Биже өзенінің жоғары жағындағы Ақжал шатқалдарын, сонымен бірге Малайсары тауындағы Өгіз ұшырған қойнауларын алып жатты. Ақбұйым руышың қыстаулары Алтынемел тауларында, Қызыл мен Тамшыбұлақ, Іленің төменгі тұсындағы Шарқат шатқалдарында ірге көтерді.

Қалпе руы Биже мен Тентек өзендерінің сағасында, Баулыбай, Арасы, Ақжал, Жаманқұм мен Бестас құмдарын қыстады.

Сыпатай руының біраз қауымы зерттеушілердің көрсеткеніндей, үш жерде тұрақтады көпшілік бөлігі Ешкіөлмес, Мүқыр, Лабасы тауларының Бөлекші, Дүңгене, Алтыбай, Киден шатқалдарын қыстаса, басқалары Алтынемел тауының Ашыбұлақ, Қызылбұлақ шатқалдарын, ақырыпда үшінші топ олардан солтүстікке қарай Жертоған, Қарағайлы, Үшөзек қойнауларында қоныс тепті.

Арықтыным руының қыстаулары Қаратал мен Іленің сағаларында, өзендердің екі жағасындағы Қаратал-Қарал, Майлыбай, Балқожа, Іленің оң жағындағы Жиделі, Кекөзек, Құрәзек, Ақсақал, Бозтөбе, Есенқожа, Құрлы шатқалдарында болды, ал сонымен бірге кейбір топтар Оңтүстік Балқаш құмын, Бақанас өзенінің құртабанын қыстап жүрді.

Байшегір руының көптеген қауымдастыры Арықтынымдықтармен қоңсылас Іле өзені сағасындағы Қаратал-Қарал мен Верный уездерінің шекарасы Іле арқылы өткендіктен, Байшегірлер Балқаш көліпің оңтүстігіндегі байтақ жермен қоса Верный уезінде де тұрып жатты. Байшегір руының көпшілік қауымы Қапал уезінде Іле өзенінің оң жағасында қоныстанды. Бұл қауымдастық та үш жерде топтасты: байшегірліктердің шағын қауымдастыры балғалылықтармен бірге Аққаптал шатқалында қыстаса, басқа бір бөлігі Іле өзенінің оң жағасында Қараөзек, Кекөзек, Құркі және басқа шатқалдарда, ал үшіншілер Балқаш көлінің жағасында Іле сағасындағы құм жиектерінде өмір сүрді. Көктеу мен күзеулер де қыстаулар маңайында орналасты. Жайлауға оңтүстікке қарай ойысты, Балықты, Сарыноқай, Қазыбек, Қосқөл қойнауларына дейін жетіп, жарлы-жақыбай жатақтар Іле сағасындағы Балқаш көлінің бұғаздарында тіршілік етті.

Байшегір руының егістігі қыстаулар қасындағы Ілден шыққан арық, тогандар төнірегінде жатты.

Сиyrшы руы қауымдастырының недәуір басым көпшілігі Гавриловна, Қарабұлақ, Қаратал мен Жалғызғаш елді мекенінің маңайында, Лабасы, Ешкіөлмес тауларында көшіп-қонып, жүрді. Бір бөлігі Қаратал өзенінің жоғары жағында Қызылжар, Ықлас, Сарыноқай, Текелі, Қусақ, Тастьарық, Түйемойнақ, Өтенай мен Шұбар қойнауларына қыстау салды.

Балғалы руының біразы Іленің төменгі ағысындағы оң жағадағы Шенгелді, Бесапан,

Құмбасы, Құланбасы, Жуантөбе, Ақдала, Қаралтас, Аққаптал, Үшқызылжар, Жіңішке қойнауларын қыстап шықты. Бұл рудың кейбір қауымдастығы Қапшағайдан бастап, Арқарлы мен Малайсары тауларына дейін қоныс тепті. Олардың күздеуі мен көктеуі Малайсары тауларының ішінде, қалғандары қыстаулар маңайында болды. Балгалының байлары жайлауға Жонғар тауларындағы шұрайлы шабындыққа шығып кетіп, кедейлер ескі жүрттұт төніректеді.

Қайшылы руының салыстырмалы аз тобы XIX ғасырдың ортасына таман Іле қамауы мен Балқашта тұрды. Біздің байқауымызша, XIX ғасырдың 80-жылдарында олардың екі тобы Талас өзенінің аңғарына қоныс аударып, Верный уезімен шекаралас жерде Әулиеатаның Пу өзені аңғарына тұрақтады.

Шу аңғарындағы Қайшылықтар соңда қыстап, жазғытұрым Жамбыл тауына қарай көшті. Олардың қыстаулары мен жайлауының арасы 3550 шақырымға созылды. Бұл қонысты Қайшылықтар Ұлы жүз ішіндегі Дулат руының Бестерек атасымен, сонымен қатар солтүстікте Орта жүздің Арғын руына кіретін шұбыртпалылармен текетіресте иемденген бөлатьын. Біз Қайшылықтардың Іле сағасынан Шу аңғарына неге қоныс аударғанының себебін сұрағанда, біздің мәлімет берушілеріміз Камал Дағисенбаев т. б. «Суы балыққа, қыры киікке» толы жайлыш қоныс іздел келсе керек деп түсіндірді.

Іленің төменгі ағысындағы өз қоңсылары Байшегір, Арықтыным, Күшіктермен салыстырғанда Қайшылы аз ата екені мәлім. Соңдықтан қайшылының ата-жүртін тастан кетуіне қайсы бір күшті қақтығыс себеп болуы да мүмкін.

Күшік Жалайырдың өпіп-өскен аталарының бірі. Олардың басым көпшілігі Іле өзенінің Ақдала, Көқдала, Көрбі, Шұрықтан шығыстағы Сарыбұлақ, Ортаөзен, Сасың, Тораңғылыңақ, Үшөзек шатқалдары мен Биже өзенінің орта ағысына дейін тұтас жазықта қыстаулары орналасты. Аздаған бөлігі Қаратал бойында қалса, негізгі Күшік руы Найман сүйегі, Әулиеагаш, Қосқұрган және басқа қойнауларда көшіп-қонып жүретін. Жазды күні Күшік руы қауымдастырының көпшілігі Жонғар Алатауының оңтүстігінде жайлауға шығып кететін еді. Кедей-кепшіктер жүртта отыратын. Көктеу мен күзеулер де қыстаудан алые емес болатын. Суармалы егістік жер Іле, Қаратал, Биже өзендерінен тартқан арықтар, тогандар маңайында тоқайласты.

Сөйтіп, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қайшылыдан басқа 12 ата Жалайыр руы Жетісу уәлаяты Қапал уезінде Қаратал мен Іле өзендерінің арасында қоныстанды. Олардың қонысы солтүстікте Балқаш көлі мен оңтүстікте Жонғар Алатауымен шектелді. Бұл аймақтың қолайлы ауа райы Жалайыр руының көптеген қауымдастырының мал өсіріп, суармалы егіншілікті күйттеп, балық аулап, аңшылықпен айиалысуға жағдай жасады.

СІРГЕЛІ

Ұраны жалпы Үйсінге ортақ «Бақтияр», таңбасы -

Қазақ шежіресінде Сіргелі Ұлы жүздің құрамындағы ежелгі тайпалардың бірі. Мәселен, біз келтіріп отырған ата-тегінің таралуына қарағанда (1-қосымша), Сіргелі Бақтиярдың немересі, Үйсінге бауыр болып келетін Ойсылдың ұлы. Сөйтіп, қазақтың шығу тарихы сіргелілерді үйсін дәуіріне дейін апарады. Алайда, зерттеушілер коне деректерден Сіргелі туралы мәлімет тапқан жоқ. Кеңес кезеңінде бір топ зерттеушілер Н. А. Басқаков пен С. К. Ибрағимов XVXVI ғасырға жататын Рузбекхан еңбектерінен Сіргелі руы туралы мәліметтер тапты.

Рузбеханның көрсетуінше, қазақтар жазда Еділ бойын жайлап, қыста Сырдария жағасына, Түркістан төңірегіне қарай көшіп кетіп жүрген. Қазақстанның батыс аудандары бір кезде Ноғай ордасына қарады. Ноғай ордасы ыдырағаннан кейін олардың бір бөлігі солтүстік Кавказға кетіп, басым көвшілігі жаңа құрылған қазақ хандығының құрамына енді. Бұл туралы қазақ ру-тайпаларының көбісінің (наймандар, қыпшақтар, қоңыраттар, үйсіндер, ергенекті, ашамайлы, телеу), сонымен қатар солтүстік Кавказда ноғайлар ішінде сіргелілердің үштаңбалы руларының болуы көп жайды аңғартады.

В. Востров бұл мәліметтерді өз еңбегінде келтіре отырып, «бұл екі ру мен аталардың тек жай ұқсастығы емес, сөз жоқ, ноғай ордасы ыдырағаннан кейін екі туысқан халықтың құрамындағы сол ру мен тайпа» деген қорытынды жасайды.

Сөйтіп, сіргелілер Батыс Қазақстанның Сырдария мен Түркістанға, Талас пен Шу бойына Жәнібек және Керей сұлтандармен бірге келген рулар құрамында осы маңда қалып кетуі деғажап емес.

Қалай дегендеге де XVXVI ғасырларда Сіргелі руларының аталары Талас пен Түркістан төңірегін мекендейді.

Әдеби деректерде Сіргелі руының ата-тегі туралы деректер азын-аулақ. Мәселен, орыс шығыстанушысы Н. Аристов өз еңбегінде Сіргелі руы сегіз ата: Байжігіт, Қарабатыр, Батырлар, Үштаңбалы, Айтбозым, Елібай, Төрттаңбалы, Жаңабайға бөлінетінін тұңғыш рет айтады.

Оған іле шала М. Тынышбаев та Сіргелі руы (манат) тәменгідей болып жіктелетінін дәлелдейді: Төрттаңбалы, Үштаңбалы, Батырлар, Қарабатыр, Жанай, Бөдене.

Біздің ғасырдың 20-жылдарының басында Шымкент уезінде жүргізген зерттеуіпін нәтижесінде Э. А. Пімидт Байұлы мен Үштаңбалыға бөлінетін Сіргелі руының ататегінің толық таралуын көрсетеді. Байұлы өз кезегінде Елібай, Айтбозым, Шақабай, Шалдар (Қойсой, Шоман, Қөңыр), Жайдақ (Алпар, Тұрсынай, Итемген), Батыр (Құдаиберді, Бердібай) болып келеді.

Үштаңбалы болса: Ақкеңірдек (Шенгелді, Мандай, Үшқара, Қожамберді, Құдыс), Тутаңбалы, Қайшылыға бөлінеді. Бұл мәліметтер тек қана Шымкент уезіндегі Сіргелілер тегі туралы ғана сипаттама беретіндіктен, Әулиеатадағы бұл аталар жайында ешнэрсе жоқ. Соңдықтан оны түгел емес деп есептейді.

Ұлы жүздің тегін қарастыратын В. Востров өз еңбегінде Сіргелілер туралы тек қана Н. Аристов деректерімен шектеледі, сол себепті оның зерттеулері Н. Аристов мәліметтерімен дәл келетіндей.

Бұл әдеби мағлұматтарды аз болса да өз байқап-түйгенімізben салыстыра отырып, Сіргелінің ата-тегін жасауға тырыстық (10-қосымпіаны қараңыз). Сіргелі шежіресі бойынша, біз біраз мәлімет берушілерден құнды мағлұмат жинап алдық. Олар: Шымкент об

лысы, Созақ ауданы Жуантөбе қеншарының тұрғыны 1893 жылы туған (Тама) Әбдуәлі Қондыбаев; сол облыстың Бабаата ауылының тұрғыны, 1892 жылы туған (Дулат) Жұматай Тоқбаев; Шымкент облысы, Алғабас ауданы, Майбұлақ кеңшарының тұрғыны, 1888 жылы туған (Байжіт) Тәжібай Бердібаев пен Төрткүл ауылының тұрғыны, 1888 жылы туған (Қарақойлы) Қожатай Төлековтер еді.

Олардың ішінде Сіргелі ата-тегі туралы ең білгілер бізге бұл рудың этнонимі жайында қызық аңыз айтып берген Бердібаев пен Төлеков.

Мәселен, Тәжібай Бердібаевтың айтуынша, Жәнібек ханның замандасы, бақуатты Бақтиярдың ұлы Ойсылдың бірнеше әйелі және 30 ұлы болыпты. Олардың арасында ақылмандары да, көрікті еркетотайлары мен іскерлері де бар еken. Солардың бірі Жәнібек ханның сұлу қызына ғашық болып, ол қыз екіқабат болып қалады. Бұны білген хан ашуласып, Ойсылдың барша ұлдары мен келіндерін қонаққа шақырып, бәрін қырып тастапты. Тек қана Ойсылдың қырда жылқы бағып жүрген ұлы Өтеп пен оның Ізбике атты екіқабат әйелі Ошақтыда төркінде жүріп, аман қалып, Манат атты ұл туыпты. Олес жиып, ат жалын тартып мінуге жараган кезде оған сіргелі тай мінгізіп, еліне шығарып салыпты. Ол ата-жұртына жеткенде көкпардың үстінен шығып, бұл дәдада өзінің епті әрі күшті еkenін танытып, тайының да тұлпар тектес топжарғандығын көрсетіп, жипалған ел-жұртты таңғалдырыпты. Оны енді байқап, бір-бірінен сұрастырып, «сіргелі тай мінген мына мықты бала кім?» дегенге келеді. Тойдан кейін әкесі Өтептің ағасымен көрісп табысады, ол әменгерлік жолмен Ізбикеге үйленіпті. Өтептің ағасынан Тутаңбалы мен Қайшылыны табады; ал ханның екіқабат қызы егіз Ақкеңірдек пен Қаракеңірдекке босанғаishap кейін, оларды Өтеп пен Ізбике асырап алышты. Ал Манат есімі ел ішінде ұмыттылып, «Сіргелі» атымен этноним тұраңталып, бүкіл кейінгі өулетке көшіпти. Бұлардың төңірегінде тікелей ұрпақтары ғана емес, басқа да туысқандары, тіпті кірмелер де топтасыпты. Аңыз бойынша Сіргелі дәулетті кісі болып, бірнеше әйел алып, көптеген бала-шага өрбітіпти.

Мәлімет беруші Тәжібай Бердібаевтың айтуынша, Сіргеліден Байұлы тарайды, одан Айтбозым, Жаңабай, Елібай, Батыр, Қарабатыр, Жайдақ, Құлшығаш, Шалдар. Өтептің ағасының балалары Тутаңбалы, Қайшылы, Ақкеңірдек, Қаракеңірдек те кейіннен Сіргелінің құрамына кіреді.

Қожатай Төлековтен жазып алған аңызда Сіргелінің әкесі өте дәулетті кісі болып, бірнеше әйел алып, ешкімге де, тіпті ханның өзіне де бағынбайтын 30 ұлы бар еken деседі. Олардың қаңлы мен қатағанның ханы Тұрсынмен жұлдызы қарсы болыпты. Бірде Тұрсын хан Ойсылдың балаларының бәрін үй-ішімен шақырып, өлтіріп тынады. Одан әрі оқиға алғашқы аңызben сәйкес келеді. Бұдан көрінгендей, алғашында тарихи тұлға Жәнібек бейнесі айтылса, кейінгі аңызда Тұрсын ханның тұлғасы алға тартылады. Аңыз айырмашылығы да осында. Аңыз тұрлери уақытқа байланысты айрықша болып көрінеді. Аңыз бойынша Жәнібек хан XV пен XVI ғасыр аралығында өмір сүрсе, Тұрсын хан Жәнібектің немересі, Есім ханның тұрғыласы. Есім хан ңұба қалмаққа қарсы жорықта жүргенде Ташкентте отырған Тұрсын хан елін шапқаны үшін, оны өлтіріп жібергені тарихтан мәлім.

Бұдан басқа біз Қажытай Төлековтен Сіргелі руының ата-тегі туралы мол маглұмат алдық. Оның дерегі бойынша, Сіргелінің 6 әйелі болып, әрқайсысынан бірнеше бала көріп, олардан бірнеше ата тарайды, ал олардан бертініректе оның мәліметі болмай шықты. Бірінші әйелінен - Батыр мен Байжіт, екінші әйелінен Қарабатыр, Байіуған, Шоқай, Ақпан, Қаракемпір, Шыбыт, Дәушауқар, Есім мен Досшабақ; үшінші әйелінен Сәмен, Шақаман, Өтеу, Бекбау, Ізбасар, Қоттақбай, Мамыр мен Ботбай; төртінші әйелінен Жаңабай мен Айтбозым, бесінші әйелінен Қаракеңірдек, Ақкеңірдек, Шалдар; алтыншы әйелінен Тутаңбалы мен Қайшылы.

Әрине, бұл ата-тектің тізімі түгел емес, өсіресе онда бізге басқа деректерден мәлім ірі

рулар үшіраспайды. Бұлардаи басқа біздің мәлімет берушілеріміз жеткізгендей 2 және 3-әйелден тараған рулар Алғабас ауданында тұрып, бір-бірімен қыз алыспайды. Демек, олар өзара әлі жеті атага жетпеген болып есептеледі. Қазақтар арасында бұл салт бүгінге дейін бұзылмай келгендеңдіктен, олар деректерде кейінгі ұрпақ болып саналады. Төлекөвтың мағлұматтарын басқа деректермен салыстырғанда, Сіргелінің 1, 4, 5 және 6-әйелінен тарағандар бірінші, екінші ата, ең әрі кеткенде үшінші атадан келіп қосылады.

Әдеби деректер мен біздің шежірені зерттеуімізді салыстыра талдағанда, Сіргелі руы: Батыр, Құлшығаш, Қарабатыр, Айтбозым, Үштаңбалы, Жайдақ, Елібай, Жаңабай, Қаракеңірдек, Ақкеңірдек, Шалдар, Ақсирақ, Қарасирақ, Тутаңбалы, Қайшылы, Торттаңбалы, Жанай, Бөдене болып келеді. Сіргелінің бұл аталары ел ішінде руга бөлініп, өзара қыз алыса беруіне рұқсат етіледі. Бұл, демек, олардың әрқайсысы экзогамдық кедергіден өтті. Осынау 18 ру алғашқы ата болып есептелмейтін шығар, алайда Сіргеліден бастап екінші, тіпті үшінші буын болғанмен, олар коп ұрпақты рулар болып саналады. Бұл аталардың әрқайсысы туралы тыңғылықты тектаиу құрастырмасаң та, кейбірі жайында толық мәлімет беруге тырысамыз.

Мәселен, Құлшығаштан Байжігіт атасы, одан Амалдық, Оразымбет, Келімбет, Көшімбет, соңғыдан Сары, одаи Сайдуалы, одан Шақан, одан Байдәulet, одан Таңсық, Желкен, Дербісәлі, соңғыдан Бәсібек пен Бердібай, Бердібайдан Тәжібай (мәлімет беруші, 1888 жылы туған).

Шежіре бойынша Сіргеліден Тәжібайға дейін 11 ата.

Батыр екі ата: Құдайберді мен Бердібайға ажырайды. Шалдар руы үгн ата: Қойсой, Шоман, Қоңыр. Жаңдақ руы үш ата: Алпар, Тұрсынай, Итемген. Аңкеңірдектен бес ата тарайды: Шенғелді, Маңдай, Үшқара, Қожамберді мен Құдыс. Бөдене екі ата: Жәлмәмбет пен Қарқын, соңғыдан Кошек, Артық. Артыңтан Мендіқожа, Меңдай.

Бұдан тыс біздің зерттеуімізде Шымкент облысы, Алғабас ауданында өз дамуында әлі экзогамдың кедергіні өтпеген бірнеше ата тұрып жатыр. Оған Байтуған, Шоқай, Ақпан, Қаракемпір, Шыбыт, Дәушашуңар, Есім, Досшабақ, Сәмен, Шақаман, Өтеу, Бекбау, Ізбасар, Қонаңбай, Мамыр, Ботбай, Шақабай жатады. Олар Сіргелінің анық қай атасына жататыны туралы мәлімет болмады.

Сіргелі руының жауынгерлік ұраны «Бақтияр», ал кейбір аталардың өз ішінде басқа да ұраны бар. Мәселен, Елібайдың ұраны «Елібай», Айтбозым «Байтемір», «Жаңабайда «Жаңабай», Шалдарда «Тоганас», Жайдақта «Даубай», Батырда «Есболат», Ақкеңірдекте «Тайлақ», Тутаңбалыда «Ақшабдар», Қайшылыда «Ақшабдар» болып жалғасады.

Әдетте қазақ рулары мен тайпаларының ұраны түп атасының немесе ұлт тарихында маңызды орын алатын батырлар мен билердің атымен аталады. Кейде сирек болса да ұранға арғымақтардың аты айпалады. Бұл жерде Тутаңбалы руының ұраны «Ақшабдар» мысал бола алады.

Сіргелі руларының таңба белгісінің әдеби деректерде бірнеше түрі келтіріледі. Гродеков, Аристов, Тынышбаев, Шмидт, Аманжолов пен Востров бойынша

✚, ✚, ♫,

✚ + ♫ ♪

Бәлкім, халық арасында басқа да түрлері бар шығар. Бұл таңбалардың алғашы екеуі бұзау мен құлын енесін ембеу үшін тұмсығына кигізетін «сіргені» елестетсе, соңғы екеуі сол күйі «қурай таңба» аталады. Соңғы Шмидт бойынша, үштаңбалы руының белгісі.

Сіргелі руы мен аталарының таңбасын Н. Аристов та, одан кейін В. Востров та өзге қазақ руларының таңбасымен ұқсас, немесе кейбір шығу тегінің нышандары дәл келетінін мойындаға бейім. Рулар мен тайпалардың этногенезін анықтау шындыққа жиі келе бермейді. Кейде таңбаларды сол күйі көшіре салуға болмайды, соңдықтан алас аталарды бір-бірімен туыс деу жаңсақ секілді. Мысалы, Ұлы жүзде Сіргелі руының, Орта жүзде Керейдің, Кіші жүзде Телеудің таңбалары + x бірдей, сәйкес келеді, алайда олардың тегінің туыстығы

ешқаидай ежелгі деректерде айтылмайды. Біздің зерттеуімізде аңыз түрінде болса да олардың туыстығы туралы мағлұмат жоқ.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Сырдария уәлаятының Шымкент, Ташкент және Әулиеата уездерінде тұратын Сіргелілер 7000 үйден астам болды. Олардың 4871 үйі Шымкент уезінде (Гродековтың көрсетуінше), 1410 үй Ташкент (Макшев), ал басқалары (Смирнов) шағын топпен Әулиеата уезінде қоныс тепті.

М. Тынышбаев өз еңбегінде 1917 жылы Сырдария уәлаяты Шымкент уезіндегі Сіргелілер 70 мың жан деп жалпы санын көрсетсе, Әулиеата бойыша ешбір мәлімет бермейді.

Сіргелілердің ат төбеліндей тобы Шу өзенінің орта ағысының оң жағында Ақмола мен Қарқаралы уездерінің түйіскеіг жерінде қоныстанды. Олардың Шу өзеніндегі қыстаулары Жалайыр руы қонысының батыс жағыш алый жатты. Шу өзенінің сол жағасындағы Сіргелілер қыстауының қарсысында Шапыраштылар көшші жүрді. Сіргелілердің көктеуі мен күзеуі Шудың шалғай солтүстігіндегі Бетпақдалаға кірігіп жатты. Жарлы-жақыбайлар қыстаулардан алые ұзамай, жаз бойы суармалы жерде егіп, күзеу мен көктеуді тоңіркеп, малдылары Бетиақдалаға ендей еніп, өзі ұшін де, торт түлік ұшін де құрақтарды пайдаланды.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоғысында Сіргелілердің басым көвшілігі Сырдария өблісі, Шымкент уезінде отырықшыланып қалды. Олардың қыстаулары Бөген, Шаян мен Боралдай өзендерінің бойында ориаласты. Тұрақты тұрмыс кешіп, жартылай көініп-қоюып жүрді. Егін суғарып, сүдігерді де іске асырды. Онда бидай мен арпа егіп, өзепдер аңғарындағы суармалы алқаптарда тары, жүгері мен бақша өнімдері өсірді. Диқаидардың құралы қарапайым болатын (жерағаш, уа, пал, ағаш тырмалар мен орақ). Егіншілікпен тек қолы қысқалар ғана айналысты. Олар күнкөріс қамы ұшін байлармен ортақтасып, олардан тұқым, сауыға сиыр мен түйе алып, күш көлігі ұшін өнімнің жартысын беріп отырды.

Сіргелілердің жатақтарында тігерге тұяқ аз болды. Олар торт түлік өсіріп, өсіресе қой мен түйені ұстады. Қысқа қарай жем-шөп дайындағы 100 басқа дейін малы бар қежайыпдар малдарын қорада ұстады. Ал, байлар әдетте Мойынқұм қөйнауын қыстады.

Сіргелілер ішінде отбасылық ұсталардың эр түрлі кәсібі өркендеді, өсіресе, ағаш, сүйектеи, темірден зергерлік бүйымдар жасалды. Бұған өзбек ағайындармен қоңсы қону да недәуір әсер етті. Мәселен, XIX ғасырдың екінші жартысында Шаян өзенін мекендейтіп Сіргелі руының Байжігіт атасынан ағаш пен темірден түйін түйіп, «бес ұста» аталған шеберлер шықты. XIX ғасырдың 60-жылдарында Қаратай күнгейіндегі диқаи Сырымбеттің Құлжан, Батырқұл, Байлар, Айдарқұл, Құрманқұл атты бес баласы болды. Көп ұзамай әкесі өліп, шешесі іпиеттей бала-шағасымен Қазығұрт тауының баурайына көшіп барып, балалар ағаш пен темірді өндейтін кәсіп үйренеді. Ағайындылар недәуір шеберленіп алған соң еліп оралып, үйінде отырып, тұтас жасау-жиһаздар жасап, көрік басып, зергерлікпен айналысыпты. Олар бірге өмір сүріп, ерінбей еңбек етіпті, әлгілерді өнері ұшін «бес ұста» деп атайды. Олар дайындаған жасау-жиһазға, киіз үйдің өшекейлі есігі, сандық, жұқаяқ, піспек, төсагаш, кебеже мен адалбақан кіретін болған. Олардың бүйымдары әдемі өрнек пен нәзік нақыштармен ерекшеленетін. «Бес ұстаның» заттары Шымкент пен Әулиеата уездеріне қеңіпен тарады. Сіргелілер қыстауда жертөле қазып, бір бөлмелі үйлер тұрғызып, қорақопсы салды. Жазда киіз үйде өмір сүрді.

ҚАҢЛЫ

Ұраны «Байтерек», «Айрылмас», таңбасы | (көсөу таңба)

Қаңлы Ұлы жұз құрамына кіретін ежелгі түріктің руы (тайпасы ред.) болып есептеледі. Бұл рудың (тайпаның ред.) этногенезі мен тарихы туралы жазбадеректер аз емес. Соңдықтан біз олардың кейбіреуіне толық тоңталамыз. Олардың ішінде аумақты тұтас зерттеу орыс шығыстанушысы Н. Аристовтың еңбегі болып табылады. Онда аталмыш автор былай деп жазады: «Қаңлылар дулаттар тәрізді ежелгі түрік руы. Бәлкім, Авеста пен Махабхаратта Қаңқа деп еске алынатындар солар шығар. Қытайлар біздің жыл санауымызға дейінгі бір жарым ғасыр бұрын Сырдариядағы, Зеравшан мен Әмударияның төменгі ағысындағы ұсан отырықшы аймақтар бағынатын Кангюйдің ұлан-байтақ иелігіне кез болады. Кіші хандар дәуірінде (25221 ж.ж.) Кангюй мен Қаңлылар Арал мен Каспий теңіздерінің аралығындағы аландарды биледі. 568 жылы Византия елшісі Земарх Дзивул түрік ханына келіп, бұл кезде Холиат аталатын түрік қаңлыларының жерін басып өтеді. XI ғасырда Мауараннахр мен Батыс Азияны жаулаи алған селжүктердің өздері қаңлы болмаса да, Рашид ад-Дин атап көрсеткендегі, олардың әскерінің негізгі сүйегі қаңлылардан тұрды. Баласағұндағы соңғы ңарлұқ билеушісі XII ғасырдың екінші ширегінде өзін қаңлы шабуылынан қорғау үшін Қарақиданнаның Гурханын шақырды.

Сұлтан Мұхаммед Хорезмшахтың қосынында Таластан келіп он мындаған Қаңлы ңызмет етті. 1200 жылы Гинь елшісі Буксин Шыңғыс-ханға келе жатқан жолында Мауараннахрда кездескен Қаңлы руының санын айтады. Плано Карпини құмандардан (қыпшақтардан) кейін Қаңлы елімен жүріп өтті. Рубрук та 1258 жылы бұл көшпелілердің (candle) ата-жұртын басып, сапар шекті. Ақсақ Темірдің кезінде қаңлылар Сырдың он жағасын жайлады, бірақ саны көп емес еді.

Ғасырлар бойы ортасынан оңтүстік пен батысқа басым көпшілікті аттандырып отырды, өйткені Европага құйындағы тиген ғұндар мен қыпшақтардың жауынгерлері өздерімен бірге қаңлыларды ілестіре кетіп, барған сайын олар азайып, өз ата-жұрттарында билігі әлсіреп, шығыстан дулаттар мен солтүстіктен қыпшақтар қыспағына ұшырап, Сырдарияның орта ағысындағы жағалауларға ығысты.

Қазақ-қырғыз одағына қаңлылар аз ру болып қосылады, себебі олардың көпшілігі Шайбани әулетімен Мауаранахрға кетіп қалған еді. Қырғыз-қайсақ хандары мен сұлтандарына жеке, сарай құзетшілері мен қосындардың басты құрамын (төлеңгіттерді) бере отырып, қаңлылар бүкіл қазақ даласына таран кетіп, қазіргі кезде жекелеген рулық топ ретінде тек Ташкент уезінде фана кездеседі.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, Н. Аристов көрсеткендегі, қаңлылардың рулық тобы Ташкент төңірегінде фана емес, сонымен бірге Жетісу уәлаятының Қапал мен Верный уездерінде де қоныстанды.

Қаңлы руының тегі туралы орыс этнографы А. Харузин өз еңбегінде ғажайып аңыз мәлімет береді. «Қаңлы тайпасы...» бір кездерде Жалайырлар сияқты жеке ру болып өмір сүрді. Қаңлы атын, Рашид ад-Дынің айтуынша, Оғыз ханының (түріктердің атасы) өз туыстарымен күресінде оның жағына шыққан түрік рулары алды: олар «малды жегіп, өз қалқадарынша арба жасады және түріктер арбаны қаңлы дейді» деп жазды ол.

Қаңлылардың шығу тегі туралы Әбілғазы төмендегідей аңызды келтіреді: «Оғыз хан барып, татарларға тиіді. Татар ханы сан мың әскерімен оған қарсы шықты; олар шайқасып, Оғыз хан кенет шабуыл жасап, оның (татар ханының) қолын быт-шыт қылды. Оғыз ханының қолына көп олжа түсті, оларды тиеп алып кетуге лау жетпейді. Олардың қасында қолы епсекті бір шебер кісі болып, ол ойланып-толғанып арба жасады. Оған қарап, бәрі де арба

құрастырып, оған олжаны тиеп, бәрі үйіне қайтып келді. Арбаны «қаңлы» деп атады. Бұған дейін оның (арба) аты да, заты да болған емес, ол қозғалғанда қаңқ деп дыбыс шығаратын себепті оны «қаңқ» атады. Оны жасаған адамды «қаңқылы» деді. Бүкіл Қаңлы елі сол адамның үрім-бұтағы».

Академик В. В. Бартольд те қаңлылар туралы құнды мағлұмат беріп кетеді: «Құмандар мен қыпшақтардың түйісуі, соңғылардың қаңлылармен жақын туыстыры күмән туғызбайды. XII ғасыр мен XIII ғасырдағы мұсылман жылнамашылары қаңлы мен қыпшақ сөздерін синоним ретінде қолданады. Егер қангюй мен қаңлы атауларын өзара жақындастыру мүмкіндігі болса, онда бір кезде түрік халқының ең батысын жайланаған ежелгі тайпа қаңлылар болып табылады». Одан әрі оқымысты: «Бәлкім, қаңлылардың өнері шығар, қара қырғыздардың сөз саптауы қырғыз-қайсақтарға Енесай түріктерінің тіліне қарағанда әлдеқайда жақын тұрады». Қара қырғыз халқының құрамына енген қаңлы мен қыпшақтар туралы Аристов жазды, одан басқа Қаңлы жұртының мекені бір кезде қыыр шығысқа қарай созылып жатқаны жайында бірқатар тарихи деректер келтіруге болады.

XII ғасыр басында қаңлылар қарлұқтармен бірге Баласағұнға қатер төндірді (Джувеини); XIII ғасырдағы Алмалықта құрылған түрік иелігін қаңлылар құруы да ғажап емес, ең ақырында Рашид ад-Дин қаңлылар Наймандар жерінде, Ертістің жоғары жағында тұрды деп көрсетеді.

Қалай болғанда да, деп жазады С. Аманжолов, М. Қашғари (XI ғасыр) өзінің әйгілі еңбегінде қаңлыларды ру ретінде еске алмайды. Ол: «Қаңлы қыпшақтардың ұлы адамдарының бірі» деп жазады. Бұл тұжырым қыпшақтар мен қаңлылардың бірлігі туралы академик Бартольдтің ойына жан бітіреді, сондықтан қаңлылар хақында арнайы айтылмайтын шығар. Алайда, бұндай бірлік уақытша да болуы кәдік. XI ғасырдан кейін қыпшақтар мен қаңлылардың жеке өмір сүруі көп жайды аңғартады. Басқа қырынан қарағанда, М. Қашғари дәүірінде қаңлылардың көбісі Кіші Азияда болғаны себеп шығар дейтін ой келеді. Соңғы үйғарым академик Гордлевскийдің зерттеулерімен пысықтала түседі, ол «оғыздан көп бұрын, елді түріктендіру жүрді. Қалаш, Қарлұқ, Қаңлы, Қыпшақтар көптен бері елдің тұз тұрғындарын бағындырып жатты» деп жазады.

Қаңлылардың мұлде жоғалып кетуі туралы әңгіме туыидамайтыны айқын. Махмұд Қашғари XI ғасырда ғұмыр кешкен қаңлылардан басқа, Қазақстанмен қоса, Орта Азияда өмір сүрген көптеген рулады суреттеп, қамти алған жоң. Дегенмен, басқа деректер бойынша қаңлылардың дені Қазақстан мен Орта Азияны өте ертеден мекендей келеді. Бұл, біріншіден, Монгол шапқыншылары (XIII ғасырдың басы) Самарқанға тигенде бұл шаһарда 40 000 қаңлы мен парсы сарбаздары бар еді. Одан әрі Темір жорықтарында айтылғандай, өлар Жошы ұлысында Сырдария мен Талас арасында (Әбілғазы Баһадұр хан) ұшырасады. Қазақтардан басқа түркі халықтарының арасында қаңлылардың бар екенімен есептеспеуге болмайды. Мәселен, Алтай мен Енесай түріктерінің ішіндегі, сонымен қатар сақалар арасындағы қангаластарды өз қандастарынан өте ертеде бөлініп кеткен ежелгі қаңлылар деп қабылдамай отыра алмаймыз.

М. Тынышбаев өзінің «Қырғыз-қазақ халқының тарихына қосымшалар» деген құнды, шағын еңбегінде қысқаша, бірақ толық қисынымен Қаңлы тарихын зерттейді. Ол «Қаңлы қытайларға қангюй атымен б. э. дейінгі II ғасырда мәлім болды» деп жазды. Дау жоқ, Қаңлы Сырдария өзенін мекендерген түрік руы. Самарқан, Бұхара мен Хорезм өнірі де қаңлыларға бағынып отырды. Б. э. алғашқы жылдарында қаңлылар ғұндармен біргіп, үйсіндер және қытайларға қарсы шайқасты. VI ғасырда қаңлыларда төрт дөңғалақты арба болды. X ғасырда қаңлылар арасынан Селжүк әулетінің негізін салған Селжүк деген әлдекім қара үзіп шығып, XII ғасырдың екінші жартысы мен XIII ғасырдың бірінші жартысына дейін Сырдарияның жоғары жағы мен Кіші Азияда билік құрды. XI ғасырдың басында бұл рудың халарлы атты бір бөлшегі Арменияға қоныс аударды, соның негізінде XIII ғасырда болашаң

Осман империясының үйткүйсі құрылды. XII ғасырда қаңлылар Шу өзенінің бойында ұшырасады. X ғасырда Мауараннахды баса-көктеген түріктердің ең көбі қаңлылар еді. Содан бастап, Мауараннахр Түркістан деп ата лады. Хорезмшах (Мұхаммед Хорезмшах) дәуірлеп тұрганда, Түркістанда қаңлылардың дегені жүріп тұрды; Хорезмшахтың анасы Түркен-қатын қаңлыдан шындан болатын. Отырар қамалының әміршісі Қайыр хан оның жиені. Хорезмшахтың Шыңғыс-ханға қарсы қойған басты күші қаңлылар болыпты.

XIII ғасырда Плано Карпини мен Рубрук қаңлылар жерімен өтіп, олардың қонысын Сырдарияның төменгі ағысы мен Қарақұмда кездестірсе, Темір жорықтарынан біз олардың XIV ғасырдың аяғында Жошы ұлысының бір бөлігін құрап, Сырдария мен Талас арасында көшіп жүргенін түсінеміз. XVII ғасырдың басында Ташкент уезінде тұратын қаңлылар мен қатағандарды Тұрсып хан жеке билеп-төстеді. 1629 жылы «Еңсегей бойлы ер Есім» оңтүстік өніріндегі қазақтарды тонағаны үшін Тұрсын ханды өлтіріп, қаңлы мен қатағандарды құғындаады. Олардың бір бөлігі Сырдың арғы бетіне бас сауғалап, қалғандары «Шанышқылы» атымен қаңлыларға қосылды.

В. Востров өз еңбегінде қаңлылардың ежелгі тайпа және олардың түркі тілдес екенін үзілді-кесілді мойындаап, көрсетілген деректер негізінде рудың қысқаша тарихын шолып. ол не себептен екені белгісіз, Қаңлы руының аталың құрамы жөнінде ешқандай мәлімет бермейді.

Қаңлы руының этногенезі мен этникалық тарихы, тайпалың құрылымы мен ерекшеліктері туралы ақадемик Ә. Қайдаровтың Қазақ энциклопедиясында мақаласы жарияланған.

Бұл мақаланы жазу үстінде ол жоғарыда көрсетілген және көрсетілмеген лингвистикалық деректерді мұқият зерттеген. Ә. Қайдаров Н. Аристов және басқалардың ізін алып, басқа мағлұмattарда кездеспейтін Қаңлы руының тайпалық құрылымын беріп, қысқаша тарихына тоқталып, олардың ежелгі түркі тілдес екенін салмақты дәлелдейді. Ә. Қайдаровтың текстану кестесінде қаңлылардың атасы Майқы би болып саналады. Қаңлы руы Сары-қаңлы мен Қара қаңлы болып екіге бөлінеді, оның үстіне Сырдария мен Жетісу қаңлылары да осылай жіктеледі. Ұлы жұз Төбейден таратсақ, одан Байтерек, одан Қаңлы, одан Қанқөжек, Келдібек. Келдібектің бірінші әйелі Сары бәйбішеден Сары қаңлы үрпақтары, ал екінші әйелінен Қара қаңлы үрпақтары өрбиді. Сырдария қаңлылары Сары қаңлы (олар бес ата: Аңбота, Ақынқожа, Телқожа, Омыртқа, Миям) мен Қара қаңлы (олар 6 ата: Тоғызбай, Оңбай, Тоғанай, Бақа, Батырақ, Қара). Жетісу қаңлылары да Сары-қаңлы (бес ата: Әлсейіт, Түрке, Шоқпар, Құйысқансызың және Шанышқылы) мен Қара қаңлы (6 ата: Ерезен, Қаспан, Еңке, Таңта, Оразымбет, Бақа) болып тарайды. Бұл ата-текті салыстырып, Ә. Қайдаров Жетісу қаңлыларының атасы Сырдария қаңлылары болып табылады деген дұрыс қорытындыға келеді. Біздің зерттеулеріміз де соған сәйкес. Жетісуда қоныстанған қаңлының кейбір рулық тобы «Ақ қаңлы» және «Қызыл қаңлы» деп те бөлінеді, соңғылары Сары қаңлының бір тармагы Телқожа атасының үрпақтары болып есептеледі. Сонымен қатар Ә. Қайдаровтың «Сары-қаңлы», «Қара-қаңлы», «Аққаңлы», «Қызыл-қаңлы» этнонимдерінің бірігу салдары туралы пікірі де орынды. Ол әлгілер ата-бабаларының өз есімдері түр-түсі мен киіміне байланысты емес деп санайды. Бәрінен бұрын бұл ңыргыздағыдай кейбір рулардың «сол қанат» пен «он қанат» аталағын бір-бірімен қатысты географиялың орнын анықтайды.

Жоғарыдағы деректерге сүйеніп, Қаңлы руының этногенезі мәселелерін қозғап, оларды ежелгі кангюй-түріктердің тікелей тұқымы деп санаймыз.

Қаңлы руының шығу тегі туралы әлгі авторлар пікіріне қарама-қарсы тұжырым да айтылып қалады. Мәселен, белгілі этнограф, Т. А. Жданко біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдағы кантюларды XIXII ғасырдан кейін пайда болған қаңлылармен түйістірудұрыс емес деп есептейді. Одан әрі ол кантюлер «тек қана қаңлыларға емес, ертедегі этникалық қабат» деп түсіндіреді. Қаңлылардың тілдік тәуелділігіне тоқтап, «Арал маңындағы

тұрғындарңаңғар-ңыпшаңтар этногенезінің негізіне жатады «оларды түркілендіру тек біздің дәуіріміздің IVVIII ғасырында жүрді, сондықтан ежелгі қантюлерді түркі деп атауға негіз жоқ» деп түйеді.

Бұл автордың қозқарасын толық сыйлай отырып, деп жазады В. Востров, ежелгі қантюлер мен қаңлылардың этникалық астасуын көрмеу дұрыс емес деп есептейміз. Ондай ұласулар сөз жоқ болды. Шыш мәнінде біз қаңлылардың Орта Азия мен Қазақстанның қазақ, өзбек, қарақалпақ халықтарының саяси және этникалық тағдырында маңызы ерекше екенін білеміз. Т. А. Жданко пікірінше, XIXII ғасырдан бұрын пайда болған аздаған қаңлы рутайпалың бірлестігінің қолынан ондай әлуettі тіршілік келер ме екен? Оның үстіне Әбілғазы көрсеткендей, бұл қаңлылардың басым көвшілігін Шу мен Талас өңірінде монгол басқыншылары талқандап жіберген болатын. Бұл жерде біз кейінгі уақыттағы қаңлылардың этникалың негізін құрайтын ежелгі әрі саны көп (20 мың шаңырақ) қантюй халқымен тоқайласып отырмыз. Біз В. Востровтың ежелгі қантюйлер мен қазіргі қаңлылардың терең жалғастығы бар деген толық дәлелі бар дәйектемесін құптаймыз.

Әдеби деректерден тыс Қаңлы руының ата-тегінің кестесін жасауға өзіміздің зерттеуіміз көмектесті. Қаңлылардың шығу тегі туралы бізге мәлімет берушілеріміз де құнды мағлұматтар берді, олар: Талдықорған облысы, Қоралы ауылының тұрғыны, 1906 жылы туған (Жалайыр) Әбілқасым Жантайлаңов; Алматы облысы, Шелек ауданы Қызылжиде кеңшарының тұрғыны 1905 жылы туған (Қаңлы) Нұрыш Нұсіпов; сол кеңшардың тұрғыны 1938 жылы туған (Қаңлы) Стан Мұқашев; Алматы облысы, Шелек ауданы Ашысай кеңшарының тұрғыны 1924 жылы туған (Найман) Файзолла Балмағанбетов; Алматы облысы, Шелек ауданы, Жарсу кеңшарының тұрғыны 1928 жылы туған (Шапырашты), Қожахмет Кәрібаев аз көмектескен жоң. Бұлардың ішінде қолында жазба шежіресі бар білгірлер, әрине, болған жоң, соған қарамастай олардың әрқайсысы есте қалғандарымен Қаңлы туралы недеуір мәліметтер берді. Әйтсе де, көптеген рулар, аталар мен топтар туралы толық тектану кестесін бере алған жоқпыз (№ 11 қосымшаны қараңыз).

Ұлы жүздің Төбейдеп басталатын шежіресінде, қайталап айтамыз, Төбейден Бәйтерек, одан Қаңлы, одан Қанкөжек, одан екі әйел алған Келдібек аталады. Бірінші қосағы Сары бәйбішеден Сары қаңлы ұрпақтары, ал екінші әйелінен (әлде бір хан қызынан) Қара қаңлы аталары өніп-өсті. Бұл әрбір төп тіршілік ету аясына байланысты екіге бөлінеді. Мәселен, Сары қаңлылар да, Қара қаңлылар да Сырдария және Жетісуда екі атадан тұрады. Сырдарияның Сары қаңлылары бес а та: Ақбота, Аңынқожа, Телқожа, Омыртқа, Миям; Жетісудың Сары қаңлылары 6 ата: Әлсейіт, Ақбарақ, Құйысқансыз, Бозым, Ешкілі, Шанышқылы. Сырдарияның Қара қаңлысы 6 ата: Тогызбай, Онбай, Тоганбай, Бақа, Бадырақ, Қара; Жетісудағылар да 6 ата: Ерезен, Қоспан, Еңке, Танта, Оразымбет, Бақа. Бұл тізімнен Қызыл қаңлы мен Қаңлы рулық құрылымын қоспағанда, жоғарыда көрсетілген төрт топтан 23 ата тарайтының өзі бұл тайпалардың бұрын көптігін көрсетеді.

Ә. Қайдаровта алғашқы бірінші буындағы аталар 22-ге жетеді. Ә. Қайдаров деректері мен біздің зерттеуіміздің айырмашылығы тек Жетісу Сары қаңлыларының этникалық жағдайына сяды. Оның Жетісу Сары қаңлылары бес атадан: Әлсейіт, Шонпар, Түрке, Құйысқаисыз, Шанышқылыдан тұрса, біздіңше олар 6 атадан құралыпты: Әлсейіт, Ақбарақ, Құйысқансыз, Бозым, Ешкілі, Шанышқылы. Біздіңдерегіміз бойынша, Ақбараңтан Шонпар, одан Түрке, демек, бұнда айрықта қайшылық жоқ. Қаңлының бұл 23 атасы туралы түтел ата-тегінің кестесін жасадық.

Кестеден көрінгендей, біз онда Шанышқылы, Онбай, Ерезен, Қоспан аталары, әсіресе, бүгінге дейінгі Жетісу Сары қаңлыларына кіретін Ақбарақ руының таралу тегін мәлімет беруші 1938 жылы туған Стан Мұқашевтан жазып алғып, толық келтіріп отырмыз. Оның айтуынша, оны түпкі атасынан 12 ұрпақ бөліп тұр.

Біздің басқа бір мәлімет берушіміз 1905 жылы туған Нұрыш Нұсіпов өз атасы Ерезениен

бастап, тікелей тұқым қуалап, өз баласына дейін жеті ата өтті деп есептейді, біздіңше, бұл жеткіліксіз болып көрінеді, өйткені Ерезен Ақбарақпен бірдей бірінші ата, одан бері 12 үрпақ ауысқан.

Сонымен, біздің Қаңлы руының тегі туралы жасаған кестеміз мұлде тоłyқ болмасада, ол айқын суретті көз алдыңа келтіреді. Көне түріктен бір кездегі қуатты Қаңлы руы ғасырлар бойында көптеген тарихи оқиғаларды бастан кешіріп, бізге дейін бірсыныра түрік халықтары: қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт және басқалардың құрамында жеке этникалық төп болып жетіп отыр.

Қаңлылардың жауынгерлік ұраны «Байтерек», «Айрылмас» (Аристов, Аманжолов, Тышышибаев, Қайдаров бойынша), ал рулық таңбасы жоғарғы деректерде I (көсеу таңба).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қаңлы руының аталары Жетісу уәлаяты Қапал мен Верный уездерінде, Сырдария уәлаяты Әулиеата, Шымкент пен Ташкент уездерінде қоныстанып жүрді.

XIX ғасырдың аяғында Н. Аристов Қаңлының шағын тобы Верный уезінде (300 үй) кездесетінін хабарлайды (Қайдаров). Әулиеатада 350 үй (Мұқашев), Шымкентте 478 үй (Гродеков), Ташкент уездерінде 1650 үй (Мұқашев) мекендейді. Ол тағы бір тұста қаңлылар мен шанышқылардың жалпы саны 10 000 үй болды деп көрсетеді.

Ә. Қайдаров Қазақ энциклопедиясында 1885 жылы Ташкент уезінде құрамалардың 24 400 тұтіні болып, олардың ішінде қаңлылар мен шанышқылар 14 мың тұтін екенін айтады.

М. Тышышибаев өз еңбегінде қаңлылар мен шанышқылардың 1917 жылғы жалпы саиын уездер бойынша береді. Мәселен, Ташкент уезінде 160 мың жан, Әулиеатада 20 мың жан, Верный уезінде 10 мың жан өмір сүрген. Жоғарыдағы үш уезде барлығы 190 мың жан тұрып жатты.

Жетісу уәлаятындағы қаңлылар Қапал мен Верный уездерінде қоныстанды. Сойтіп, Қаңлы руының үш атасы Қапал уезінің жерінде Алтынемел тауларын қыстады. Қызыл қаңлы руының қауымы Арқарлы, Қоғалы, Байжанбастау, Мамырханбастау мен Дөненбайбастау шатқалдарында қоныс тепті. Қапсан қаңлы руы Қарабастау, Қасқажол, Құмалақты мен Майбұлақ қойнауларын жерсінді. Бадырақ қаңлы Құрәзек, Пішенсай, Шөладыр, Қоянкөз, Ұзынбұлақ, Майтөбе мен Манас маңайын жайлады.

Бұл аталардың көктеуі мен күзеулері өздері жеке пайдаланатын жердің төңірегінде жатты. Ол мекенге жаңын тұста Шетенсай, Үшбұлақ, Қарағайлыбасы мен Dolanaly шатқалдарында жайлауы орналасты. Жетісүдің өзге қаңлылары Верный уезінің шығыс жағындағы Албан руы Сегізсарылармен, батыста Іле өзенінің сол жағасындағы Папырашты руының Шыбыл аталарымен қоян-қолтық тұрып жатты.

Сырдария қаңлыларының аздаған тобы Әулиеата уезінің Талас өзенінің алқабында, Шымкент уезінің Арыс және Келес өзенінің құйылыстарында қоныстанды. Бұл өлке қаңлыларының көшілігі Сырдың орта ағысындағы Ташкент уезінде орналасты.

Сырдария қаңлыларының негізгі шаруашылығы суармалы егіншілік болды, ал жетісүліктар егін салса да төрт түлік өсірумен шұғылданды.

ШАНЫШҚЫЛЫ

Ұраны «Айрылмас», «Шаныніқылы», таңбасы (қолтаңба)

Шаныпщылы да Ұлы жүз құрамына кіретін ру. Бұл рудың шығу тегі мен тарихы жайында көне деректерде ешнәрсе жоқ. XVIII ғасырдың ортасынан бастап, орыс деректерінде (П. И. Рычков, А. И. Тевкелев, А. Левитин, Ш. Үәлиханов) «ол (шаныпщылы) Ұлы жүз құрамына кіріп, Қаратай мен Талас өзенінің күнгейінде көшіп журеді» деген мағлұмат бар.

Алғаш рет Шанышқылы руының тарихы мен шығуы туралы Н. Аристов өз жорамалын келтіріп, Шанышқылының отаны Алтайдағы Бийдің бір саласы Аққу өзені мен Шошқалы, Шаңғылбулақ, Қалжыр өзені ағып шығатын Марқакөлдің сағасындағы құмандар арасында деп түспалдайды. Қаңлы мен Шанышқылының шығу тегі жоғарыдағы келтірілген аңызда Бақтиярдың өкіл баласы Қатағанмен байланыстырыла қарастырылып, Шанышқылының ежелгі мекені ретінде Алтай өлкесі айтылады. Қатағандар туралы Әбілғазы еске алый, өзі (Әбілғазы) қазақтар арасында 1632 жылы болғанда қазақ ханы Есім хан Ташкент билеушісі қазақтан шыққан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағандарды торап, ңысымшылық көрсеткенін айтады. Ол Қатағандарды Алұн-гоаның үлкен ұлы Бұқым-Қаттанинан шығарады. Ал Рашид ад-Дин Қатағандарды көшпелі ру Қатақин деп атап, оларды Алұн-гоаның үлкен ұлы Бу гүнхатақидан таратады. Сол себепті қатағандар Түркістанда тек Шыңғыс дәуірінде, Шағатай сарбаздарының құрамында соларға қызмет етіп, пайда болды деп топшылауга болады. Эрине, олардың саны онша көп емес еді. Сырдарияда қатағандар жергілікті Қаңлы мен Шанышқылылар құрамынан тұрып, әлде бір қатағанның әйгілі begіn қорғау үшін соларға қосылғандар болатын. Одақтың ыдырап, Есім ханның құдалауының салдарынан Сырдарияның оң қабағындағы Қатаған руы да ізім-райым жоғалады. Олардың қалған-құтқан бөлігі басқа тайпаларға қосылып, немесе шанышқылы руларына сіңіп, шанышқылы болып кетті.

Қатағандардың басым көпшілігі Шайбани әuletімен бірге Мауараннахра кетіп, бір бөлігі Қазақстан аумағын мекендей қалды. XIX ғасырдың екінші жартысында қатағандар (қораластар) Әулиеата уезінде тұрып келді (Мақашев пен Смирнов көрсетуінше). Қатағандардың көпшілігі басқа қазақ руларымен миңдай араласып кетті, мәселен, Ысты аталарының ішінде Асанқараған мен Байқараған әлі күнге Шымкент уәлаятында тұрып келе жатыр деседі. М. Тынышбаев қатағандардың бір бөлігі Шанышқылы болып, Қаңлы руына қосылып кетті деп есептейді.

Шанышқылы руы туралы тағы бір жорамалды Н. Аристов алға тартып, ол: «Шанышқылы атауын сонымен қатар монгол дың «Юактгаоми-шиде» айтылатын Чаншиут, әйтпесе Чанкшиkit рулары профессор Березин Рашид ад-Дин бойынша қияттардың тармағы Женшің жергілікті руышан қалыптасып, Шағатай монғолдарынан шыққан Чаншиут немесе Шанышқылы атасының атын иемденіп, одак түрінде құрылды», деп есептейді.

Біздің қолымызда Шанышқылы руының шығуы мен тарихы туралы бұл жорамалды нақтылайтын жазба, немесе басқа деректер жоқ болғандықтан, осымен шектелуге мәжбүрміз. Соған қарамастан, Шанышқылы руы туралы Н. Аристовтың пайымдаулары көңілге қонымды екенін айта кеткен жөн. Шанышқылының Алтайдан шыққаны туралы топонимдер мен этнонимдер негізіндегі ой, атаулардың кейбір монгол әтнонимдерімен сәйкестігі туралы, олардың жергілікті қаңлылар мен қатағандармен байланысы туралы тағы басқа мәліметтер толық назар аудартады.

Шанышқылының ата-тегінің құрамы хақында М. Тынышбаевтың шағын мақаласынан

басқа әдеби деректер некен-саяқ. Тынышбаевтың зерттеуінше, Шанышқылдан Сымыршық, одан Айрылмас (шанышқылдардың ұраны); одан Құрбақа (Балық, Саңырау, Мамыт), Дарқан, Қырықсадақ, Бектау (Қырпық, Арапшы, Сырдым), Жойсын, Бағыс (Қыргызтекті).

Біздің зерттеуімізде де Шанышқылы туралы жарияланымдар жарытымсыз. Біз тек бір ғана мәлімет беруші Алматы облысы, Шелек ауданы Жарсу кеңшарының тұрғыны 1928 жылы туған (Шапырашты) Қожахмет Кәрібаевтың берген мағлұматтарына сүйене аламыз. Оның айтуынша, Қоғамнан үш ұл: Қаңлы, Шанышқылы, Қатаған туады. Шайышқылдан Балық, Құрпік, Дарқан, Саңырау. Балықтың кіндігінен торт бала бар: Торқыс, Қөңсалық. Балта, Ақкөрей. Құрпіктен Мамыт, Араншы, Әжіке, Бесауыл, Сұрым, Кият. Дарқаннан Құлтума, Еңкеш, Шотым, Оршақ. Саңыраудан Көкмойын, Сөрке, Бақа, Жаңбыршы.

Бұл Шанышқылының ата-тегі туралы мәліметтер, әрине. аталарды ажырату үшін салыстыру мен айқындау үшін жеткіліксіз, алайда, барын қанағат тұтуға тұра келеді.

Шанышқылы руының жауынгерлік ұраны бәйгеде «Айрылмас», ұрыс-қақтығыста «Шанышқылы». Бұл туралы Гродеков, Аристов, Тынышбаев пен Востров жазды, ал Аманжолов «Айрылмас» пен «Бәйтерек» деп есептейді. Бұл кейбір шанышқылы аталарының қаңлылар құрамына кіргендіктен, олар «Бәйтерек» ұранын пайдаланатын болар. Шанышқылының рулық таңбасы (қолтаңба).

XIX ғасырдың аяғына таман (Мақашевке сүйенгенде) шанышқылдардың аз бөлігі Жетісү өлкесі, Верный уезінің Түрген өзенінің бойында ғұмыр кешкен. Сырдария уәлаяты Ташкент уезінде 2000 тұтін, Верный, Қапал, Әулиеата, Шымкент және Ташкент уезінде барлығы 10 000 тұтін болған. М. Тынышбаевтың дерегінше, 1917 жылы қаңлылар мен шанышқылдар Верный уезінде 10 мың жан, Әулиеатада 20 мың жан, ал Ташкент уезінде 160 мың жан өмір сүрген. Тағы да сол көрсету бойынша, жоғарыдағы үш уезд көлемінде 190 мың жан шанышқылдар қоныстанып жүрген.

Қаңлылар мен шанышқылдардың саны туралы мәліметтер олардың негізінен Қазақстанның оңтүстігіне таралғанын көрсетеді. Бұл барша уездерде қаңлылар мен шанышқылдар төрт маусым бойы қоян-қолтық көшіп-қонып жүргендіктен, олар бірге саналады, бірақ жан басы жағынан тепе-тең емес еді. Қапал. Верный, Әулиеата уездерінде шанышқылдардан гөрі қаңлылар басым болатын, ал Ташкент уезінде жоғарыда айтылғандай, шанышқылдар 2000 тұтін құрады.

Қаңлылар мен шанышқылдардың Қапал уезіндегі ата-қонысы Алтынемел тауларының етегінде, Верный уезінде Түрген өзенінің аңғарында, Әулиеата уезінде Талас өзенінің аңғарында және Ташкент төңірегінде Келес пен Шыршық өзендері бойында орналасты.

Шанышқылы руының негізгі кәсібі төрт түлік мал өсіріп, суармалы егіншілікпен айналысу болатын. Олар жартылай отырықшы және отырықшы ғұмыр кешті. Әлбетте, отырықшылар егін салып, бидай, арпа, тары мен ңауын-қарбыз еккен.

Сонымен, біз Ұлы жүздің ірі-ірі он бір руының рулықтайпалық құрылымы, олардың Жетісүдің Қапал, Жаркент пен Верный уездеріндегі, Сырдария уәлаятының Әулиеата, Шымкент пен Ташкент уездеріндегі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қоныстануы туралы қысқаша шолуымызды аяқтаймыз. Әдеби деректер мен біздің зерттеулеріміздің негізінде 11 рудың 20 ата-тегі туралы кесте жасалды.

Олардың тұтастығы мен толықтығы бойынша бұл тектану кестесі әр түрлі болды. Кейбір рулар мен аталар бойынша, олардың этникалық құрылымы жайында әлдеқайда мол қамтылды. Жалайыр, Албан, Шапырашты, Дулаттың кейбір аталары бойынша біздің зерттеулеріміз тектану кестесіне енбей, орташа мағлұматпен шектелінді, ал Сарыүйсіндер мен Шанышқылы жайында деректеріміз тақұлтұқыл болды. Соған қарамастан, біздің тектану кестемізден Ұлы жүздің рулары мен аталық құрамы туралы белгілі жүйеде түсінік алуға мүмкіндік бар.

Рулардың рулық құрылымы туралы мағлұмат бермей тұрып, алдымен мүмкіндігінше ежелгі рулар: Үйсін, Дулат, Жалайыр мен Қаңлылардың шығуы мен тарихы жайында деректер беру қарастырылды. Содан соң біздің кестемізге сәйкес, рулық-тайпалық құрамы келтірілді. Одан кейін рулар мен аталардың қоныстануы, көші-қоны да қағажу қалған жоқ. Аяу райы мен жер ыңғайына байланысты жеке рулар, аталар мен қауымдастықтың негізгі көсібінің бағыты атап өтілді. Қал-қадарынша әр аудандардағы тұрғындардың тұрмыстіршілігі де тілге тиек етілді.

Орта жұз бірлестігін қалыптастырудағы Ағын тайпасының, ықпалы мен оның өзгеше болатын. Сон-ғықтап да халық Орта жұз қазақтарын «Орта жұз ағын» атапандырыған. Оның құрамына ағын, наиман, уақ, көрей, қыншақ және қоңырат тайпалары енеді.

(18-19-демір)

ӘТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ РУЛЫҚ-ТАЙПАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XVIII ғасыр мен XX ғасырдың бас кезі аралығындағы тарихи кезеңнің қазақ халқы өмірінде одан бұрынғы ғасырлар мен кейінгі даму кезеңдерінен айтарлықтай ерекшеліктері болды.

Солардың бірі де бірегейі қазақ халқын өйгілі «Ақтабан шұбырынды, Алнәкөл сұламаға» ұрындырыған жонғар шапқыншылығы. Ал оның сыртқы агрессияға қарсы жалпыхалықтың құреске әкеп соқтырығаны мәлім.

Бұл шапқыншылық қазақ тайпаларының батысқа қарай ығысып, Орта жұз қазақтарының жаз жайлайуы, қыс қыстауынан уақытша айырылуына мәжбүр етті. Бірақ кейін басқыншыларға қарсы құрес қазақ тайпаларының шығыстағы байырғы мекеніне қайтып оралуына және Жонғар хандығын геноцидтік қырғынмен мұлде құртып жіберіп, соңы қазақ жерлеріне өнмендей енген циндік Қытаймен жанасуына ұласты.

Осынау тарихи кезеңнің тағы бір ерекшелігі қазақ хандықтары мен Ресей арасындағы байланыстардың кеңеюі, қазақ жерінің солтүстік және шығыс шет аймақтарын бойлай казак бекіністерінің құрылуы, өздерінің жонғарлар мен орыс империясының ортасында қыспақта қалып, соның нәтижесі ретінде қазақ жүздерінің Ресей бодаидығына енуі болды.

Елдің әлеуметтік-экономикалық өмірінде де бірқатар өзгерістер орын алды. Жонғарларды талқандағаннан кейін тайпалар өздерінің ежелгі мекеніне жайғана оралып қойған жоқ, сонымен қатар ата қоныста уақытша бос жатқан жайылымдарды жайлап немесе бұрыннан орнығып қалған руларды ығыстырып отырды.

Жердің, жайылымның тарылуы тіршілік етудің жаңа көздерін іздестіруге шөп шабуга, егіншілікпен және қолөнермен айналысуға итермеледі.

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында да елеулі өзгерістер орын алды: жайылым үшін қуресте шағын рулар біртұтас жаңа руға бірігіп жатты (мысалы, төртүл руы төрт ұрпақ руы) немесе неғұрлым ірі де азұлы руды паналап, өз көршілерімен жер дауы, жесір дауы дегендей талас-тартыстар кезінде солардың атынан іс-қимыл жасады.

Бұл арада қазақ әлеуметінің әлді, әулетті, ұstem тобы да байырғы қуат-қүшімен қала алған жонғ: хан билігі әлсіреп, беделі төмендеді, оның ақыры хандық жүйе жойылуымен аяқталды. Есесіне сұлтандар билігі қүшіне түсті, бұрын «ақсүйек», «төре» аталаған келген Шыңғыс ұрпақтарыға ғана қалып елдің төбесінен жалғыз қарап келсе, енді олардың қатарына «қарадан» шыққан билер мен батырлар, беделді байлар да қосылды.

Әтникалық құбылыс қазақтардың рулық-тайпалық құрылымында да өзгерістер туғызды. Әлеуметтік (ауылдық) қауымдар мен рулардың бөлінүі «жаңа рулардың», сонымен қатар жаңа тұтыстық жіктердің қалыптасуына алып келді.

Қазақтардың рулық-тайпалық құрылымына талдау жасаудың бір мәні сонда, ол қазақ шежіресінің маңызды тарихи деректемесі екенін де көрсетеді. Мәселен, әр түрлі таксономиялық жіктерді зерделей келіп, белгілі бір рудың өмір сүрген уақыты мен ата қонысын, рулар арасындағы өзара қатынастарды анықтау үшін; сондай-ақ қазақ қоғамындағы тұтыстық байланыс мәселелері мен соған байланысты атальық әулеттердің тарау, тармақталу құбылыстарын және тұтастай алғанда революцияға дейін ұstem болып келген патриархалдық-феодалдық қатынастардың мәнін ашу үшін рулық-тайпалық құрылымдарды зерттеудің ғылым үшін орасан зор пайдасы бар.

XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басы тайпалардың экономикалық, саяси және қорғаныс жағдайларының өсерінен туыидаған ұлы көші мен жаңа жерлерге қоныс тепкен уақыты, мәдениет саласында жалпыхалықтық және аймақтық рухани қазыналардың жасалған кезеңі.

Жоғарыда қарастырылған жайлардың бәрі этникалық процестің мәні болып табылады, біз енді соның әр түрлі қырларын ашуға көшеміз.

Орта жұздің этникалық құрамы

Орта жұз Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ аталатын алты тайпаның бірлестігі.

Орта жұз қазақтарының рулық-тайпалық құрамы туралы құнды мәліметтің негізгі көздері патшалық Ресей сыртқы саясатының және кешегі КСРО Фылым Академиясының архивтерінен ұшырасады. Республика зерттеушілері ол құжаттарды 1961 жылы баспасөз бетінде жариялаган (барлығы 276 құжат); сондай-ақ тағы біршама құнды деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, бұрынғы КСРО Орталық мемлекеттік Тарих архивінде сақталған.

Бөгенбай батырдың айтуына қарағанда (1731 жылғы желтоқсан): «Қыргыз-қайсақ ордасы үш бөліктен, атап айтқанда: Ұлы жұзден, Орта жұзден, Кіші жұзден (Улкен орда, Орта орда, Кіші орда) тұрады... Және де олардың бәрі көшпендей ордалар, егін екпейді, малды кәсіп тұтады».

Орта жұз қазақтарының рулық-тайпалық құрамының толық сипаттамасын алғашқылардың бірі болып 1748 жылғы қыркүйекте Сыртқы істер алқасының тілмәші (болашақ генерал-майор) А. И. Тевкелев қағазға түсірген. Алайда, оның жазбаларында ру, тайна атауларының бүрмалануымен қатар, руладың таксономиялық жігі де барлық ретте бірдей сақтала бермегенін ескерте кеткен жөн. Ал таксономиялық көріністің өзі рулық құрылым жасалған кезде ғана емес, сонымен қатар қазақтар өмірінің белгілі бір тарихи кезеңіне тән ұрпақтар жігін ажырату үшін де маңызды болып табылады. Осыған қарамастан А. И. Тевкелев мәліметтері ғылым үшін аса қажет, өйткені олар XIX ғасырдағы әдеби басылымдар деректерімен және біздің заманымыздың этнографиялық экспедициялардың ел ішінен жинаған материалдарымен салыстыру үшін аса құнды.

«Орта ордада, деп жазған А. И. Тевкелев, күшті ру Арғын. Ол он алты рудан тұрады, атап айтқанда: Қаракесек арғын, Сарыжетім шақшақ арғын, Қарақол қызық арғын, Атаған арғын, Тобықты арғын, Бәсентиін арғын, Қанжығалы қарауыл арғын, Шаншар арғын, Төрт ауыл арғын, Алтай арғын, Төбеші арғын, Бөргі арғып, Қарпық арғып, Ағын қалқаман арғын, Қозыған арғын, Көкшал арғын. Бұл руладың билеушілері Барақ сұлтан мен Абылай сұлтан.

Ал Орта ордадағы он бір рудан тұратын Найман Арғын руына қарағанда шағындау, атап айтқанда олар: Ақ найман, Бура найман, Болатшы найман, Қаракерей найман, Терістаңбалы найман, Төрт ауыл найман, Көкжарлы найман, Іргеншілі (Ергенекті ред.) найман, Семіз найман, Бағаналы найман, Садыр найман. Бұл руладың билеушісі Қарасақал, соңғы жылдары оның ықпалы уақыт өткен сайын әлсіреп барады.

Орта ордада Қыпшақ тоғыз рудан тұрады, бірақ Найман тайпасымен салыстырғанда шағындау, атап айтқанда олар: Торыайғыр қыпшақ, Көкбөрі қыпшақ, Түйшіке қыпшақ, Қөлденең қыпшақ, Ұзын қыпшақ т. б. Бұл руладың жеке дара билеушісі жоқ.

Кіші ордадағы жеті ру сияқты, Орта ордадағы Уақ-Керей бірлестігіне де Тәуке хан үш руды топтастырған, өйткені бұл руладар Орта ордада барлық руладан әлсіз болса да, олар бәрінен де бай, дәулетті болған, ол бірлестікті құраған руладар: Уақ, Керей, Тарапты. Бұл үш рудың билеушісі Әбілқайыр ханның ұлы Ерәлі (Ералы) сұлтан, ол кезінде аманатқа алынған; жоғарыда аталған әлгі рулық бірлестікке Төлеңгіт деп аталатын бір ру өз еркімен қосылған, ал төлеңгіт дегеніміз «хан сарайының қызметшілері».

Бұдан әрі А. И. Тевкелев былай деп жазады: «Улкен ордадағы өте қуатты руладың бірі Қоңырат. Бұл ру да Орта ордаға жатады, бірақ олардың Орта ордамен байланысы біраз уақыттан бері үзіліп қалған және Улкен ордамен бірге көшіп-қонып жүреді. Ал бұл Қоңырат тоғыз руга бөлінеді, атап айтқанда олар: Байлар жандар қоңырат, Оразгелді қоңырат, Қаракісі қоңырат, Жетімдер қоңырат, Құйысқансыз қоңырат т. б.» 1.

Көріп отырғанымыздай, А. И. Тевкелев өз жазбаларында Орта жұздің барлық алты руы

ретінде (дұрыссырақ айтқанда, тайпаларын М. М.): Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ руларын атап өтеді. Бірақ жоғарыда келтірілген біраз рудың, соның ішінде Қарауыл, Атығай, Қарпық және т. б. руладың атын бұрмалап көрсеткен.

А. И. Тевкелевтің мәліметтерінде аргын Мейрамсопы және Момын деген екі ірі тармақтан тұрады. Қаракесек руы Мейрамсопыдан тарайды, ал Момын тармағы: Шақшақ, Атығай, Қарауыл, Бәсентиін, Қанжығалы¹ руладын біріктіреді. Бәсентиін және Шақшақ руладын қоспағанда, жоғарыда келтірілген барлық руладың таксономиялық жігі бірдей, яғни бір-біріне ағайыиды, немерелес болып келеді. Алтай, Төртүл (төртуыл), Қарпық т. б. рулада келетін болсақ, олардың таксономиялық жігі Мейрамсопы мен Момыннан тарайтын жоғарыда аталған руладан төменірек. Мұндай әр түрлі ұрпақтар жігін анықтау рулық құрылымдар өзгерістерін қарастырған кезде маңызды, өйткені рудың бөлінуі одан жаңа руладың туындауына және өсіп-өнүіне алып келеді, сөйтіп адамның қай руға жататындығы ендігі жерде оның жаңа руға қатынасымен, демек, осы ру мекендейтін аумақта өз жайылымын қорғау құқығымен анықталады.

А. И. Тевкелев келтірген басқа тайпалардың рулық бөлінісінде де нақ осындағы корініс байқалады. Сонымен қатар ол Қоңырат руын Орта жүзден бөлініп, Үлкен орданың тайпаларымен бірге қошіп-қонып жүрген ру ретінде (дәлірегінде, тайна М. М.) көрсетеді.

А. И. Тевкелев тайпалар арасына олардың санына қарай өзінше бір шек қояды. Мәселен, ол рулада «күшті ру Арғын», «Найман Арғын руына қарағанда шағындау», «Қыпшақ... Найман алдында өлсіз», «Керей, Уақ, Тарақты барлық руладан өлсіз», «күшті ру Қоңырат» деген сипаттама береді. Бұлайша «сатылау» біздіңше, тайпалардың өзара сандық қатынастарына сәйкес алынса керек.

Кезінде XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың рулық-тайпалық құрылымы туралы, соның ішінде Орта жүзге қатысты неғұрлым толық түсінік беретін бірқатар құнды еңбектер жарық көрді.

Осы құнды еңбектерге зор мән бере отырып, біз 1956 1989 жылдардағы этнографиялық экспедициялар² жинаған мәліметтерге көп сүйенеміз. Өйткені маңызды деректемелердің бірі этнографиялық материал болып табылады. Бізге ол не береді? Біріншіден, сол кездердегі қазақтардың этникалық атауларының түп-тамыры мен идеологиясын ашып көрсетеді; екіншіден, мүмкін болған жерінде әулеттердің, қауымдардың бөлініп шығу және бастапқы руладан кейінгі руладың өсіп-өрбу процестерін айқындаиды; төртіншіден, рулық-тайпалық құрылымдағы әр түрлі таксономиялық жігін көрсетеді; бесіншіден... тағы сол сияқтылар.

Өзіміз жинаған қазақ шежірелерін революцияға дейінгі басылымдармен салыстырғанда, этнографиялық экспедициялар жинаған қазақ шежірелері тарихи жағынан әлдеқайда құнды деген қорытындыға келуге болады. Әдеби деректер мен біз жинаған шежірелер арасында өзіндік айырмашылықтар да бар, кейбір құнды шежірелер қазақтардың рулық-тайпалық құрылымының неғұрлым толық көрінісін береді.

Алайда, қазақтың әрбір рулық тегінен аңызға айналған генеалогия мен рулық-тайпалық құрылымының кейінгі кездегі таксономиялық жігін айыра білу керек. Егер аңызгенеалогия мифологиялық сипатта болса, неғұрлым кейінгі таксономиялық жіктеріндегі тарихи тұлғаларды, сонымен қатар рудың (оның аталары мен әулеттерінің) өмір сүрген кезеңін дәл анықтап, этонимдердің шығу тегін айқындауға болады. Яғни бұл құрылымдарда тарихи жағынан нақтылық бар.

Рулық-тайпалық құрылымның жоғары буындарындағы аңыз генеалогияның мифологиялық сипатта екенін мойындаумен қатар, солар жөнінде бірер ауыз сөз айта кету орынды. Себебі, олар тарихтың белгілі бір кезеңіндегі халықтың идеологиясын сипаттайтын және ең бастысы қазақ халқының этникалық сана-сезімін, біртұтас түп-тамырын (мифологиялың тұрғыдан болса да) бейнелейді. Этнографияға қатысты нөрсенің бәрі, соның

ішінде аңызгенаология да ой елегінен өткізіліп, зерттелуге тиіс, өйткені халықтың дүниеге көзқарасы этнос сипаттамаларының бірі болып табылады.

Әдетте, халық есінде сақталған тарихи тұлғалар, ауыздан ауызға көшкен сайын аңызға айналып, атақ-абыройы аспандап, ел атасы дәрежесіне дейін көтерілетіні бар. Мысалы Алаша хан хақындағы аңыздарды еске алып көріңіз...

Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» деген еңбегінде (XVI ғ.) шағатай ұрпағы, Жұніс ханның ұлы Сұлтан Ахмет хан туралы аса құнды тарихи мәліметтер келтірілген, оның «Алаша хан» деп атану себебі айтылған. Монголша «алашы» «өлтіруші» деген сөз, тұтас аударғанда «өлтіруші хан» болып шығады. Бұл есімін Сұлтан Ахмет хан Орта Азияда, Моголстанда ұздіксіз соғыс жүргізгені үшін алған.

Бір аңыз бойынша Алаша хан түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да арғы атасы саналады. Қазақ оның төртінші ұрпағы болып есептеледі. Ал енді бір аңызда Алаша хан қазақтың үш жүзінің негізін қалаған, оны үш жүз адам ақ киізге хан етіп көтерген.

Бұл аңыздармен қатар: сұлтан Ахмет «Алаша хан» атауын өзін хан етіп көтерген алашарақатысты дег түсіндіретін көзқарас та жоқ емес. Қазақтардың шығу тегі, оның үш жүзге бөлінуі туралы өзге де аңыздар бар, тәменде солардың біреуін ғана келтіреміз. Аңыз бойынша Ұлы жүз Ақарыстан тараған. Ал Орта жүз бен Кіші жүздің шығу тегі жөнінде қазақ шежірелері өр түрлі түсіндіреді. Біз жинаған далалық материалдарға қарағанда Орта жүздің арғы тегі Жанарыста, Кіші жүздің арғы тегі Бекарыс. Қазақтар «арыс» деген сөзді тайпалық бөліністің ең жоғары сатысы тайпаның шығу тегі деген ұғымда қолданады.

АРҒЫН

Орта жүздің Арғын тайпасы ірі-ірі екі рулық бірлестіктен: Мейрам және Момын бірлестіктерінен тұрады. Арғын тайпасының таңбасы ♂ ♂, ұраны «Ақжол».

Жалпы, осы кітапта шежіре-кестелердің бір-бір нұсқасы, ұлгісі ғана келтіріліп отыр. Соңдықтан да шежіре-кестелерді ақиқат ұлгі деп қабылдамай, оларды көп ұлгінің бірі ретінде салыстыру қажет.

НАЙМАН

Наймандар жоғарыда айтылғандай, Орта жүздің арғындардан кейінгі саны ең көп тайдасы болды (Қазір наймандардың саны арғындардан мол М. М.). Наймандардың жалпы таңбасы ұраны «Қаптағай». Сонымен қатар эр рудың озіндік таңбасы да болғап, мәселен, Бағапалыда - **Ұ, Ү, Ү, Ү, Ҳ** балталыда- **Қ, Р** Қаракерейде - Матайда- **М**, Ергенекті пайманда **Н, Ң, Ә** Садырда - **С, Т** Терістаңбалыда- **Қ, Ө**. Рулық ұрандары да эр түрлі болған. Қаракерей руында «Қабапбай», Матайда «Бөрібай», Садырда «Алдияр». Олардың шежіресінде де тайпаның өз атасы Найманнан тарауы туралы аңыз-генеалогияны атап өткен жөн.

Сондай аңыздардың бірінде: қартайған Найман ақсақалдың аң аулап, құс салуға құмар Тоққан есімді жалғыз ұлы болады. Ол бірде аң аулап жүргенде қазага ұшырап, артында Айсұлу есімді әйелі қалады. Айсұлудың есімі кейбір мәліметтерде Назбура (Ұлы жүзден шыққан Дәулетбайдың қызы), Айсұлу деп те аталады. Бірақ барлық шежірлердің арасында ол Қыз ене атымен кеңінен мәлім.

Баласы қаза тапқаннан кейін қарт Найман үрпақсыз қалады. Ол үшін бұдан асқаи қандай қасірет болмақ?

Қарттың қабырғасын қайыстырган қасіретті көрген Қыз ене Наймаига өзінің Қарақозы деген сіңлісін қосады. Найман Қарақозыдан ұлды болып, өни Белгібай деп атайды.

Белгібай 15 жасқа төлғанда Қыз ене әменгерлік жолымен оның әйелі болады. Сол некеден Төлегетай туып, одан: Қаракерей, Садыр, Матай, Төртүл (төртуыл) деген төрт ру ел тарайды. «Төлегетайдың торт бөрісі» деп те атайды.

Қыз ене Белгібайға тағы бір әйел тоқал алғызады. Бұл некеден Сүгірші туып, одан найманның үш руы: Ергенекті, Бағаналы, Балталы тарайды.

Найман қайтыс болғаннан кейін оның әйелі үй қызметшісі Елтеге тұрмысқа шығады. Ол некеден туған екі бала Төлегетайдың балаларымен сыйыспай, анасымен бірге өздерінің нағашы жүртynna көшіп кетеді. Сондықтан халық арасында «тоғыз таңбалы найман» аталады, бірақ іс жүзінде (аңызға қарағанда) олар жеті ру.

Бұдан сіздер этнографиялық мәліметтер арқылы халық арасында айтылып жүрген кейбір жорамалдарды, найман руларының санын қалай анықтауға болатынын көріп отырсыздар. Бұнымен қоса, аңыз-генеалогиялар халық шығармашылығы ретінде тартымды тамаша туындылар бола отырып, кейбір құқық, салт-дәстүр мәселелерімен, матриархат дәүірінің сарқышшақтары арагідік (сіңлісін атасына қосу, нағашы жүртynna көшіп кету) үшірасып отырады.

Белгібай, Төлегетай деген есімдердің өзі дө қызықты: біріншісі Найманнан қалған белгі, үрпақ дегенді білдірсе, екіншісі «төлеу» деген сөзден шыққан, яғни қаза тапқан Тоққанның «төлеуі».

Теменде келтірілп отырған рулық-тайпалық құрылым да халық арасынан, көнекөз қариялар мен шежірешілердің айтуы бойынша жиналған этнографиялық материалдарға негізделген. Бұл құрылымның жоғары буындарында, аңыздарға қарағанда, Найманнан тарайтын руларға қосымша аталар енгізілген.

Мұнда бірнеше таксономиялық жіктер бір құрылымға топтастырылған, өйткені белгілі бір рулардың (рулар бірлестігінің) шығу тегі туралы аңыз-генеалогиялардың бәрі бірдей халық жадында сақтала бермеген. Бұл арада бізге таксономиялық деңгейлердің дәйектілігі аса маңызды, мұның өзі белгілі бір адамның өмір сүрген кезеңін дәл анықтауға мүмкіндік береді, ал бұл болса, рудың өмір сүрген уақыты мен орналасу аумағын анықтауға көмектеседі.

ҚЫПШАҚ

Қыпшақтар тайпасы сандық құрамы жағынан Орта жүзде үшінші орын алды және қазақтардың ғана емес, басқа да түрлі халықтардың этногенезінде маңызды қызмет атқарды. Таңбасы || (қос әліп), ұраны «Ойбас».

VIII ғасырдан бастап, бір тайпалық құрылымға топтаса бастаған қыпшақтар XI ғасырдың аяғында қыпшақ тайпаларының күшті одағын құрады. Бірге үрдісімен қатар, олардың мекендейтін кеңістік аймағын ұлғайту құбылысы да жүріп жатты. мұиың өзі «Дешті-Қышпақ» (қыпшақ даласы) және «Половец даласы» этиографиялық ұғымдарының, яғни қыпшақтардың шығыс қыпшақ және батыс қыпшақ (оңтүстік орыс даласы) этно-аумақтық құрылымдарының пайда болуына себеп болды.

Сойтіп, Дешті-Қышпақ тайпалары (шынъаша келгенде қыпшақтар мен оларға бағынышты тайпалар) қазақтардың этногенезінде және олардың кейінгі тарихында зор үлестерін қости, ал бұл тайпаның тарихында болған оқиғалар мен дара тұлғалар есімдері халық арасында кеңінен мәлім әдебиет ескерткіптерінде, халық эпосында, дастандар мен аңыздарда сақталған.

Қыпшақтар мәдениетінің жоғары болғанының айқын күесі ретінде XII ғасырдан бастап, олардың тілі қазіргі Қазақстан аумағының негізгі бөлігіне таралды. Түркі тілдес халықтардың аса құнды әдеби ескерткіші Қожа Ахмет Йасауидің «Диван и Хикмат» («Данаалық кітабы») атты еңбегінің лексикасы да XII ғасырдағы қыпшақ тіліне тән. Орта ғасырлардағы қыпшақтардың дара тұлғалары мен тарихи оқиғалары, аңыздары мен этнографиясы бейнеленген «Қобыланды батыр» жыры, сондай-ақ ауыз әдебиетінің мақал-мәтелдер, шешенендік сөздер, жұмбақтар, әндер т. б. сияқты ұлгілері сақталған «Кодекс Куманикус» (Қыпшақ сөздігі) еңбегі жалпы жүртқа мәлім.

КЕРЕЙ

Жалпы таңбасы **+**, ашамайлыда **X**, ұраны «Ошыбай». Керейлер де Орта жүздің ең ірі тайпаларының бірі, олар туралы мәліметтер XIII ғасырдағы монгол деректерінде, Рашид ад-Диниң шежіресінде жәпе басқа деректемелерде кездеседі.

Қазақ халқының құрамына енген басқа тайпалармен қатар, керейлер де халықтың әскери-саяси тарихына, оның экопомикалық, әлеуметтік, рухани қалыптасуына белсение қатысты. Жоғарыда аталған этникалық құбылыстарға байланысты бұл тайпаның жекелеген рулары өздері мекендейтіп негізгі аймақтармен қоса басқа тайпалардың, тіпті басқа жүздердің аумақтарынада қонысталады.

Рұлық бөлінісі жөнінен керей тайпасы екі ірі: ашамайлы жәпе абақ бірлестіктеріпен тұрады. Ашамайлылар Шыңғыс-ханның қүшіне түскен монгол державасы мен керейлердің (керейіттер) қақтығыстары кезеңінде шығыс аймақтардан Қазақстанның солтүстігіне қоныс аударған керейлер. Абақтар монголдар қолының қысымымен солтүстік-батыс Монголияға кеткен керейлердің Шығыс Қазақстан аумағында қалған ұлken бір бөлігі.

Бұл бірлестіктердің атауы таңбаларының бейнесінен: ашамайлы «ашамай» **X** (түйеге салатын ер) таңбасынан шыққан, ал абақтардың таңбасы «абақ таңба» **+** «әф» әрпі тәрізді. Оның мәні беймәлім.

Түркі тілдерінде «омак», «умак», «обак» және монгол тілінде «обок», «обох» деген сөздер қандас туыстардың өзінше бір одағы ұғымын білдіреді. Абақ керей дегеніміз қапдас туысқан керейлер одағы деп жорамалдауга да бөлады.

Сондай-ақ, халық арасында Абақ-ана туралы да аңыз кең тараған. Абақ керей тайпасы сол анадан тарағаны, ол ана XVI-XVII ғасырда өмір сүрді деген тарихи дерек те бар...

Керейлердің жалпы тайпалық таңбасы зерттеушілердің анықтағанындей, айқышсызық (**+**) болып табылады, олардың айтқандарын ел арасына жиналған материалдар да қуаттап отыр. С. А. Аманжолов пен Ниязов оз зерттеулерінде керейлердің мынадай: **□**, **+** екі таңбасын келтіреді, бұл орайда біріншісін олардың негізгі таңбасы деп санайды. Ал ел арасынан жиналған далалық этнографиялық материалдар таңбаның алғашқысып теріске шығарады және керейлердің таңбасы **+** белгісі болғанын, сирек болса да **X** белгісінің кездесетінің көрсетеді.

Керейлердің жалпы тайпалық ұраны «Ошыбай». Керей тайпасының рұлық құрылымы далалық материалдар мен этнографиялық деректерге қарағанда 5-кестеде көрсетілгейдій бөлүп келеді.

Тарихи-этнографиялық әдебиетте керей тайпасының ірі тармағы Абақ туралы мәліметтер сирек ұшырасады, бірқатар зерттеулерде олардың негізгі рулары ғана атап өтіледі. Мұның себебі, Абақ руларының Қазақсташан тыс жерлерге қоныс аударуынан бөлса керек.

«Абақ», «обох» атауының мөнгол сөзі екені және «қандас туыстар одағы», яғни ру дегенді білдіретіні жогарыда айттылады. Халық арасында қазақ тайпаларының, руларының, соның ішінде абақ-керейлердің де шығу тегі туралы төмекdegідей аңыз айттылады. Кез келген генеалогиялық негіз сияқты, төменде келтірілетін аңыздың да мифологиялық сипаты бар және бір-бірімен араласып кеткен сансыз көп иұсқалардың бірі болып табылады. Бірақ мұндай шежірелердегі басты ыәрсе сол оларда халықтың этникалық сана-сезімі сақталады және руды құрайтын ұрпақ өкілдері өзгеріп, белгілі бір тайпана жатқызады. Мұндай аңыздардан қазақ тайпалары мен руларының сандық құрамын, шығу тегін айқындал беретін мәліметтер табуға болады.

Аңыз бойынша Байқұтанның үш әйелі болғаи: бәйбішеден Арғын, Найман, тоқалынан Уақ, Керей, үшінші әйелінен Қоңырат, Қыпшақ туған.

Бұл шежіреге қарағанда Уақ Керейдің ағасы, керейлермен көшіп-қонып жүрген, солардың арасында ерекше сый-құрметке бөленген.

Керейдің, аңызда айтылатыныңдай, Абақ атты сұлу да ақылды әйелі болған. Осы әйелінен Әбілғазиз есімді ұл туган. Көп кешікпей Керей өледі де, Абақ жеті жасар баласымен жесір қалады.

Әмеңгерлік 1 жолымен Уақ Абақты әйел етіп алмақшы болады, бірақ батыл, ақылды, сұлу әйел оған көнбейді. Уақтың құдерін ұзу үшін ол ұлын балаларға арналғап ашамайлыш мермен ерттелген атқа отырғызып, Ұлы жүздің үйсін тайпасындағы төркіпіне кетіп қалады. Бұл жердегі қазақтарға мұсылман діиінің қанат жая бастаған кезі екен, үйсіндер арасында шыққап тегі өзбек Қарақожа имамның ықпалы зор болғаи деседі. Бірде алдап-арбап, енді бірде қорқытып, сол имам Абақты өзіне тоқалдыққа тиуоге мәжбүр етеді. Осы некеден ұл туып, шешесі оны бұрынғы күйеуінің есімімен Керей деп атайды.

Ер жеткен соң Әбілғазиз өгей әкесімен сыйыса алмайды. Ол шешесі Абақты алый, Сарыарқаға көшіп кетеді.

Уақыт өте келе Әбілғазиз көркем, он саусағыпан өнері тымған, шешен де тапқыр жігіт болып өседі, сол үшін оған «шешен» деген ат беріледі. Осы аңызға қарағанда ашаманлық-керейлердің ағы атасы Абақтан таратылады.

Жоғарыда келтірілген аңыз тарихи жағынан анық нұсқа ретінде емес, керісінше, мифтік болғанымен, керейлердің тегі туралы, сол заманың этникалық сана-сезімі мен идеологиясы туралы айтылатын этнографиялық дерек ретінде қарастырылады.

Бірқатар аңыздарда Орта Азия дан шыққан «сарт» этнонимінің өкілдері туралы айтылады. Сонымен қатар, Орта Азияның қазақ даласына қонысташып, қазақ қыздарына үйленген сарт саудагерлері де «шала қазақтар» (жартылай қазақтар) деп аталатып тұтас бір топ қалыптастырыған. Бұл көрініс ғасырлар бойы көршілер арасында этникалық байланыстардың орын алып келуінің айқын қуәсі.

Жоғарыда келтірілген аңыз халықтың фольклорлық мұрасы ретінде кейбір руладың халықтық этимологиясын (мысалы, керей тайпасының ашамайлы руы), ұлттық әдеттікіншілік (әмеңгерлік), әр түрлі жүз өкілдері (керей мен үйсін) арасындағы қызы алысуды және т. б. этнографиялық жайттарды анықтап береді, Аңызда келтірілген түрлі таксономиялық құрылымдардан керей тайпасының Абақ сияқты ірі бөлімінің аталық (патрилиниджи) және аналық (матрилиниджи) жағынан шығу тегін анықтауға болады.

УАҚ

Уақ тайпасының рулық-тайпалық құрылымын анықтауда оның қазақ халқының этногенезі мен этникалық процесінде атқаратын қызметі туралы қысқаша айта кету қажет. Уақтың жалпы таңбасы , таңбасы да кездеседі, ұраны «Жаубасар».

А. Левшин бұл тайпаны: Тәүке хан құраған және ол үш рудан: уақ, керей, тарақты руларынан тұрган деп пайымдайды. Егер А. Левшиңге жүгінер болсақ, уақ тайпасы XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында құрылған деп есептеу керек, алайда бұл тұжырым тарихи шындыққа сай келмейді. Ә. Х. Марғұлан уақтардың тегін XIII ғасырдағы мәліметтерге сүйене отырып, ертедегі керейлерден шығарады.

Уақтардың тарих аренасындағы қалыптасу кезеңі туралы Ш. Ш. Үәлиханов өз еңбектерінде құнды деректер келтіреді. Бұл Алтын Орда ыдырап, халық аңыздарында уақ тайпаларынан Ер Көкше мен Ер Қосайдың есімдері аталатын кезең. Орта жүз аңыздарын негізге ала келіп, Ш. Ш. Үәлиханов қазактар «өздерін батырлар жырларында сансыз көп ногайлы жұрты аталатын Алтын Орда татарларының ұрпағы ретінде санайды» деп жазды. Қазақ эпостарындағы нөфайлыға қатысты жыр жолдары осының айқын қуесі.

«Ер Көкше», «Ер Қосай», сондай-ақ «Қамбар батыр» эпостарында уақ тайпасының қалыптасу тарихы жөнінде мәліметтер келтірілгенімен, олардан (эпостардан) тайпаның басынаи өткерген түрлі оқиғалары, оның тарихта есімі мәлім дара тұлғалары туралы құнды деректер кездестіруге болады.

«Никон жылнамасына» сүйене отырып, Ш. Ш. Үәлиханов Ер Көкшениң (жылнамада «Кокчю») өмірде болуының тарихи нақтылығын және оның қаза тапқан уақтыны 1423 жыл деп біледі.

Ал уақтардың шығу тегі туралы халық аңыздарында не айтылады? Шежірелердің бірқатары Уақты Керейдің інісі, басқа біреулері ағасы деп санайды. Аңыз бойыниша, Керей мен Уақ ағайынды адамдар. Осы екі тайпаның үнемі бірге көшіп жүретіні, қыстауы мен жайлауының жақындығы, керейлердің саны көп тайна ретінде саны аз тайпа уақтарға құрмет білдіретіні, расында да Керей мен Уақтың туыстығын көрсетеді.

Керейлер мен уақтардың туыстығын уақтардың шежіресінен де байқауға болады. Онда, әдетте барлық шежіреде айтылатындей, рудың шығу тегі арғы бабасы Уақтан емес, қайта аты аңызға айналған Жаубасардан басталады. Мүмкін, Жаубасар Керейден тарайтын бұтақ болар?

Уақтарда өздеріне ортақ рулық таңбамен қатар, керейлердің таңбасына ұқсас тағы бір таңба бар. Бұл керей мен уақтардың туыстығының бір дәлелі болып табылады,

Бұл тайпалардың өзара жақындығы күмәнсіз, кезінде мұны А. Левшин, Ш. Ш. Үәлиханов, Н. Аристов, өз еңбектерінде атап өткен, шежірешілер мен көнекөз қарттардың есінде сақталған аңыздар да соны қуаттайды.

Уақ тайпасының төменде келтіріліп отырған шежіресі этнографиялық экспедициялардың ел арасынан жинаған жазбаларына, халық эпосының деректеріне негізделген. Бұл арада Ноғай заманындағы қазақ эпосында сақталған батырлар есімдерінің транскрипциясы жайында айта кеткен жөн, ондағы: Нар Бокше Нар Көкше, Ер Бокше -Ер Көкше және т. т.

Қырғыздың «Манас» эпосын зерттей келіп, В. М. Жирмунский онда («Маяаста») шығу тарихы жөнінен қазақноғай эпосында ұшырасатын бірқатар батырлардың есімдері бар екенін, мұның өзі, сөз жоқ, бұл халықтардың этномәдени түп-тамырларының ортақтығын көрсететінін атап айтқан. Эпоста Ер Көкше бірде қалмақтарға қарсы қүресте Манастың одақтасы ретінде көзге түседі, ал басқа бір нұсқа бойынша Манаспен жекпе-жекте қаза табады.

Қазақ эпостары «Ер Көкше», «Ер Қосай» және «Маяс» эпосының тарихи бөлімдері қалмақтарға қарсы соғыстар жағдайында өрбиді. Г. Н. Потанин Ақмола қазақтарынан жазып алған эпоста Ер Қосай (Ир Госай) қара қыпшақ Қобыландыға қарсы үздіксіз соғыс жүргізеді. Эпостарда ала-құлалық жиі кездеседі, Үақ тайпасынан шыққан батырлардың жорығы туралы да бірнеше нұсқалар бар. Эпостың әр түрлі нұсқалары болуын белгілі бір тарихи уақыт аралығымен түсіндіруге болады, мұндай жағдайда белгілі бір оқигалар белгілі бір топтың, белгілі бір ру, тайпалардың мұдделерін көздейді немесе жаңадан жасалатын идеологияға сәйкес ой елегінен өткізіліп, озгертуліп отырады. Сондықтан да Үақтың аңызға айналған кейіпкерлері мен оның ұрпақтары бірде қалмақтарға қарсы соғыспен, бірде өз тайпаластарына қарсы күреспен байланыстырылады т. т. Бірақ эпос мәліметтері ғылыми түрғыда нақтылауды талап етеді, ал бұл арада мұндай міндет қойылып отырғаи жоқ. Егер тарихи жағынан анықтық жайында айтар болсақ, бәлкім, Кокчю (Ер Көкше) 1423 жылы қаза тапты дейтін Никон жылнамасының мәліметтерін қабылданап, бұл адам нақты өмір сүрген деп санауға болар. Бірақ, бұлда тек жорамал.

ҚОҢЫРАТ

Қоңыраттайпасының таңбасы ┌ («босага таңба»), ұраны «Алатау», «Мүкәмал». Түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да этникалық тарихына қоңырат тайпасы зор үлестерін қосты.

Монгол деректері мен араб, парсы, Орта Азия және қытай авторлары шығармаларында айтылатында, бұл тайданың шығутегі монголдардан таратылатынын көреміз.

Түркілер арасындағы «қоңырат» этномимі, яғни Орта Азия мен Қазақстан халықтарының этногенезіндегі бұл тайпаның тегі монголдардан шыққанын теріске шығараады. Қоңырат тайпаларының қалыптасуында монгол-қоңырат элементтері елеулі болды, бірақ олардың негізгі көпшілігі түркі рулары еді. Бұл арада қоңырат тайпалары тобының жаңа этно-әлеуметтік үйымға бірігіп, Дешті Қыпшақ даласында үстемдік еткен Жошы әулеті үрпағының бір бұтағы жаңа «қоңырат» атауын алғаны айқын. Дешті Қышнақ тайпаларында «қоңырат» этномимінің таралуы, біздің пікірімізше, монгол құрамында болған пбкбг, покой (нөкер) институтымен байланысты. Нөкерлер дегеніміз монгол нойонының, баһадүрінің, мергенінің, яғни монгол қоғамының экономикалық, саяси және әскери өмірінде маңызды қызмет атқарған феодалдық тап өкілдерінің әскери жасағы. Осы ұландардың көмегімен монгол феодалдары бағындырылған халықтарға өз үстемдігін орнатты. Мысалы, Шыңғыс-хан Иранда монгол билігін жүзеге асыру үшін Шинк-гургенге қоңырат тайпасынан 4000 жігіт бөлген. Тегінде, қоңырат тайпасынан гдыққан күшті бір әулет Дешті Қыпшақтың негізгі көпшілігі түркілерден тұратын кейбір руларды (тайпаларын) басқарып, жаңа этно-әлеуметтік үйымға үстемдік етуші феодалдық әулеттің этномимін қалыптастырыған болса керек. Н. Аристов пен В. В. Бартольд өз еңбектерінде осындай қорытындыға келеді.

Жогарыда аталып өткендей, көшпенди халықтардың рулық-тайпалық құрылымындағы ірі буындардың тұптөркініне мифтік мағына тәп, оларға халықтардың этникалық сана-сезімі мен идеөлөгиясы эсер етті және таксономиялық жіктердің реттілігін, сондай-ақ олардағы кейбір буылдардың жойылып кетуін реттеп отырды. Этникалық сана-сезім мен замай идеологиясы халық эпостарында, аңыздары мен жырларында және т. б. көрініс табады.

Түркі халықтарының этникалық тарихында қоңыраттардың үлкен қызмет атқарғаиын Қоңырат тайпасынаи шыққаи Алпамыс батыр туралы батырлық эпостың әр түрлі нұсқаларының бөлүү айқын дәлел. Бұлар қазақтар мен қарақалпақтардың «Алпамыс», озбектердің «Алпамыш», башқұрттардың «Алпамыпі» пен Барсын Хылуу» эпостары, татарлардың батырлық ертегісі «Алпамаш», алтайлықтардың «Алый Манаш», қыргыздардың «Маяс» эпосы.

Бұл эпостың әр түрлі (оғыз, қоңырат, қыпшақ) нұсқаларына, олардың пайда болғап уақытына төқталып жатпай, оның қыпшақ нұсқасып иегізге алайық, ғалымдардың пікірінше, ол XIVXVII ғасырларда Дешті Қышпақ даласында пайда болып, дамыған.

Алпамыстың қоңырат тайпасынан шыққаны эпостың көптегеси беттерінде айтылады, тіпті батыр шыққан Лақай руы да көрсетіледі. Эпоста Қоңырат тайпасының Орта жүзге жататыны, сондай-ақ осы тайпаға біріккен рулар саны отыз екі («отыз екі ата қоңырат») екені де айтылады. Эпостагы мәліметтерге сәйкес, Алпамыстың шыққан тегін былай деп есептеуге болады.

Эпоста Арыстан баб туралы айтылады, аңыздарға сәйкес, ол мұсылмандар дүниесінде атағы мәлім, әулиелік және діндарлық қызметімеи әйгілі Қожа Ахмет Йассауидің үстазы болған. Оның кесенесі (бұрыштарында төрт мұнарасы бар екі күмбезді) Оңтүстік Қазақстан облысының Қызылқұм аудауындағы Қоғам селосының маңында, Арыс өзөпінің Сырдарияға құяр сағасында орналасқан. Эпосқа қарағанда, баласы жоқ Байбөріге ұлы Алпамыс пен қызы Қарлығаштың дүниеге келуі туралы басқа әулие-әнбиелермен бірге Арыстан баб та аян

берген. Эрине, аңыздың аты аңыз, дегенмен де Арыстан баб кесенесінің қоңыраттар көшіп-қонып жүретін аймақта орналасуын елемеуге болмайды, қайта этникалық сана-сезім мен сөл заман көрінісі деп түсіну керек. Соңғы кездерде этнографтар осы жағына баса назар аударуда.

Қоңырат тайпасының 8-кестеде келтіріліп отырған шежіресі ел арасынан жиналған материалдарға негізделген және қарастырылып отырған тайпаның құрылымын мейлінше толық бейнелейді.

Рудық-тайпалың құрылымның таксономиялық жіктері

Этникалық процесс - қоғамның этникалық тарихының, әлеуметтік-экономикалық дамуының бір бөлігі болып табылады, сондай-ақ ол халық тіршілігінің көптеген салаларын, атап айтқанда сан ғасырлар бойы қазақтар тарихындағы айқындаушы, өзекті құбыльгстың бірі болын келген рулық-тайпалық құрылымдағы өзгерістерді қамтиды.

Этностиң ертедегі және орта ғасырлардағы саралануының ең жоғарғы таксономиялық өлшемі халықты зерттеумен қатар белгілі бір тарихи уақыт аралығындағы рулық-тайпалық құрылымның даму кезеңін саралап түсіндіріп береді.

Қазақтарда бүгінгі қүнге дейін сақталып келген рулық-тайпалық құрылым тайпалық бөліністің белгісі, ежелден келе жатқан құбылыс. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы тайпалардың феодалдық дәүір жағдайында өмір сүрген сан ғасырлық кезеңі аралығында терең де күрделі өзгерістерге ұшырағанын әрдайым есте ұстау керек. Өткен ғасырлардағы Қазақстан аумағында орын алған этникалық процестерді нақ осы тұрғыдан қарастырған жөн.

Қоғам өмірінің кез келген көрсеткіші сияқты, рулықтайпалық құрылым да қатып-семіп қалған құбылыс емес, керісінше, ол ылғи өзгерістерге ұшырап отырады, қоғамның қарыштап дамуы мен әлеуметтік-экономикалық, саяси және қорғаныс тарихындағы қайта құрулар сипаттас ел өмірінде кейде елеулі із қалдырады.

Көптеген этностардың құрамына еиген түркі тайпалары қазақ халқының негізін құрады, ал оның рулық құрамы, тайпалық түп-тамырының ортақ екеніне қарамастан, Орта Азия, Орал өңірі, Алтай және басқа аймақтар халықтарынан ерекше болып келеді. Түркі халықтарының қалыптасуында олардың құрамына енген тайпалардың атқарған қызметі де бір тұрғыда емес. Мәселен, башқұрт жеріпде қыпшақтар тайпалық бірлік ретінде көрінген жоқ, қазақтың қыпшақ руы ерекше рулар мен ру топтарының жиынтығы тұрғысында қалыптасты. Ол былай тұрсып, Фискар алқабының оңтүстік бөлігінде өмір сүрген өзбекмарқілер (юз тайпасының бір атасы) құрамында қыпшақ тайпасының бір руы да кездеседі. Ал қазақ тарихында қыпшақтар экономикалық, саяси, әскери және әлеуметтік ересей зор қызмет атқарған ірі тайпалардың бірі болды.

Орта Азия, Қазақстан және бұрынғы Кеңес Одағы халықтарының құрамына енген басқа да түркі тайпалары туралы нақ осыны айтуға болады. Бұл орайда басқа халықтардан ерекшелігі қазақтар арасында түркі тайпаларының көптеп кездесетінін, ал егер қайсыбір тайпа ішінде басқа тайпалардан келген кірмелер болса, олар бұл тайпаның рулық құрылымын өзгертпей, оған етene сіңісп кететінін атai көрсету керек.

Басқа тайпалардан келушілердің озінің бастапқы тегін (тұптамырын) сақтамай, басқа этно-әлеуметтік үйімға ауысатыны неліктен? Бұл орайда басқа халықтардан көптеп кездесетінін, ал егер қайсыбір тайпа ішінде басқа тайпалардан келген кірмелер болса, олар бұл тайпаның рулық құрылымын өзгертпей, оған етene сіңісп кеткен жағдайда ғана қол жететін еді.

Кірмелердің басқа бір категориясы да бар, олар қазақтардың басқа халықтармен сөғыс-қақтығыстары кезінде Қазақстанға көшіріліп қоныстандырылған өзге этностардың өкілдері. Қазақтардың тілін, мәдениетін қабылдан, оның бір тайпасының құрамына енген бұл қоныстанушылар (мәселен, қыргыздардың бірнеше рулары) өз этонимін сақтап қалды және жаңа этникалық қазақ тайпасының ортасында сол руларға тән артықшылықтар мен құқықтарды пайдаланды.

Орта жүз тайпалары үшін ортақ нәрсе қоғамның тарихи дамуының белгілі бір кезеңіде туыстық жақындықты есептеудің рулық-тайпалық құрылымдарының (және соларға сәйкес әр түрлі таксономиялық жіктердің) көп сатылылығы болып табылады. Осы арада мынадай

сұрақ туады: рулық-тайпалық құрылымда үрпақтар жігінің реттілігі толық бейнеленген бе, әлде үзіліп қалған буындары да бар ма?

Рулық-тайпалық құрылымдағы аңыз-генеалогияның айыра білу керек, оған койінгі ортағасырдағы мифтік, жалғай сипат пен көп сатылы үрпақтар байланысы топ, олардың тегі мифтік ата-бабадан емес, қайта иақты омір сүрген баба есімінен басталады және олар осылайша белгілі бір тарихи жағына анық, рулық-тайпалық құрылымының әр түрлі таксономиялық жіктерді синаттау үшін қолданылады.

Солтүстік Аравия арабтарының когапенде қоғамын зерттей келе, А. И. Першиц былай деп жазады: «Тұыстық белгі рулық-тайпалық құрылымының төменгі буындарында ғана нақты болды, ал жоғары буындарда ол кобінесе жалған, генеалогиялық сипатта еді».

А. И. Першицтің бұл айтқандарын қазақтарға да қолдануға болады. Мәселен, керейлердің, наймандардың, қоңыраттардың және басқа тайпалардың есімі монғолдарға дейінгі дәуірден, яғни олардың қазақ халқы құрамына енгеп уақытынан (XII-XIII ғасырлар аралығында) бұрын белгілі еді. Яғни тайпа басының аңызға айналған тұлғасы мен кейінгі ортағасырлық үрпақтар байланысы (линиджи) жайында айтпағанның өзінде, нақтыланырылған қазақ руларының үрпақ жалғасуы арасында төрт, бәлкім, өдан да көп ғасырларға созылатын уақыт мерзімі жатыр. Демек, бұл кезең, ондаған үрпақпен есептелуге тиіс. Шынына келгенде қазақтың генеалогиялық құрылымында рулардың негізін салушы тайпа көсемінің мұрагер ұлы саналады немесе оның екінші-үшінші буындары үрпағы болып табылады. Ендеше, Орта жүздің тайпалық құрылымында үрпақ буындарының үзіліп, қайта жалғасын отыруы және рудың шығу тегі тікелей аңызға айналған дара тұлғадан басталуы қалыпты құбылыс. Найман тайпасы руларының негізін салушылар Кетбұға (Терістаңбалы найман), Сарыжомарт (Ергенекті найман), Төлегетай аңызға сәйкес, Найманның ұлдары бөліп есептеледі (3-кестені қараңыз). Басқа тайпалар мен олардың рулық құрылымы жөнінде де нақ осыны айтуга болады.

Кейбір аңыз-генеалогияларда тайпаның негізін салушылар мен рубасыларының арасындағы аралық буындар келтіріледі (арғындардың рулық-тайпалық құрылымын белгілейтіп 2-кестені қараңыз). Ол байлаистыруыш үрпақ өкілдері де, негізінен алғанда, қазақтардың тарихына қатысты, XV ғасырда өмір сүрген тұлғалар.

Мұндай рулық-тайпалық құрылым көшненде және жартылай көшпенде мал шаруашылығы басым болған бірқатар халықтарға тән. Шөл және шолейтті далаларды мекендейген көшпелі малшылардың осы ежелгі шаруашылық-мәдени үлгісі ұзақ уақыт боны үстем болып келді және осындағы улгімен өмір сүрушілердің әлеуметтік-экопомикалық уклады мен тұрмысында алғашқы қауымдық құылышқа тән көне белгілер сақталып қалды.

Аңыз-генеалогиялардың болуын, оларда тайпаның негізін салушы аңызға айналған жеке адамнан нақтыланған қазақ руларына жетелейтін бірыңғай жүйеліліктің сақталмауын осындағы себейтермен түсіндіруге болады.

Үрпақтар байланыстарының болмауы рулық-тайпалық құрылымның жоғары буындарына ғана тән емес, сонымен қатар олардың үзіліп қалып, кейде қайта жалғастық табуы төменгі таксономиялық жіктерден патрилинидждер мен матрилинидждерден де байқалады. Соңғысы қазақтың көшпенде қауымының (әулетінің) бөлішу процесімен, сондай-ақ патроимиямен байланысты.

М. О. Косвен табиғи көбею қауымының бөлшектенуіне, ірі әулеттердің шағын отбасыларына ыдырауына әкеп соғатыны туралы жазды.

Мұндай әулеттер, күрделі отбасынан тұратын бірлестіктер ұлрайып, нақ соидай ретпен (М. О. Косвеннің айтқанында) бір бағыттағы туыс топтарға (патрилиндждер) бөлгектенеді.

Өсіді, болжектенуді және жаңа ауылдардың құрылудың 4901 жылды зерттелген Петропавл уезі қазақтарының өмірінен айқын көргөтеге болады: 150 жыл бұрын (зерттелген жылғыдан М. М.) уезд аумағында 228; 100 жылдан 150 жылға дейінгі кезеңде 339; 100 жылдан

50 жыл аралығында 814 ауыл болған, ал соңғы 50 жылда (яғни XIX ғасырдың екінші жартысында М. М.) олар енді 1213 ауылға өскен.

Шаруашылықты жүргізудің көшпенеңді режимі жайылымдарды, су көздерін ұтымды да тиімді пайдалануга, малды соларға байлаттысты мүмкіндігінше кең аумаққа шежіресі мен Ж. Бектұровтың мәліметі арасында (көп сатылылық тұргысъшан алғанда) үлкен айырмашылық бар (5-кесте).

Осы тұрғыдан алғанда ІІсмайылдың, рулық құрылымға сәйкес, Ақсары мен Құлсарының әкесі екеніне де күмән келтіруге бөлады. Бұл арада белгілі бір ұрпақ буыны түсіп қалған жоқ па екен?

Қазақтардың көпшілігі өздерінің жеті атасын білген. Бұл олардың өз ортасында болған әзогамия бойынша жеті атага дейінгі адамдармен некеге тұрмауы үшін керек еді. Сойтіп, бір жағдайда, жеті атадан алғы бір буын алып тасталып, шығу тегі арғы атадан ру басынан бастап есептеліп отырған. Екінші бір жағдайда туыстықты жаңа таксономия лық жіктен бастап есептегеп көзде (ол жонінде төменде айтылады) аралық буын үзіліп қалып, қауымдар жаңа ру атымен аталған, бірақ бұл өрайда алыста қалған алғашқы (негізгі) ру басының есімі этникалық сана-сезімдәстүрі мен рулық таным ықпалымен есте сақталып қалған.

Сондықтан кез келген қазақ тайпасының рулық құрылымын берे отырып, алайда бұның өзі ұрпақтар байланыстарын толық қамтымайтынын еске салған жөн. Яки әр түрлі таксономиялық жіктер арасында «үзілістер» болуы мүмкін деп санау керек, ал мұның өзі зерттеу барысында айқын көрінеді.

Мәселен, сол Петропавл уезіндегі Полуден болысының қазақтарын арғын тайпасының негізін қалаушы Атығайдың үшінші ұрпағы деп санауга бола қояр ма екен? Бұл арада ұрпақтар байланыстарының үзілгені анық. Ал атығайлар XVIII ғасырдың басындағы құжаттарда айтылады, бірақ олардың ру ретінде одан да гөрі әріде пайда болғаны күмәнсіз.

Кез келген қазақ тайпасының рулық схемасы бойынша әр түрлі таксономиялық жіктерді аңғаруға болады (1 7-кестелерді қараңыз). Рулық-тайпалық құрылымдағы әр түрлі таксономиялық жіктерді жақсы түсіну үшін төмендей беретін мынадай сатыләр бойынша белгілеу қабылданған.

Қайсыбір таксономиялық жіктерге талдау жасаған кезде оқырманға мынадай бағдар береміз. Біз аргын тайпасының Мәмбет руына ден қойдық делік. Бұл жағдайда туыстықты тігіпен есептеу мына сипатта болады: 2-кесте: A 1 26, мұның мәнісі: Мейрам (А) Қуандық (1)- Қарнық (2) Мәмбет (б) деген сөз.

Рудың маңызы мен қуаты, оның басқалар арасындағы салмағы шаруашылықтарының санымен, сондай-ақ руды, тайнаны басқаратын адамиың саяси орнымен анықталып келді.

XVII-XVIII ғасырларда қазақ қоғамында сұлтандар тегінен шыққан адамдар рулады, тайпаларды басқаруға, тіпті олардың кейбіреулері қазақтың үш жүзіне хан болын сайлануға дейін мүмкіндігі зор артықшылыққа ие болды.

Олар (сұлтандар) әскери-саяси билікті де иеленумен қатар жайылымдарға, су коздеріне және т. б. игіліктерге жеке-дара иелік етуге құқылы болды. Зерттеушілердің септеулері бойынша, XVII ғасырда сұлтандар тегінің саиы мың адамға жетер-жетпес болған.

Ал XVIII ғасырда хандар мен сұлтандарға қараганда румен негұрлым байланысты болған ру басы билердің (Шыңғыс тұқымынан тарамаған) билігі мен беделі күшнейе түседі.

Бұл мәселеге қазақ қоғамының сословиelerіне сипаттама беру үшін емес, басқа себеппен тоқталып отырмьз. Мәселе мынада: архив құжаттарында белгілі бір ру, тайна көбінесе рудың билеушісі, ұлғыс иесімен қатар беріледі. Рулық-тайпалық құрылымның қазақ қоғамы тарихының белгілі бір кезеңінде өмір сүрген таксономиялық жіктері жөнінде сол құжаттарға сүйене отырып пікір айтуда болады.

1759 жылғы 22-қаңтардағы құжатта Абылай сұлтан «қазір бүкіл Орта ордада бас әмірпіті ретінде саналады» деп жазылған.

Сыртқы істер алқасының жарлығында (1760 жылғы 18-шілде) Абылай сұлтан «Орта қырғыз-қайсақ ордасында тек бір Атығай руының әміршісі, ал қалған руларды басқа сұлтандар мен старшындар басқарады...» делінген. Сібір губернаторының міндетін атқарушы генерал-майор фон Фрауендорфтың 1763 жылғы 11-наурыздагы рапортында да солай көрсетілген. Нақ сөл рапортта атақты старшын Қазыбек биге бағынышты «Арғын руының Қаракесек ұлысы» т. б. туралы айттылады.

Шежіреге сәйкес, Атығай мен Қаракесек Арғын тайпасының түрлі тармағынан (қараңыз: 2-кесте), бірақ бір таксономиялық жіктерге жатады, яғни олар бір-біріне немере ағайын болып келеді.

Алайда, сол кездің өзінде-ақ (XVIII ғасырдың ортасы) кейбір қауымдардың, ауылдардың руларға жатуы Арғын тайпасының (рулық құрылымының) неғұрлым төменгі таксономиялық жіктерімен анықталады. Мәселен, архив құжаттарында Алтай-Арғын руы едәуір жиі кездеседі, ал шежіреге сәйкес, Алтай Қуандықтың баласы, Құттанның немересі болып табылады (қараңыз: 2-кесте).

Қазақ жүздерінің сұлтандары мен старшындарының ақпарларынан 1742 жылғы 2330-тамыздары құжатынан да соны аңғаруға болады. Арғын тайнасынан Атығай және Шақшақ руларының оқілдерімен қатар (2-кесте) және Алтай руларының билеушілері де орыс бодапдығын қабылдаған, ал олар рулық құрылымда Атығай мен Шақшақтан бір саты төмен орналасқан (2-кесте).

Мұндай жаңа ру атының пайда болуы туыстықты жаңадан есептеумен (жаңа таксономиялық жіктермен) байланысты. Ол бастапқы рудан, әулеттен жаңа топтардың өсіп, бөлініп шығуының нәтижесі, қайсыбір топ қожалықтары санының көбеюі және олардың экономикалық жағынан біршама оқшаулануы (өзінің маусымдық жайылымы, көшетін жолы, т. б.) болып табылады. Мал жайылымын экстенсивті пайдалану жағдайында көшпеніңі мал шаруашылығын жүргізу әулеттен жаңа ұрпақтар қожалықтарының (балаларының, немерелерінің және т. б. қожалықтары) бөлініп шығуын және олардың қауымдары мен бөлімдері жаңа рулық топтар линидждер құруды қажет етеді.

Кейінгі тайналық ұйымдардың өзіндік ерекшелігі мынада: қоғамның ұйытқысы енді ру емес, қайта әулет, көшпеніңі қауым болып есептеледі. Тайналық байланыстар әлсіреп, тіпті үзіліп, аймақтық-әкімшілік бөліністерге орын береді.

Отбасылық қауымдар ыдыраған жағдайда жаңадан құрылған топтар шаруашылықтарының экономикалық жағынан біршама оқтпауланғаиына қарамастан, қауымды құрайтын үлкен әулеттер (пегізгісі және олардан өсіп шыққандар) шаруашылық, қоғамдық жопе идеологиялық байлаиысын сақтап қалып, біз патронимия деп атайды ерекше рулық топ құрады, бұл жағдайда рулық мүлік әлі де толық бөлінбейді, кейбір жер учаскелерін бірлесін пайдалану орын алады, қоғамдық-идеологиялық байланыстардың әр алуан формалары сақталып қалады.

Қазақтарда әулеттер иелігіне қыстаулар болғен кезде сол әулеттің, қауымның барлық мүшелері үшін жазғы жайыльтм (жайлау) ортақ болып келді (қауымдық пайдалану). Бұл құбылыс коктемгі (көктеу), күзгі (кузеу) жайылымдарды пайдаланудан да байқалады. Патронимия мүшелері ортақ мұдделер талап ететін кезде: суландыру жүйесін салғанда, бүкіл қауым атынан мүлік құқықтарын қорғағанда ұжымдасып әрекет етті. Бір атадан тарау мәселеінде ортақ идеология т. т. сақталды.

Әдетте, жаңадаи құрылған топтың мұдделерін әлеуметтік және экономикалық жағынан қорғау талан етілді. Ал мұның өзі көшпаенің түрмис нен патриархалдық-феодалдық қатынастардың, рулық негіздердің (тіпті өзгерген және қалдықты түрде болса да) үстемдігі жағдайында жаңа рубасы, сұлтай арқылы пемесе оз әулеттің мұдделерін қорғауға өзір, өз ортасынан ұсынылған алғыр да беделді адам ырқымен жүзеге асырылатын еді.

Қазақ аңызы бойынша, Арғын тайпасы рубасыларының бірі Мейрамсопы шамамен XVI

ғасырдың ортасында өмір сүрген. Әдетте, осы тармаққа жататын арғындар Мейрамды өздерінің шығу тегілің туи қазығы санайды.

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ шежірелері мен ақыздарында: жонғарлардың Қазақстанга басып кіруі кезеңі мен ол басқыншыларды қуып шыққапнан кейін қазақ тайпаларып өздерінің ежелгі қоныстарыша қайтару кезінде Қуандық, Сүйіндік, Қанжығалы руларымен қатар басқа да рулар жиі ауызға алына бастайды. Демек, бұл арада Арғынның Мейрам және Момын тармақтарының өсіп-оніп, бөлшектенуі иетижесінде пайда болған жаңа рулардың құрылғаны айқын. Арғындардың осы ру жіктері арасында екі-үш ұрпақ буыны жалғасатын шежірелер де бар. Бірақ олар Арғын тайпасының рулық құрылымына толық сипаттама бере ала ма? Сену қиын. Яғни шежіреде уақыт өте келе рулық-тайпалық құрылымдардың кейбір сатылары естен шыққан.

Дегеимен де жонғарлар қуып шығарылғаннан кейін қазақ руларын өз жерлеріне қайтару кезіне оралып, сол уақыттагы сатылы туыстық есебін анықтап көрейік.

Қазақтың ұлы ақъышы Шәкерім Құдайбердіұлы (1858-1931) сөл кездегі Еңлік пен Кебектің қайғылы махаббаты туралы дастанында жонғарлар қуылғаннан кейін қазақ даласыпа қайтып оралған коптеген қазақ руларын атайды, олардың ішінде Арғынның Момыннан тарайтын тармақтары: атығай, қарауыл, бәсентиін, тобықты және қанжығалы бар. Демек, Еңлік - Кебек заманында негізгі таксономиялық жік басқалармен қатар жоғарыда келтірілген Арғын руларын да қамтыған.

Халық санының одан әрі өсуі XIX ғасырдың ортасында өулеттердің, қауымдардың одан әрі бөлшектенуіне, олардың жаңа шаруашылық ауылдары мен қауымдарына, әкімшілік өлшемдеріне топталуына әкеп соқты, ал бұдан кейін олар өз бабаларының есімдерімен (Қуандық, Сүйіндік және басқаша) емес, қайта өзінің ең жақын атасының, есімімен, яки қазақ тайпалары шежіресіндегі ең төменгі таксономиялық жіктермен белгіленді. Мәселен, Сібір қазақтары шекара басқармасының деректері бойынша (1841) Ақмола округінде мынадай Арғын болыстары болған.

Жоғарыда келтірілген 9-кестеге сәйкес, ауылдар Алтай-Қарпық руларына ғана (қараңыз: 2-кесте) бірігіп қоймайды, сонымен қатар қауымдардың одан әрі бөлшектенуі мен осіп-өнүі басталған ең жақын аталарапының есімдерін алған. Болыс атаулары соған сәйкес Қарпықтың шөбересі Тұнқатардың, Қарпықтың ұлы Тінәлінің, Алтайдың балалары Қарекенің, Мойынның, Алысай мен Байдалыптың есімдерімен аталаған.

Ақмола округі бойынша жиналған деректерге қарасақ: Арғын тайпасы руларының өсіп, ең жақын атапын есімімен жаңа тонтар патрилиндждер құрылуына әкеп соққанын көреміз. Қауымның әрбір адамы озін рулық-тайпалық құрылымның жаңа таксономиялық жіктердің мүшесі ретінде есептейді. Олар Қарпықтан немесе Алтайдан тарайтын ұрпақты жақсы біледі, бірақ көбінесе өзіне неғұрлым жақын атасын (Тұнқатарды, Алысайды және басқаларды) атауы дәстүрге айналған. Ал рудың шыққан түп қазығының есіміне келетін болсақ (мысалы, Қуандық), оны әркім атай алмайды. Біз бұған жасы егде тартқан адамдар, ақсақалдар (XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында туған) арасынан шежірелер іздестірген кезде жиі кездестірдік, XX ғасырдың бас кезіндегі авторлар да осындай қыыншылықтарға кездесіпті, дегенмен оларға тарих қойнаулары бізден горі жақынырақ болғаны белгілі. Алайда, олар да Атығай мен төменгі рулық жіктер адамдары (Есенаман, Олжагұл және Тілеумет) арасындағы, сондай-ақ Қарауыл мен оның ұрпақтары (Қобай... Тілеп), т. б. арасын байланыстырушы ұрпақ буындарын дәл анықтай алмаған.

Ақмола округі арғындарының болыстары арасында Тарақты руының атымен аталатын Тарақты болысы бар. Барлық зерттеушілер оны Орта жүзге жатқызғанымен, бұл рудың шығу тегі туралы осы кезге дейін бір пікір қалыптасқан жоқ.

Н. Аристов ортақ таңба «тарақ» негізінде тарақты руы мен Кіші жүздің табын руы өзара туысқан деп жазады. Алайда, ол да Тарақтыны Орта жүзге жатқызады. Осы руды енді бір

зерттеушілер арғындарға, екіншілері уақтарға қосса, ал үшіншілері оны мұлде дербес ру деп, бөліп көрсетеді.

Алайда, бұл рудың шығу тегі туралы егжей-тегжейлі айтып жатпаймыз, оны осы жолдардың авторы ертеректегі зерттеулерінде то лық анықтап берді. Халық аңыздарына сәйкес, Тарақтының арғы шығу тегі ғана емес, бұны Тарақты таңбасының Арғын таңбасынан ерекше болуы да дәлелдесе керек.

Тарақты руының мысалынан біз этникалық процестің өзшдік ерекшелігін көреміз. Ол ерекшелік рулық-тайпалық бірлестіктің немесе тайпаның құрамына жаңа этникалық элементтердің енуінен және оларды ерекше «рулар немесе ру аталары» ретінде дәстүрлі генеалогияға міндетті түрде қосудан көрінеді.

Арғындар арасында тарақтылар ерекше ру болды. Басқа рулармен салыстырғанда өзінің саны аз екеніне қарамастан, Тарақты Арғынның құрметті ұлы деп санауды, қыстаудан жайлауға көшуді әрқашан сол ру бастап отырды. Сондықтан өл «Арғынның ноқта ағасы» яғни «арғындар арасында ноқтаны иеленуші», көшті бастап, Арғынның басқа руларына жол ашушы деп аталағы.

Тарақтылардың ерекше жағдайын, бөлкім, мына мәселе мен түсіндіруге болар: қазақтардың отбасылық қатынастарында патронимия мүшелері (бауырлар) өз апақарындастарының балаларына (жиендеріне) ерекше құрметпен қараған.

Тарақтының рулық құрылымында, Арғын тайпасының басқа руларында байқалатыныңдай, жаңа таксономиялық жіктер құратын өсім (тарамдар) аңғарылмайды. Барлық төменгі үрпақтар өздерін Тарақтымыз деп атайды.

Бұл рудың бар екені өткен ғасырдың 40-жылдарының бас кезінде екі округте атап отілген.

Шаруашылық қауымдардың топталуы мен олардың жаңа атау (Тортұл) қабылдап, басқа рулармен өзара қатынастарында сол атпен іс-қимыл жасай бастаған кезі жоңғар басқыншыларын қызып шыққаннан кейін қазақтардың Сырдария жағасынан Орталық Қазақстанға қоныс аударған уақытымен (XVIII ғасырдың екінші жартысы) дәл келеді. Өз мұдделерін қорғауға әзір адам саны басым рулармен қатар сандық құрамы шағын, сол себепті күштілермен жайылым, су көздері және қыстауға қолайлы мекендер үшін тартыста төтеп бере алмайтын әлсіз рулар да қайтып оралды. Осы шағын рулардың неғұрлым ірілеріне бірігуі ғана көршілерінің зорлық-зомбылығына тойтарыс беруге мүмкіндік алатын еді. Сондықтан Сүйіндікten тарайтын төрт үрпақтың өкілдері бірігіп, «төртүл» руы деген жаңа атау алды. Халық аңыздарына сәйкес бұл ру Малай, Жәдігер, Қөйлібай, Шағыrbай деген ағайынды төрт адамның үрпақтарын біріктірген.

Күшті руға қарсы тұру үшін бір топқа бірігу ұлгісі қазақ тарихында аз емес. Бұл құбылыс өсіресе Қоңырат тайпасы руларының озара қатынастарынан мейлінше айқын көрінеді (8-кесте).

Басқа тайпалар ығыстырған қоңыраттар Орта жүздің Ащысу, Сарысу озеидері бойынан, Ортау тауларының солтүстік және шығыс беткейлерінен, т. б. қоныс аударып, Қаратай қойнаулары мен Талас өзені төңірегінде көшіп жүрді.

Жаңа жерлерге кошіп-қонғаннан кейіи де рулар ара-сындағы дау-дамай, қақтығыстар тоқтамады, бұның өзі экономикалық және әлеуметтік себептерге (жайылым үшін құрес, руаралық дауларды шешүде үстемдік, т. б.) байланысты дүркін-дүркін туындалап отырды.

Көрнекілік үшіп өзіміз деи қөятын таксономиялық жіктердегі Қоңырат тайпасының рулық құрылымын келтіріп өтейік.

Қоңыраттардың ортақ таңбасы ┌ «босағатаңба», ұрапы «Алатау».

Аңыз бойынша, Сары, Сапар, Божбан Жаманбайдың балаларынан қысым көрген. Саңғыл мен оның ұлы Маңғытай қысым көрген ағайындыларды жақтаған. Міне, осы бес адам (ағайынды екі адам мен үш немере) оз ауылдарымен қоса жаңа одаққа бірігіп, олардың руы

«бес ата» («бес атанаң баласы») атала бастаған. Бұл одақ өздерін басқа қоңыраттардан айыру үшін Саңғылдың «Мұкәмал» деген ұранын қабылдаған. Осы орайда «Алпамыс батыр» эпосында «Алатау» дегеннен басқа ұран жөқ екені еске түседі. Егер бұл эпостың қыпшақ нұсқасы XIVXVII ғасырларда қалыптасқанын ескеретін болсақ, демек, екінші ұран («Мұкәмал») XVIII ғасырда пайда болған. Сонымен қатар бұл одақ өкілдерінің өз рулық ұран дары: сапардың «Айту», сарының «Барқы», божбанның «Қайнақ» деген өз орталарынап шыққан атақты билердің есімімен аталған ұрандары да болған. Осыдан I...V таксономиялық жік XVIII ғасырда құрылған деген қорытынды жасауға болады.

Қоңыраттардың рулық құрылымына талдау жасай келгенде екі таксономиялық жікті: жоғарғы сатыны (Божбан мен Саңғылды) және төменгі сатыны (Сары, Сапар, Маңғытай) атап откен жон. Саңғыл мен оның ұлы Маңғытай дербес рулық құрылымдар құрған, оның ұрпағы әкесінің руынан оқшауланып Маңғытай төңірегіне топтасып, Қоңырат тайпасының дербес руына айналған. Ал Маңғытайдың басқа сегіз інісі болса, өздерін бұрынғысынша Саңғыл руынан шыққанбыз деп санап, ағалары сияқты дербестікке ұмтылмаған.

Әрине, белгілі бір рудың дербестігі жайында сөз еткенде оны абсолютті көрсеткішке айналдыруға болмайды. Мәсолен, шаруашылықты ауылдар, әкімшілік-аумақтық өлшемдер (ескілері мен жаңадан құрылғандары) бір-бірімен қалайда тығыз байланысты болған: екінің бірінде олардың көшетін жолдары ортақ еді, бірақ әрбір жайылымдар әрбір топтың белгіленген тұрағы болды, ал қыстайтын жер белгілі бір шаруашылыққа, ауылға бекітіліп берілді; аумақтық байланыстар барған сайын ығыстырын шығарыла бергенімен, туыстық байланыс, яғни патронимияны анықтайтын белгілер үзілмей оз мәнінде сақталған.

Әрбір шаруашылық қауым өз қонысын ұлғайтып отыруға ұмтылды, алайда казак станицалары мei Орталық Ресейден қоныс аударушылар қазақ жеріпе қазықты көп қаққан сайын жайылымдық алқаптар тез тарыла түскен еді. Бұған қоса біраз жер көлемін феодалдар мei старшиңдар (батырлар, билер, байлар) тартып алды. Халықтың табиғи өсімі артып, жаңа шаруашылықты ауылдардьгү, тіпті болыстардың да пайда бола бастауы жер тапшылығын құн өткен сайын анық байқата берді.

Егер XIX ғасырдың 40-жылдары басында Ақмола округінде бір ғана Тінәлі-Қарпық болысы болса, XIX ғасырдың, аяғы XX ғасырдың басында бұл болыстық бес болысқа өсіп, ондағы тұрғындар бұрынғы алыс аталарын ауызға алмай, ең жақын таксономиялық жіктегі тұлғаның есімімен өздерін тек тінәліліктерміз деп атаған. Бұл жаңа патрилинидждік құрылым қалыптасуының айқын көрінісі.

Таксономиялық жік нағыз туыстықты негізінен алғанда бір әке-шешеден туған немесе немере ағайындылар ретіндегі адамдардан бастауды қажет етеді. Бірақ кейде басқаша да болады: таксономиялық жіктерге түрлі ұрпақтарға жататын адамдар да жатады, мысалы, ағайынды Тінәлі, Мәмбет және олардың немере туысы Тоқа (2-кесте). Бұдан біз бірнеше әулеттер мен қауымдардың қуаткүші басым дара тұлғалар төңірегіне біріге топтасып отырғанын көреміз. Сондықтан архив құжаттарында, этнографиялық экспедициялардың материалдарында ру атауы Көзейден (Тінәлі мен Мәмбеттің ағасы) емес, Тоқадан басталады. Ол былай тұрсын, қауымдар одан әрі бөлшектеніп, Тоқаның ұлы Тұнқатардың төңірегіне біріге бастады. Демек, дербес болысқа бөліну дегеніміз рулық-тайпалық құрылымда жаңа таксономиялық жіктердің құрылуына тұра бастайтын жол болмақ.

Рудың ұлғаюы мен одан (бөлшектену мен топтардың бірігуі себебін) жаңа руладың пайда болу процесін түсінуде В. Маевскийдің XIX ғасырдың 70-жылдарында Зайсан уезінің Көкпекті учаскесінен жазып алған мәліметтері дең қоярлық.

Сөл кездे Нарын болысында Найманның 13-ұрпағы, Назардың (Мұрын руы ұрпақтарының бірі) сегізінші немересі, 80 жастағы Жарылғап деген қарт өмір сүрген. Жарылғап Найманнан тараған он үшішні буынның бірден-бір өкілі және 12 ұлдың әкесі бөлған. Сол кездің өзінде-ақ (1874) қазақтар бәйге мei күресте рубасының есімін айтып,

«Жарылғап» деп айбынды ұрандайды екен. Олардың саны 5060 шаңырақ, яғни ер адамдары 200-дей жан болған. Жиырма төрт жылдан кейін (1898) жарылғаптар саны екі болысқа жеткен (160 шаңырақ немесе ерлер саны 560 жан), яғни 24 жыл ішінде олардың саны үш есе көбейген.

Көріп отырганымыздай, бұл арада өuletтер мен қауымдардың болшектенуі жаңа ауылдар мен болыстардың құрылуына алып келген, мұның өзі жаңадан ру құрылуы басты айғақтарының бірі болып саналады.

Тінәлі ұрпақтарында да осындай құбылыс орыи алған (2-кесте). Бізге мәлімет беруші Тұсіпбек Сұлейменов Тшәлінің оныншыг буыны. Егер XIX ғасырдың бас кезінде Тінәлілер бір болыстан ғана тұрса, сол ғасырдың аяғында оның ұрпақтары өсіп-өніп, бес болыс болған, сөйтіп өз руының негізін қалаушы Қарпық емес, Тінәлі деп саналған.

Тінәлімен бірге арғындардың рулық-тайпалық құрылымында жаңа таксономиялық жік (туыстықты) құраған Алтайдың, Есенқарттың, Өмірдің, Темешенің, т. б. ұрпақтары туралы да осыны айтуға болады.

Кошпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының өзіндік ерекшелігіне байланысты рулық топтардың өсіп-өніп оқшаулануы, бірте-бірте жаңа рулық аталардың құрылуы башқұрттар мен Орта Азия халықтарына да тән болды.

Қазақ тайпаларының туыстық есебі аталар тараپынан жүргізілетіні белгілі. Бұның өзі сөз жоқ, үш-бес, кейде одан да көп ең жақын ұрпақтар бір топқа біріккен патриархат дәуірінің белгісі болып табылады. Бұл негізгі өндіріс құрал-жабдықтарына ұжымдық меншікті сақтау қажеттігі талап еткен үлкен өuletтің шаруашылық бірлестігінен корініс тапты.

Бірақ қазақ тайпаларының генеалогиясында туыстықты өйел тараны бойынша есептейтін матриархат дәуірінің неғұрлым көне формасы да сақталған. Оңтүстік славяндарындағы «домачица», словендердегі «господарица», орыстардағы «большуха» немесе «старшая» сияқты, кейбір қазақ өйелдері де экономикалық және қоғамдық өмірде зор беделге ие болған. Ол былай тұрсын, кейде тіпті бір рудың атын алған өйелдер де қазақ тарихында баршылық.

Мысалы, иаймаидардың генеалогиясында бір қызықты аңыз сақталған. Мақта деген қызы (қаракерей руының бесінші буынында) Тоқтарқожа деген сартқа тұрмысқа шыққан. Олардан екі ұл туғаи. Төқтарқожа бір баласын алът, Орта Азиядағы туыстарына кеткен де, Байжігіт деп аталатын екіншісі анасымен қалып, сан тарамды Байжігіт руының негізін қалаған. Бұл рудан корнекті тарихи тұлғалар, мәселен, жоңғар басқыншыларын қуыи шығу дәуіріндегі белгілі батырлардың бірі Қабанбай шыққан. Ол ол ма, осы батырдың есімі қаракерейлердің ұранына айналған. Абылай хан «Дарабоз» деп атқойған.

Немесе басқа бір мысал келтірейік. Айтолқынның немересі Бисараның (3-кесте) күйеуі нашар адам болып шығады. Ол балаларын алып, ағасы Қонақбайға кетіп қалады. Қонақбай мен Айтолқынның балаларынан көптеген ұрпақ таран, олар өздерін қосарлас Айтолқын Қонақбай ұрпағымыз деп атаған.

Арғын тайпасына, оның матриархат дәуірінің көне формалары жайында сөз етуге болатын, XIX ғасырда пайда болған, материлиндік құрган бір тармағыша қайтып оралайық.

Бұл үшін Шәкерім Құдайбердіұлы шежіресінен алынған арғындар құрылымының бір тармағын келтірейік.

Шаншар ұрпақтарының бірқатар өкілдері тарихымызда көрнекті орын алады. Губернатордың міндетін атқарушы генерал-майор Фрауендорфтың Сыртқы істер алқасына рапортында (1793 жылғы 11-паурыз) былай деліпген: «...Жасы қазірдің өзінде тоқсан алтыға толғаи Қазыбек би ата-бабасы Қаракесек ұлысының Арғын руында әрқашан би және қазы болып келгендейтеп де, Орта ордада атақты да қуатты, дәулетті болып саналады...».

Қаздауысты Қазыбек би туралы халық арасында осы кезге дейін көптеген аңыз бар.

Тәттімбет (18151862) көрнекті мемлекет қайраткері, жан тебірентер әсем күйлерімен

халық сүйіспеншілігіне боленген композитор. Кезінде императрица Анна Иоанновнаң Ордені сағасынан қала салуға рұқсат ету туралы грамотасы Әбілқайыр ханға Тәттімбет батыр арқылы берілген еді.

Тұрпанның қызы Ұлжан Құнанбайдың әйелі, ол ұлы ақынымыз Абайдың анасы, ал Жүсіптің қызы Ділда Абайдың әйелі.

Шаншардың әйелдері: Айбике мен Нұрбикеден көп үрпақ тарап, олар қауымдарға, ал қауымдар болыстарға бірікті. Бұл арада да рулық-тайпалық құрылымда жаңа таксономиялық жіктің пайда болғаны көрінеді, оның үстіне Шаншардың үрпақтары аталарының есімімен қатар аналарының (Айбике және Нұрбике) есімдерінде қабылдаған.

1841 жылғы деректер бойынша, Қарқаралы округінде Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шашар атты болыстар да болған. Революцияға дейін бұл жердің қазақтары өздерінің қауымдық мұдделерін бөліп көрсеткісі келсе (мысалы, коші-қон, жайылымдық жерлерді белгілеген кезде), өздерін осы болыстардың атымен аталатын руларға жатқызып келген. Руаралық дау-дамай кезінде бұл екі тармақ Шаншар руының өкілдері ретінде өртақ ата атынан өкілдік еткен.

Сонымен қазақ шежіресінде туыстықты ата жолымен ғана емес, ана жолымен де есептеудің бір көрінісі осындай.

Қазақ тайпаларының рулық-тайпалық құрылымында әр түрлі таксономиялық жікттердегі рулар жеке адамдардың есімдерімен, сонымен қатар олардың лақап атымен, кей жағдайда тіпті өз таңбаларының (рулық белгілерінің) белгі атауымен аталған. Мысалы, жоғары шекті және төмен шекті рулары өз атауларын таңбаларының бейнесіне байланысты алған (қараңыз: 2-кесте). Арғыи тайиасының ортақ таңбасы **ОО**, ал жоғары шекті руының таңбасында жоғары қаратып салығаи сзықша **БО**, алтөмен шектілерде темен қаратып салынған **РО** сзықша бейнеленген.

Аталған Арғын рулары жоңғарлар шапқыншылығы кезінде Сәмеке ханмен бірге орыс шекарасына қарай көшкен.

Қаракесек руының атауы лақап ат, ал рудың негізін қалаушының шын аты Болатқожа.

Бір аңыз бойынша, Болатқожа Арғынның күнінен туған да, енді бір аңызда: ол Кіші жүзден келіп, Арғын руларына қосылған.

М. Тынышбаев соңғы жорамалды дұрыс деп есептейді және рубасы Қазыбек би (ол жөніндө жоғарыда айттылды) тұсында Қаракесек руының қүшейгені туралы айта келіп, бұл орайда иайман тайпасынан шыққан ақынның мынадай өлеңін келтіреді:

Қаракесек қап-қара құннен туган,
Қазыбек би болып бетін жуган.

Қаракесек руының мысалынан біз, бір жағынан, жаңа этникалық элементтердің басқа бір рулық-тайпалық бірлестік құрамына қосылуының үлгісін, ал екінші жағынан ру аты болып оның негізін салушының емес, лақап атының орнығын көреміз.

Қаракесек руының кейінгі таксономиялық жіктерінде де лақап ат бар. М. Тынышбаев келтірген арғындар шежіресінің Шәкерім Құдайбердіұлы т. б. алға тартқан шежірелерден біршама айырмашылығы байқалады. М. Тынышбаев шежіресіне сәйкес Қаракесектің Бошан және Таңас деген екі ұлы болған (11-кесте). Соңғысының Шор деп аталып кеткен немересі Батыр. Оның үрпақтары қарнакесектер арасында ең көп және ең күштің болғаны жөнінде М. Тынышбаев қазақтар арасында айтылып жүрген мынадай жолдарды келтіреді.

Қаракесек Шормыз,
Құдайдан да зормыз.

* * *

Рулық-тайпалық құрылымға талдау жасаған кезде құрылымның жоғары деңгейі мен төменгі көп сатылы үрпақ құрылымына тән аңыз-генеалогияны ажыратада білу керек. Бірінші

жағдайда: ол жалған, генеалогиялық сипатта, этникалық сана-сезім мен идеология ықпалында қалыптасқан.

Екінші жағдайда: көп сатылы рулық-тайпалық құрылым әр түрлі таксономиялық деңгейлерге бөлінеді және олардың әрқайсысын белгілі бір тарихи кезеңге жатқызуға болады.

Рулық-тайпалық құрылымда ұрпақтардың дәйекті байланысы жоқ. Бұл құрылымда (жоғары жіктерінде де, төменгілерінде де) кейбір буындар жоғалып кеткен, ұрпақ байланысы үзілген тұстары да ұшырасады.

Таксономиялық жіктердің құрылуы халық санының табиги өсуіне, әuletterdің, қауымдардың бөлшектенуіне байланысты, өз кезегінде, келесі бөлшектенуді бастап береді. Бұл құбылыс жаңа шаруашылық қауымдарының, көшпендей және жартылай көшпендей мал шаруашылығының (белгілі бір аумақтағы мал басының санына қарай) ерекшеліктері салдарынан осы жаңадан құрылған қауымдардың біршама оқшауланған топтарына немесе патронимия қатынастарына байланысты топтарға бірігуіне мәжбүр етеді.

Жаңадан құрылған топтар туыстық есебін осы шаруашылық бірлестігін қалыптастыруға мұрындық болған адамнан бастайды. Сонымен қазақ шежіресінде туыстықты бастаудың жаңа таксономиялық жіктері патрилиндждер мен матрилиндждер ықпалымен қалыптасқаидейміз.

Шынына келгенде, әрбір таксономиялық жік жаңа руладың жиынтығы, олардың атаулары бір атадан тараған және ата тегі натрилиндж, бір анадан тараған матрилиндж тұрғысында белгіленген. Бұл орайда арғы атасының есімі этникалық сана-сезім мен идеологияның ықпалымен патронимияның коптеген мүшелеңінің есінде сақталып қалады. Рулық-тайиаalyқ құрылымды, халық зердесінде сақталып қалған аса көрнекті қайраткерлер туралы аңыздар мей жырларды тарих үшіп сақтап қалған да сөл дәстүр.

Әр түрлі таксономиялық жіктерді зерттей келе түрлі руладың құрылған кезеңін, олардың мекендереген жерлерін, экономикалық және әлеуметтік өмірдегі бір-бірімен озара қатынасын, жалпы алғанда қазақтар тарихына қатысты т. б. көптеген мәселелерді анықтауға болады.

XVIII ЖӘНЕ XIX ФАСЫРДА ОРТА ЖҰЗ РУТАЙПАЛАРЫНЫҢ ОРНАЛАСУЫ

Қазақ халқының пайда болған кезіне бастап оның тарихы сыртқы дүниемен өзара тығыз байланысты болды. Қазан, Астрахан және Сібір хандықтарын бағындырғаннан кейін (XVI ғ.) Орыс мемлекетінің шекарасы көшпелі қазақтармен төғисты; Қазақстанның шығыс шекарасында Жоңғар хандығының агрессиясы күшейді; қазақтардың Орта Азия хандықтарымен өзара қатынастарында үздіксіз шапқыншылықтар мен соғыстар орын алды.

Сөйтіп, XVIII ғасыр қауырт оқиғалармен басталды. Бұл кезеңдегі қазақ хандықтарының Ресей, Жонғария сияқты көршілерімен озара қатынасындағы екі бағытты атап корсетуге болады.

1. Ресейдің Қазақстанға енуі

Кейінгі орта ғасырлар дәуірінде қуаттана түсken кез келген мемлекет сияқты Ресей империясы да енді сауда жолдарын, пшкізат базаларын, өнім өткізу рыноктарын жедел түрде іздестіруге үмтүлды. Бұған жету үшін басқа көршілес елдердің аумағына еніп, мүмкін болған жағдайда жаңа жерлерді қосып алу қажет болды. Бұның өзі бір жағынан жаңадан қосып алған жерлерден алынатын алым-салық арқылы өз қазынасын толықтыра түсуге мүмкіндік беретін еді.

«Өлкені өрыстар өтарлаған кезде, деп жазды XX ғасырдың басындағы авторлар, екі жағдайды: мұнда ерікті отаршылардың пайда болуын және олардың ізімен үкімет жасақтарының жылжын аңғаруға болады. Ерікті отарлау ауыр тұрмыс жағдайларынан немесе баюдың оңай әдісі үшіп қашқан шаруалардың, қылмыскерлердің, сектанттар мен әр түрлі қашқындардың пайда болуына байланысты жүзеге асырылды. Бұл жәнінен олардың мейлінше назар аударған жерлері Оңтүстік Орал мен елдің Солтүстік-шығысы еді. Бұл жерлерде XVI, XVII және XVIII ғасырларда осыпдай аты-жөні беймәлім мындаған адамдар жиналды. Яки бейтаныс елге ілгерілей түсіп, «жер кору» жоніндегі ой туды».

Ресей, Қазақстан тарихында аты ерекше аталатын Ермак та осындағы жасақ басшыларының бірі болатын. ал онтың жеке басы мен отаршылдық іс-әрекетін кейір зерттеушілер барышна боямалап көрсетіп, дәріптеп келді.

Қазақ даласына жоспарлы түрде ену XVIII ғасырда басталды және ол патша өкіметінің нысаналы мемлекеттік саясатының өзегіне айналды.

Қазақстанды отарлау екі бағытта: оның батыс бөлігі (Кіші жұз) мен шығыс (Орта жұз) бағытында басталды. Біз зерттеп өткірган тақырып Орта жұз болғандықтан, енді Ресейдің осы жаққа өту процесіне шолу жасайық.

Патша үкіметі дала өнірінде тірек пункттерін жасамайынша, осы бір беймәлім, бірақ қай жағынан болса да бай өлкені қосып алу мүмкін еместігін түсінді. 1598 жылы Көшім хандығының соңғы иеліктерін (қазіргі Есіл-Ертіс даласы) бағындыруды осы отарлау саясатының басы деп санауға болады.

XVIII ғасырдан бастап Ресей казактардың бекіністі шебін құруға кірісті. Олар қазақ даласын осы шептермен қоршап алып, қамал-бекіпістер салу арқылы ішке қарай сұғына енуді жоспарлады.

XIX ғасырдың 70-жылдарында Ф. Усов осы шептердің құрылуы туралы былай деп жазды: «Сібір казак қоныстарының тұтас тізбегі Орынбор казак әскерінің шегінен Сібір поселкесінен (№ 73) бастап, шығыс бойлығымен батыстан тура пішіншің қарай бағытталып, Омбы қаласына дейін (шығыс бойлығындағы 91°) жетеді, солтүстік ендігінің 50° географиялық параллелін бойлай өтеді, бұл шеп Есіл, Пресногорьков немесе Горькая шептері, соңдай-ақ әскердің оң қанаты деп аталады; Омбыдан оңтүстік-шығысқа қарай күрт бұрылып, ол географияльгі ендіктің 6-градусы арқылы, Азиядағы ұлы өзендердің бірі Ертістің оң жағалауын бойлай созылып жатыр; солтүстік ендіктің 49-градусы маңында

солтүстік-шығысқа, Бұқтырма өзенінің тау аңғарына қарай бұрылады да, сол арада, 103°34, шығыс бойлығы маңында, Қытай іпекарасына жақын жерде жаңадан салынғаи Урал поселкесімен аяқталады. Омбымен Өскемен арасында казак шебі Ертіс, ал одан әрі оңтүстігінде Бұқтырма шебі деп аталады, олардың екеуі қосып алғанда (Сібір М.М.) әскердің сол қанатын Ертістің оң жағалауын бойлай созылып жатыр; солтүстік ендіктің 49-градусы маңында солтүстік-шығысқа, Бұқтырма өзенінің тау аңғарына қарай бұрылады да, сол арада, 103°34, шығыс бойлығы маңында, Қытай іпекарасына жақын жерде жаңадан салынғаи Урал поселкесімен аяқталады. Омбы мен Өскемен арасында казак шебі Ертіс, ал одан әрі оңтүстігінде Бұқтырма шебі деп аталады, олардың екеуі қосып алғанда (Сібір М.М.) әскердің сол қанатын құрайды. Сібір казактары шебінің Сібір поселкесінен Урал поселкесіне дейінгі жалпы ұзындығы географиялық бойлық бойынша 20° немесе ені 10 шақырымнан 30 шақырымға дейін жететін 1801 шақырым болады».

Сібір әскерлері казак қоныстарының орнығуы XVIII ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан бастап, жүз жылдан астам уақытқа созылды.

Ертіс өзенін бойлай бекіністер салған кезінде қазақтардың иеліктеріне басып кірген жонғарлар тарапынан қарсылықта душар болды. Жонғарлар Бухгольцтің үш мың адамдық әскерінің Ямышев көлі жанына бекініс салғаннан кейін Ертіс өзенін бойлай жоғары қарай жылжуына кедергі жасатт, Ом өзенінің сағасына қайтып оралуға және сол жерде бекініс салуға мәжбүр етті.

Алайда жонғарлар тұрақты әскерлердің ілгері жылжуына төтеп бере алмады. Ертіс бойында Семей бекінісі (1718) және Өскемен қамалы (1720) салынып, Ертіс бекіністі шебінің негізі қаланды.

Солтүстік жағынан Қазақстан аумағы оның шығыс бөлігінеп (Орта жүздің жері) Горькая шебімен, Петропавл қамалымен және Омбы қамалынан Орынбор қамалына дейінгі бекіністер мен редуттар арқылы қоршан алынды. ал оның арғы жағынан Кіші жүздің жері басталатын.

2. Жонғар шапқыншылығы

Егер Ресей қазақ даласына үлкен қантөгіссіз-ақ ішкі аймақтарға бекіністер салу, шеп құрғы арқылы (Ертіс, Горькая) енсе, ал жонғарлар «берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан» дегендегі бірден құш көрсетіп, қазақ жеріне аш қасқырдай ұмтылды, халқын қанға батырды. Бұл шапқыншылық қазақ тайпаларының батысқа қарай қәйдай ығып, жөңкіле көшуіне әкеп соңтырды, өйткені жеке-жеке быттырай қоныстанған олар жонғарлардың ұйымдастырылған тегеуірінді күшіне төтеп беріп тұра алмады.

Жонғарлардың қазақ даласына баса көктеп кіруі сонау XVII ғасырдың бас кезінде-ақ басталған еді. 1621 жыльг Есіл өзеніне казактардың отряды жіберіліп, олар қайтын келгеннен кейін «өздері далада тұрлі бағыттарда жүрген қалмақтар ізінің көп екенін хабарлады». 1623 жылы Тобыл воеводасы Матвей Годунов (Толай тайшамен байланыс өрнату үшін Дмитрий Черкасов бастаған елші жіберді. Черкасов «Толай тайша Қазақ ордасының жерінде, Көбік таудың маңында», яғни Алатаудың маңында деп жеткізген.

1637 жылы тайшага жіберілген орыс елшісі «Ертіспен қайтып келе жатқап жолында өзі Железинка өзеніне дейін коптегеи қалмақ адамдары мен олардың ұлыстарын көргенін, олардың тұсынан үш күн жүргенін» хабарлаған.

Сібірде орыс бекіністерінің болуы және өсіресе XVIII ғасырдың бірітші ширегінде Ертіс бойыпа бекіністер салуы негізінеп жонғарлардың Орта жүз тайпалары мекендереген Орталық және Солтүстік Қазақстан даласына кеңінен енуіне жол берmedі.

1716 жылы Орта жүздің сұлтаны Қайып хан Тобылға жіберген Бекболат Екешев пен Байдәulet Бөриев Сібір губернаторы кінәз Гагаринге былай деп мәлімдеді: «Ол, Қайып хан, ұлы мәртебелі патшамен мәңгі тату болғысы келеді, ал өл, Қайып хан, қонтайшымен көптен

бері жау, ал қазір өз елшілері аттанып кеткеннен кейін он немесе он бес мың өскермен оған қарсы соғысқа аттанғысы келеді».

Кінәз Гагариннің 1718 жылдың жазында Қазақ ордасына қазақтардың қалмақтармен соғысы туралы білу мақсатымен жібергей Б. Бриццев деген адамы «Қысқы Ангус өзені жанында» (сірә, Аягөз болса керек М. М.) қазақтардың 30 мыңдық өскерінің жеңіліс тапқанын, сондай-ақ қалмақтардың 1718 жылдың көктеміде жорық жасап, қазақтардың «Боқан, Шаян, Арыс деген үш өзені бойында» жеңіліске ұшырағанын хабарлаған.

Бұл арада мынаны атап өткен жөн. XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың бас кезінде қазақтар үш жүзге, бірнеше хандыққа болініп жатқап еді, яғни біртұтас мемлекет болған жоқ, ол жоңғарлардың шапқыншылығына қарсы тұруға үлкен кедергі болды.

«XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығы, деп жазды Ш. Ш. Уәлиханов, қырғыз (қазақ М. М.) халқының өміріндегі сүмдүк уақыт болды. Жоңғарлар, еділ қалмақтары, жайық казактары және башқұрттар жан-жақтан ұлыстарын талап-тонап, малый айдал, көптеген қырғыздарды тұтас әулетімен тұтқынға алып кететін. Қақаған қыс, аштық пен жалаңаштық, аспаннан түскен сынақ сияқты, олардың қайғы-қасіретін еселей түсті».

Бұдан әрі Ш. Ш. Уәлиханов 1723 жылдың жоңғарлардың қазақтарды қырып салғаны жайында жазады. «Құтырынған жоңғарлар түре құған» Орта жүз қазақтары Самарқанд маңынан барып шықты, олардың бірқатары «қөмек пен қамқорлық» іздең, құдіретті Ресей шекарасына жақын қоныстанды.

Қазақтарды біртұтас жасаққа біріктіруғана жоңғар шапқыншылығынан құтқарар еді. Халық батырлары: Кіші жүздеи - Тайлақ, Орта жүзден Қабанбай мей Богенбай, Ұлы жүзден Саурық батырлар осындағы бірліктің негізін қалады.

Ұлы Бұқар жырау бір толғауында жоңғарларға қарсы куреске белсене қатысқан батырлар руын атап корсеткен: қаракерей Қабанбай (Найман тайпасынан М. М.), қанжығалы Бөгенбай (Аргын), шақшақ Жәнібек (Аргын), шапырашты Наурызбай (Ұлы жүз), тағы басқалар.

Қабанбай батыр (ержүректігі мен ақыл-парасаты үшін) ерекше беделді болған. Ол Аягөз төңірегінде туған. Бүкілхалықтық апат кезінде (1723) ол, аңыз бойынша, 31 жасқа толған екен. Демек, батыр 1692 жылды туған. Ерлігі мен оның жөткен жеңістері үшін ол «Дарабоз» (ердің ері) аталғаи, ал Абылай оны хан-батыр деп те атағаи. Қабанбай батыр беделінің зор болғаны сонша, ол ауырып жатқанда қартайған Бұқар жырау оған барып, көңілін сұрай отырып, тез айығуына тілек білдірген.

Қаракерей Қабанбай туралы Ш. Ш. Уәлиханов та былай деп жазған: «Қарасақал (Шона) содан пана тауып, соның көмегімен пайман ұрпақтарынан басқаруға шағын үлес алған...».

Сөйтіп үш жүздің барлық батырлары тізе қоса отырып 1726 жылды Торғай даласының оңтүстік-шығысында жоңғарларға қатты соқды берді. Бұл оқиға халықтың рухын көтерді, ал оларды ойрандаған Қарасиыр деген жер «Қалмаң қырылған» деп аталаған кетті. 1730 жылды қазақ жасақтары қалмақтарды тағы да ойсыратада жеңіліске ұшыратып, өлар шегінуге мәжбүр болды.

3. Ресей бодандығына түсу

Бұдан бұрын, XVI ғасырдың аяғынан бастап, бодандыққа кіргенге дейін қазақ хандары мен Ресей патшалары арасында өзара өскери одақ туралы, Ресей бодандығына кірудің шарттарын анықтау тапсырылған қазақ елшіліктеріп жіберу туралы келіссөздер жүргізіліп, Мәскеу мемлекеті қазақ хандықтары мен Ресей арасында сауда қатынастарын орнату және т. б. туралы мәселелер біршама қолға алынып та қойған-ды. Дегенмен, жалпы алғанда, негізгі қарым-қатынас келіссөздер жүргізу мен бір-біріне елшіліктер жіберуден әрі аспаған болатын.

XVIII ғасырдың басында орыстар бекіністі қоныстар шебін жасап, ал кей жерлерде

қазақ даласына сұғына еніп жатқан кезде, қазақтарға жоңғарлар тарапынан қауіп төнгей тұста Ресей бодандығына кіру туралы Кіші жүз ханы Әбілқайырдың императрица Анна Иоанновнаға жолдаған хаты (1730) белгілі.

Сыртқы істер алқасы Әбілқайыр ханнан басқа тагы да екі хан Барақ пен Әбілмәмбет бар деп көрсетті, Соңғылары Орта жүздің сұлтандары, жоңғарларға қарсы соғысқа белсене қатысушылар еді. Барақ және Әбілмәмбет сұлтандардың қарамағындағы қазақ рулары, әлгі құжатта көрсетілгенідей, Ұлытау мен Кішітау маңында, Сырдария, Сарысу, Торғай озендері бойында, Қарақұмда, яғни Орта жүз жерінің батыс бөлігіндегі көшіп жүретін.

1731 жылғы 19-ақпан Кіші жүз қазақтарының Ресей бодандығын алған күні деп есептеледі. Императрица Анна бұл жөнінде Әбілқайыр ханның атына жолданған Грамотаға сол күні қол қөйған еді.

Ал, Орта жүздің Ресейге еріксіз қосылуы тұтас бір ғасырға созылып, XIX ғасырдың бірінші жартысында аяқталды,

Қазақстанда қалыптасқан патриархалдық-феодалдық қатынастар жағдайында, рулық-тайпалық ұйым институттары өлі де күшті болып отырған кезде, сұлтандардың сесті де жеке дара ықпалдылығына қарамастан, Ресей бодандығын қабылдау мәселесінде сол сұлтандардың пікірі бәрібір шешуші рөл атқарды. Олардың саны көп еді және бодандық туралы мәселенің шешілуі көбінесе осы сословиенің белгілі бір тобының үстемдігіне, белгілі бір адамның күші мен беделіне байланысты болатын.

Сонымен бірге халықтың салт-сана, мінез-құлық ерекшеліктерін де ескермеуге болмайды, нәсілдік жағынан да, діни көзқарасы мен мәдениеті, тұрмысы жағынан да көп айырмасы бар мемлекеттің бодандығына кіру қазақтар үшін оңай іс емес-ті. Тіпті ру, тайпа ішіндеңі даулар да кейде шешуі қын іс болып отырғанда, ділі басқа, тілі басқа жүрт тарапынан қандай қамқоршылық күтүге болады? Ал қазақтардың Ресей бодандығына кіруі немесе оған қарсы болуы коп жағынан солардың ерік-жігеріне байланысты еді.

1734 жылғы 10-маусымда императрица Анна Иоанновнаның Грамотасымен «Сәмеке ханға, старшындарға және бүкіл Қайсақ Орта ордасының әскерлеріне оларды Ресей бодандығын алғаны бекітілді» деп хабарланды.

Орынбор экспедициясының бастығы И. Кирилловтың баяндама хатында (1836) Орта жүз өкілдері: Ыргыз өзенінің жоғарғы басында көшіп жүретін Жәнібек батыр, Торғай озені бойындағы Барақ сұлтан, Ертіс өзені маңайындағы Әбілмәмбет сұлтан Ресей бодандығын растағаны жайында айттылады.

1740 жылғы тамыз айында Әбілмәмбет хан ұлы мәртебелі императрица ағзамға «өзінің бүкіл үрім-бұтағымен және ордасымен бірге мәңгі адал және бағынышты» болатынына ант берді, Оның інісі Абылай сұлтан да өзіне бағынышты адамдармен бірге Ресей боданы екенін қуаттады.

1742 жылды 23-маусымда императрица Елизавета Орта жүз қазақтарын тікелей Ресей бодандығына қабылдау туралы грамотаға қол қойды.

Барлық үш жүздегі бірсыныра қазақ руларының ант беру паралы бойынша (1742 жылғы тамыз) Орта жүздің қандай тайпалары мен рубасыларының ант бергенін білуге болады. Негізінен Аргын тайпасының жан басы көп: Шақшақ, Айдабол, Атығай, Төртүл, Қарауыл, Алтай рулары; Керей, Уақ, Найман және Қыпшақ тайпаларынан азын-аулақ рулары бодан болған.

1742 жылғы қараша айында бүкіл ордасымен, атап айтқанда, қырық мың шаңырақ Найман руымен Барақ сұлтан Ресей бодандығын қабыл алады.

Орта жүздің қазақ тайпалары ішінен бәрінен кешірек бодандыққа бас сұққан қоңыраттар. Олар 1745 жылғы қазан айында ант берді. Қоңырат тайпасы руларының бодандыққа кіруі XIX ғасырдың орта шеніне дейін созылды. Мысалы, 1848 жылды Орта Азиядан Ақмола ішкі округіне келген 274 шаңырақ (786 адам) қоңыраттар Ресей бодандығына

қабылданды. Сол жылы оларға тағы да 61 шаңырақ (193 адам) қосылды.

XIX ғасырдың орта шеніне дейін созылған Ресей бодандығын алу процесі Орта жүздің барлық тайпасына тән болды. Мысалы, 1840 жылы Уақ тайпасының Шақа (2588 шаңырақ), Сарман (712 шаңырақ) рулары Ресей бодандығына қабылданып, Аягөз округінің құрамына енгізілді.

1839 жылдан 1849 жылға дейінгі кезеңде Ресей бодандығына 2000 шаңырақ Қыпшақ, Арғын тайпасының Қарауыл руынан 800 шаңырақ т. б. қабылданды.

Ресей бодандығына XIX ғасырдың екінші жартысында да қабылданғандар болды. Мысалы, 1865 жылы Найман тайпасының Қызай және Байжігіт болыстары ант берді. Бодандықты бұлайша кеш қабылдау Қазақстанның Қытаймен және Орта Азия хандықтарымен шекаралас аудандарының көбіне тән болды. Көптеген (саяси, әскери, экономикалық) себептерге байланысты қазақ рулары Қазақстан шегіне қайтып оралып, жайылым, жер учаскелерін алу үшін де олар Ресей қоластына енуге мәжбүр болды.

4. Ңазақ жерін жонғарлардан азат ету және ру-тайпаларды орналастыру

Енді негізгі мәселені айту үшін жонғар шапқыншылығы кезінде жан-жаққа бытырай кошуге мәжбүр болған қазақ тайпалары мен руларын XVIII ғасырда өз жеріне қайта өрналастыру мәселесіне тоқтала кету орынды.

Орынбор экспедициясының бастығы И. Кириллов Орта жүз көшіп жүретін бірнеше ірі аймақтарды: Торғай өзенін, Ыргыз озенінің бас жағын және Ертіс өзені бойын бөліп көрсетіп, оны императрица Аннаға (1734) және Сыртқы істер алқасына (1736) хабарлағап болатын.

И. Кирилловтың бұл мәліметтеріне қоса А. И. Тевкелев Орта жүз көшін жүретін Тобыл мен Есіл өзендері бойындағы, Ертістің бас жағындағы және Көктау (Кокшетау М. М.) алқабындағы аймақтарды қосады.

Іван Лапин мен сақмар қазағы Мансұр Асановтың айтуында да Орта жүз қоюыстарындағы осы жерлер сөз етіледі (1743).

Орта жүздің бұлайша қоюстануы қазақтардың жонғарларға қарсы күресінің, сондай-ақ Жонғар хандығын 1745 жылы Циндік Қытай талқандауының нәтижесі еді.

Бірақ бұл арада қазақ руларының бұлайша қоюстануына Қазақстанның шығыстағы шет аймақтарын әлі де иеленіп отырған ойраттармен және Іле, Ертіс өзендері бойындағы жерлерге әскерлері жиі бас сұға берген қытайлар мен қазақтардың өзара қатынастары ықпал еткенін атап өткен жөн. Қытай тарихшысы Вэй Юань ойраттардың төрт хандығы (дұрысы ұлыстары М. М.): орталығы Іле өзенінде болған чоростардың, орталығы Үрімшіде болған хошоуттардың, орталығы Ертісте болған дөрбіттердің және орталығы Ярда (Тарбағатайда) болған торғауыттардың хандықтары туралы хабарлаған.

Осындаған жағдайда Абылай сұлтан (1771 жылы үш жүзге хан болып жарияланды) өйраттардың ру ішіндегі және өулеттер арасындағы қырқыстарын пайдаланып (бірде Даваациді, бірде Әмірсананы және т. б. қолдап), сонымен бірге күшіне түсken Циндік Қытаймен ашық жанжалға бармай, өзінің нағыз саясатшы екенін көрсетті.

Қытай ұлықтарының атап көрсетуіше, XVIII ғасырдың орта тұсында қазақтардың көшіп жүретін жерлері: Іле өзенінің солтүстік-батысында болып, содан соң олардың көбі біртінде солтүстік-шығысқа дейін жеткен. XVIII ғасырдың орта шеніне қарай Ертістің солтүстік жағасында да олардың Әмірсанана қоюыстарымен іпектесіп жатқан жерлері болған. Алайда қазақ әскерлері Даваацидеи жеңіліп қалады, бірақ бірнеше айдан кейін Абылай Батэм-Церемен (Әмірсананың бауыры М. М.) одақтасып, 10 мың әскерді бастап барып, Даваацидің Бөріталдағы қоюсын шабады.

Давааге қарсы күресте Абылай Қытайдың қарсыласы Әмірсанана қолдау жасады. Цин императөрлары Абылаймен тіл табысуга барын салып, оны өз вассалы етуге тырысқан, мұны озара хат алысып, елшілік жіберуден көруге болады.

Осы дипломатиялық айла-шарғылардың бәрінде Абылай бір мақсатты ежелгі қазақ руларына ежелгі жерлерін қайтарып өперуді көзdedі. Мысалы, Қытай сарайынан жіберілген құжатта (1757 жылғы қараша) былай деп хабарланған: «Сіздің (Абылай сұлтаның М. М.) елпілеріңіз Тарбагатайды сіздердің ежелгі қоныстарыңыз (аудандарыңыз) болып табылады деп, (осы жерді) сыйға тартуды сұрады».

Алайда император Цяньлун өскери кеңеске (1760 жылғы сөуірде) Тарбагатайда қазақтар көшіп жүр деген мәлімет бар дей келіп, «оларды (Тарбагатай) бұл арадан тыс жерлерге дереу қуып тастауға» әмір берді.

Бұл арада қазақтардың ойраттармен және қытайлармен өзара қатынастарын егжей-тегжейлі қарастырып жату қажет емес, тек қана мынаны айта кеткен жон: күрес пен дипломатиялық келіссөздер ұзақ жылдарға сөзылды және сайып келгенде, басқыншыларды Шығыс Қазақстан аумағынан ығыстырып шығарумен тынды. Алайда олардың қайтып оралуы ұзаққа сөзылды, қазақ руларының орыс бекіністерінен қорған табуы сирек кездесті, дегенмен, XVIII ғасырдың екінші жартысында көшіп-қону процесі елеулі болды. Соңдықтап XVIII ғасырда қазақ тайпаларының қоныстануын қарастырган кезде этникалық продестің осы жағын да ескеру керек.

Қазақ тайпаларының, рулаты мен олардың аталарының қоныстануы халық шежірелері мен аңыздарына, архив құжаттары мен әдеби басылымдарға негізделген.

АРҒЫН

Пәкегім Құдайбердіұлының халық аңыздары мен қазақ шежіресіне негізделген дастандарынан жоңғар шапқышылығы кезіндегі қазақ тайпаларының кошу жолдарыл біршама аңғаруға болады.

Қалқаман мен Мамырдың махаббаты туралы қайғылы хикаясын Ш. Құдайбердіұлы қазақтардың жоңғарларға қарсы құресті жағдайында өрбітіп, халықтың жадында қалған адамдардың есімдерін атайды. Дастанға сәйкес, 1722 жылы қазақтар жоңғар шапқышылығы салдарынан көшіп барып, Сырдария бойын мекен еткен. Арғындардың ел ағасы сол кезде 95 жастағы Әнет баба болған. Дастан авторының жетінші атасы Әнет бабаның інісі Әйтек еді, таксономиялық жіктерді айқындау мен үрпақтар аралығындағы уақыт шамасын анықтау кезінде бұл да маңызды: Шәкегім 1858 жылы туғаи, ал оның жетінші атасы (Әйтек) Әнет бабаның замандасты. Демек, бір үрпаққа 2530 жылдан келеді. Бұлайша «жыл есептеу» шежірлерді тарихи деректеме ретінде пайдалаған кезде қажет, өйткені патронимия, рулардың бөлшектенуі, жаңа рулардың пайда болуы мәселелерін т. б. сол бөйінша анықтауға болады.

Дастанда бүкіл Тобықты руын қалмақтарды жеңуге байланысты тойға шақырган Сәмеке хан да аталады. Сырдария бөйінде тобықтылардан басқа Арғын тайпасының Қанжығалы, Бәсентиін, Атығай, Қарауыл рулары мекендеген (қараңыз: 2-кесте).

Ш. Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» дастанында да қазақ руларының ауа көшүі мен өлардың жоңғарларға қарсы құресті тіптен көбірек айтылады.

Дастанға сәйкес, «Ақтабан-шұбырынды...» аталған 1723 жылғы қалмақтардың ойраны себепті Шақшақ руынан шыққан Жәнібек батыр бастаған арғындар Сырдария жағасынан кетіп, Шу өзенінің жағасына, Саумалкөл төңірегіне қоныстанды және одан әрі Орталық Қазақстанда Есіл, Нұра, Сарысу өзендерінің аңғарларына, шығысында Қарқаралы тауларына, батысында Ұлытау маңы меп Шалқар көлінің төңірегіне қоныс тепті.

Арғын тайпасының ірі атасы момындарға енетін Атығай, Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты және Бәсентиін рулары өз қыстауларын Қазақстанның солтүстігіндегі Ор, Елек, Ойыл, Қыыл өзендерінің жағаларын бойлай орналастырып, жаз кезінде Мұғалжар тауларындағы жайылымға шығып жүрген.

Әбілқайыр хан бастаған Кіші жұз қазақтары Жайық озені аймағына көшіп барып, 1731 жылы Ресей бодандығын алды.

Дастанда баяндағанындей, мұны естіп, орыстардан қорыққан момындар Мұғалжардан кетіп, Үргыз бер Торғай өзендерінің бойына барып қоныс тепкен.

Сол кезде Әбілмәмбет хан қалмақтарды талқандап, басқыншылардан көп мaldы тартып алады.

Орта жұз ханы Сәмеке мен Абылай сұлтап да барлық жұздің көп қазақтарын жинап, қалмақтарды талқандап, Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағы Тарбағатай тауларына жетті, қалмақтарға қарсы күресте найман тайпасының Қаракерей, Матай руы белсене қатысты (қараңыз: 3-кесте).

Женіліс тапқап қалмақтар Нұржайсал және Шөуешек деген жерлер арқылы қашып, қазақтар ата қонысы Ақадаласын қайта иеленді.

Шыңғыстау төңірегі қалмақтардан азат етілгенін матайлардан білген соң Жеті Момын бірлестігіне енетін рулардың бір бөлігі (Атығай, Қарауыл және Бәсентиін қараңыз: 2-кесте) осы таулардың төңірегіне келіп, қоныс тепті.

Жеті Момын бірлестігі руларының бір тобы да Қанжығалы руынан шыққан Кеңгірбай және Қараменде (қараңыз: 2-кесте) билердің айтқанына көніп, Шыңғыстау жағына бет алды. Қанжығалылар Шыңғыстауға Матай руының орнығып алғанын естіп, жарты жолда Шу

өзенінің бойына қоныстанып қалды да, Тобықты руы одан әрі жүре отырып, аңсаған тауларына 1780 жылы өзөр жетті.

Сонымен, Шәкерім Құдайбердіұлының қазақ шежіресіне негізделген мәліметтеріне сәйкес, Аргын тайпалары руларының Сырдария бойынан Мұғалжарға, Орталық Қазақстан даласына, одан әрі шығысқа қарай Шыңғыстау мен Тарбағатай сілемдеріне дейін көшіп барғанын көрүте болады.

XVIII ғасырдағы архив құжаттарының көшілігінде Орта жүз қазақтары қоныстанған жекелеген аймақтар ғана корсетіледі, ал егер тайпалар мен руладың жері туралы айтылар болса, ол жерлер сұлтанандардың, батырлардың, билердің есімдерімен байланыстырылады.

Мысалы, генерал-майор А. И. Тевкелев пен алқа кеңесшісі П. Рычковтың хабарында (1758) былай делінген: «Сол Орта орданың адамдар саны осындағы, яғни Кіші ордаға қарағанда әлдеқайда көп әрі байырақ, олар Үй және Сібір шебіне Түркістанмен шектесе өтырып, Жонғар иеліктерінің өзіне тақау кошіп жүреді».

Қазақ қоғамы мей Орта жүздің феодалдық бытыраңқылығы жайында жоғарыда айтылды. Тіпті, Ұлы жүз ханы Әбілмәмбет билігінің өзі де нақты бөлмады, ол кейінгі ортағасырлық дәуірдің көрінеу белгісі сияқты, символдық түрғыда ғапа билік етті. Сөйтіп, оның билігі өзімен бірге кошіп жүретін қазақ руларына ғана тарады. Деректерде кезінде Әбілмәмбет ханды Сәмеке ханиның ұлы Есім хан Түркістаннан қуып жібергені беделі зор Қазыбек бидің айтуымеи ғана 1762 жылы Түркістанға қайтарыльш, Есім ханмел Түркістан билігіп бөліскеңі айтылады. Қазақстанның феодалдық зор бытыраңқылықта болғанын осының өзі-ақ көрсетсе керек.

XVIII ғасырдың екінші жартысында, жонғарларды қазақ иеліктерінен біржола қуып шығу кезеңінде Абылай сұлтанның беделі зор болды, бірақ оның өзі де «Қырғызқайсақтардың Орта ордастында бір ғана Атығай руын иеленін, өзге рулады басқа сұлтандар мен ақсақалдар басқарғаи» еді.

Егер жоғарыда аталған феодалдар қарамағындағы қазақ руларының орналасқан жерлері жайында айтар болсақ, Әбілмәмбет Алтай-арғын (қараныз: 2-кесте) руымен бірге Елек өзенінің бас жағында көшіп жүрген де, қыстығұні Түркістанда қазақ хандарының қонысында орын тепкен.

Сібір губернатеріның міндетін атқарушы генерал-майор фон Фрауендорфтың Сыртқы істер алқасына берген ранортында (1763 жылғы 11-паурыз): Сібір шебіне жақын жерде көшіп жүрген Орта жүз «ұлыстары санының коп» екепі айтылады, «біздің Жөғарғы Ертіс бекіштеріміз маңында Абылай сұлтанның Атығай ұлысы, Қазыбек би стартнынның Қаракесек ұлысы (Ямышев бекінісі маңында), Әбілпейіз сұлтанның Алтай-Қарпық-арғып ұлысы, Тәуке сұлтанның (Сәмеке ханының ұлы) Төртүл ұлысы, Сұлтанмәмет сұлтанның Қыпшақ ұлысы (Железинка бекінісі маңында) көшіп жүр, Қазыбек би қартайғаны себепті өз ұлысын ұлдары Бекболат пен Сырымбетеке (Сырымбетейге) беріп, өзі Қаракесек ұлысының бір бөлігімен бірге Ерейментауға жақын Есіл өзенінің бас жағындағы Даңба тауын қыстайды.

Қазыбек би бастаған Қаракесек руы Орталық Қазақстан мен Ертіс өңіріне Орта Азиядап, Самарқанд жағынан келген, өл жақта А. И. Тевкелев пен арғындардың Шәқшақ руынан гаыққан Бөгепбай батырдың хабарларына қараганда (1748), қаракесектердің 4000 шаңырағы кошіп жүрген.

Жалны алғанда, қайсыбір ру пемесо тайна жайында айтар болсақ, олар түгелдей бір адамның иелігінде болмаған, қайта белгілі бір сұлтанмен, батырмен, бимен бірге бөлек-бөлек көшіп жүрген. Қаракесек руы да сондай: Оның бір бөлігі Қазыбек бимен, басқалары Барақ сұлтаймен т. б. бірге жүрген еді. Атығай руының да бір болігі Абылай сұлтанмен бірге ілесіп жүрсе, басқа бір бөлігі Құмары батырмен және т. б. бірге болған.

Сопымен қатар белгілі бір адамның қарамағына эр түрлі рулар, тіпті тайналар кірген. Мысалы, Әбілқайыр ханды өлтіргеннен кейін (1748) Барақ сұлтан Найман, Қаракесек және

Қоңырат тайпаларының (жалпы жауынгерлер сапының өзі ғана 4000 адам болған) кейір руларын бастаң оңтүстікке копии кеткен. Солармен бірге Барақ сұлтан Сырдарияға құятын Жиделі өзенінің сағасында қарақалпақтарды бағындырған.

Жәнібек тарханың Орынбор губернаторы И. Неплюевке жіберген хабарында (1749 жылғы шілде): «Барақ сұлтан озие берілгендермен бірге Ташкент пен Түркістан арасында, Ұлы өрданың қыргыз-қайсақтары ұлыстарында жүргені» айттылады...

Иканпыш, Ташкенттің, Отырадың, Оғызтау мен Созақтың «диқаншы адамдары» («сарттарының») құжатта осылай делінген М. М.) Барақ сұлтаның билігін мойындағаны, оның (сұлтанның) «оларды пағыз ханы сияқты билеп-тостейтіі», ол қашып кеткенге дейін Сарысу бойында бірге көшіп жүрген Қаракесек ұлысы да енді оған көшіп барып, Шу өзені бойына қоиыстанғысы және қоңыраттармен қоса Барақ сұлтанды Әбілқайыр хай өuletінің кек алуыыан қорғағысы келетіні, Барақ сұлтанның күші мен ықпалы зор болғаиы анық көрсетеді.

Бұл мысал XVIII ғасырда болған кошіп-қоиу процестерін байқатады: Барақ сұлтан бастаған Қаракесек руының бір болігі, соидай-ақ Найман, Қоңырат тайпаларының кейір рулары Сырдария өзеніпің тәменгі сағасына кетеді. Соңан соң Сарысуда қалған қаракесектерде қөзғалып, Шу өзеніне қарай жылжиды.

XVIII ғасырдың аяғында қазақ тайпаларының орналасуы туралы бірқатар қызықты материалдар бар. Орынбор генерал-губернаторы Г. Волкоискийдің «Әдетте Ұлы, Орта және Кіші жүздерге бөліпетін қыргыз-қайсақтар туралы» мәліметтерітіде уш жүздегі қазақ тайпаларының өuletтер, аталар (мұны руларден түсінген жөн) саны, кошіп жүретін жерлері жайында көптеген құнды деректер кездеседі. Онда арғындар туралы мәселен бъттай деліпген: Ең басты арғып руының бес атасында 30 000-ға дейін отбасы бар. Олардың қысқы қоныстары Баян-Авла (Баянауыл-М. М.), Қызылтау, Даңба, Уқитаказлық, Шыңғыс, Шағай тауларында, Торғай озенінің; бас жағында және Алытав (Алатай М. М.) таулары маңында. Жазда Иреймен тауының (Ерейментаудың М. М.) маңын және Нұра мен Жалдысу өзендерінің бойын жайлайды.

Тарақты руының екі атасында 4000-ға дейін отбасы бар. Жазғы жайлалауары Есіл өзенінің бас жағында және Сарысу өзенінің бойында. Қыста Үшқоңыр құмы мен Шу өзенінің бойын қыстайды...

Арғын руының екі атасында 9000-ға дейін отбасы бар. Қысы-жазы Ертіс бойында көшіп жүреді...

Екі атадағы арғындар 11 000 тұтінге жетеді... Жазғы және қысқы қоныстары Есіл өзенінің бойында, Көкшетау мен Мұқатауда және Үшқұндақ, Үш Барлық, Қылшықты алаптарында. Бұларғындар Орта жуз ханы Уәли ханға бағынған.

Қанжығалы руының арғындары 2000 тұтінге жетеді... Есілге құятын шағын өзендер мен Бішкентай алқабында көшіп жүреді.

Сарыжетім (Тоқал-арғын бірлестігі жоғары Шектінің Сары жетім атасы М. М.) руының он екі атасында 8000-дай тұтін бар. Олардың жазғы жайлалауы Торғай, Тобыл өзендерінің және соларға дала жағынан келіп құятын өзендердің бойында. Қыстығұні Обаган озенінің бойындағы Құрқық алқабын қыстайды.

Бес атадан тұратын Шақшақ руының арғындары 6000 тұтінге жетеді. Олардың жазғы жайлалауы Тобыл өзенінен жоғарырақтағы Айт өзенінің бойында. Қыстығұні Торғай даласын, Сары-Бұттан өзенінің бойынан оның Үлкмаян (Ұлқоян М. М.) өзеніне құятын жеріне дейін... Қызылқөл мен Қоржын, Төбекөл көлдері маңында, Тұрсын құмындағы Бескөл маңында қыстайды.

Г. Волконский Тобықты руы арғындарының (2000 тұтін) Бұхара жерінде көшіп жүргенін көрсетеді.

«Капитан Андреевтің 1790 жылы түрлі мәліметтерден жинаған Орта орда қыргыз-

қайсақтарының шығу тегі туралы суреттемесінен» генерал-майор Клоттың жасаған жазбаларында Қазақстанның солтүстігінде Ертіс бойындағы Сібір шебі мен Горькая шебі маңында көшіп жүрген қазақ руларының орналасуы көрсетіледі. Капитан Андреевтің мәліметтерінде жер және ру атаулары біраз шатастырылған, оны тілге байланысты түсіндіруге болады. Мысалы, Қорғалжын көлінің, Ерейментаудың, Ұлқоян өзеттінің, Атығай, Тобықты, Шаншар, Құдайберді руларының атаулары қате көрсетілген. Ал оның мәліметтерінің құндылығы мынада: рулардың орналасуы (автордың айтуынша болыстар) ғана емес, сонымен қатар рулық аталар (автордың айтуынша ұрпақтар) да көрсетіледі, мұның өзі таксономиялық жіктерді анықтау және әр түрлі деректемелерде айтылып жүрген сол ұрпақтарды орналасқан жерлеріне байланыстыру кезінде өте маңызды.

Ертістің томенгі бойындағы Семей бекінісінен басталатын арғындар туралы мынадай мәліметтер бар (Омбы Мемлекеттік Тарихи архиві, 1264-қор, 1-тізім, 316-іс):

Бәсентиіннің 7-бөлісі. Қүшік, Айтай, Андас, Апай, Борі, Сары, Шырақ, Ұзын буындарына бөлінеді. Олардың бір бөлігі Долонский форпосты маңында, басқа бір бөлігі Ертістен 200 шақырым жерде, Қыржан тау-тастары жанындағы Черемухов станицасының маңайында көшіп жүреді және бұл болыстың қонысы Ертіс өзенінің бойымен Ямышев бекінісінде дейін созылып жатады.

9-Қаракесек болысы (қаракесек руы М. М.) Шаншар, Майлымтамас, Шор, Бұланбай, Сарым, Айтекем, Алтыбет, Шұбыртпалы және Сіргелі ұрпақтарына бөлінеді. Қоныстары Грачевский станицасынан 90 шақырым жердегі Мұржыс тауы, Дегелен, Сарықұлжа, Қоңырқұлжа, Кең Қазылық, Қарқаралы Қазылық, Қазылық, Бақты Қазылық, Қуқазылық, Грачевский станицасынан 40 шақырым жерде жатқан Қосқұдық пен Жолан алқабында.

10-Алтай болысы (Қуандық руының атасы М. М.) Қаржас, Құлбөлді және Жадыр ұриақтарына бөлінеді. Қоныстары Ертіс өзені бойы мен Баянауыл тауларында.

Ямышев бекінісінен Железинка бекінісіне дейін:

Түрлі ұрпақтардан тұратын 1-Тарақты болысы (тарақты руы М. М.) Әлі және Құл боліктеріне бөлінеді. Қоныстары тұра Семияр форпостысы маңында, Югюр жотасы алқабында, одан бұлақтар ағып шығып, көлге құяды.

3-Атығай болысы (атығай руы) Әжіғұл, Бараншы және Құдияр ұрпақтарына бөлінеді. Чернорецк форпосты жанында көшіп жүреді.

4-Қанжығалы болысының (Қанжығалы руы М. М.) қонысы тұра Чернояр станицасы маңындағы Ертіс өзенінің бойында.

Железинка бекінісінен Омбы бекінісіне дейін және соңғысынан Тобыл шебін бойлай Арғын (Атығай), Керей, Қыпшақ тайпаларынан рулары аралас көшіп жүреді.

Петропавл бекінісінен Преснегорьков бекінісіне дейін:

1. Атығай болысы Құдайберді, Бәйімбет, Майлыш, Балта, Қойлытагай және Баба-Асан ұрпақтарына бөлінеді. Қоныстары Есіл өзенін бойлай Жаңғызтау маңайында, Нұра, Есіл өзендерінің бас жағында, сондай-ақ Қорғалжын көл маңында.

2-Қарауыл болысы (Қарауыл руы М. М.) Қалды, Нөфай, Батпан, Жаулыбай, Орақ, Құтымбет, Жадар, Ақшілік, Шашбақ, Атығай-Қарауыт, Тағытшы және Қимақ Тұрым ұрпақтарына бөлінеді. Қоныстары Есіл, Нұра өзендерінің бөйінде Атығай болысымен ніектесіп жатыр және Көкшетау маңайы мен Шұбар жазығында, сондай-ақ Қылшықты және Көмішайт өзепдерінің бойында, Имантау мен Бұлайманаңыртау маңайында.

3-Шақшақ болысы (Шақшақ руы) Сарыжетім, Қырықмылтық, Андарқи, Алабұқа ұрпақтарына бөлінеді. Олар Ерейментауды мекендейді; ал кейде Төргай және Үшқияқ өзендеріне шығады.

5-Қарауыл болысы Сарыжетім, Қырықмылтық, Андарқи, Қараман, Төлек ұрпақтарына бөлінеді. Қоныстары тұра Алабұға өзенінің бойы мен Ерейментауда, ал кейде Торғай, Үшқияқ өзендеріне шығады.

Орынбор шебімен шектесіп жатқан Преснегорьков дистанциясы маңында бір Сарыжетім руы копии жүреді. Жаз кезінде Торғай өзенінің бас жағын мекендейді, ал қыста Тобыл озені мен Алабұға озенінің бас жағын қыстайды.

НАЙМАН

Барақ сұлтанның билігіне мойынсұнған негізгі тайна наймандар болды.

Бұдан бұрын айтылғанында, Барақ сұлтан мекендерген негізгі аудан Сарысу озенінің бойындағы жер. Сонымен бірге, Н. Неплюевтің Сыртқы істер алқасына хабарлауына қарагапда (1745 жылғы қазан), Барак сұлтанның паймандары Қалдан-Церенге бағытнатыны «жоңғарлармен шектес жүреді». Ал Қалдан-Цереп, сақмар қазағы Мансұр Асановтың хабарлауына сәйкес, оз өскерімен бірге Ямышев бекінісінен алты күндік жерде «Шах өзені басталатын Қамал-Табап тауында тұр...»

Демек, Барак сұлтанның паймандары Ертістің оң жағасында көшіп жүрген. Мұны наймандардың Семей бекінісіне сауда жасауға келіп жүргепі жәтте 1764 жылғы қазан айында Найман тайпасының Төртүл руыниан (қараңыз: 3-кесте) 3000 шаңырақтың жоңғар жеріне көшіп барып, сопда орналасқаны..., яғни Шығыс Қазақстанның шет аймағына орпаласқаиы дәлелдейді.

Барақ сұлтанның қарамағында наймандардан басқа Арғыи тайпасы Атығай руының кейбір қауымдары болған.

Әбілмәмет ханның ұлдарының бірі Әбілпейіз сұлтаниң қарамағындағы Найман тайпасының Қаракерей руы Қаратал алқабында (Жетісу М. М.) көшіп жүрген. Бұл ру Іле өзенінде қытайлармен сауда жасаған.

Орта жүз хандарының бірі Күшік ханның қарамағындағы Найман тайиасының көптеген руы жоңғарлармен шектес (Қазақстанның шығысында, Ертіс бойында) көшіп жүрген. Мұндагы наймандардың саны құжатта (1745 жылғы қазан) былай көрсетілген: «З он мың шаңырағы бар пайман халқы Ұлы мәртебелі сізге ант беріп, құран сүйді».

Ағылшын көпесі Гоктің жазбасында (1742 жылғы маусым) Қонақай батыр (ақсақал) басқаратын Найман руының Елек бойында, «нақ елек тұзы шығарылатын жерге жақын маңайда...» көшіп жүретіні айттылған.

Қонақай батырға бағынышты Найман болысы туралы басқа бір құжатта да айтылады.

Әбілмәмет ханның ұлы Әбілпейіз сұлтан наймандар арасында беделді адам болды. Негізінен Қаратал өзенінің бойында сол аттас алқапта көшіп жүретін саны коп әрі ықпалды Қаракерей руы әлгі сұлтанның қарамағында болды. Жоңғарларды талқандаған кезде Оңтүстік-Шығыс Қазақстан шегіне басып кірген қытайлар қаракерейлерге көрші болған еди. Қаракерейлер қытайлармен жанжалға бармай, олармен Іле өзенінде сауда жасасты.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы кейбір құжаттарда Орта жүз қазақтарының орыс әкімшілігіне адап болып, «қытайлар жағына онша ықылас білдірмейді» дедінген. Алайда халықтар арасындағы жатсынушылық та жиікі болып тұрған құбылыс. Мысалы, 1764 жылғы тамыз айында Абылай сұлтанға барған М. Арапөвтың жазбаларына қарағанда, Найман тайпасы Төртүл руының 3000 шаңырағы қыстау үшін «жөңғар жеріне» (Ертістің оң жағасы, оны бүркін жоңғарлар басып алып, кейіннен қуып шығарылған М. М.) көшіп кеткен де, бұл Абылай сұлтанды ренжіткен.

Капитан Андреевтің «Суреттемесінде...» жазылғанында, наймандар Ертісті бойлай Семей бекінісінен төмен қарай мына жерлерге орналасқан:

2-Наймаішың Қаракерейлері (Қаракерей руы М. М.) Тоқымбет, Ақымбет, Сыбан, Мұрын, Байжігіт, Қыржы, Байғана, Бегімбет, Ақсеміз, Болатшы, Тұзақшы, Төртуыл, Садыр және Қожамбет болып боліпеді. Қоныстары Шыңғыстауда.

4-Матай (Матай руы М. М.) Кешке, Шошқа, Бәкі, Самай, Қожанқұл, Қарауыл, Жасық, Қаптағай, Қидіеменалы, Қайнар, Қуантай және Тентек үрпақтарына болінеді. Қоныстары Шыңғыстаудың арғы тау-тастары жағында, Бестамақ және Қызайелі алқаптарында, ал алыстағы Тентек, Құнантай рулары өз ақсақалдарымен бірге Ертіс бойында, тұра Төменгі жартастағы Барашков станицасы тұсында көшіп жүреді.

5-Бура-Найман (найман тайпасының Бура руы М. М.) Таздар, Алтыбай, Жагатай, Қөңдыбай, Дүрбеуіл, Байғозы ұрпақтарына боліпеді. Қоттыстары Семей бекінісінен Ертіс озені бойымен томен қарай, Долонский форпостысына бастап аралдар мен жайылмаларда.

6-Терістаңбалы болысы (Терістаңбалы руы М. М.) Қонақ, Шелек, Ақтағыс, Шүрәйіт, Қожагелді ұрпақтарына бөлінгеп. Тура Долонский форпостысының тұсында, Ертіс өзені бөйінде коптіп жүреді.

Петропавл бекінісінен Преснегорьков бекінісіне дейінгі Горькая шебі төңірегінде небәрі бір-ақ Найман болысы мекендейді:

4-Садыр (Садыр руы М. М.) Тоң, Шүйе, Сарыжетім, Малатай-Қарлығаш және Жаршы ұрпақтарына бөлінеді. Қоныстары Бұқан, Құқан өзендері маңында, сондайақ Сарысу өзені мен Нұра озеніпің бас жағына да шығады.

Г. Волконскийдің наймандар туралы мәліметтерінде мынаңдай деректер бар: «Найман руының алты атасында 35000-дай шаңырақ бар. Барлық уақыттағы қоныстары Ертіс өзенінің бөйімен Қожай-Қайнақ бекінісі тұсында және Тарбағатай тауларында, қытай шекарасы жағында.

Бағаналы найман руының бір атасында 9000-дай шаңырақ бар. Жазғы жайлаулары Есіл өзенінің бас жағы, қыстаулары Торғай өзені, Ақкөл, Жыланшық өзенінің сағасы маңайында.

Бағаналы найман руының он екі атасында 6000-дай шаңырақ бар. Жазғы жайлаулары Торғай, Есіл озендерінің бас жағында, Ұлытау, Кішітау маңында және Мұрын тарағай, Сандық Кескен алқабында. Қыстығуні Қарөзек өзенінің Сырдарияға ағатын бойындағы Қарақұмнан Қарабадал Қармақшы зиратының маңын, Қуанға қараған Ақшабел жазығында және Сырдария үйінділерінде дейіп қыстайды.

Найман руының төрт атасында 4000-дай шаңырақ бар. Олар иегізінен Бұхарада қоныстанғап».

ҚЫПШАҚ

XVIII ғасырдағы орыс әкімшілігінің ресми құжаттарында Қыпшақ тайпалары мен оның руладының орналасуы жайындағы мәліметтер аз. Қыпшақ руының ақсақалы Толе батыр туралы (1731 ж.), Ресей бодаидығына ант берген мырзалар мен батырлар туралы (1742 ж.), Ертіс бойында Железника бекінісі маңында кошіп жүретін Оразмәмет тархан ақсақалдың Қыпшақ ұлысы туралы (1763), Орыс сұлтаниның ұлы, Коряков форпостысыпа жақын жерде кошіп жүретін Сұлтапмәмет сұлтан туралы (1764) айтылады.

Капитан Андреевтің «...Суреттемесінде» қыпшақтар туралы былай делінген:

2-Қыпшақ болысы Құлан-Бұлан, Ұзын, Колденең, Бұлтық, Тасқор, Танабұғы, Қарабалық, Алтынбас, Шаңқалақ, Торыайғыр, Қара-Жұлба және Арық ұриақтарына бөлінеді. Ямышев бекінісінен Железинка бекінісіне дейін жайылмалар мен аралдарды қоса Ертіс өзені бойында көшіп жүреді.

5-Күрлеуіт болысының (күрлеуіт руы М. М.) бір болігі тұра Песчаная станицасы тұсында жайылмалар мен аралдарда көшіп жүреді.

Қыпшақтар Железинка бекінісінен Омбы бекінісіне дейінгі кеңістікте және Тобыл шебі бойында Покровск бекінісі тұсында аргындармен (Атығай руы) және керейлермен шектес көшіп жүрген.

Капитан Андреевтің мәліметтерін Г. Волконскийдің материалдары едәуір толықтыра түседі, оларды оқи отырып, қыпшақтардың былайша орналасқанын анықтауға болады.

Қыпшақ руының бір атасында 1000-дай шаңырақ бар. ...Есіл, Обаган өзендері маңында және Жасыр мен Бағар жазығында көшіп жүреді.

Қыпшақ руының төрт атасында 3000-дай шаңырақ бар. Жаз кезінде Тобыл, Аят өзендері бойында және оның сағасында көшіп жүреді. Қыстығұні Дала бекінісінен Троицкіге өтіп, Усть-Уй бекінісіне дейін, сөндай-ақ Уй өзені бойында, Тобыл өзені не қарай және сол бекіністер тұсындағы даланы қыстайды.

Қыїшқақ руының алты атадан тұратын Танабұғы тармағында 2000-дай шаңырақ бар. Жазғы қоныстары сол жерде.

Көлденең Қыпшақ руының төрт атасында 2000-дай шаңырақ бар. Сол жерде көіпіп жүреді.

Торыайғыр қыпшақ руышың төрт атасында 3500-дей шаңырақ бар. Олардың жазғы жайлауы шеп жақтағы Аманқарагай, Белібай жазығында, Ашықол маңында. Қыстығұні Үшқияқ, Торғай озеидері тоңірегін, құмдардың ортасын қыстайды.

Ұзын Қыпшақ руының алты атасында 2000-дай шаңырақ бар. Олардың жазғы жайлауы Торғай, Мойынты өзеидерінің бейшида, Обаган озепінің бас жағында, Еділ және Теректі жазығында. Қыстығұні Сарыбұлақ өзенінің бас жағынан Торғай озепіне қарай, шығыс жағында Қайынды тас өзеніне дейін қыстайды.

КЕРЕЙ

Иван Лапин мен Мансүр Асанов өздерінің Әбілмәмбет ханға сапарын (1843 жылғы тамыз) суреттей келін, былай деп жазады: «Орскіден жүріп кеткеинен кейін әуелі біз Ералы сұлтанға қарасты Қерей руымен жүріп отырып, төртінші күні Ералы сұлтанға жеттік...». Осы жазбаға қарағанда, керейлердің қоныстары Орск бекінісінен оңтүстікке қарай кең байтақ жерді алый жатқан (төрт күндік жол). Осы хабарда шіліңгір ыстық күндері жайылым шобінің күйіп кетуі себепті Ералы сұлтан өз қауымдарымен бірге «ең жақсысы Ор немесе Ырғыз бойында» көшіп жүргісі келеді.

Нұралы ханның Орынбор генерал-губернаторы Н. Неплюевпен әңгімесінің (1749 жылғы 11 25-тілде) жазбасында да «керей руы» және олардың билеупісі Ералы сұлтан туралы хабарланған.

Тілмәш Ф. Гордеевтің Троицк бекінісінің коменданты П. Роденге рапортында (1761 жылғы 3-шілде) Тұрсынбай батыр ақсақалдың «Семей бекінісі тұсында көшіп жүрген...» және Алабұға өзені бөйін мекендейтін Сағындық мырзага қарасты Керей руының қазақтары туралы айттылады. Б. Тұраев, С. Мәмбетов деген қазақтардың жазбасында да (1768 жылғы наурыз) Сағындық мырза керейлерінің қоныстары «Усть-Үй бекінісі маңында...» дедінген.

Г. Волконский керейлер орналасқан жерлер туралы төмендегіні хабарлайды.

Керей руының екі атасында 1000-ға тарта шаңырақ бар. Үй және Тоғызақ озендері бөйін қоныстайды. Қыс айларында Верхноуральскідеи Даға бекінісіне дейінгі шеп маңында және сол бекіністер тұсындағы да лада қыстайды.

Керей руының төрт атасында 4000-дай шаңырақ бар. Жаздығұні Есіл озеиіпің шығыс жағында коптіп жүреді. Ал қыста Звериоголовск, Преснегор бекіністеріші тұсында, Обаган өзені бойындағы да лада қыстайды.

Жонғарларды қызып шыққаннан кейін қазақтар, соның ішінде, Керей тайпасының рулары да өздерінің шығыстағы жайылымдарына оралады. Бұл XVIII ғасырдың екінші жартысындағы құжаттарда корсетілген. Өскемен бекінісінен бастап Ертісті бойлай керейлер бірнепте жерге жинақы орналасты.

2 бөлікке бөлінген 1-Сыбан-Керей бөлісі жаз кезінде Шар-Құрбан және Қызылке әзендеріндегі Оба форпостысы тұсын жайлайды, ал қыстығұні Ертіс өзені бойындағы жайылмалар мен аралдарды қыстайды.

2-Ақымбет-Керей (Ақымбет руы М. М.) 2 бөлікке бөлінген. Жаз кезінде шептен жұз шақырымдай алыстал, Шарқұрбан өзені бойымен Тарбағатай тауына және Қызыл шелек көліне кетеді; ал қыстығұні Ертіс өзені бойында жайылмалар мен аралдарда, көбінесе Шульба форпостысы тұсында көшіп жүреді.

Семей бекінісінен Ертіс бойымен төмен қарай:

1-Шоқбатар-Керей (Шоқбатар руы М. М.); қонысы Ертіс өзені бойында эр жерде, бірақ көбінесе Талицк форпостысынан Семей бекінісінен дейін және бекіністің тура тұсындағы Семейтау.

7-Сыбан-Керей болысының алые болігі, қонысы Пяторыжск станицасы маңында.

8-Керей болысының Құмары (Құлсары руы болар? М. М.) деп аталатын жеке бөлігі басқа болыстармен араласып, Ертіс өзенінің бойында Железинка бекінісінен дейін көшіп жүреді.

Железинка бекінісінен Омбы бекінісінен дейін және соңғысынан Тобыл шебіне дейін керейлер арғындармен (Атығай руы) және қышпақтармен араласып бірге жүреді.

УАҚ

Пенза гарнizonдың жаяу өскер полкінің майоры К. Миллердің Жоңғарияға сапардың нәтижелері туралы жазбасында (1742 жылғы 28-қыркүйек) оның өзі жоңғарлармен көршілес көшіп жүретін Уақ-Керей руына барғаны хабарланады. Құжаттарда және кейір зерттеушілердің еңбектерінде уақтар мен керейлерді бір ру етіп корсету жиі кездесетін құбылыс. Бұл тайпалардың тарихи тағдырлары тығыз ұштасып жатыр және бұл тайпалардың рулық түп-тамыры өртақ екеін аңыздарда да айтылады. Осы екі тайна қауымдары көбінесе бірге кошіп жүрген және оз жайылымдарын, мұліктік мүдделерін қорғағанда. әулеттердің дауларында т. т. бір жақ болып қимылдаған. Сонан соң, 1742 жылы Ресей бодандығына ант берген құжатта Уақ-Керей руының атынан жалғыз Ақбота батыр қол қоюы да көи сырды аңғартса керек.

Осьморыжск фәрпестісінде жақын Ертіс шебінде «Баба-Керей деи аталатын Уақ болысының бір болігі» кошіп жүрген.

Сібір өскерлерінің командирі генерал-поручик И. Шприигердің Уақ болысы қазақтарының орыс бодандығып қабылдауы туралы рапортына (1770 жылғы сәуір) сәйкес бұл рудың орналасқан жерін, атап айтқанда Ертіс шебі бойында Озерный станицасынан Ақтасқа дейінгі Семей бекінісіне жақын орналасқанын анықтауға болады. И. Шгірингер жаңадан бодандыққа кірушілердің санын көрсетпейді, бірақ оның айтуынша, олар 5000-ға дейін жауынгер шығара алады.

Уақтардың Ертіс шебі бойында орналасуы капитан Андреевтің «...Суреттемесінде» негұрлым егжей-тегжейлі хабарланады. Өскемеп бекінісінен Семей бекінісіне дейінгі кең даланың бір жеріндеған Уақ болысы орналасқан:

З-Уақ болысы Қойбағаш (қойбағыс М. М.), Жаныбай, Шоқа, Ергенек (ергенекті-уақ М. М.), Шоға (шага М. М.), Сіргелі, Бидалы, Бықаптқан, Құлді, Майшабар ұрпақтарына бөлінеді. Қонысы Талицк форпостысынан Долонс форпостысынан дейін Ертіс өзеніндегі төмеігі сағасында және жаз кезінде Ертіске жақын жерде көшіп жүреді, ешқашан далаға ендең кіріп кетпейді.

Ертіс бойымен Семей бекінісінен төмен қарай Грачевск станицасы маңында Ертіс өзеніндегі аралдарында Уақ болысының Шоқа атасы көшіп жүреді.

Покровск бекінісінің дала жағындағы өңірде Атығай (Арғын), Уақ-Керей және Қыпшақ «аралас болысы» көшін жүрген.

Уақтар тек керейлермен ғана емес, басқа жүздің руларымен де, мысалы, Кіші жүздің Жетіру руымен де бірге көшіп жүрген. Мысалы, үш атасында 8000-дай шаңырақ болған жетіру-уақ-керейлер жаздығұні Есіл өзені бойындағы және Жайылма көлі маңындағы жайылымды жанлағанда, қыста Ертіс маңында қыстаған.

Әр түрлі жүзге жататын рулардың бұлайша бірге мекендеуін шаруашылықты журғізу синатының өзімен - кошпендейлікпен түсіндіруге болады, бұл өрайда жазғы жайылымда әр түрлі жүздің рулары төгисатын болған да, уақыт оте келе, экономикалық (жайылымның жетіспеуі), туыстық (негізгі бұқарадан наразылық білдіру ретінде кошіп кету) және басқа себептерге байланысты әр түрлі ру топтарынан кошпенді қауым құрылған. Мұндай көшіп кетін орын ауыстыру сирек ұшыраспағаи, сопымен қатар Орта жүз жерінен басқа жүздің рулары да кездестіруге болады. Кейде керісінше де болып отырған. Мәселен, сегіз атадаи тұратын уақтар (2500 шаңырақтай) Ойыл өзені бойында, яғни Кіші жүздің жерінде қыстаған да, жаздығұні Кіші жүздегі Байұлы тайпасының Жапиас руы жайылымына кошіп баратын болған.

ҚОҢЫРАТ

XVIII ғасырдағы ресми құжаттарда қоңырат тай пасы туралы аз айтылады, олар Ресейге 1731 жылы ант бергендер арасында да, 1742 жылы ант бергендер арасында да жоқ. Барақ сұлтанның Орынбор губернаторы И. Неплюелке хатында (1749 жылғы қыркүйек) ғаia былай дөлінгей: «...Қыргыз-қайсақтардың Қоңырат руы (яғыи он мың а дам) ұлы мәртебелі император ағзамның бодандығын қабылдап, мені, Барақты өздерінің ханы әрі билеушісі етіп ал/ғы».

Барақ сұлтанға қарастылардың саны ең көбі наймандар еді, Ресеіі бодандығын алған кезде олар 40 000 шаңырақ болған (1742 жылғы қараша). Ал кейбір деректемелерде қоңыраттардың («қоңырат халқы», «қоңырат руы») Түркістан маңында «Барақ... ұлыстарына жақын» жерде кошіп жүргені көрсетілген.

Қоңыраттар мен наймандардың бірге көшіп жүретінің Г. Вөлконский де былай деп хабарлайды: Он екі атадан тұратыны Найман-Қоңырат руында 15000-дай шаңырақ бар.

...Қоңыстары жаздығуні Шажағай, Көксу, Қаратал озепдері маңында, Ақтуар тауы маңында болады да, қысқа қарай Түркістан мен Ташкент жағына кетеді.

Бұлар, тегінде, қоңыраттар мен наймандардың Барақ сұлтанға қарасты бөлігі болса керек. Жоғарыда келтірілген архив материалдарында Құлақ би, Талқан батыр, Жаңабай би және Айшуақ Есімов сияқты билеушілер көрсетіледі. Сірә, бұл адамдар жекелеген руларды (саны 12 болған аталарды) басқарып, олардың бәрі Әбілқайыр ханды өлтірген Бараққа тіпті хан әулетінің кек алуынан да қорқа қоймағап күшті феодал Барақ сұлтанға бағыиышты болса керек.

Орта жұз бei Ұлы жұз қазақтарының рулық-тайпалық құрамып суреттеуінде А. И. Тевкелев қоңыраттар туралы былай деп жазғаи: Сөл Ұлы ордаға оте күшті рулардың бірі Қоңырат руы, бұл ру Орта ордаға жатады, ойткені өл қаншама жылдардан бері Орта ордадан бөлініп қалып, Ұлы ордамен бірге көшіп жүреді, сол Қоңырат руы он екі руга болінеді, атап айтқаңда, олар: Байлар-жаидар қоңырат, Оразгелді қоңырат, Құлшығаш қоңырат, Божбаи қоңырат, Тоқболат қоңырат, Жаманбай қоңырат, Қаракосе қоңырат, Жетімдер қоңырат, Құйысқансыз қоңырат.

Бұл рулар Қоңыраттың Көтенші және Коктіңұлы деген екі тармағына жатады (қараңыз: 8-кесте). Орысша нұсқасында рулардың аты бүрмаланған, ал біреуінде (антордың алғашқы атағанында) екі ру біріктіріліп жіберілген. Біріппі тармағына мына рулар жатады: Божбан, Жаманбай, Жетімдер, Құйысқансыз; екінші тармағы Коктіңұлына жататындар: Байлар, Жандар (Тевкелев бұл екеуін бір руға біріктіріп жіберген), Оразгелді, Құлшығаш, Тоқболат, Қаракосе. Автор Ақжай және Санғыл деген екі руды айтпайды (қараңыз: 8-кесте).

Ал қоңыраттардың Орта жұз жеріпен неге кетіп қалғаны келесі тарауда айтылады.

Г. Волконскийдің есептеуінше, Орта жұздің 100 атасында 159 400-дей шаңырақ бөлған. Н. Е. Бекмаханова да нақ осы деректерді келтіреді.

Алайда, көшпелі отбасылардың Г. Волконский келтірген саны туралы мәліметтерді біздің жинақтап шығаруымыз өзгеше нәтиже береді. 106 атада (рулар мен олардың аталарында) 168 000 шаңырақ болған, оның ішінде аргындардың 29 атасында 70000, наймандардың 23 атасында 54 000, қыпшақтардың 25 атасында 13 500, керейлердің 6 атасында 5000, уақтардың 8 атасында 2500, бірге көшіп жүретін наймандар мен қоңыраттардың 12 атасында 15 000, жетіру-уақ-керейлердің 3 атасында 8000 шаңырақ бар.

Бірақ бұл мәліметтерді де нақты деуге болмайды. Орта жұздің Г. Волконский келтірген сан құрамын И. Г. Андреевтің есептеулері толықтырады. Мысалы, Іле мен Ертіс, Бекен мен Шығанақ өзендерінің арасында, Нарынның сағасында, Тарбағатай жоталары маңында,

Аблакет озенінің бойында және Өскемен бекінісі төңірегінде Орта жүз қазақтарының негізінен найман және керей тайпаларына жататын 4250 шаңырағы көшіп жүрген. Ертіс аңғарында кошіп жүргеп қожалықтар саны белгісіз, ол Орта жүз халқының санып едәуір кобейткei болар еді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында орыс әкімттілігі қазақ жүздері арасында межелеу жұмыстарыи жүргізе бастады, мұның өзі Ресей бодаидығына жаңадап енгепдерге салық салу және оларды империяның мұдделерін көздей отырып басқару үшін қажет болған еді.

Полковник әрі атаман Телятникомтың Ташкентке жорығы туралы жазбаларында (1796) Орта жүздің шығыс шеті Ертіс бойымен откепі, ал онтүстігі Балқаш колі, Шу озені, Түркістан қаласына дейінгі Сырдария аңғары болғаіты көрсетілген.

Онтүстік шекарасы Орта жүз иеліктерін Ұлы жүзден болін жатты. Капитан Андреев Орта жүздің онтүстік шекарасын одан да әрі Аral теңізіне қарай жеткізеді. Батысында Орта жүз бен Кіші жүздің қоныстарын бөліп жатқатт шекара Ырғыз озенінен Наурызым колі мен Телікол арқылы Тобыл озепіне құятын Алабұға өзеніне дейін созылады. Орта жүз қазақтарының солтүстік шекарасы Сібір казак әскерлерінің жерімен шектесіп жатты және Звериноголовск бекінісінен шығысқа қарай Омбы бекінісіне дейін Горькая шебінің бойымен откеи. Шығыс шеті Омбы бекінісінен Ертістің жоғары ағытсымен Зайсан көліп дейін жеткен.

Қазақтар Ертістің екі жағында, Зайсан ойпатында көшіп жүрген. Алайда, он жағалауындағы қазақтар кезінде Жөңғар хандығын талқандаған Қытайдың бодандары деп есептелген. Өз жайылымдарына қайтып оралған қазақ қауымдары қытай императорына тоуелді болған. Дегенмен, бұл тәуелділік болмашығана еді: қауымдар салық төлеген де, қалған жағынап (шаруашылық жүргізуде, өлеуметтік құрылышта, дауларды шешу ісінде және т. б.) олар дербес болған. Тұыстарының өздеріне, Ертістің оң жағалауына көшіп баратыны сияқты, өлар да сол жағалауга емін-еркін көшіп келетін, ал мұның өзі салық жинауда белгілі бір қиындықтар туғызған.

XIX ЖӘНЕ XX ФАСЫР БАСЫНДАҒЫ ОРТА ЖУЗ РУ- ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ОРНАЛАСУЫ

XIX ғасырдың басына қарай Орта жүз тайпаларының басым копшілігі Ресей бодандығын қабылдады. Бірақ ресми құжаттарда Қырғыз даласы деп аталатын ұлан-байтақ жерде көптеген рулардың қоныстары бытырап жатқан еді.

«Солтүстігінеп оцтүстігіне қарай, деп жазды И. Завалишин, ең қысқа жол 1100 шақырым, ал шығысынан батысына қарай 2500 шақырым деп есептеледі. Қырғыз даласының кеңдігі 40 000 шаршы географиялық миль, яғни Сібірдің үштен бірі және Ресейдің онтүстік далалық оңірінен екі еседен астам ұлкен деп саналады».

Орта жүздің осы ұлан-байтақ жерін тиімді басқару жүйесін енгізіп, өған алым төлейтін халықтың белгілі бір бөлігін бағындыру керек болды. Бұл самодержавие қазынасын едәуір молықтыра түсетін салық саясатын жузеге асыру үшін қажет еді. Даға табан ілдіре беруге қазақтармен ғана емес, осы жерлерді басып өтетін ежелгі керуен жолдары арқылы Азия елдерінің басқа халықтарымен де сауда-саттық жасау себепші болды. Қытаймен мемлекеттік шекара белгіленуінің де маңызы аз болған жоқ. Ресей шығыс елдерінің «қақпасы» Қазақ даласын қосып алу арқылы енген еді.

XIX ғасырдың бас кезіндегі картада Зайсан колінің тоңірегіндегі жер мен Нарын өзенінің Ертіске құятыны сағасына дейінгі кең алқап Ресей империясының құрамына енгізілмегенді. Онда көшіп жүргеп қазақтар Қытай императорына бағынышты деп есептеліп, соған алым төлеген.

Бұл шекара ешқандай шартпен ресми заңдастырылмаған. Ал онда мекендейсн қазақ рулары жонғарлардың орнына келген қытай өскерлерінің болуы себепті Пекин сарайына бағынған.

Сонымен қатар, қазақтардың екі жаққа Қытай мен Ресейге бірдей бағынуы да жиі кездескен. Өйткені көптеген рулар маусымдық жайылымдарға, Тарбағатай тауларынан Зайсан ойпатына, сосын одап кері қарай көшіп жүрді. Осы тұста Абылай ханның «екі жақты бодандығын» еске алсақ та болады.

1806 жылғы наурыз айында Сібір инспекциясының инфanterия жөніндегі инспектёры генерал-майор Лавров ұлы мәртебелі император ағзамға былай деп жазды: «...мен Өскемен, Омбы бекіністері арасында мәңгі кошіп журу үшін Ресей шекарасының ішкі жағына мал-мұлкімен бірге... 1783 адам қабылдадым...».

Ұлы мәртебелі патша ағзамға жазған басқа бір хатында (1806 жылғы 4-шілдеде) генерал-майор Лавров қыс кезінде Қытай шекарасының ішкі жағында «қыстап», «Санкт-Петербургке өз денутаттарын жіберуді» өтініп жүрген Байжігіт және Тума-тоқпақ (Найман тайпасы Қаракерей руының Байжігіт, Тума аталары (қараңыз: 3-кесте) болыстары туралы хабарлайды.

Кінәз А. А. Черторыскийге жазған хатында генералмайор Лавров Ресейдің Орта ордағы мақсат-мұддесін былай деп ашып көрсетеді: «...қырғыздардың бүкіл Орта ордасында біздің билігіміз қытай билігінен үстем болуы үшін, бірақ оған Уәли ханның билігі толық жүрмей, ол күшті болыстар (рулар М. М.) сұлтандары арасында бөлініп отырғандықтан, сол күшті адамдарға өз билігімізді бөлшектеп нығайтуымыз..., Орта орданың Қытай шекарасында немесе соған жақын көшіп жүргең сұлтандарын тартуымыз керек». Күштілер қатарында Қамбар және Сүйік сұлтандар аталады.

Төменде көлтіріліп отырған кестеде Ресей жағына көшкен адамдар саны көрсетілген.

Егер 17981808 жылдар аралығындағы кезеңде қазақтардың Ресей бодандығына қарауы жайында айтылар болса, бұлар Найман тайпасының Қаракерей руына жататын Байжігіт және Тума аталарына қарасты Зайсан қазақтары еді. Ал 18081810 жылдарда өткен

қазақтардың қай рудан екені белгісіз. Оның үстіне бұл кезеңде Гөрькай шебін (Пресногор және Петропавл дистанцияларын) бойлай жылжып жүрген қазақтар айтылады.

Сонымен, XIX ғасырдың басында көшіп келу мен көшіп кету сирек құбылыс болмаған. Мұиын өзі салық алғынуга тиісті бодаңдар санының беймәлім болуына әкеп соқты және рулар арасында да, қазақтар мен шеп бойындағы орыс халқы арасында да екінің бірінде жер (жайылым үшін) дауын туғызып отырды. Сондықтан да Қазақ даласы тұрғындарын орналастыруда көптеген мәселелерді шешу керек болды.

1. Дала тұрғындарын жерге орналастыру жөніндегі әкімшілік реформалар

Қазақ рулары мен тайпаларының орналасуын толық көрсету үшін Қазақ даласының бөлінүі мен оның тұрғындарын жерге орналастыру жайында айтып өту қажет. Өйткені адамдар мен олардың мекендейтін ортасы әрқашан да ажырағысыз, тұтас нәрсе болып табылады.

Бұрын Қазақ даласында болып көрмеген аумақтық бөліністі енгізген кезде орыс әкімшілігі ең алдымен белгілі бір рудың, тайпаның байырғы мекенін сақтауға, бір жерден екінші жерге көшудің ғасырлар бойы қалыптасқан жолдарыпа, кошпейді қауымдардың жерді пайдалануындағы әдет-ғұрып, дәстүрлеріне сүйенди.

Сондықтан аумақтық олшемдерді (мысалы, округтерді) ұйымдастырған кезде орыс әкімшілігі рулық-тайпалық принципті ұстанды. Осыған сәйкес тұрлі кеңселердің ресми құжаттарында рулар мекендейтін жерлер (қыстаулар меп жайлайулар), әрбір болыста көшіп жүретін шаңырақ иелері мен ауылдардың саны мейлінше толық көрсетілгей. Рулар мен тайпалардың орналасуын көрсеткенде бұл мәліметтер бағалы деректеме болып табылады.

Бұл мәліметтердің қазақтардың рулық-тайпалық құрылымындағы біркелкі жіктерді анықтауда да маңызы зор. Егер XVIII ғасырда көшпендердің белгілі бір қауымы тайпаның немесе рудың атымен аталса (мысалы, Найман ұлысы, Қаракесек ұлысы), XIX ғасырда халық санының өсуіне байланысты қауымдар бөлшектеніп, жаңа патронимиялар құрылған. Осы себепті жаңа патрилиндждер, ал кейбір реттерде матрилинидждер де пайда болып, туыстық есебі енді жаңа буыннан бастап жүргізіледі, жаңадан біркелкі деңгейлер пайда болып, жаңа қауымдар мен болыстар соларға сәйкес аталған. Негұрлым кейінгі уақытта (XIX ғасырдың екінші жартысында) рулық негіздердің әлсіреуіне байланысты болыстардың атауларынан географиялық белгілерді, яғни мекендереген жер атымен аталғанын көреміз (мысалы, Шерубай-Нұраболысы солаттас өзендердің атауларынан шыққан).

Бірақ далалы аймақтағы бұл реттеу жұмыстары ұзак уақытқа бір ғасырға созылды. Орта жүздегі хан билігі XIX ғасырдың басына қарай тарихи жағынан ескіріп, қазақ қоғамының дамуына кедергі жасай бастады.

Оны жоюға мынадай қолайлы жағдаі туды: 1782 жылы 25-ақпанда хан етіп бекітілген Уәли сұлтан 1819 жылы қайтыс болды, ал Ресей монархы өзінің Абылай хан өлгеннен кейінгі (1781) әрекеті сияқты жаңа ханды таққа отырғызуға асыға қоймады. Ол бір империяға бір монарх жетеді деген ережені ұстанды. Өйткені: Қырғызқайсақ даласы кең-байтақ Ресей империясының бір бөлігіне айналды, ендеше дала халқын өз мүддемізге сай басқарудың аймақтық принциптерін шешүіміз керек деп санады.

1822 жылғы 22-маусымда Сібір губернияларын басқару енгізілді, соның күшімен Сібір: Батыс және Шығыс бөліктерге бөлінді. Біріншіне Тобыл, Томск губерниялары мен Омбы облысы енді. Генерал-губернатор мен оның жанындағы Кеңестен құралған Батыс Сібір бас басқармасы Тобыл қаласында болды. Орта жүз қазақтары Омбы облысының құрамына енді де, сол кезден бастап басқа қазақтардағы айыру үшін оларды сібір қырғыздары (қазақтары М. М.) деп атады. Омбы облысы ерекше ережелер бойынша орналастырылған ішкі (Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен) және сыртқы округтерге бөлінді. Сонымен, ішкі округтер

негізінен Ертістің өң жағалауында жәпе Горькая шебіиң солтүстігінде жатқаи жерді, ал сыртқы («линия сыртындағы») округтер Ертістің батысына және Горькая шебінеп оңтүстікке қарай, яғии қазақ даласының ігакергі жағында жатқаи жерлерді қамтыды.

1822 жылғы 22-шілдеде «Сібір қыргыздары туралы жарғы» деген атнен арнайы ережелер қабылданды.

Бұл жарғыға сәйкес, сібір қыргыздарының елі шеи (линия) бойында құрылған округтерге тәуелсіз Омбы облысының округтері болады. Округтер болыстарға (әрбір бөліста 1012 ауыл), болыстар ауылдарға (эр ауылда 5070 шаңырақ) бөлінеді. Бұл округтер бір ру пемесе ағайын деп саналатын және әрқашан бірге болып дағыланған болыстардан құралады. Округтердің өз қоныстары болады, оған сәйкес өздерінің округтік сұлтандарының рұқсатынсыз басқалардың көшіп жүретін жерлеріне өз бетіше қоныстанбайды (қоныстанбауғатиіс М. М.).

Ауылдарды шаңырақ иелері 3 жыл мерзімге сайлайтын старшындар; болыстарды сұлтандар билейді, олардың билігі мұраға қалады. Әрбір округте болыс сұлтандары өз араларынан 3 жыл мерзімге сайлайтын аға сұлтаниның басқаруымен Округтік приказ құрылды. Аға сұлтан жанында Округтік дуан болды, ол облыс бастығы тағайындастырын екі орыс шенеунігінен және билер мен старшындар 2 жылға сайлайтын сыйлы екі қазақтан тұрды.

Сөйтіп, ішкі және сыртқы округтердің құрылуы хан билігінің жойылуына әкеп соқты. Бұл жаңадан енгізілген ережелердегі басты нәрсе билікті қазақ қоғамының феодал-бай топтарының қолында сақтай отырып, рулық белгі бойынша ауылдардың, болыстар мен округтердің үйымдастырылуы болды.

Барлық шектеулеріне қарамастан, «Сібір қыргыздары туралы жарғы» қазақ қоғамының дамуында иғі рөл атқарды. Округтердің үйымдастырылуы жекелеген руладың, қожалықтардың жерін анықтап берді. Қаншама жетілмеген болса да, ру басқарушылары мен сұлтандардың сайланып қойылуы дегенмен де бірсыныра жариялық орнатты. Және ерекше маңызды бір нәрсе егіншілікке өткен қожалықтарға «Жарғы» бойынша кейір артықшылықтар берілді: оларға мұраға қалдырылатын қозғалмайтын меншік құқығымен жер боліпді, олар ауыл шаруашылық құралдарымен жабдықталды, олардың жинаған онімдері салық салудан босатылды т. б. Бұл көшпені шаруашылықтарды әкімшілік жағынан жайғастырудың алғашқы тәжірибесі еді.

«Жарғыны» жүзеге асыру үшін 1824 жылдың көктемінде дала ішіне, жайлауға әлі кошіп үлгірмеген қазақ руладының қоныстарына орыс әкімшілігінің шенеуніктері жіберіліп, олар орыс және қазақ тілдерінде жазылғап осы жарғыны халыққа жариялады. Сонымен бірге халық арасына «Сібір қыргыздарына» деген прокламациялар таратылды, онда тұрғындар даларапы жайғастырудың жаңа орежелерді қабылдауға шақырылды.

1824 жылы екі округ Қарқаралы, Кокшетау округтері ашылды.

Қарқара (Қарқаралы М. М.) округі Семияр форпостына корші орналасты. Оны басқаруптының приказы сол фортистыдан 280 шақырым жерде, Қарқаралы алқабының оңтүстік-шығысында. Алғашқы аптылған жылы бұл округ 17 болыстан құралды, оларда 20 мындаш шаңырақ немесе 60 мың ер адам болды. Кейін оларға тағы да торт болыс қосылды.

Көкшетау округі Петропавл тұсында жатыр. Оны басқарушының приказы одан 240 шақырым жерде Үлкен Шағыл өзенінің бойында ориаласты. Бұл округ 17 болыстан тұрады, оларда 15 мындаш шаңырақ немесе 35 мындаш ер адам бар.

Осы округтер ашылғаппан кейін 1824-1825 жылдар ішінде Батыс Сібір бас басқармасына Орта жүздің сұлтандарынан, билері мен старшындарынан округтер ашуды сұраған өтініштер тұсті. Обаған өзені бойында және Теніз колі ауданында көшіп жүретін 32 арғын болыстарының, Өскеменнен 200 шақырым жерде мекендейтін бура-найман болыстарының және солармен аралас қоныстапған Сыбан-Керей болыстарының рубасылары осындай

өтініштер жасады.

Алайда «Қарқаралы мен Көкшетау округтері бойынша табысқа қол жеткізуге уақыт болуы үшін» орыс үкіметі жаңа округтер ашуға асыға қоймады.

Бұл аталған округтердің үйымдастырылуы көп үзамай-ақ расында игі нәтижелерге жеткізді, соңдықтан орыс үкіметі жаңа округтер құра бастады: 1831 жылғы 17-маусымда Аягоз, 1832 жылғы 22-тамызда Ақмола, 1833 жылғы 22-тамызда Ұшбұлақ және Баянауыл, 1834 жылғы 30-тамызда Аманқарағай округтері ашылды.

Кейіннен Ұшбұлақ округі таратылғанымен, іс жүзінде ол одан әрі өмір сүре келіп, XIX ғасырдың 60-жылдарында ғана Баянауыл округіне қосылды.

Әрбір сыртқы округке салық төлеуде бес жылға жеңілдік берілді. Қарқаралы және Көкшетау округтерінен салық іс жүзінде 1832 жылы, яғни ол құрылған күннен 8 жыл өткен соң ғана алғана бастады. Салық мөлшері мынадай болды: 200 жылқыдан 1 бас, ірі қараның немесе қойдың 150 басынан 1 бас. Заттай салымдар ақшалай есеп айырысумен алмастырылды: бір жылқы 35 сом, бір өгіз 20 сом, бір қой 2 сом деп есептелді.

1832 жыл мен 1836 жыл аралығындағы кезеңде ақшамен есептегендегі Қарқаралы округінен 369 852 сом, Көкшетау округінен 136 590 сом жиналды. Сонымен, бір округтен едәуір коп ақшалай салық жиналды, ал барлық өкругтен жиналған салық сомасы самодержавие қазынасына сүбелі үлес болып қосылды.

Шеп (линия) аумағын бойлай, яғни өзепдерді жағалай отырып, 10 шақырымдық оңір құрылуы да ішкі және сыртқы округтердің еигізілуімен тығыз байланысты, онда форпостылар, бекіністер, казак қоныстары құрылды.

Сонау 1765 жылдың өзінде-ақ генерал-поручик Шпрингер бекініс басшыларына қазақ көштерін шепке 510 шақырымиан жақын жібермеуді ұсынған болатын. Бұл 10 шақырым өңірдің шекарасы шамамен 1839 жылы белгіленді, ол кезде Батыс Сібірдің генерал-губернаторы кінәз Горчаковтың өкімімен топограф Кокоулин Ертістің, т. б. өзендердің бойын суретке түсірген еді.

10 шақырым өңірдің құрылуы коп көлемде құнарлы жерді қазақ қауымдарының пайдалануынан айырды.

1838 жылғы бсөуірде «Сібір қырғыздарып жеке басқару туралы ереже» бекітілді. Ол бойынша Омбы облысы таратылды да, Сібір қазақтарын басқару үшін орталығы Омбы қаласында болған Шекаралық басқарма құрылды. 1838 жылғы 25-қарашада Ұлы мәртебелінің жарлығымен Батыс Сібір бас басқармасы Тобыл қаласында кошірілді.

Орта жүзben Кіші жүз қазақтарының қоныстары ежелден Обаган (Алабұға), Тобыл, Ой өзендерінің бойында, Торғайдың бас жағында шектесіп жатқан. Олардың Орынбор шекаралық комиссиясы (Кіші жүз) мен Омбы облысына, ал кейіннен Сібір қазақтарының Шекаралық басқармасына (Орта жүз) бөлінуіне байланысты қоныстары жасанды жолмен бөлінді, сөйтіп Орта жүз қазақтарының бір болігі бұрынғысынша Орынбор шекаралық комиссиясының қарамағына өткен жайылымдарында көшіп жүрді. Іс жүзінде көптеген рулық-тайпалық топтар Сібір ведомствоның қарамағында болды.

Орыс әкімшілігінің осы екі басқармасының арасындағы даулар (ведомстволар арасында шекара белгілеу, т. б.) көптеген жылға созылды. Бұл даулар негізінен бір жайылымға түрлі руладың дәмеленуі мен феодалдардың басқа жүз руларын өздеріне бағындыра келіп, сол арқылы өзі жинап алатын салық үлесін қамтамасыз етуден туындалған отырды.

Орынбор ведомствоның түрлі дистанциялары арасында Арғын, Қыпшақ, Керей, Уақ тайпаларының көптеген қауымдары көшіп жүрді.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде аралық сыйықты анықтау жөнінде бірнеше комиссия жұмыс істеп, 1838 жылғы 7-маусымда Министрлер Комитетінің «Сібір жәно Орынбор ведомстволарының қырғыз-қайсақтарын болу туралы» Ұлы Мәртебелі бекіткен ережешықты.

Осы ережеге сәйкес, шекара солтүстіктен оңтүстікке қарай Қызыл бағана дейтін жердей (Алабұға, Сібір бекіністері аралығында) Алабұға (Обағай) өзейіиң бойымен, коптеген көлдер мен озендерді (Ұлыкол, Қасықкөл т. б.) басып, Торғай, Есіл өзейдері су айрығының бойымен Сібір ведомствосының құрамына кірген Ұлытауга дейін тартылды. Ұлытаудан шекара (кейін нақтылануға тиіс жерлермен) Телікөлге қарай жүргізілді.

Тағы сол ереже бойынша Орынбор ведомствосына Аманқарағай округінің болыстары өтті. Екі ведомствоның да әкімшілігіне жер межеленген соң «кошпенди тайпалардың бір жақтан екінші жаққа отуінің қандайына болса да кедергі жасауға» бүйрек берілді.

Бірақ осы меже жүргізілгеннен кейін де бұл ведомстволардың рулары арасында жайылымдарға қатысты даудамай, қақтығыс бөлшіп тұрды. Окіпішке қарай, мұндай оқиғалар кейде қайғылы оқиғалармен тынып отырды. Дау әр түрлі жүз руларының арасындаған емес, сонымен қатар бір рудың топтары, бір жүздегі тайпаластар арасында да туындалп отырды. Мысалы, 1846 жылғы 15-мамырда Орынбор шекаралық комиссиясы Сібір қазақтары шекара бастығына мына оқиғаны хабарлаға: Ақмола округіндегі Төрткөл болысының 500 қазағы Торғай озені бойында көшіп жүретіп, «егіншілікпен айналысатыи...» қыпшақ руыттан шыққан Орынбор қазақтарына шабуыл жасаган, бірнеше адамды өлтіріп, жарагаған, көп мөлшерде мал айдал әкеткен, әр түрлі мүлік, соның ішінде 307 кетпен алыш кеткен, сөйтіп 150 шығырға (механизммен суарылатын жер көлемі; бір шығырдан жиналған астық мөлшері 500 қойдың бағасына сәйкес келеді) жуық жерге егілген егісті таптап кеткен. Егер келтірілген залалды ақшага шағатын болсақ (1 қой 2 сом тұрады), ол 150 000 сом болады.

Шекараның осындай иақты белгіленбеуі салдарынан жайылымға таласу Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары арасында да жиі орын алыш тұрған.

1848 жылы Ұлы жүздің сұлтаны Сүйік Абылайханов Батыс Сібірдің генерал-губернаторына хат жолдап, онда Найман тайпасының кейбір рулары ежелден Ұлы жүз қазақтарына тиесілі Лепсі, Басқан, Қаратал, Көксу т. б. өзендер бойындағы жайылымдар мен егістік жерлерді басып алды деп жазған.

Батыс Сібір генерал-губернаторының оқімімен сібір қазақтарының шекаралық бастығы генерал-майор Вишневский мен кеңесші Коченов Ұлы орданың приставы барон Врапгельмеи бірге Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтарының озара дауларыл бір жыл боны амықтады. Жүргізілген жұмыс нәтижесінде «атаған жерлер иаймандардің екейдігі Аяғоз және Кокиекті приказдарында бар жазбаша құжаттармен дәлеңдеиетіні» анықталды. Эңгіме осы приказдар округтер үшімдастырылған кезде берген және Лепсі, Басқан, Қаратал, Коксу озендері бойындағы жерді паймандарға еншілеген құжаттар жайында болыш отыр.

Ұлы жүз қазақтарының Наймаи болыстары жерінен одан әрі дәмеленуін тоқтату үшін патша жарлығымен бұл жерлер наймандарға бекітіліп берілді.

Вишневский мен Врангель комиссиясының жұмысы нәтижесінде Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының қоныстарын мейлінше дәл көрсетін, олардың Қаратал озейі бойымен шекарасын белгілеуге мүмкіндік туды. Бірақ бұл жүздердің қоныстары арасындағы шекарағап болатын. Ал ресми әкімшілік шекара тек 1867 жылы, құрамына Семей облысының бір бөлігі кірген Түркістан генерал-губернаторлығы құрылған кезде белгіленді.

Жүздер арасында жер бөлінуімен бірге сібір қазақтарын ішкі жайғастыру жұмыстары да жүргізіліп жатты. 1844 жылы Көкпекті ішкі округі құрылды. Оның 12 болысына Аяғоз округінің төрт болысы қоса берілді.

Ішкі жеті округте барлығы 341 447 адам болды. 1835 жылмен салыстырғанда (2-кестені қараңыз) округтер тұрғындары санының кемуін таратылған Аманқарағай округінің бір бөлігі мен Ақмола округінің бірнеше болысының Орынбор ведомствосына берілуімен түсіндіруге болады. Қауымдардың біразы ішкі жаққа, яғни қытай әскерлерінің ығыстырылып шығарылуына байланысты Ертістің оң жағалауына көшіп кеткен.

Кенесары Қасымов басшылық еткен көтеріліс те аз рөл атқарған жоқ. Ол озінің ең

жақын серіктерімен бірге 1837 жылы коктемде Ақмола округінің қоныстарына келген еді. Арғын, Қыпшақ рулады мен басқа да руладың көшілігі көтерілістің негізгі күштеріне айналды. 1837 жылдың аяғы мен 1838 жылдың басында Қарқаралы округінің барлық болыстары дерлік Кенесары Қасымовтың көтерілісіне қосылды. Амаиқарагай округінің 2000 қазағы, Баянауыл округінің көптегеи рулады мен т. б. Кенесары қозғалысына қосылды. Эрине, мұның бәрі қазақ руладының көшіп-қонуына ықпал жасамай қойған жоқ. Кенесары Қасымовтың жеңіліске ұшырауы көтеріліске қатысушылардың бұрынғы мекен еткен жерлеріне қайтын баруына әкеп соқты. Бұл орайда кейбір жағдайларда қайтып келушілер мен жаңадан қоныстанушылар арасында қақтығыстар болды. Жер дауы өрши түскен кезде көн мәселені билер сөті шешіп отырды. Олардың үкіміне келіспеген жағдайларда істі орыс әкімшілігі қарауға тұра келді. Бұл арада далағағы әкімшілік өзгеріс-тер де жалғастырыла берді, патша өкіметі дала тұрғындарын тыныштандыруға, көшпенди қауымдар арасында меже епгізуге үмтүлды.

1854 жылғы 19-мамырда «Семей облысын басқару жоніндегі ереже» бекітілді.

Бұл облыс құрамына: Семей ішкі округі, Көкпекті және Аягөз ішкі округтері, Қапал әскери округі енді.

Бұрынғы Сібір ведомствоның ішкі округтерінен (Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Қарқаралы, кейін 1859 жылы таратылып, Атбасар округі болып қайта құрылған Құсмұры), екінші болытс Сібір қазақтары болысы құрылды, бұл ретте шекаралық бастық-әскери губернатор деп аталды, ал Шекаралық басқарма Сібір қазақтарының облыстық басқармасы етілді. Әскери губернатор округтерге Округтік приказдар арқылы басшылық етті.

Семей облысы мен Сібір қазақтары облысы бұрыпғыдай (1822 жылдан) генерал-губернатор басқаратын Батыс Сібір бас басқармасына бағынды.

Бұл заң бойынша ішкі округтердің жері мемлекеттік меншікке айналып, көшпенди шаруашылықтар өл ушін мемлекеттік салық қана төлеп отырды, ал Сібір әскери үшін алым алынбайтын болды.

Егіншілікпен айналыспақшы болған әрбір қазаққа жап басына 15 десятина даи, ал сұлтандар мен болыс басқарушыларына екі есе көп егістік жер бөліпді. Бұл үлесті жерлер кейіп олардың меншігіне көшетін болды. Жайылым-дарды өз бетімен басып алудың қандайына бөлседа тыйым салынды.

Сонымен, XIX ғасырдың ортасына қарай Қазақ даласын аумақтық жайғастырудың бірінші кезеңі аяқталды. Ал аумақ ұлан-байтақ болатын: ол солтүстігінде Сібір казак шебінің он қанаты деп аталған Горькая шебімен; шығысында Ертіс бойымен казак птебінің сол қанатымен, сонаң соң қытай бекеттік шебінің 800 шақырымын бойлап, Алатау жотасымен және Шарын өзенімен; оңтүстігінде дала дан Күнгей Алатау жетасы, Шу өзепіне құятын Дақайнар өзені бөліп тұрған қыргыздар жерімен және Шудан Телікөл-Тата көліне дейін шектесіп жатты. Батысында Орыибор ведомствоның жерімен шектеседі, олардың арасындағы шекара ТеліколТата колінеп (Ташкентке дейіп) Көкалажар мүйісі мен Сарысу өзепіне дейін, сөдан соң Тоқымтыққан алқабымен, Майтөбе, Байқоңыр, Қайыңтөбе тауларымен, Сарытау, Ұлытау, Үшқашыл, Жақсы Арганаты, Қу тауларының маңынан, Есіл аңгарын Торғай даласынан бөліп жатқан тау жотасымен, Бұрықтал. Обаган өзендерімен, Теніз көлімен (Құсмұрын көлімен) кең дал алы көктей өтіп, Алабұғаның жоғарғы ағысына дейін және онымен жүре отырып, Алабұға бекініспе дейіп жетеді.

Қазақ даласының ауданы (Орта жүз жері) 1 055 800 шаршы шақырым болған, мұның өзі 150.8284/7 географиялық миль, яғни 109 979 1663/3 десятина болады.

Жерді қызмет сінірген, отаршылдық саясат жүргізудегі өзінің сүйеніші казак сословиесіне заң жүзінде бекітіп бергісі келген император нақ сол 1854 жылғы 10-қазанда «Сібір шептік (линиялық) казак әскери полктерін Станицалық Басқармаларға тіркеу туралы ережені» бекітеді. Ол біз үшін қазақ руладының едөуір көп болған казак полктары жеріне

орналасуын қаастырган кезде маңызды болмақ. Деректемелерде белгілі бір пөлк жерінде көшіп жүретін ру жиі көрсетіледі. Көшіп жүретін жерлерді белгілі бір полкке жазылған станицалар бойыншаанықтауға болады. Сондықтан да полктеге не жазылғанын көрсетіп өту қажет.

1-полк: Көкшетау, Қотыркөл, Шалқан, Лобанов, Арықбалық, Төмепгі Бөрлі станицалары; 2-полк: Атбасар, Жақсы, Жалғызтау, Ақмола және Ұлытау станицалары; 3-полк: Песчаная, Пресногорьков, Кобан, Островская, Нреснов, Новорыбинск станицалары; 4-полк: Сенокор, Становая, Новоникольская, Болыпевознесенская, Архангельская, Нетропавл станицалары; 5-полк: Плоская, Полуденная, Лебяжье, Лосев, Николаев, Мельничная, Омбы, Ашайыр, Покров, Қызылбас, Черлаков, Больше-Ачинская станицалары; 7-полк: Черметон, Железипка, Песчаная, Черпорецкая, Коряков, Лебяжье, Семияр станицалары; 8-полк: Долой, Семей, Оба, Краснояр, Өскемеи, Северная станицалары, Бұқтарма және Мало-Болыненарам бекіністері; 9-полк: Бобров, Верх-Алейская, Тигирецкая, Шар, Мазгальевская, Антоиевская, Терская станицалары; 10-полк: Қапал, Аягөз және Кокпекті станицалары.

Қазақтардың пайдалануынан көлемі едәуір жер тартып алынды.

Басыбайлылық құқығы жойылғашіан кейіп (1861) Ресейде аграрлық дағдарыс жыл өткен сайын асқына түсті. Патша өкіметі оны ауыл шаруашылығында капиталистік даму жолына түсे отырып, шет аймақтардағы байырғы түркүйдардың, соның ішінде қазақтардың да жерін тартып алу есебіпен шеше алатын еді. Бірақ өзінің отаршылдық саясатын нәтижелі жүзеге асыру үшін патша өкіметіне қазақ жерлерін басқаруды орталық Ресейдің өкімшілік орындарымен сәйкес келтіру қажет болды.

Осы арқылы патша өкіметі жайылымдар мен жерді пайдаланудағы рулық иегізді біржола жойғысы келді, қазақтарды өкімшіліктің жоғары және орта буындарында басқару ісінен шеттетуге, мемлекеттік (кабинеттік) жер қорын құрып, оны аграрлық дағдарысты шешуге және т. б. пайдаланбақшы болды.

1868 жылғы 21-қазанды «Орынбор және Сібір ведомстволарының қырғыз далаларын, Орал және Сібір казак әскерлерін басқаруды озгерту туралы ереже» енгізіліп, соның нәтижесінде торт облыс: Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары құрылды. Орта жүз қазақтарының негізгі кепшілігі соңғы екі облыс құрамына енді.

1882 жылғы 18-мамырда Батыс Сібір генерал-губернаторының қызметі мен Батыс Сібір бас басқармасы Кеңесі жойылып, оның орнына Омбы қаласында орналасқан Дағдарылар губернаторының қызметі құрылды.

Дала генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола, Семей, Жетісу облыстары енді, бұл орайда соңғысы Туркістан генерал-губернаторының қарауыпап алынды.

Ресей мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекара да сол жылдары белгілеиді. Мұның өзі сайып келгенде осы мемлекеттерге тиісті аумақ пен халықты анықтап берді.

Сонау 1830 жылдың озінде Көкпекті округіп үйимдастыру кезінде орыс әскерлері Көкпекті өзенінде қытайлармен қақтығысып қалған еді. Қазақтар «өздерінің кімге, қытайларға немесе өрыстарға қарайтыныи есы кезге дейін білмейтін» жағдай қалыптасты.

Бірқатар себептерге сәйкес соғыс қақтығыстары болмай қалды: Тайпин көтерілісі (1850-1873) мен есірткі соғыстары (1840-1850, 1851-1861) Циндік Қытайда экопомикалық және саяси берекесіздік туғызды. Бірақ бәріпеп де ірі мәнге ие болған 1864 жылғы Шығыс Түркістандағы котеріліс еді, соның нәтижесінде Іле озені аңғарында және Қашғарияның алты қаласыяда (Алты шаһар) орталасқан қытай гаризопдары жойылып жіберілді.

Осы сәтті пайдаланған орыс әскерлері 1871 жылды Іле (Құлжа) олкесіп жаулап алды.

1864 жылғы котеріліс нәтижесінде пайда болған феодалдық құрылымдар (Дүнген, Үйғыр, Қашғар әмірлігі) озара қырқыстарға ұшырап, сайш келгенде олар Қытай әскерлеріпің соққысыпап құлады.

Қытаймен жанжалға барғысы келмегеп Ресей 1879 жылды Құлжа олкесіпей кетіп, 1881

жылы Санкт-Петербург шарты жасалды, ол бойынша Іле өлкесінің батыс болігі, яғпи ежелгі қазақ жерлері Ресей жағында қалды. Бірақ Қытайдың да үлесіне аз тигеи жоқ: ойткепі олкенің Қытай жағында қалған шығыс бөлігінде Найман руының 5000-дай қожалығы, яғни 20000-дай адамы бар 12 болысы (сыбан, байжігіт, қызай) көшіп жүретін еді. Сөйтіп бір халықты екі империя екі бөлікке бөліп алды.

Жалпыресейлік басқару жүйесіне түпкілікті көшу 1891 жылғы 25-наурыздан («Ақмөла, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» күшіне епген кезден) жүзеге асырыла бастады.

Осы «Ереже» бойынша Ақмола облысы Омбы, Атбасар, Петропавл, Ақмола, Көкшетау уездеріне; Семей облысы Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы уездеріне бөлінді.

Бұл облыстарды, сондай-ақ Жетісу облысын басқару Дала генерал-губериаторының қарауында қалдырылды.

Облыстық басқару әскери губернатор мен облыстық басқарманың қолына шоғырландырылды.

Облыстардың отырықшы тұрғыпдары да, көшпелі тұрғындары да селолық мещандар құқықтарын пайдаланды.

Әрбір уеде көшпелі халық бөлістарға, ал болыстар ауылдарға бөлінді. Шаңырақ иелерінің сапы болыстарда екі мың шаңырақтан, ауылдарда екі жүзден аспауға тиіс болды.

«Ережеге» сәйкес, болыстар мен ауылдар рулық белгісі бойынша емес, қайта «жерді бірлесіп пайдалану» принципі бойынша құрылады. Жер мен орман мемлекеттік меншік деп танылды және көшпелілердің мерзімсіз қоғамдық пайдалануында қалдырылды. Егін салу мен шоп шабу барынша көтермеленіп, ол үшін жөкелеген шаруашылықтарға қыстаулар мен жайлайларда арнайы учаскелер бөлінді.

Көшпелі халыққа «шаңыраққа пемесе өсірган ұқсас қандай да бір үй-жайға..» терт сомнан салық салынды.

Көшпелі және отырықшы халықты жерге орналастыру үшін XIX ғасырдың екінші жартысы мен өсіреле соңғы ширегінде әралуан жерге орналастыру топтары жұмыс істей бастады. Олардың міндетіне бір көшпенде шаруашылыққа, ауылға, болысқа арналған жер нормасын белгілеу, өсіреле көшпенде халықтағы «басы артық» жерді анықтау енді. Жерге орналастыру топтарындағы патша шенеуніктері көшпелі шаруашылықты жүргізуіндің ғасырлар бойы қалыптасқан ерекшеліктерін білмей, маусымдық жайылымдар көлемін кесіп тастап, бұл орайда таңдаулы учаскелерді қазақ қауымдарының қарамағынан тартып алып отырды. Көптеген жағдайларда бұл әдейі істелді Ресейден, Украина мен Белоруссиядан келген жаңа отаршыларға жер қажет еді.

Келімсектерді орналастыру жөніндегі комиссияға қатысушылардың біреуі міне, былай деп жазған: «Орыс қоныстанушылары жаңа өлкеге өз отанының ұғымдарымен, пиғылдағдыларымен келеді. Олар қырғыздардың (қазақтардың М. М.) көшпенде мал шаруашылық тұрмысын мұлде түсінбейді, сондықта олардың жерінде біршама көп болуы қоныстанушының ашу-ызасын келтіріп, осы бір «патшаға солдат бермейтін» және «аң сияқты інде туратын» адамдар «біздің мырзаларымыздағыдан көп жерді» пайдаланып отыр деседі. Сондықтан қоныстанушылар қырғыздар шабындығынаи шөп шауып, жаздығұні иесіз қалған қырғыз құрылыстарының ағаштарын тасын әкетуді, қырғыз қыстауларын қыстығұні борандардан қорғайтын тоғайларын кесіп, олардың ата-бабаларының қабірлерін тонауды әбес деп санамады. Бұдан асырып айту қыны!

Егер бұған Сібір шебінің 10 казак полкіпе алынған жерді, сондай-ақ қазыналық жерді және 10 шақырымдық оңірді қосатын болсақ, қазақтардан қандай көлемде жер тартып алынғаны және өлі де қандай колемдегі жерді тартып алу көзделгепі айқын болады.

Сонымен, XIX ғасырдың аяғына қарай Қазақстандағы, соның ішінде, Орта жүзде әкімшілік-аумақтық құрылыш негізінен аяқталды.

Семей облысының құрамына бұрыннан бар мына округтердің жерлері: Семей ішкі округі; Көкпекті, Баянауыл және Қарқаралы сыртқы округтері кірді; Аяғөз сыртқы округінің едәүір бөлігі Жетісу облысының құрамына, ал аз бөлігі Семей өблісінде тиң (Зайсан ойпатының онтүстік болігі мен округтің шығыс болігі Шыңғыстауы).

Ақмола облысының құрамына Ақмола, Көкшетау, Атбасар сыртқы округтері мен шектес шығыс аудандары (Ерейментауга және Нұра өзенінің бас жағына дейін) Семей облысынан қосылды.

Ақмола облысының құрамына Ақмола, Көкшетау, Атбасар сыртқы округтері енді. Аумақтары қазақ округтеріне кірмеге жаңа әкімшілік өлшемдері де: Семей облысында Павлодар уезі (Қазақстанның солтүстік-шығысы), Ақмола облысында Омбы және Петропавл уездері (Қазақстанның солтүстігі) құрылды.

Семей және Ақмола облыстары арасындағы шекара Ертістен (Железинкадан сәл солтүстікте) онтүстікке қарай Шу өзеніне және солтүстік Балқаш өніріне дейін өтті. Ақмола облысының батыс шекарасы Обагай өзенінің бойытмеи. Торғайдың бас жағымеи өтіп, Телікөл мен Шу өзеніне дейін жетті.

2. Орта жұз ру-тайпаларының орналасуы

Қазақтардың тіршілігі үшін негізгі өнімдер мей шикізатты (тамақ, шикізат т. б.) беріп отырған мал шаруашылығы жыл бөйі маусым бөйінша жайылымды ауыстырып отыруға негізделген еді. Осындағы кошпелі өмір салты рулар мей тайпалардың орналасуын анықтап, дәстүрлі көшіп-қону жолдарын орнықтыруды және белгілі бір рулар мекендейтін жерлерін белгілең берді.

Рулардың орналасуына ішкі (жайылым үшін руаралық даулар) және сыртқы (басқа халықтың басқыншылығы) оқиғаларда ықпал жасады.

XVIII ғасырда қазақ тайпалары көпшілігінің қоюыс аударуында жоңғарлардың шатқыпшылдығы мен оларға қарсы қүрестің едәүір мәпі болды. Екінші тарауда қазақ тайпаларының батысқа коштуі мен жоңғарлардың қуып шығарылуынша байланысты олардың ежелгі жайылымдарына қайтып оралуы айтылғап болатын. Осы бір көшіпқону жағдайы рулардың кейде өздерінің бұрынғы жайылымдарына, кейде жаңа қопыстарға орналасуымен қабаттасып отырды. Жайылым үіпін руаралық даулар бір руды екінші бір ру ығыстыру, жерін тартып алу оқиғалары жиі кездесетін еді, яғии ХУІП ғасырда жаңа жерлерге кошіп кету меп көшіп бару сире к болмағап.

Бұл ретте қоңыраттардың көшіп кетуі жонінде болмаса (ол жопінде кейінірек айтылады), XIX ғасырда рулар мен тайпалардың бұлайша көшіп-қопуы кездесе бермейді.

Егер XIX ғасырдың бас кезінде рулардың орын ауыстыруы әлі де аңғарылатын болса, олардың орналасқан жері жыл өткен сайын жеке меншігіне айнала түседі. Бұған сыртқы агрессияның болмауы ғана емес, сөпімен қатар орыс әкімшілігінің жерді белгілі бір руға, қауышға заң жүзінде бекітіп беруі де себепші болды. Патша окіметінің отаршылдық саясаты мен жерді тартып алуына байланысты жайылымның барған сайын тарыла түсіү себепті қазақ руларының жерді көбірек қамтып қалуға ұмтылуы да эсер етпей қейіған жәқ.

Орыс әкімшілігінің әр түрлі мекемелерінің архивте сақталған құжаттары мен билеуші сұлтандардың хабарлауына қарай отырып, рулар мен тайпалардың қоныстарын, согымен бірге мекеидеген жерін де белгілі бір аумаққа (бөлісқа, округке, облысқа) бөлуге бөлады.

Бір ретте тайна, оның рулары кең-байтақ аумақты (мысалы, Қарқаралы округін) алып жатады, басқа бір жағдайда олар бүкіл Қазақстан бойыттша бытырап жүреді.

Төмендегі материалдар, бұрынғысы сияқты, жеке тайпалар бойыніа баяпдалады. Мұнътқ өзі тайна мекепдейтін негізгі аймақты апықтап, оның кейбір руларының басқа жерлерге көшіп кету себебін мүмкіндігінше ашып корсетуге жағдай туғызады.

АРГЫН

Аргын тайпасының рулары бүкіл Қазақстанда қопыстапды, бірақ олардың мейлінше көп табан тіреген жерлері миналар: Орталық Қазақстанда Есіл, Құпапөтпес, Терісаққан, Қума өзендерінің аңғары, Қорғалжын, Теңіз колдерінің төңірегі, Нұра өзені мен оның көптеген салаларьшың бөйі; Шығыс Қазақстанда Ұ Шыңғыстау, Шұбартаядаласы, Төқырау, Бақанас өзендерінің бойы, Солтүстік Балқаш өнірі, Қарқаралы таулары және оның көптеген өзендері бар төңірегі, Ашысу. Нұра өзендерінің бас жағы, Қарасөр, Қатынкөл, Саумалкөл көлдерінің төңірегі, Баянауыл маңы мен Ертіс бөйі; Солтүстік Қазақстанда Кішіқарой және Ебейті көлдерінен бастап, одан әрі Есіл мен оның салалары бойымен батысқа қарай, Зеренді, Алабота, Жалбыркөл, Сәулекөл, Ақпан-бөрлі, Тайсары, Жабай, Жыланда өзендерінің т. б. бөйі.

Аргындар Кіші жүз жерінде де мекен еткеп, ол жерлер: Қарақамыс, Шошқалы, Сарықөл, Қейбагар көлдерінің тоңірегі, көптеген шағын өзендердің бойы мен осы көлдер маңындағы алқаитар, Торғайға құятын Үлкептамды, Мойылды, Сарыторғай деген шағын өзендердің бойы, сондай-ақ Торғай өзенінің бас жағы және Сарықөл тоңірегі.

Жалпы алғанда, Аргын тайпасының қоныстанған жерлері осы. Рулардың орналасуы туралы деректерді архив құжаттарынан, әсіресе сыртқы округтер бойынша мәліметтер келтірілетін құжаттардан аламыз. Оларда мейліншетолық көріністер беріледі.

Аргын тайпасы руларының орналасуын Шығыс Қазақстаннан бастап, содан әрі жылжимыз.

Топонимика елеулі өзгерістерге ұшыраганын көргө бөлады. Кейде қазіргі карталардап рулардың XIX ғасыр мен XX ғасырлардағы орналасқан жерлерін анықтау қыын, ойткени өлкенің отарлапуына байланысты төңкеріске дейінгі әр түрлі деректемелерде көрсетілген атаулардың орнына, кейін орысша атаулар берілгей. Бұл мәліметтерді неғұрлым кейінгі мәліметтермен салыстыруға тырысамыз және оқырмандарға түсінкті болуы үшін тым болмағанда оқырмандар біле бермейтін жерлердің шамамен алынған географиялық координаттарын немесе өриаласқан жерлерін белгілі пупкттерге, озепдерге, колдерге, тауларға т. б. байланыстыра көрсетеміз.

Жоңғарлар қуып шығарылғаштан кейін қазақ руларының шығыстағы қоныстарына қайтып оралуы үш бағытта: Орта Азия жағынан Шу өнірі арқылы Сарыарқа даласы, Түркістаниан Ерейментау және Онтүстік Сібірден (Ертіс, Ом өзендерінен) Ертіс алқабы бағытында жүрді.

Аңыздарға қарағаида, Сарыарқа даласына (Есіл, Нұра, Тұндік озендері бойына) алғаш келгендердің бірі Қанжығалы руының қауымдары болған. Осы рудың билері Абыз беп Шомақ бос қоныстарға өз тайпаластарын шақыра бастайды.

Жоңғар шапқышылығы жылдарында көшіп кеткен Қаракесек руы Ташкент маңында тұрып, олардың биі Бертіс (қараңыз: 2кесте Башаіш тарағап төртіпші үрпақ М. М.) осы қалада белгілі бір қызметатқарған.

Қапжығалылардың ұсыныс жасауы уақыт жағынан Бертіс бидің шөбересі Қазыбек бидің (қараңыз: 2кесте) заманына тұстас келеді. Қазыбек би көшіп бару мүмкіндігін білу үшін Қу және Едірей таулары төңірегін мекендеген Қанжығалы руының билеріне өз адамдарын жібереді. Оқілдері жақсы хабар әкелгеннен кейін Қазыбек би Қаракесек руының өзі билейтін Башан атасымен жәпе Қуандық руының Алтай атасымен (қараңыз: 2кесте) бірге көтеріле көшіп Сарыарқаға, қанжығалылардың қопыстарыпа беттейді.

Аңыздарда былай делінеді: Темеш (алтай) руынан Найман тайпасы 40 биепі үрлап, сойып алған. Наймаидар ол етті ерулік дәстүрімен қонақасыға берген. Сосын жайылымды жаңадан көшіп келгендерге тастанап, өздері көшіп кеткен.

Халытқ пен мал санының көбеюіне байланысты жердің таршылығы байқалып, қаракесектер қанжығалыларды Баянауыл тауына, ал Қуандық руының Алтай атасын Ақмола даласындағы Семізқызы тауына ығыстырыған.

Қаракесек руының қауымдары Кейт, Бокты, Қу, Едірек, Абыралы таулары мен соларға шектес жерлерді қоныстанды.

XIX ғасырдың бас кезінде Ақмола даласынап және солтүстікten (Ом өзенінен) Қарқаралы тауларына Тарақты руы көшіп келді. XIX ғасырдың 40жылдарында күші мығым Қамбар руы тарақтыларды Көкшетаудан ығыстырып шығарды.

XIX ғасырдың 40жылдарында Абылай ханың кенже ұлы Шама сұлтан Солтүстік Балқаш өнірінің шөл даласыпан көшіп келген ДағанТобықты руын Шыңғыстаудаи қуып шықты. Осылайша көшіп келіп, бір рулады екіишілерінің ығыстырып шығаруы аз болмаған.

Сонымен, солтүстік ендіктің 50 градусы мен шығыс бөйлігінің 40 градусыпан шығыс ендіктің 48 градусы және одан оңтүстікке қарай солтүстік Балқаш өнірінде арғындар көшіп жүрген және басқалардан гөрі олардың арасында Қаракесек руы өте көп болған.

Осы көшпейді қауымдар негізінде 1824 жылы Қарқаралы округі құрылды, ал кейінректе олардың қысқы және жазғы қоныстары құрылды, томенде ол жерлер келтіріліп те отыр.

Жоғарыда келтірілген болыстар бойынша ауылдар, шаңырақтар, халық сапы туралы да мәліметтер бар.

4 және 5кестелерді салыстыра отырып, XIX ғасырдың бірінші жартысында болған таксоимиялық жіктердің (туыстықтың басталуын), сондайақ бір облыстағы руладың бөлшектеуін немесе әр түрлі руладың бірігуін анықтауға болады.

XIX ғасырда болыстар ру атымен аталған және солар Пойынша арғындардың рулық құрамындағы орнын анықтауға бөлады. Мысалы, Қарауыл, Шақшақ, Тобықты руары арғындардың екінші тармағы Момындарға жатады (қараңыз: 2кесте).

Округтегі ең көп Қаракесек руы бірінші топқа Мейрамсөпіға жатады. Бұл жерде де туыстық ру басынан емес, Қаракесектен тарайтын жаңа патрилиндіждерден басталады: Кошім Қаракесектің үшінші үрпағы Көшім атасының (қараңыз: 2кесте). Қамбар Қаракесектің асырап алған баласының; Байбөрі Қаракесек немересінің; Айбике және Нұрбике-Шаншар Қаракесектің Шаншар әйелдері (Айбике мен Нұрбике) қосылғагі Қаракесектің төртінші үрпағының; Қарсен Қарпық Қаракесектің төртінші үрпағы болатын Қарсен атасы мен Қуандық руы Қарпық атасының; Әлтеке Сарым осы аттас аталарының Қояпшы Тогай Қаракесектеи төртінші үриақ болатын Қояиши және Тогай аталарының атымен аталады.

Сондайақ, арғыи тайпасында дербес болыс құрғай Тарақты руын да атап өткен жөн. Егер XIX ғасырдың 30жылдарында болыстар (5кестеі қараңыз), мысалы, Қарауыл, Әлтеке Сарым сияқты біртектес болса, 40жылдарда болыстардың бөлшектепуі немесе түрлі руладың бір болысқа бірігуіде біртектес болды.

Мысалы, Тобықты болысы, Даған, Мәмбет, Күшік Тобықты (Даған Тобықты, сондайақ Тобықтыдаи тарайтын бесіши үрпақ Мәмбет пен Күшік (қараңыз: 2кесте) болып болігіеи. Ал Қарауыл Қамбар болысы екі, қарауыл қазақтарының бір болысқа біріккспі/ көрсетеді.

Алуай түрлі қауымдардың мұндағы бірлестіктері жайылымдарды және жалпы алғанда өз мұдделерін бірлесіп ңорғау қажеттігінен туды. Шынына келгенде, 30жылдарда Қарауыл атасы 4 ауылдан, ал Қамбар атасы 10 ауылдан тұрган (қараңыз: 5кесте). Өстіп үлкен бір болысқа біріккөнде ғана олар басқаларына қарсы тұра алатын еді.

Бірақ болыстардың бөлшектенуі бұдан әрі де жиі кездесті, оған жайылымдардың жеткіліксіздігі мен жаңа қоныстар іздестіру себеп болды. Мәселен, 30жылдары Тобықты болысында басқалардың бәрінен де көп көрсеткіш 50 ауыл болған (қараңыз: 5кесте).

40жылдардың басында олар Мәмбет Тобықты, Күшік Тобықты болыстарына бөлінді

(қараңыз: 4кесте).

1850 жылғы 18қаңтарда МәмбетТобықты болысының старшындары мен билері Қарқаралы округтік приказына бұл болысты (16 старшындық; 1723 шаңырақ) екіге бөлуді, одан 8 старшындықты (825 шаңырақ) бөліп шыгаруды өтіне келіп, олар был ай деген: «...басқа 8 старшындық пен болыс басқармасынан мүлде басқа жақта әрі алые қашықтықта (200 шаңырымнан астам) болғандықтай, заңда корсетілгеи міндеттерді атқаруда да, тығыз орналасқан қоныста малды азықтандыруда да қыыншылықтарға ұшырап келдік, қазір де ұшырап отырмыз».

Сібір қазақтары шекаралық басқармасының ұсынысы бойынша, бұл болыс кейін: МәмбетТобықты және ЖұзМәмбетТобықты деген екі бөлышқа бөлінді.

Одан бұрып, 1843 жылы, Байбөрі болысы екіге бөлінген бөлатын.

Егер 30жылдары 279 ауылдағы 16532 шаңырақта барлығы 115240 жан болса (қараңыз: 5кесте), 1841 жылғы деректер бойынша Қарқаралы округінде 136 ауылдағы 15022 шаңырақта 101 251 адам болған. Ауылдардың, шаңырақтардың, халықтың бұлайша кемуіне, сөз жоқ, кейбір ауылдардың солтүстікке (Баянауыл таулары мен Ертіс жағына) және батысқа (Ақмола даласына) көшіп кетуі себеп болған.

Облыстық басқару формасына көшкен кезде Қарқаралы арғындары дербес әкімшілік олшем Қарқаралы уезі болып келген еді, ол уезд Шыңғыстаудың батыс сілемдерігеп Мойынты озені мен Ақадыр шептерііе дейін, Балқаш көліпен Баянауыл таулары аймағына дейіп созылып жа та тын.

1897 жылғы деректер бойынша, уеде барлығы 104569 қазақ болған. Онда 181 старшындық болып, олардағы шаруашылықтар саны 30 528ге жеткен. Алғашқы он жыл ішінде уезд халқы көбейіп, 38 616 шаруашылыққа жетті, олардың ішінде арғындар 32 515 шаруапшылық еді. Қалған шаруашылықтар басқа тайпаларға жатады. (Олар жайында тиісті бөлімдерде айтылады).

Қазақстанда облыстық басқаруды енгізе отырып, орыс үкіметі жаңа әкімшілік өлшемдер енгізуге, оларға рульщ атау бермей, топономикасын қоса өзгертіп, рулық негізді тұптамырымен жоюға ұмтылды (мысалы, Тоқырауын Тоқырауын өзені, Шұбартау ІІұбар таулары т. б.). Уеде барлығы 19 болыс болды. Мұндай саясат Ресейдің озіндегі капитализм дамуына байланысты түбебейлі өзгерістерге сай келген еді. Жергілікті феодалдардың билігіне балта шабу арқылы патша әкіметі олардың қолынан экопомикалық, саяси қүштерді тартып алып, Қазақстанды жалпыресейлік қажеттерге байлаш матағы. Олар бұл арқылы ең бастысы Қазақстанды өзінің өнеркәсіп тауарлары үшін шикізат базасы мен рыногына айналдыруды мақсатетті.

Тарақты руы Шыңғыстаудың солтүстікбатысындағы Босаға, Шағай өзендерінің бойын мекендейген. Оның 104 шаруашылығы Қу бөлісі болды. Бұл болыста сол рудың Жантока және Тоқтауыл деген екі атасы жайлады.

Уездің шығыс бөлігінде солармен қатар түрлі болыстарға бөлшектеліп кірген Қамбар руы тұрған. Айт және Олжас аталары (462 шаруашылық) Темірші, ал Толы бай, Шана, Сарман, Тілеу аталары (240 шаруашылық) Абыралы болысы болға.

Кейт тауларып Қарауыл руы мекендейген. Оның Байтуған, Құттықадам аталары (400 шаруашылық) Кент болысының құрамына еиген.

Қуандық руы Нұра өзені мен соған құятын Шиелі өзенінің бойында, Батпаққара көлі төңірегінде көшіп жүрді. Бұл жерлерде Алтай тармағына кіретін және Ақсары болысын құрайтын Итболды, Байболды аталарының 250 шаруашылығы көшіп жүрген.

Балқаш көлінің сәл солтүстігінен бастап, даладағы Сарыбұлақ және Жәмші жылгаларына дейін, Мойыиты өзенінің бойында Шұбыртпалы руышың Көкала, Күйелі аталары мекеп еткен. Бұл аталардың 500 шаруашылығы Мойынты болысының құрамына енген.

Қарекесек руынан кейінгі саиы ең көп Төбықты руы Шыңғыстау мен оның төңірегіне, өсіреле Ашысу мен Шаған өзендерінің арасына, соиымеи қатар Ашысуға құяттын Шынбай өзенінің бойына қоныстанды.

Аңыздарда Тобықты руынан шыққан Тоқтамыс XVIII ғасырдың 80жылдарының аяғында Көкшетаудан Шыңғыстауға Абылай ханың кіші ұлы Шама сұлтанды әкеліп, ол көп үзамай жуайлатақ атасы қазақтарының билеушісі деп жариялапған деліpedі (қараңыз: 2кесте). XIX ғасырдың 40жылдарында Шама батыр Даған атасы Солтүстік Балқаш өнірі мей Қотанбұлақ алқабына қуып жіберген. Көп кешікпей Шама батыр жоғарыда аталған алқапқа көшкен.

Шыңғыстауды жуантаяқ атасыиан басқа Мұсабай, Көкше аталары (қараңыз: 2кесте) мекендейген.

Шыңғыстауды және оның солтүстігі мен шығысында жатқан кең даланы мекеи еткен тобықтылар XIX ғасырдың екінші жартысында Семей облысының құрамына еніп, Плаған (10 ауыл, 1167 шаңырақ), Бөрлі (10 ауыл, 1451 шаңырақ), Шыңғыс (11 ауыл, 1155 шаңырақ), Мұқыр (2 ауыл, 1586 шаңырақ) болыстарымен қоса Қызылмода болысының бір бөлігін иеленген.

Семей облысындағы 2606 шаруашылықтап тобықтылар дың үлесіне (Бесқарағай болысындағы азынаулақ Тарақты руын 8 ауыл, 1239 шаңырақты қосқанда) 11284 шаруашылық тиген, ал барлық арғындар 12525 шаруашылық болған.

Тобықты руынан қуып жіберіліп, Балқаш өніріне кеткен Дағай атасы (қараңыз: 2кесте) Қарқаралы уезіпің 1252 іпаруашылығы бар Батые Балқаш болысы болды.

Уезд жерінің қалған басым көпшілігі Қарекесек руының, оның Бошаи, Майқы, Танас, Жылықбас, Сарым деген т. б. аталарының (қараңыз: 2кесте) қонысына айналды. Олар Тоқырауып, Қусақ, Ашаңбел, Мұқыр өзендерінің бойын, Қарқаралы, Кепт, Құ, Едірей, Қарпытай, Қызыларай, Қоңыр тауларын, осы онірдегі көптегеп алқаптарды мекендейді. Оларда 28036 шаруашылық бөлді.

Қазақстаниң шығысындағы жайылымдарға қазақтардың Орталық Қазақстан даласынан Ерейментау арқылы және одан әрі шығысқа қарай Баянауыл тауы мен көлдеріне, Ертіс өніріне қайтып оралғаны жоғарыда айттылды.

Баянауыл тауына бірінші болып Сүйіндік руы келген. Олардың келуі Сүйіндік руының коптеген тармақтарын бастап келген Айдаболдың немересі Олжабай батырдың есімімен байланыстырылады (қараңыз: 2кесте). Айдаболдың өзі Ташкент маңында өлген.

Олжабай батыр Абылай сұлтан әскерінде қызмет етіп, қалмақтарға қарсы күреске белсене қатысқан. 1730 жылы ол Айдабол руының жеті үрпағымен Баянауыл тоңірегінде қалмақтарды оңтүстікке қарай қуып, жері құйқалы, көлі тұнық, орманы киіздей Баянауыл тауы мен оның төңірегін өзіне қаратып алған. Айдаболдар өз иеліктерін одан әрі Дағба, Қызылтау тауларына дейін ксңейткен.

Айдабол руының жазғы жайлауы Көкшетау округінде солтүстігінде, Айдабол руының белгілі биінің есімімен аталған Торайғыр көлі аймағында болған.

Жоғарыда айттылғанында, қарекесектер Қарқаралы тауынан ығыстырып шыгарған Қанжығалы руы Ерейментауга, бір бөлігі Ертіс өзенінің бойына, Песчаный поселкесінің тұсына көшіп барған.

Сол жылдары Қызылтау мен Дағба тауына Сүйіндіктің асырап алған баласы Қаржастың үрпақтары көшіп келген. Мұса Шормановтың (белгілі би, қоғам қайраткері әрі олкетанушы) бабасы Саты Түркістаннан келіп, Қылтауға қоныс тепкен. Оның қыстағаи жері Сатытас деп аталып кеткен. Жаздығүі Саты өзінің Қаржас руымен, сопдайақ Құлболды, Жайболды және Орманшы руларымен (халық арасында олар тортұл төрт туыстың үрпағы деп аталып кеткен) бірге батысқа қарай алысталап, Итемгеп, Мамай көлдеріне кетіп қалған, ал ол колдер сол жерлерде жерленген тортұл билерінде есімдерімен аталған.

Айдаболдың Қаржас тармағымен қоса бұл жерлерге Бегендік руының Қозған, Тәңірберді және Сарық аталары коитіп келіп, Қызылтауға ірге тепкei.

Осы жерге Жолболды руының Ормайшы атасы көшіп келді, бірақ олар, арғындардың басқа аталары сияқты, Орталық Қазақстаннан емес, қайта Ліу өзенінің оңтүстігінен келген еді.

Ертістің сол жағалауын Бәсентиін руының көптеген аталары мекендейді. Сәмек, Бәйімбет, Күшік аталары (қараңыз: 2кесте) Ертіс бөййіна 1800 жылы келген. Орыс үкіметі оларға Ямышев, Подстепной поселкелері арасындағы жерді берді. Бәсентиін руының қауымдары жаз кезінде алыстағы Обь өзеніне дейіп еміперкіп көшіп барып, Алтай таулы округінің жерінде еркіп жайлап жүрді. Бірақ Сібірді отарлаудың қүшеюіие байлаиысты (XIX ғасырдың 70жылдары) Бәсентиін руының қазақтары қайтадаи сол жағалауға көше бастады (қараңыз: 2кесте).

Бәсентиін руының Апай атасы кейіипен Павлодардың негізі қаланған жер маңында көшіп жүрген. Көлденең және Сатыбалды аталарының (қараңыз: 2кесте) қонысы тортулдар келгенге дейін де Баянауыл тауларының шығыс беткейінде болатын. Төртүлдар келген соң, олар ырыстырылып шығарылып, өздерінің Апай атасындағы туыстарына көшіп барды.

1833 жылдың жазында жаңадаи екі округ: Ямышев бекінісі тұсынан, Баянауыл және Омбы бекінісінің оңтүстікбатыс жағынан Үшбұлақ округі құрылды. Басқаларымен бірге бұл округтерде Арғын тайпасы рулады мен аталарының көпіленді қауымдарыпа қараған.

Егер Арғындардың рулық құрылымына назар аударатын болсақ, аталған болыстарға көбінесе өздері эр түрлі патрилиндждер мен таксономиялық жіктерден бастау алатын қауымдардың біріккенін көреміз. Мысалы, 1 5болыстар сүйіндік руына, ал оларға енетін қауымдар эралуан жіктер мен аталық жіктерге жатады. Айттар болсақ, бірінші болыс үш негізден таралған: Ақбура мен Тұлпар ағайынды, ал Гаржас оларға иемере болады (қараңыз: Зкесте). 5болысқа Қаржас ұрпақтарынан: оның (Қаржастың) ұлы Алтын (Алтынторы) мей немересі Сатылғаннаи (қараңыз: 2кесте) тарайтын ұрпаітар жиналғаи. Мұндай нәрсе Сүйіндік руының басқа болыстарынан да байқалады. Бұған оқырман Арғын руының құрылымына назар аударып көз жеткізе алады.

Қозған болысы Бегендік руына жатады (қараңыз: 2кесте), ал қалғай болыстардың қайсысына жататынын атауларынан аңғаруға болады.

Баянауыл округі құрамында 122 ауыл болып, оларда Арғын тайпасының эр түрлі рулады мен 6955 шаңырақ бар деп есептелген. 1835 жылғы деректер бойынша, округте 65 465 адам болғап.

Баянауыл округіне жатқызылған бірнеше болыс Томск губерниясында: 19 ауылдан тұратын (1001 шаңырақ) Сәмеке Бәсентиіп болысы Бийск округінде Подстепной станицасы мен Босаға алқабына жақын жерде, 4 ауылдан тұратын (60 шаңырақ) Күшік болысы (Күшік Қарекесектің төртінші ұрпағы (қараңыз: 2кесте) Барнаул округінде Қарағай және Ақсенгір алқабында көшіп жүргеи.

Сібір мекемелерінің бұратаналарды басқару туралы «Зандар жинағының» 188бабы негізінде бұл қазақтар іпікі шеп жерінен сыртқы округтер аймағына қуып жіберілуге тиіс болатын. Алайда сыртқы округтерде бос жайылымдардың болмауы себепті бұл шаруашылықтар Томск губерниясында уақытша қалдырылған еді.

СанктПетербургтегі М. Е. СалтыковЩедрин атындағы Мемлекеттік көшілік кітапханасының қолжазба бөлімінде (носымша тізбе, № 64) Жеке Сібір корпусы Бас штабы жаныыда жасалған «Сібір бастықтарына қарасты Қырғыз даласының картасы» сақтаулы, онда қазақ рулады мен алынған жерлері көрсетілген.

Архив деректері мен әлгі картаның көрсетулеріне сәйкес, Үшбұлақ округінің шекарасы батысында Үшбұлақ мекеи (Көкшетаудың оңтүстікшығысында) ауданынан басталып, солтүстікшығысында Ертіске дейін созылып жатқан; солтүстігінде Үлкен Қарой, Теке

көлдерін, оңтүстігінде СілетіТеңіз көліп қамтыған. Бұл аумақ Үшарал округі таратылғаниан кейін Кекшетау округінің оңтүстік бөлігіне айналды, бірақ біз барлық мәліметтерді бастапқы округ бойынша келтіреміз, өйткені Сібір ведомствоның архив істерінде ол жөніндегі мәліметтер тым аз.

1835 жылғы мәліметтер бөйінша округте 54344 адам болған.

Сонымен, округ аумағын Арғын тайпасының: қапжығалы жәтте қарауыл руладының аталары мекенде ген. Олардың қоныстары көбінесе Ерейментаудан шығысқа қарай болған да, оның батыс жағына қарай көшкен (қараңыз: 2кесте). Әжібай тармағы Қанжығалы руының 8 атасын біріктірген. Жонғарларға қарсы күресте ерекше көзге түскен Бөгепбай батыр Қайжығалы Бөгенбай деп те аталады (қараңыз: 2кесте, сегізіпші үрпақ).

Ішкі жақта, яғни Ертістің оң жағалауында тұрған қазақтарға да арнайы тоқтала кеткен жөн.

Бұл жерлер Семей ішкі округінің бір бөлігі болатын және әр түрлі ведомстволарға бағындырылған еді.

Жер пайдалану ережелеріне сәйкес, қазақтар Кабипеттік жерлерде барлығы 787 шаруашылыққа (39,4%) участкерді жалға алғып, Белагаш дал асы дейтін жерде; «еркін дала» аймағында 657 шаруашылық (33%); Сібір казак әскерінен жалдап алғынған жерде 168 шаруашылық (8,4%) тұрды. 112 шаруашылық (6%) Семейде тұрақты мекеп етія, олардың Белагаш даласында егістігі болды. Округке есептелген 266 іиаруашылық (13%) округ шегінеп тыс жерлерде көшіп жүрді.

Белагаш даласы дегеіміз Семейден солтүстікке қарай жатқан кеңбайтақ жер, ал «еркін дала» Жалқарағай, яғни Шульба тогайы.

XVIII ғасырдың аяғында Жалқарағай бос жатқан жер еді, оған қазақтар қыстығұні сол жағалаудан өздерінің табындарын айдалап апаратып. Бұл жерге бірінші болып Уақ тайпасының қауымдары көшіп барды да, Семей округін ұйымдастырған кезде болыстың аты солардың атымен (Байуақ) аталды. Мұнда біртіндеп түрлі тайпалардың басқа рулады да көшіп келе бастады, сөйтіп көп ұзамай Белагаш және «еркін дала» бір Белагаш болысына айналды.

Бұл болыстың 1444 шаруашылығынан Тобықты руының қауымдары 551 шаруашылық (38,2%), Қарекесек 170 шаруашылық (11,79%), Тарақты 79 шаруашылық (5,49%) болды, ал бүкіл Арғын тайпасының шаруашылықтар саны 700 еді (55,59%).

XIX ғасырдың екінші жартысында Баяиауыл және Үшбулақ сыртқы округтерінің, Семей ішкі өкругінің қа зақтары Семей облысындағы Семей және Павлодар уез дерінің құрамына енді (1868, 1881 жж. реформалар).

Семей уезіндегі 26 062 шаруашылықтан арғындардің 12 525 шаруашылық болды. Саны ең көп Тобықты руы еді, олар уездің оңтүстікбатыс бөлігін ІПыңғыстау жазығын мекендеді. Тарақты руышың көпшілігі солтүстік жағында, Черный поселкесі ауданында көшіп жүрді.

1893 жылғы санақта қарағанда Павлодар уезінде 21 877 шаруашылықтың біріктіре 144 старшын бөлғатт.

XX ғасырдың бас кезінде уездегі шаруашылықтар сапы 13,5 мыңдан астам шаруашылыққа көбейді. Мұншама көи шаруашылық қайдан келген және оны туғызған не? 1891 жылы дала облыстарын басқару туралы заң енгізіл генпетт кейін орыс әкімшілігі қазақ шаруашылыщтарының әр об лыс, уезге қарайтынын түпкілікті анықтауды талап етті. Павлодар уезі Томск және Тобыл губернияларымен шектесіп жатты да, оның коптеген шаруашылықтары осы губерниялардың жерлерінде, әсіресе Құлынды даласында көшіп жүретіи, ал Құлындыт даласында көшіп журуге Министрлер Кабипеттің 1880 жылғы 22 қарашада бекіт кен ережесінде сәйкес рұқсат етілген еді. Тегінде, Павло дар уезінде шаруашылықтардың бұлайша күрт көбеюін халықтың табиғи осуімен ғана емес, сонымен қатар бұрын Томск және Тобыл губерния л арының жерлерінде көшіп жүрген қазақ

шаруашылықтарының даラға қайта қуылыштырылумен де түсіндіруге болады.

Уезде Орта жүз қазақтарының 35 396 шаруашылығы көшіп жүрген, өлардың ішінде арғындардікі 27327 шаруашылық.

Аумактың негізгі бөлігін Сүйіндік руының Қаржас, Нұлболды, Ормайши, Жапболды аталары алғып жатты. Осы аталар «тортул» деген бір этномимге бірікті (қараңыз: 2кесте).

Құлболды мен Айдабол аталары Баяпауыл, Дауба, Қызылтау тауларын қыстап, жаздығұн Есіл даласындағы Торыайтыр коліне қарай солтүстікшығысқа қашықтап кетіп отырган.

Бәсентиін руы (Сәмек, Бәйімбет, Күпік, Анай, Көлдепең, Сатыпалды аталары қараңыз: 2кесте) Ертістің сол жағалауыттда Ямышев бекінісінің тұсынан Песчаный поселкесі не дейін көшіп жүрген.

Қанжығалы руы (Әжібай тобы) Жасанақ коліне құятын Шілдерті өзенінің бас жағын, Жалаулы, Шолақ көлдерінің маңы мекендейген.

Бегендік руының қауымдары Ертістің оң жағалауында Белағаш даласының солтүстік бөлігінде көшіп жүрген.

Арғындардың Шығыс Қазақстандағы орналасуын қарастыра келгенде, олардың батысқа арғындар үйиса мекендейген Орталық және Солтүстік Қазақстан даласына ойысқанын көреміз: онтүстігіде солтүстікбатыс Балқаш оңірі бойлай Сарысу, Сарыкеңгір және Қаракеңгір озеидеріпің бас жағымен, одаи әрі солтүстікке қарай онтүстіксібір жағына дейін жетеді. Осы кең өнірде барлық Орта жүз тайпаларының көптеген рулары мекен еткен, бірақ көбінесе арғындар басым болып отырган.

Су көздері мен жайылымдары мол осы аймақты да кезінде жоңғар басқыпшылары басып алғып, қазақтар оларды кейін қуып шыққан.

XIX ғасырдың аяғында жазылған ақыздар бойынша, арғындардың ірі атасының негізін салушы XVI ғасырдың орта шенінде өмір сүрген Мейрам Ертістен Есілге, одан әрі Сарысуға дейін, яғии осы аймақтар шегінде көшіп жүрген.

Бұл ләрлерге жоңғарлар XVII ғасырдың 20жылдарында келді де, қазақтар негізінен батысқа және Сырдария бойына, ал кейбіреулері Нұра өзепінің орта ағысына ауа көшкен. XVII ғасырдың екінші жартысында Нұра орта ағысы мен бас жағында Қуандық, Қар пық, ал Ерейментаудаласында Қанжығалы рулары көшіп жүрді.

Қазақтардың жаппай көніп келуі жоңғарлар қуып шығарылғанинан кейін басталды. Қанжығалылар Ерейментауга, одан әрі Ертіске және Ом өзеніне қарай қоныс аударды. Қарауыл, Атығай рулары Зеренді, Жалтыркөл, Саумалкөл т. б. көлдер айналасына, Мезгіл ормандастына, Көкшетауга, Есіл даласының солтүстік аудапдарына көшіп барды. Бірақ негізгі көшіп қоныстанушылар Қуандық руының шаруашылықтары болды. Олар Есіл өзепінің орта ағысында Нұраның тәмемлі ағысын бойлай жатқан көлдер төңірегінде, Ііұраның орта және жоғарғы ағысы бойында, Құлаиәтпес өзені аңғарында, Қосағаш, Наршөккен, Семізқызы, Бұғылы, Сарытау, Нілді, Жамантогалы, Ортаутауларында орын тепті.

Терісаққан өзенінің Есіл өзеніне құяр жеріне дейінгі даラға Қуандық руының қауымдарымен шектесіп, Сүйіндік руы қоныстанды.

Осы кең далада көшіп жүрген Орта жүз руларының қазақтары негізінде, жоғарыда айтылғанында, үш округ: Ақмола, Көкшетау, Құсмұрын және кейіннери Атбасар өкругтері құрылды. Солардың алғашқысында басқалардан горі арғындар мейлінше көп болды.

Ақмола округтік приказының деректері бойынша, Ақмола қонысының төңірегінде біржола орныққан, мал шаруашылығымен бірге диқаншылықпен де айиалысатын З ауыл (215 шаңырақ) болған.

Жоғарыда келтірілген кестеде болыстардың атаулары рубасылардың есімдерімен емес, қайта олардан тараған патронимиялар және таксономиялық жіктер арқылы берілген. Мұның өзі рулардың өсіпөніп, бөлініп, жаңа эпонимдер мен патрилинидждер пайда болатынын,

уақыт өте келе жаңа рулардың, өзінің рульщ тегін жаңадан есептей бастаудың пайда болуына әкеп соғатынын көрсетеді.

Енем Тұғатар болысына бір кезде Қарауыл, ал XIX ғасырда тек оның немересі Тұнғатар рубасы болған (қараңыз: 2кесте) қауымдар бірікті. Бұл болыс атауының бірінші бөлігінің (Енем) тегі рудың неғұрлым ұсақ атасы немесе болыстың, ауыл ақсақалының аты болса керек.

№ 2, 3, 6, 9 болыстар Алтайдан (Қуандықтың ұлы) басталады. Осы болыстарға енген қауымдардың негізіне әр түрлі әпонимдер: Қареке, Мойыи, Алысай, Байдалы (қараңыз: 2кесте) алынған.

№ 4, 5 болыстар да Қуандықтан (екінші баласының немересінен (Қарпық Тінәлі; қараңыз: 2кесте), ал № 8 шІ болыс үшінші баласының немересінен (Өмір Темеш; қараңыз: 2кесте) тараған.

Соңғы Қырғыз Төртүл болысына әр түрлі этнос біріккен. Бұл жөнінде сәл таратып айтқан жөн.

Көшпейді қырғыз қауымдары Ақмола даласына сонау жоңғарларды құып шыққан кезде келген еді. Кейіннен оларға Көкшетау төңірегінен келген қырғыздар қосылды. Соңғылары, тегінде, Кенесары сұлтаиндың Қырғызстанға жорығы кезінде соның жағында соғысқан қырғыздар болса керек. Кепесары жеңіліске ұшырағаннан кейін бұл қырғыздар қазақтармен бірге кеткеиде, оларға Балуан көлі мен Сасыққөл маңынан жер берілген.

Уезд атауының екінші бөлігіне келетін болсақ, аңыздарға қарағанда, Төртүл ру базы Сүйіндіктің төртінші үрпағы болған Малай мен Жәдігердің (қараңыз: 2кесте) үрпақтарын біріктірген. 1837 жылғы статистикалық дерек тер бойынша Ақмола сыртқы округінде 67091 адам болған.

Солтүстік ендіктің 52градусынан Қазақстанның солтүстік шекараларына дейін орналасқан қазақ қауымдары (Сібір казак әскерлерінің Петропавл бекінісінен Пресногорьков бекінісіне дейінгі жерін қоспағанда) Көкшетау сыртқы округіне біріктірілді. Осы кеңбайтақ аумақта Орта жүздің басқа тайпаларымен гаектес тұрғап Қарауыл, Атығай, Қанжығалы рулары мекеидеген. Мұнда тек арғындарға ғана төқталайық.

Көкшетау округіндегі 13 810 шаңырақтан (09 050 адам) арғындардың үлесіне 5370 шаңырақ тиген, оларда, өз есептеуіміз бойыниша, 26 850 адам болғаі.

XIX ғасырдың 40жылдарына қарай, яғни Көкшетау округі құрылған уақыттап 16 жыл өткенде кейін шаңырақтар мен болыстар саны көбейген, ал төмеиде келтіріліп отырған кестеден бұған коз жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге арғындардың кошіп жүрген жерлеріндегі білуғе болады.

1824 жылғы ведомоста бар Қаижығалы болысының көрсетілмегеніне қарамастан, 16 жыл ішінде шаңырақ саны 3313 шаңыраққа артқан. Тегінде, ол болыс руластары Ерейментауда қөшіп жүретін Баяиауыл округіне берілсе керек.

Көкшетау арғындарының тоғыз болысының алтауы Атығай руы да, үшеуі Қарауыл руы. 1824 жылмен салыстырғанда, 1840 жылға қарай табиғи өсімнің және басқа жерлерден туыстарының қөшіп келіп қосылуына байланысты болыстар ұсақ бөлшектерге бөлінген.

Көкшетау округі қазақтарында да жаңа патрилиндждердің құрылып, жаңа туыстық (таксономиялық жік) басталғанын көруге болады. Атығай руының өкілдері мынадай болыстарда бар, 1болысқа ағайынды екі адамның үрпақтары Майлы мен Балта біріккен, олар Атығайдан тарайтын төртінші үрпаққа жатады (қараңыз: 2кесте). Төмендегі халық аңызызына қарағанда, Майлы деген лақап ат. Бір ашаршылық жылы бір топ қазақ көршілерінен 90 түйені үрлап сөйліп алады да, сонымен тіршілік етеді. Коршілері бұған кешірім жасайды (аштықтан аман қалу да олжа ғой!), бірақ ұрыларды «майлы», яғни «семіз ет жегендер» деп атап кеткеи.

2 болысқа немере туыстар Бабасан мен Багыс біріккен (қараңыз: 2кесте). З болыстағы

Ақкиік, Қойлы мен Құлансы да сондай (қараңыз: 2кесте). 4болыста ағайынды екеудің үрпақтары ~ Баба мен Бағыс біріккей (қараңыз: 2кесте). 7болысқа біріккепдер Бәйімбет пен оның пемересі Аңдағұлдың үрпақтары (қараңыз: 2кесте).

Қалғаи үш болыс Қарауыл руының үрпақтарына жатады. бболыс Есенбайдың (Қарауылдан төртінші үрпақ) ізбасарлары Қараша мен Ноғай, оның үрпақтары халық арасында «алты ата ноғайқарауыл» деп те аталады (қараңыз: 2кесте).

Арғын рулары Омбы мен Петропавл ішкі округтеріндегі жерінде де көшіп жүрген. Өкінішке қарай, біздің қолымызда көшіп жүрген шаруашылықтардың саны туралы мәліметтер жоқ. Н. Е. Бекмахановың есептеулеріне қарағанда, Омбы ішкі округінде 11285, Петропавл округінде 23949 қазақ болған.

Біздің ел арасынан жинап жасаған жазбаларымыз бойынша, аталған ішкі округтерде арғындардың екі руы: Атығай мен Қанжығалы қоныстанған. Атығайлар ҮлпанҚарой, Бейті көлдеріне, одап әрі батысқа қарай Кіші Қарой, Алабота, Жамантұз, Төраңғыл көлдеріне шектесіп жатқан Есіл озепіне дейінгі жайылымдарды мекепдсген, сондайақ олардың осы өзенпін оң жағалауында да бірнеше ауылдары бол гаи. Молімет берушілеріміздің айтуына қарагаітда, атығайлар Солтүстік .Қазақстатіға XVIII ғасырдың аяғында өздеріттің кокшетаулық руластарынап кошіп келген. Атығайлар арасында Қарауыл руының да бірнеше ауылы болған.

Қанжығалы қауымдары да XVIII ғасырдың аяғында келген, аныздарда бұлар да оңтүстікке келгеи деп көрсетіледі. Олар Есіл өзейіпін батыс жағындағы Сарыарқа даласына жинақы орналасқан.

Орта жүз жерінде батысында, Кіші жүз жерімен шекара өтетін жерде, Қараторғайдың жоғарғы ағысынан Обаған және Есіл өзендеріне дейінгі дала Аманқарағай сыртқы округінің аумағы болды, оның халқы негізінен Орта жүз тайпаларына қарады. Осы округте тұратын кошпелілердің қайда қарайтындығы, осыған сәйкес округтің немесе оның бір бөлігінің халқынан салық алу құқығы туралы мәселе жөнінде Сібір және Орынбор ведомствоары арасында өте үлкен тартыс болып келді. Тайпалардың, рулардың екі ведомствоның біреуіне бағындыру құқығынан туындастырылған жайылым жолында дау жүріп жатты.

Аманқарағай сыртқы округі шебінде арғындардың екі болысы көшіп жүрген. 8 ауылдан тұратын (500 шаңырақ) Қанжығалы болысы Пресногор бекінісі тұсындағы шеп маңында, Жарқайың, Мойылдөң және Қызылсу алқабында қыстап келді. Жаздығуні Қанжығалы болысының қаңзақтары Приказдаи 150200 шақырым қашықтықтағы Шалқар, Мезгіл, Есіл өзені жағасына, Қызылсу, Қойбағар және Таңтүгір өзендеріне дейін көшіп баратын болған.

XIX ғасырдың бірінші жартысында жекелеген рулардың Ресей бодандығына өтуі өдаи әрі жалғасты, ойткені мұнсыз округтер шегінде көшіп жүргуге рұқсат етілмейтін еді. 1843 жылы арғын тайпасының Жоғары шекті руы(қараңыз: 2кесте) бодандыққа кіріп, ол Аманқарағай округінің Қанжығалы бөлісінде қосылды.

Арғындардың округтегі Ақташыарғын деген екінші болысы 10 ауылдан (500 шаңырақ) тұрды, олар Преснокамышловск бекінісі тұсындағы шеп (линия) маңынан Ізбике, Жаркол, Шаққөл т. б. алқабынан, Тобыл озенінің бойынан және одан әрі батысқа қарай 700 шақырым жерде п. қысташа алғаіг. Жаздығуні Жасылбагар, Тыrapқойнақ, Жаргайың секілді басқа да көлдер маңындағы алқапта, Приказдаи 400600 шақырым жерде көшіп жүрген.

Бұл болыс Жоғары шектімен бірге Тоқал арғышшын (қараңыз: 2кесте) ірі бірлестігіп құраған Томен шекті руының Ақтаиі (ақтәжі) атасынан тұрган.

1843 жылғы ведомость мәліметтерінің мәні үлкен. Онда Жоғары шекті және Томен шекті руларының аталары корсетілген (халықтың орналасқан жерлері айтылған), олар бізге белгілі әдебиетте кездескен жоқ және оларды біздің шежірелік кестемізбей салыстыруға бөлады.

Жаз кезінде Жоғары шекті және Томен шекті рулары аталарының осы 6 626 шаңырағының бәрі Торғай озенінің бас жағында, Торғай мел Тобыл арасындағы шағын

оzenдер мен көлдер маңындағы жерлерде мекендеген.

Жоғары да келтірілгеи архив құжаттарында айтылған Шақшақ атасы біздің шежіремізде Жоғары шектіден тарайтын үтшінші буын (қараңыз: 2кесте) АманжолШақшақ. Шақшақтан тарайтын үрпақтардан біздің рулық схемамызда Бақай, Дүзей, Ақназар, Томыт бар (қараңыз: 2кесте). Бәйімбет пен Әлімбет, құжатта көрсетілгеніндей, Шақшақтың балалары емес бауырлары. Басқа аталар (Аю, Қошқар т. б.) біздің схемамызда жөқ, олар, біздіңше неғұрлым тәменгі таксөномиялық жіктердің оқілдері болса керек.

Айдарке атасынаи біздің схемамызда Қадырымбет (құжатта: Қадірілбет), Ожан (Ұясаи), Бөдене бар да, Жылқайдар жоқ.

Қырықмылтық пен Қарамап аталарында жоғарыда колтірілген архив құжаты да біздің схемаға сәйкес келеді.

Томен шекті аталары жайында да солай деуге бөлады, бірақ айтрумашылық та бар. Архив құжатында Жауғашты руы мен оның аталары Алдияр мен Мадияр Төмен шектіге жатады. Біздің рулық схемамызда Жоғары шекті Жауғашты бірлестігі тармақтарының бірі және ол ірі ру Сарыжетімпей тарайды. Мадияр мен Алдияр Жауғаштының үлдәрі (қараңыз: 2кесте).

Архив құжатында Шымболат пен Өтей бір руға біріктіріліп жіберілгеп, ал біздің рулық схемамызда бұлар дербес екі ру. Құжатта Құлықбай деген ру бар, біздің схемамызда ол Құлбай.

Архив құжатында Тағышы руы бар, біздің шежіремізде бұл Тағышы руы Бегіс руының екінші үрпағы.

Сонымен, Аманқарағай сыртқы округінде Орта жүздің басқа тайпалары ішінде арғындардан бары: Жоғары шекті 3876 шаңырақ, Томен шекті 2750 шаңырақ және қанжығалылар (Бораншы, Әжіғұл, Жолымбет, Әлібек, Сақау, Аткелтір қараңыз: 2кесте), 1851 жылғы ведомосқа қарағаида, 466 шаңырақ, ал өкругтегі барлық арғындар 7092 шаңырақ.

Сібір ведомствосына бағынатын, бірақ Кіші жүз жайылымын пайдаланған мұншама шаңырақ саны Орынбор ведомствосының шағымдарын туғызды. 1838 жылы генерал В. А. Перовский әскери министрге жазған хатында Аманқарағай округін таратуды сұраған, ал Сібір бастықтары Торғай, Обаған өзендері бойындағы, көптеген көлдер жағасындағы кеңбайтақ жайылымдардан айырылғысы келмей, бұған қарсы шықты. Дау тыйылмады. Дегенмен де, Сібір және Орынбор ведомстволары арасындағы межені белгілеген кезде (ол жөнінде жоғарыда айтылды) бүкіл жерімен қоса Аманқарағай округі Сібір ведомствосының құрамына енді.

1844 жылы Амаиқарағай округінің аты өзгертиліп, Құсмұрын округі деп аталды.

Коптегеи арғыи рулары Орынбор ведомствосына тікелей бағынып, соның ырқымен көшіп жүрді. Әскеритарих архивінде Орынбор ведомствосының шығыс жағында Орта жүз тайпалары иелеиген қоныстардың картасы бар. Онда мынадай түсініктеме берілген: «Оралдың аргы бетіндегі даланың Орынбор бастықтарына қарасты шығыс бөлігіндегі осы кеңбайтақ жерде, бұрынғысынша, Орта орда қырғыздарышың мына аталары қалады: 1) Шақшақ, 2) Айдарке, 3) Қырықмылтық, 4) Қараман, 5) Сарыжетім, 6) Қыпшақ, 7) Балтагерей және 8) Өлеңші Уақ».

Орынбор ведомствосында көшпелілер дистанциялар (екі бекініс арасындағы участкелер) арқылы басқарылды. 1841 жылы межелеу кезінде Сібір ведомствосынан Орынбор ведомствосына келген 30000 шаңырақ арғындардан 10 дистанция (3241ші) құрылды. 1847 жылы 510 шаңырақ арғындар үшін тағы да 4 (5255ші) дистанция құрылды. (Егер бұл мәселе мен базбіреу неғұрлым толық танысқысы келсе, оларға Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивімен мыналарды қарап шығуды ұсынамыз: 4қор, 1тізім, 3587ic, 27, 3944б.).

Рулардың дала онірінде орын ауыстыруы бүкіл XIX ғасыр боының тайылмады, бұл

процесті тіпті округтердің құрылуы да тоқтата алмады. Бұған рулар арасындағы жайылым үшін тартыс, ең бастысы казак өскери, жаңа қоныстар үшін байырғы халықтаң жерді тартыга алу себеп болды, мұның өзі, сایып келгенде, руаралық тартыстардың өршуіне басты себептердің бірі болған еді, өйткені әрбір ру басқа рудың есебінен өзіне жайылымды бекітіп алуға тырысты. Ол былай тұрсын, рулық байланыстар жыл откен сайын жойылып, мәселе ең жақын «ру басынан» таралатын туысқандар бірігетін аумақтық қауымдардың пығаюына қарай бет алды.

Мысалы, көшектер өз руын рудың негізін салған Қарауылдан, тіпті оның тармағына (Тоқтауылдан) да емес, қайта неғұрлым берідегі бабалары Көшектен бастаған. Көшкеиде, өз мұдделері үшін күресте ауылдарды да осы этномим біріктірген (қараңыз: 2кесте).

Мәселең, XIX ғасырдың бас кезінде Қекшетаудан Қарауыл руының Бектауыл тармағы көшіп келіп, Есілдің саласы Қызылсу өзеніне орнықты (қараңыз: 2кесте). Бектауылдар Кенесары Қасымов көтерілісіне қатысқаи. Көтеріліс женіліске ұшырағаннан кейін Баубек батыр өзінің Бектауыл руыш өз туыстарының жаңа қонысы Қызылсу, Қоңырсу өзендеріне, Қаражан обасы деген жерге, яғни қазақтар Қеңтүбек деп атайдын кең далага әкелген. Ұақыт өте келе, XIX ғасырдың аяғына қарай халықтың табиғи есүі мен басқа жерлерде рулас тарының келіп қосылуы есебінен бектауылдар саны 1000 шаруашылықда жетті. Әлбетте, жаңа шаруашлықтардың күзгікөктемгі жайылымдарға: Шаңқан, Сарыоба, Қексай, Бесоба, Байжігіт деген жерлерге, Терісаққан озенінің бойына орнығын, олардың аумағы да кеңейді. Жайлайлары солтүстікбатыс жағында: Қызылсу, Құмай, Қарамұрт, Қоңырсу озендерінің бойында болды. Бектауылдардың оңтүстігіндегі Тассуат, Боранкол деген жерлерде олардың ең жақын туыстары Тоқтауыл атасының қауымдары қыстаған (2кесте). Олар да бектауылдар жайлайында жайлагап. Қауымның феодалдық үстем тобының қысым көрсетуі салдарынан руладың көтеріле кошу жағдайлары болған. Мысалы, 1797 жылы Уәли хаига бағынышты 15000 піаңырақ өз билеушісі тарапынап жасалған қысымға шыдамай, Қекшетау төңірегіндегі жерін тастап, Ертістің он жағалауына көшкен де, оида Сібір (Ертіс) шебінің Омбы учаскесіне қоныстанған.

Қазақстанның басқа аудандарынан да нақ сондай процестерді аңғаруға болады. Мысалы, Керей тайпасының Қөзы атасы Қотырқөл, Жекей көлдерінің төңірегінде көшіп жүріп, Тосанқыстау, Сарымсақты, Мөлдасқұм деген жерлерде қыстаған.

Кенесары Қасымов котерілісі женілгеннен кейін көтеріліске белсепе қатысушылардың бірі Аңғал батыр атығайларды, оның Елтоқ атасын (2кесте) сол жерлерге әкеліп, керейлерді қуып жіберді, олар солтүстікке, Есілөзеніе қарай кетуге мәжбүр болды.

Аңғал батырга байланысты мынадай аңыз бар. Қозы керейлер осы жерлерден кеткен кезде, қуып шығушылардан кек алу үшін Кене атасының қауымдарынан 70 мың биені айдал әкеткен. Бұл барымта керейлерге сәтсіз болған. Аңғал батыр жауынгерлерімен оларды Аққайың деген жерде қуып жетіп, керейлерге: «Атым Аңғал, істеген ісіме таң қал!» деп, семсерімен тасты шауып, қақ бөлген. Сол тас Аққайыңдан 15 шақырым жерде осы кезге дейін жатыр дейді аңызда.

Әлбетте, көшу жолы мен жазғы жайылымның қашықтығы да қысқарады.

Қуандық руының Алтай, Қарпық тармақтары (2кесте) Ертістің орта ағысына XVIII ғасырдың аяғында келіп, XIX ғасырдың бас кезінде Сібір казак өскерлеріне берілген жердей ығыстырылып шығарылды да, батысқа, Қорғалжын коліне қарай алыстай кеткен. Жаз кезінде олар Ертістегі жайылымға әлі де келіп жүрді, бірақ округтердің құрылуына байланысты бұлайша жазда көшіп келу тоқтатылған. XIX ғасырдың екінші жартысында

Қарпық тармағының Тінәлі атасы Сарысу өзенінен Есілге (солтүстікте өңтүстігіне дейін 300 шақырымдай) құятын Құланөтпес озейтіпе дейінгі кең даланы мекендерген. Бес болыс болған Тінәлі атасы жазда Жантеке, Инелікті, Ұзынкөл, Алакол көлдерінде, одан әрі солтүстікке қарай Есіл өзені жағында жайлап. Қыстауынан жайлауына дейінгі қашықтық 4 күидік жолдан аспаған (шамамен 120 шақырымдай).

Рулардың көшіпқоуының, қыстаулардың жақыидай түсінің мысалдары өте көп.

Облыстық басқарудың енгізілуіне байланысты рулардың қоиыстауы біршама тұрақтанды. Жоғарыда қарастырылған ішкі округтердің арғындары Ақмола облысының майна уездерінің құрамына енді. Ақмола уезі Ақмола ішкі өкругінің шығыс бөлігі негізінде құрылып, оған округтің оңтүстік межесінен (Теңіз көлі Иұра озені) Қуандық руының қауымдары көшіп жүретін Шу озеніне дейінгі кеңбайтақ аумақ қосылды.

Уезд аумағында негізінен Қуандықтаи тарайтын Алтай, Қарпық, Бөріші, Темеш тармақтарының көптеген аталары қопыстанды (2кесте). Алтайлар уездің оңтүстік өолігінде, Сарысу өзейінің жағалауына және осы озевінің өңтүстігіне орын тепкен. Жазғы жайылымдары Сарысу өзөнішің оң жағалауында болды.

Уездің Сарысу өзенінен Ақмолаға дейінгі орталық бөлігі, шығысында Есіл бойынан Терісаққан, Қайрақты озендеріне, Теңіз және Қорғалжын коліне дейінгі жерлер Қарпық тармағының иелігі.

Қарпықтардың Есіл бойындағы иеліктерінен шығысқа қарай, Теңіз көлінің төнірегі Өмір тармағына жататын Бөріші және Темеш аталарының қыстаулары мен жазғы жайылымдары.

Қуандық руы иеліктерінен оңтүстікке қарай Шұбаркөл, Мешке көлдерінің төнірегіне, Сарыкеңгір, Қаракеңгір озендерінің бас жағына Тарақты руының қауымдары қопыстанған.

Қаяжығалы руының аталары уездің солтүстікшығыс болігінде, Сілеті өзенінің бойына, Қарасор, Жаманшал, Шолақсор көлдерінің төнірегіне орналасып, Павлодар қанжығалыларының жерінде жетіп жатқан.

Ақмола сыртқы округінің Теңіз және Қорғаляғын көлдерінен, Қоңыр, Бордаған, Жабай өзендерінен Есіл өзеніне дейінгі батыс бөлігі Атбасар уезінің құрамына енді. Оңтүстік шекарасы Шу өзенінің бойында болды.

Қаракеңгір өзевінің бас жағына бастап, одан әрі Терісаққан озені мен оның көптеген салаларының бойынан солтүстікке қараға және осы өзевішің Есілге құяр сағасы маңайы түгелдей арғындар иеленді.

Тарақты руының (2кесте) қыстаулары Есіл озенінің бойындағы Қима дегесі жердей Барлықөл коліне дейінгі кең далада болды. Жаздығуні солтүстікке қарай Құмай өзенінің бойып жайлады. Бұл жердегі Тарақты руының шаруашылықтары 700ге дейін жеткен.

Қарауыл руынан тарайтыны Бектауыл мен Тоқтауыл қауымдары уездің Есіл өзейі, оның Ағцылы, Қоңыр, Сарқырама деген салалары бойындағы сөлтүстік бөлігінде және тарақтылардың шығысында, Тассуат деген жерлерде көшіп жүрген. Бұл аталар Қарауыл руының ең батысындағы қөньястары болған.

Қаракеңгір өзенінің бас жағынан сөлтүстікке қарай Есілдің сол жағалауына дейін, одан әрі Терісаққан озенінен шығысқа қарай, Теңіз, Қорғалжын көлдерінен дейін Қуайдық руы мен оның Алтай тармағынан тарайтын Байдалы, Қарпық тармағынан тарайтын Тінәлі және Амаиқарт тармағынан тарайтын Қалқамап (2кесте) аталары мекендерген.

Сүйіндік руынан бір тармақ Мәжік пен Жәдігер ұрпақтары (2кесте) біріккен төртүл болған. Бұл ру Қаракеңгірдің бас жағынан солтүстікке қарай, Терісаққан өзенінің бойын, әсіресе сол жағалауын, Есілге құяр жерінде дейін қыстаған.

Көкшетау сыртқы округінің қазақтарынан Көкшетау уезі құрылды.

Оған арғындарда екі ру: Қарауыл мен Атығай енді.

Қарауылдар уездің шығыс жағына: Сілеті өзенінің бойына, Сарықөл, Жаркөл,

Жалаңтұз, Құмдықөл деген т. б. көлдердің маңына, яғни Сілеті өзені Сілетітеңіз көлі Көксенгірсөр көлі аралығындағы даланы мекендеген.

Қарауыл руы қоиыстанған тағы бір ірі аймақ уездің оңтүстік бөлігі: Дәулет, Айдабол, Зеренде көлінен, Шагалалы өзені мен оған жапсарлас жатқан жайылымдардан бастап, одан әрі батысқа қарай, Биесойған, Қарқылдақ көлдеріне дейін, осы кеңбайтақ далада Имантау, Шалқар, Жақсы Жалғызтау, Қамыскөл дегесі көлдер төңірегіндегі жайылымдарды, Есіл мен оның салалары (Аққанбрілік, Иманбірлік және басқалары) аңғарындағы жерлерді қамтыды.

Уездің солтүстікбатысындағы Саумалкөл Қаракол Жалтыркөл Тереңкөл Алабота көлдерінеп солтүстікбатысқа қарай Есілге құятын Иманбірлік өзені мен Тораңғыл көліне дейінгі байтақ жер атығайлардың иелігіне қарады,

Петропавл, Омбы уездері өздеріне тиісті ішкі округтерден құрылды. Атығай руы Есіл өзенінің бойында және өдан шығысқа қарай Қалыбек Ебейті көлдері шебіне дейінгі жерге қоныстанғаи.

Атығайлар иеліктерінің нақ орталығында дерлік, Шагалалы көліне бастап, солтүстікбатысқа қарай Есілге дейіпгі жер Қарауыл руының иелігінде болды.

Атығайлар оздерінің атабабалары XVIII ғасырдың 50-60 жылдарында Тораңғыл көлінеп, Иманбірлік өзенінен және өз туыстарының көпшілігі тұрған басқа да жерлерден келген, ал қарауылдар иақ сөл жылдары Теке колінен, Үлкенқарой көліне құятын шағын өзендерден (Ашысу, Қарасу т. б.) келіп қоиыстанған, бұл жерлерден оларды керейлер ығыстырып шығарғандеседі.

Қаижығалы болысы болғап Мезгіл ормандастырылған қанжығалылар да өздерін басқа жақтан келгенбіз деп есептейді. Ал қайдан? Уезд ақсақалдарынан XX ғасырдың басында жиналған ауызекі хабарламалар болмаса, ол жөніде құжаттарда мәліметтер жоқ.

Біздіңше, бұл Пресногорьков бекінісі тұсында көшіп жүрген (бұл жөніnde жоғарыда атылған) және Аманқарағай сыртқы округінің құрамына кірген Қанжығалы болысы. Сібір және Орынбор ведомстволары арасындағы көшіп жүрген рулардың қайсысына бағыныштылығы туралы зор даудамай кейбір рулардың Орта жүз шегіне көшіп баруына, ал Кіші жүз жерінде қалғандарының Орынбор ведомствосының билігіне тұсуіне әкеп соққан. Қанжығалы болысының Орынбор ведомствосы жеріпей кетіп, Мезгіл ормандарының қоныстанғаны, сөйтіп Петропавл уезі құрамына еигені күмәнсіз. Мұны факт дәлелдейді: 1843 жылы Орынбор ведомствосының шығыс бөлігінде көшіп жүретін арғындар туралы ведомоста қанжығалылар жоқ, ал 1843 жылғы ведомоста айтылатын Жоғары шекті және Томен шекті рулары нақ соларға қосылғаи. Бұл пұсқапы растайтын тағы бір дерек мынадай. Уездер құрылған кезде болыстар топоимиялық, яғни географиялық атаулармен, өзендердің, көлдердің т. б. атауларымен аталды. Мысалы, Пресногорьков осы аттас станица маңында жатқан аңы көлдер жүйесінің, Тайышиша бір кезде осы аттас атақты жәрмеңке болғап жердің атымен аталған. Ал Қанжығалы болысы өзінің бұрынғы рулық атауын сақтап қалған.

Өздерінің Петропавл уезіндегі руластары сияқты оңтүстіктен келген Атығай, Қарауыл рулары Омбы уезінің аумағына қоныстанған. Атығайлардың иеліктері Омбы қаласының оңтүстікбатысында, ал қарауылдардың иеліктері Үлкенқарой, Кішіқарой, Қалыбек, Алабота көлдерінің төңірегіндегі жайылымдарда, яғни уездің шығыс болігінде болғаи.

Арғыидар Кіші жүздің жерінде де көшіп жүрген. Томен шекті және Жоғары шекті рулары Қостанай уеаінің құрамына кірген бұрынғы Аманқарағай округінің даласын мекеидеген. Нақ осы рулар Торғай уезінің шегінде, Торғай өзеніне құятын Үлкендамды, Мойылды, Сарыторғай өзендерінің бойын қоныстанған, бұл рулар Торғай боғында, сондайақ Сарықопа, Ақсұат көлдері мен басқада ұсақ көлдердің төңірегінде мекендегеи.

Арғындар Сырдария бойында: Жаңақорғаның солтүстікшығысындағы Сұлутөбе, Сарышығанақ, Жаманағаш дегесі жерлерде, Сырдарияның көптеген салалары маңында, оңтүстікшығысында Төменарық деген жерге дейіп қоныстаған. Бұлар, тегінде, XVI ғасырда

Тәуке хан мен Есім ханның Самарқанд пен Бұхарға жорықтарына қатысқан аргыидар тобының «қалдықтары» болса керек. Аңыздарда аргыидар бұл жерлерге Қаратаяудан келген дөлінеді.

Әулиеата уезі шегіндегі Шу өзенінің бойында Ұлы жүздің Жалайыр тайпасының қыстауларымен шектес Баймұрат және Сарытөбе алқабында аргыпдардың да қыстаулары болғаи.

Аргындар бұл жерлерге XIXXX ғасырлар аралығыда Қарқаралы жағынан келген. Шу болысы 1905 жылға дейін Қарқаралы уезінің құрамында болған, бірақ уездің қаладан қашық болуы (Қарқаралыдан 550 шақырым) себепті Түркістан өлкесінің Әулиеата уезіне берілген, Шу бөлісіниң аргындарынан ІЛу өзенінің оң жағалауында Арғыш болысы құрылып, он да 419 шаңырақ болған. Олардан шығысқа қарай, Сарыозек, Қаратай болыстарында және Шу өзені бөйінде ориаласқап Қыршу болысының бір болігінде де аргындардың 700 шаруашылығы қоныстанған.

НАЙМАН

Наймандар Орта жүздің саиы жөншен аса ірі тайпасы. Оның көптегеп рулары Қазақстандың екі аймағындағы: Оңтүстікшығысы мен Оңтүстік Қазақстаңдағы кең байтақ алқапты қоныс еткен. Біріші аймақ Алтай тауарынан басталып, оңтүстікбатысында Оңтүстік Балқаш оңірі құмдары мей Қаратал озепіне дейін созылып жатыр. Ол жерлер Таулы Алтай мен Тарбағатай сілемдері сияқты әдемі өңірлерді, Азияның аса үлкен өзеидеріпін бірі Ертіс пен басқа да арынды тау озендерін (Қалжыр, Бұқтырма т. б.), Марқакөл, Зайсан, Алакол секілді молтілдегей өсем көлдерді қамтиды.

Екінші аймақта су көздері де, жайылымдар да кеміпін. Иаймандардың шаңырақтары Ағцықөлге құятын Сарысу өзепі мен оный, салалары бойында шашырай орналасқап.

Наймандар Ертістің сол жағалауында да, Семей бекінісі тұсындағы және одан әрі солтүстікке қарай Черемухов бекінісіне дейінгі далаға шағын топтарға бөлініп қопыстанғап. Олардың батыс жағындағы Тұндік өзенінің боны мен Қызылтау беткейлерінде де, одан әріде, Ертіс бойында Чернояр бекінісі тұсында қоныс еткен.

Наймаидар Сарысу озені аңғарын мекендерген негізгі көшілігінің солтүстік жағында Есіл өзенінің екі жағалауында да көшіп жүрген.

Бығыс Қазақстан тұрғындары арасында сақталған аңыздарға қарағанда, жонғар шапқышылығы жылдарында иаймандар Арал теңізінің батыс жағалауына қоныс аударғап. Олардың шығысқа қайта оралуы жонғарлардың қуын шығарылуына қарай XVIII ғасырдың екінші жартысында басталып, сол ғасырдың аяғына қарай олар Алакол ойпаты мен Аягөз өзеніне дейін жеткен.

XIX ғасырдың бас кезінде Зайсан ойпатына келгеи қазақ рулары онда Жонғар хандығы құлағаннаи кейін орын тепкен қытай бекеттерін (Орелде, Нарын өзенінде т. б.) ғана кездестірген. Қытайлар жаңадан қоныстаңылардың келуін заңдастыруды талап етті. Сол кезде Бұрхап ұлы Шәкеп Үрімшіге жіберіліп, қытай ұлының Қатын және Ертіс өзеидері арасындағы жерді иеленуге грамота әкелген.

Шанаң Ауғанбаевтың (1889 ж. туған) айтудынша, Қатын, Бұқтырма және Ертіс жағалауына Қаратайдың балалары: Беске, Дәulet, Шеруші және Болат келген. Қаратайдың өзі Ертіске оңтүстік жағынан құятын Қызылсу озенінде жерленген. Демек, наймандардың ірі тармақтарының бірі саналатын Қаратай XVIII ғасырдың аяғында өмір сүрген. Бұл наймандардың рулық схемасына талдау жасағанда өте маңызды. Және бұл Қаратайдан көп үрпақ тарап, кейін олар «алты қаратай» деп аталатын алғашқы екі ұлының патрилиндждерін анықтағаида да мейліши маңызды (Зк ее те).

Сақталып қалған аңыз бойынша, Қаракерей руынан шыққан Қабаibай батыр мен оның серігі әрі немере інісі Дәuletбай батыр (олардың екеуі де байжігіт атасынан қараңыз: Зкесте) қалмақтарды қуалай отырып, Қызылсу мен Шар (Ертіске оңтүстік жағынан құяды) өзендерінің аралығына жеткесі де, байжігіттер бастанқыда сол жерге қоные тепкен.

Олардың бұдан кейін Зайсан ойпатының оңтүстік жағына қоныстаңуы мыиадай аңызға байланысты. Қабаibай батыр қырғыздарға қарсы бірнеше рет жорық жасап, солардың бірінде Барын атты жас жігітті қолға тұсірген. Ол ақылды да ойлы адам болып нтығып, бір жылы малдың жаппай қырылуына, ашаршылыққа, адамдардың өлімжітіміне әкеп соққан жұттың жақындаған болжап айтқан. Сонда Барынға Қабаibай батыр: «Қалагаиынды істе, мал мен адамдарды құтқарып қал!» дейді. Барын бір адам ертіп, малды айдайды да, Қалба тауына, одан әрі боратшап мал мей жаңға ық болар Манас деген жерге жетеді. Ол басқа жерлерді де шолып, жақсы жайылым тақан. Содан осы Манас деген жер мен Терісарық өзенінің жоғарғы ағысына Жұмық балаларының қауымдары, ал Тарбағатай тауындағы Екіарғанақты деген жерге Тогыстың балалары көшіп барады. Қабанбай батыр шыққан

Мәмбет атасы Қызылсу мei Шар өзендері арасында қалған (Зkestе).

Зайсан мei Марқакол көлдерінің төңірегіндегі жайылымдарға, Ертіс ;көне Қара Ертіс, Құршім, Бұқтырма, Шар өзендері мei басқа да өзендердің бойына, Алтай, Тарбағатай тауларына жәнө басқа жерлерге байжігіттермен бірге Ақнайман мен Қожамбет (шежіреге қарағанда, Қаракерейдің немересі қараңыз: Зkestе) ұрпақтары, сондайақ төртұл (Зkestе) руладының аталары көшіп келген.

Наймаидар көшінің екінші легі Сырдария жағалауы мен Арал теңізі жағасынаи Шу озені арқылы өткен.

Бұрып наймандардың өз жайылымдарын Түркістанан Қарқаралы тауларына келген арғындарға беріп, өздері шығыс пен оңтүстікшығысқа кеткеи жайында аныз болған.

Жипап жасалғай жазбаларға сәйкес, наймандардың көшу жолы мынадай: олар Шу өзенінен солтүстік Балқаш оңірін басып, Шұбартауға және Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіне қарай бет алғаи. Арғын руладының қысымымен наіімапдар XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Аягоз, Кокпекті, Ақсу өзендеріне, Тарбағатай тауының етегі мei жоталарындағы жайылымдарға көшкен де, одан да асып, Алакөл мei Сасықкөл және Тентек, Шілікті, Лепсі, Ақсу озеидері төңірегіндегі жайылымдарға қоные аударып, Қаратал өзеніне дейін жеткен. Ал оның арғы жағында Ұлы жүз тайпалары көшіп жүретіи еді.

Оңтүстік Балқаш оңірі, Алакөл көлі, Жоңғар Алатауы және Қаратал озені аралығында жатқан жер үшін Орта жүз бei Ұглы жүз көншелілері арасында даудамай болыи тұрған.

1848 жылы Ұлы жүздің сұлтапы Сүйік Абылайхаиов Батые Сібір генералгубернаторыпа баяндама хат жазып, онда: Ұлы жүз қазақтарына тиесілі Лепсі, Басқан, Қаратал, Коксұ өзендері алқабындағы жайылымдар мен егіншілік участекерді наймаи руладының басып алғанын хабарлағаны туралы бұрып да айттылған еді.

Батые Сібір генералгубернатоның нұсқауымен сібір казактарының шекара бастығы генералмайор Бишневский мei кеңесші Коченов Ұлкен орданың приставы барон Врангельмен бірге аталған екі жүз қазақтарының озара талаптарын бір жыл боїи анықтаған. Тореші комиссия «бұл жерлердің өздеріне тиесілі екендігіе наймандардың құқығы Аягоз және Көкпекті приказдарында бар жазбаша құжаттармеи дәлелденген» деп анықтады. Бұл ара да округтер құрылған кезде осы приказдар берген және Лепсі, Басқан, Қаратал, Көксұ өзендері бойындағы жерлер наймандарға бекітілген құжаттар айттылып отыр. Бұдан былайғы даулады тыю үшін бұл жерлер патша жарлығымен наіімадарға бекітіліп берілген. Аягөз сыртқы округті 1831 жылы ашылды. Соиау 30 жылдардың аяғындағы мәліметтерде айттылатын Көкпекті қазақтарының 12 болысы 1844 жылы бір Көкпекті ішкі округтіне біріктіріліп, оған Мұрын болыстары (мұрын тармағы) дейтіндер қосылатын болып ұйғарылды. Қапал ішкі округті 1854 жылы ашылды.

Аягөз округі мына шекара ішіндегі жерді қамтыды: оңтүстігінде Тарбағатай және Сауыр жоталары, оңтүстікшығысында Лепсі өзені мен Балқаштың оңтүстікгаяттың Лчағалауы, солтүстігінде Шыңғыстаудың оңтүстікшығыс сілемдерінен одан әрі Зайсан ойпатының оңтүстік бөлігіне дейін, шығысында Сауыр жотасы мен Кендерлік өзені аңғарып қамтиды. батысында Шыңғыстау дан Аягоз озеніпің аңғарымен Балқаш коліпің солтүстікшығыс басына дейін.

Соиымей Аягөз округінің қазақтары наймандардың үш руына жатқап: қаракерей руыпап Қаршыи, Мұрыи, Тума, Болатшы, Семізпаймаи (Зkestе) аталары; Матай руыпап екі ата Аталақ, Қаптағай аталары; Садыр руы бар.

Аягоз өкругінің оңтүстікбатыс шекарасы (Лепсі өзенінің бойында) І^апал өкругімен шектескei, ал оның солтүстікшығыс жагы Лепсі өзенінен Қаратал өзеніне дейінгі жер найман тайпасының Матай руының (Зkestе) иелігі болғаи. Бұл Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтары арасында ерекше көп дау туғаи және жоғарыда айттылғапында, сайып келгепде Орта жүздің кошпепді қауымдарына бекітіліп берілгей жер болатыи.

Аягөз округінің солтүстік жағы өзі аттас сыртқы округ болған Көкпекті наймандарының иелігі.

Көкпекті округінің шекарасы шығысында Зайсан колінен басталып, Ертістің он жағалауын, оның іппінде Нарыл, Бұқтарма озеидерінің төменгі ағысында қамтыды. Осы арада шығыс шекарасы Сібір казак әскері жерінен Ертістің сол жағалауына бұрылып, Семей бекінісіне дейін барғатт. Округтің батыс шекарасы Семей бекінісі жанынан басталып, меридиан бойымен, оңтүстікке қарай Аягөз округінің шекарасына жеткен.

Көкпекті уезінің аумағында Ертіске құятып Шар, Қызылсу, Бұқтырма, Нарын сияқты сусы мол өзендер мен олардың тоңірегіндегі қазақ қауымдарын сумен және жайылымдармен қамтамасыз еткei неғұрлым тайыз сулығ (Көкпекті, Жылансы, Былқылдақ) өзепдері болды.

Жоғарыда айтылғанында, Аягөз округінің Мұрыны болыстары Көкпекті округіне қосылды. Басқа рулардың орпаласуын 13 кестеден коруге болады.

Көкпекті уезінде берілген Найман қауымдарының көбі жайылымның ләтіспеуі себепті казак әскері жерінде мекондеді, ол төмепде келтіріліп отырған кестеден көрінеді (басқа тайпалар жөніндегі мәліметтерді келтірмейміз).

Сонымен, Сібір казак әскері жерінде, Бийск округі шебінде наймандардың екі руының мына аталары: Сарыжомарт дегеп ортақ ата біріктіргеп рулар тобына енген Бура руынаи тарайтын Ақтас, Ақтағыс, Құрмап, Жуатай, Дүрбеуіл, Құдайқұл, Алтыбай (Ергеиекті найман, қараңыз: Зекесте); Кетбұғадан тарайтып Қолғағұл, Жамап терістаңбалы, Тортқара (Терістаңбалы Зекесте) аталары қопыстанған.

Казак әскері мен Бийск округі жерінде көшіп жүрген барлық Көкпекті наймандары 352 шаңырақ, ал олардағы ерлер 784, әйелдер 668, барлығы 1449 адам болған.

Жайылымның көпшілік жері келімсек халықтың қопыстарына айналды және казак полктерінің пайдасына тартып алынған жайылымның жетіспеуі салдарынаи Кокпекті наймандарының қашалықты алысқа кошіп барғанын көшпелілердің сөиау Бийск округі жеріне (Змеев, Колыван, Крутөберезов болыстары мен басқаларына) дейіп жеткеиінің озіпепақ байқауға болады.

Бекмұрзин мәліметтеріндегі рулық таңбалардың келтірілуі біз үшін аса маңызды. Бұл мәліметтер бойыниша 1 шаңыраққа келетіп жан саиының орташа молшерін есептеп шығаруға жәнө оны коншелі қауымдар тұрғындарының сапып есептегеттіде пайдалануға болады, ойткені көптеген мәліметтерде кошнелілердің шаңырақ саны ғана беріледі. Егер жоғарыда келтірілген санақты негізге алсақ, бір шаңыраққа орта есеппен 45 жаннан келеді.

Ведомость бойыниша 1866 жылы Көкпекті округіде 27196 ерек пен 23 561 әйел, барлығы 50 757 адам болған. Егер оларға округтеп тыс жерлерде көшіп жүргендегер сапын қоссақ, түрлі рулар мен аталарындағы наймандар саны 52 206 адам дейміз.

Нақ сол ведомостта 1860 жылы Аягөз деп аты өзгертілген Сергиополь округі бойыниша да деректер келтірілгей. Сергиополь округінде 44 664 қазақ (24 622 ерек және 20002 әйел) болған.

Қапал округінің солтүстікшығыс жағында орналасқан Матай руы туралы статистикалық мәліметтер жоқ. Бірақ жинақтап жасаған жазбалар бойыниша, оларда 10 болыс, эр болыста 1000 қаралы шаңырақ болғап. Егер 1 шаңырақта 45 жаипан бар деп алсақ, эр болыста шамамен 4 500 адам, ал 10 болыста Матай руынап 45000 адам болғай. XIX гасырдың аяғындағы саиақ деректері бойыниша, Қапал уезінде 127 774 қазақ тұрған. Соттдықтан матайлардың біз есептеп шығарған санын уезд тұрғындарының жалпы санында ескеруге болады.

Облыстық басқару Илүйесіне көшкен кезде (1891) наймаидар Шығыс Қазақстанның пегізгі халқы болғаи. Лепсі округінің иегізгі халқы паймандар мен оның руларынан құралды: қаракерейлер 163 қауым, садырлар 49 қауым, Тортұл мей Матай 30 қауым болды.

Қаракерейлер Аягөз өзені мен оның көптегеи салаларының (Айғыз, Балтақора, Қурайлы

т. б.) Уржар, Қаракөл, Құсақ, Қатынсу, Егінсу өзендері мен басқаларының бойын және Балқаштың шығыс жағалауынаи Тарбагатай мен Жоңғар Алатауының баурайларына дейінгі кеңдалапы қыстаған.

Тортұл руы Жалаңаш, Теректі өзендері аралығында Қотыртас баурайында, Тоқты тауында, Алтыбай, Бұлақбай, Ескөл алқабында және уездің оңтүстікшығысындағы басқа да жерлерде көшіп жүрген.

Төртұл мен Матай рулары уездің шығыс шекарасында Қарақоға, Жантезен, Туматай, Ұзынағаш алқабында т. б. жерлерде қыстаған.

Басқа тайпалардан Аягөз бей Нарын бойында бірнеше қауым көшіп жүрген.

Уеде барлығы 156 107 қазақ болған.

Матай руы Қапал уезі шегінде: уездің солтүстікшығыс бөлігінде Сарқан өзені бойында, Сайынбұлақ тауында, Ақсу, Бүйен, Қызылағаш өзендерінде, Үшкөл, Қасқалдақ деген және басқа көлдер төңірегінде көшіп жүрген.

Абақ керейлер мекендегеи оңтүстікшығыс бөлігін (Сауыр тауын, Қобда, Қырын, Кендерлік өзендерінің аңғарын) қоспағаыда, Зайсан уезінің бүкіл аумағын наймандардың қаракерей және төртұл руларының қыстаулары мен жайлauлары алып жатты.

Зайсан уезі Аягөз сыртқы округінің оңтүстікшығыс бөлігін (Ертістің сол жағалауы, Зайсан өйпатының оңтүстік бөлігі мен Сауыр жотасы) және Семей ішкі округінің шығыс бөлігі жерінен (Ертістің оң жағалауы, Марқакөл көлі және Алтай бектері) құрылды.

Төртұл руының Тоқан және Тоғыз деген екі атасы (Зекесте) Қара Ертіс аңғарындағы даланы алып жатқан бір Қара Ертіс болысы болды. Бұл болыс 9 старшыинан құралды, олардың біреуі Қара Ертістің оң жағалауына, ал қалған сегізі осы өзенпің сол жағалауындағы даға орналасқан еді. Төртұл руының оңтүстік шекарасы Зайсан бекетіне дейін жетіп, шығыс жағы Алтай жотасына ұласып жатқан. Төртұл руының қазақтары 7761 адамы бар 1373 шаруашылықта біріккен. Олардың қыстаулары Қара Ертіс пен оның Қорған және Ақарал деген салаларының жағалауына, Қаратал, Сарыбұлақ өзендерінің аңғарыпа, Қарабұлақ, Жемеией, Зайсан алқабына, Кепдірлік озеніндегі Кекжота, Шенғелді, Маңырақтау, Қабыргатал, Кеңарал дегеи жерлерге, Бозайғыр, Құмтөбе құмдарына орналасқан болатыи. Жаздығүі олар Құршім өзені мен Марқакөлге дейіп көшіп барып жүрді.

Жердің қалған басым бөлігін қаракерейдің Байжігіт, Ақиайман, Қожамбет және Мұрын деген тармақтары иелеиді. Қаракерейлер 15 болыс болып, 83 808 адамы бар 20 358 шаруашылықта біріккеп.

Уездің Марқакөл мей Қалжыр өзенінің Қара Ертіске дейінгі аңғарын қамтып жатқан шығыс болігі Қожамбет тармағының (Зекесте) иелігіне қараған. Олар 5571 адамы бар 1327 шаруашылықта біріккен. Қожамбеттер 8 старшын болып, Марқакөл төңірегіне, Қалжыр өзені мен оның салалары аңғарындағы Қарғын, Қураймалды, Жарқұдық, Қарашибілік, Сарқұдық, Ұштерек, Батпақ, Қаршыға деген жерлерге, Алқабек және Қарой озендері бойына, қазіргі Горный төңірегіне орналасқан. Олардың жазғы жайылымдары Марқакөл маңындағы: Мыңбұлақ, Теректі, Сартай, Жиренбайтал, Қуыс, Бесқарағай, Көкбұқа, Зортабан, Жаңғыз Қарағай дегеи жерлерде болған. Ақнаймандар (Зекесте) Қожамбеттердеп батысқа таман Құршім өзеи, Зайсан көлі және Қалғұты өзені аралығында қоныстаған. Олардың қыстаулары Теректібұлақ, Шитүбек, Тоқбура, жайлauлары Таиаш, Қарлығаш, Қүйік деген т. б. жерлерде болған. Ақнаймандар Майтерек болысына бірігіп, оғай 6759 адамы бар 1423 птаруашылық енгеп.

Уезд аумағының батысында Аягөз өзенінеп шығысында Қара Ертіс өзеніне дейінгі және солтүстігінде Кекпекті өзеншен оңтүстігінде Тарбагатай жотасына дейінгі жартысынан астам жерін Байжігіт тармағы (Зекесте) қоныстанған.

Ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан аңыздарда Байжігіт тармағы өз арасынан Қабапбай батыр мен Дәулетбай батыр сияқты атақты адамдардың шығуы сеөспті наймандар

арасында ең құрметті деп саналып келеді. Бұрынғы барлық салтанаттарда ең құрметті тағамның байжігіттер өкілдеріне тартылып келгені тегін емес.

Байжігіттер төмендегі жерлер мен солардағы болыстарды мекендейген: Тарбағатай жотасы мен Маңырақ тауы арасындағы беткейлері Шілікті болысына қарадан. Ол хәлқы 6557 адам болатын 1531 шаруашылықты біріктіргетт. Қыстайтын жерлері: Қараөгіз, Шорғы, Манас, Болатсу, Қарашақ т. б. Жайлauлары негізіпей Тсрісаққан озеи бойында (Қотанасы, Сартай жонът, Малқөткем дегеи жер лерде), Тарбағатай тауында (Кеңадыр, Санрақтас, Ақжалагы, Малкоктем т. б. жерлерде) орналасқан.

Терісайырық болысы Шілікті аңғарының бір бөлігін, Жетіарал өзеніне құятын Қаңдысу және Терісаққан өзепдері аралығыпдагы далатіы алыш жатқан. Опда 4415 адамы бар 1033 шаруашылық болған.

Қыстайтып жерлері: Терісайырық, Болатсу, Кінікептай, Шаты, Біргайлы, Маңырақ, Ақжар озепдері бойында, Жақсы Арғапаты, Жаман Арғапаты тауларында. Жазғы жайылымдары қыстауларында жақын 1520 шақырым жерге орналасқап.

Маңырақ тауы меп өпүң айналасыпдагы жерлерді алый жатқан Маңырақ болысы 5665 адамы бар 1263 шаруашылықты біріктірген. Аңызға қарагаїда, осы таудың маңындағы жайлauға қорақора қой әкеліиіп, маңыраған дауыстары үздіксіз естіле бергеп де, таудың аты содан шыққап. Қыстаулары Маңырақ баурайында (Қарақойын, Айтқанжол, Қойбас, Құршат, Құсту, Қызылқайың деген жерлерде) болған. Жазғы жайылымдары қыстауларынан алые емес

Зайсан уезінің солтүстігінде Ертіс, Көкпекті өзейдерінің оңтүстігінде Тарбағатай жотасына дейінгі батыс болігі Қыржы мей Мұрын тармақтарының (Зекесте) иелігіне қарадан. Қыржы, Мұрын деген ру аттары рубасы өйелдерінің есімдерінен шыққан. Бұл матрилиндіждер ертедегі матриархат дәуірінен қалған.

Қыржы тармағының саны аз болған да, Мұрыниан тараган Қыдыр атасының қауымдарында бір Лаба болысь на біріккен. Басқа бес болысты Мұрын үрпақтары: Тогас болысый Қыдыр, Мұрас аталары, Нарын болысын Назар атасы, Көкпекті болысын Құттымбет атасы, Қабылға б о лысый Құттықадам және Базар болысын Жанай аталары (Зекесте) мекендейген. Шежіре кестесінеп корініп отырғапыидай, бодыстарға түрлі таксономиялық жіктердегі туыстар біріккен.

Мұрын болыстарының қыстаулары: Ертіс және Кокпекті озепдері меп Қарғыба, Базар, Бұғал, Аңғыр, Жіңішке. Батпақ өзендері бойында, ал жайлauы қобінесе Тарбағатай, Мұрып, Сандықтас тауларында.

Мұрып руында 29 000 адамы бар 8000 шаруашылық, Қыржы руында 4600 адамы бар 1328 шаруашылық болға.

Наймандардың иеліктері одан әрі солтүстікке қарай, Оңтүстік Алтай жоталарын шығысында Марқакол жа гасын, Құршім және Нарын жоталарын, одан әрі Ертістен Қалба жотасына дейінгі жерді алыш жатқан Өскемен уезінің шегіне дейін созылып, солтүстікбатысында Улбі метт Жайма озейдерше тіреледі.

Уездің 11 болысында 15 823 шаруашылықта біріккен халқы бар 80 старшии болғаи. Оның ішінде 146 шаруашылық керейлер де, 68 шаруашылық уақтар. Шаруашылықтардың қалған басым копшілігі иайматшың Бура Kokжарлы, Қаратай, Терістаңбалы және Матай рул арының шаруашылықтары. Қаратай руының қауымдары (Зекесте) Нарын, Бұқтырма өзендерінің бойын қопыстағып, бір Шыңғыстай болысына біріккен. Олармен іргелес Ертіс, Құршім, Жіңішке, Бекен озендерінің және одап әрі Қызылсу өзенінің бойында сегіз бөлістап тұратып Кекжарлы (Зекесте) руының қауымдары мекендейген. Қалба тауыптың беткейлерін бір бөлісқа біріккен Матай, Терістаңбалы рул ары, Қызылсу өзенінің бойында және одан шығысқа қарай шаруашылықтары екі болған Бура руы (Зекесте) мекендейеп.

Ресей отаршылары Ертіс бойына қоные тебе отырып, отарлау үрдісін одан әрі жүргізіп,

Өскемен мен Зайсан уезі халқының эр жерге қоные аудара беруіне коп жағыиан мәжбүр етті. Олар отаршылар Бөкен, Құршім, Бұқтарма өзендері бойыиан Ертіс шебінің «ұзындылар» дейтінді жасады. Пайда болған мекендер (Бөкен, Батинск, Берел, Березовка, Катонқарағай, Солдатово т. б.) қазақ қауымдарынан жерді одан өрі тартып ала берді. Мұны Шыңғыстай болысы наймандарының мысалдарынан байқауға болады. Наймандар 200 жыл болысы Бұқтырма өзенінің екі жағалауын, ал жаздығұні Шабанбай (Бұқтырмайың сол жағалауында) және Тарбағатай жайлауларын қоныстанып келген. 1867 жылдан бастап Бұқтырма өзенінің сол жағалауына орыс поселкелері құрыла бастады да, сөл кезде 1830 шаруашылығы болған Қаратай руының қауымдары қыстауларынан айырды. Шабанбай тауы Ұлы мәртебелі Кабинетінің иелігіндегі жерге көшті. Бірнеше жылдан кейін орыс қоныстапушылары Бұқтырма өзенінің оң жағалауына да ірге тебе бастады. Болыс қазақтарына Тарбағатай баурайынан жайылымның тар өнірі ғана қалдырылды. Осылыша шектелген жерде малын да, өзін де асырауға мүмкіндігі болмаған қаратайлар әр жаі да босын кетті: бір бөлігі бөлініп Бийск округінің 2ші Шуя болысына, Змеиногор уезінің шаруа селоларына, Қытай жағына кетіп қалды, ал қалғапдары бір кезде өз иеліктерінде болған Шабанбай тауы мен Бұқтырма озені бойынан участекелер жалдап ала бастады. Шыңғыстай қазақтары түрлі участекелерді жалға алғаны үшін 10 000 сом, земствө алымы мен жеке міндеткерлікке 15 000 сом, барлығы 25 000 сөм төледі. Қазақтардың қаиыршылық жағдайы орыс шенеушктерінің өзін де аландасты, өйткені көшпель лердің Қытайға, басқа да жерлерге көшіп кетуі мен жаппай кедейлепуі қазынаға түсетін түсімді азайтатын еді. «Жұнімеи қоса терісін де сыптырып алмау» принципін ұстанған орыс әкімшілігі ұзақ жылдарға созылған айтыстартыстап ішемесе жай бастартулардан кейін Шабанбай мен Үкеп, Қалғұты, Жазатыр өзендері бойындағы бірнеше алапты қазақтардың пайдалануына қалдыруға, жал ақысып жойып, түтін салығын ғана алуға шешім қабылдады. Бірақ бұл көшпелілерді жайғастыруды шеше алмады. 1907 жылы Шыңғыстай болысы қазақтарының бір бөлігі Қарқаралы уезіне көшірілетін больш үйғарылды. Семей облыстық басқармасы өз қаулысымен (1910 жылғы 10 сөуір) Шыңғыстай болысы шебіпдегі Бұқтырма және Нарып өзендерінің бас жағынаи қоныстау участекелерін құры мүмкін емес деп тапты.

Қазақ қауымдарының XIX гасырдың 60 жылдарынан XX гасырдың басына дейін ауа бастағаны байқалады. Бақты әскер бастығының рапортында (2.11.1878) Қаратай руының екі болысы Алтайдан Қытай жеріне қашып көшкені жайында айтылған.

1901 жылдың ақпай айында Зайсан уезі Шілікті болысындағы Байжігіт руы қазақтарының 200 жылқысы мен 1300 қойы аштан қырылып, адамдары қайыршылық жағдайға ұшырады. 590 шаңырақ болатын Байжігіт старшындары өздерінің Қытайдың хәбейамбанынан 1901 жылдың 20 наурызынан 1 қазанына дейін Қытай шегінде көшіп жүруін сұрап, оған рұқсат алды, әрине, ақы төлейтін еді.

Жетісу облысы әскери губернаторының Құлжа істері жоюіндегі кеңесінің мәліметтері бойынша жасалған тәмендегі кестеден Қытай шегіне көшіп кеткен кейбір қазақ руласын білуге болады,

1881 жылы Ресей мен Қытай арасында осы мемлекеттердің шекарасы белгілеиген шартқа қол қойылғаннан кейін Құлжа өлкесі халқының бір бөлігін (қазақтар, үйғырлар меп дүнгендерді) Ресей аймағына қоныстандыру туралы мәселе туды. Сол жылы орыс үкіметінің Құлжайы Қытайға беру жөніндегі өкілетті комиссары генералмайор Фриченің атына 9 болыс (Байжігіт, Қызай және Тәңірберді) өтініш жазып, өз болыстарындағы 1595 шаңырақтың кошіп баруы үшін Жетісудан жер бөлуді сұраған. Қазақтарды көшіру коптегері жылға созылды, бірақ Қытайға қарағай жерде қалып қойғандары да коп болды.

Қалжыр болысы 1885 жылы Қытаймен шекара белгілеиген кезде құрылған. Оған кірген Қожамбет руының 1003 шаңырағы мынаңдай бірнеше аталарға бөлінеді: Мысқал 286 шаңырақ, Атақозы 286 шаңырақ, Егізқара 2(35 шаңырақ, Жарболды 166 шаңырақ (Зексте).

Болыста 3563 адам болған.

Бірақ Ресей мен Қытай арасындағы шартқа қол қойылғаннан кейін де бәзбаяғы себеппен жайылым мен шөптің жеткіліксіздігінен көшіп кету жалғаса берді. Мысалы, 1895 жылы Қытай жағына Қара Ертіс болысынан 107 шаңырақ көшіп кеткен.

Бура руының Өскемен уезінің солтүстікшығысындағы Қызылсу өзені аңғарына қоныстанғаны жоғарыда антылды. Бұл рудың одан әрі Семей уезінің шегінде де: Шарозепінің бас жағында, Кекпекті тауының солтүстік беткейінде, Шаған өзені бойында, Арқалық және Едірей тауларының Тұндік өзеніне дейінгі төңірегінде қоныстары болғаи. Бұл жерлерде көшіп жүрген аталар рубасы Бураның 12ұрпағы еди.

Наймандардың 215 шаңырағы Белагаш даласында, жекелеген топтары (терістаңбалылар) Кононер поселкесі мен Стекляный поселкесінің (ергенекті наймандар) жерінде де тұрған. Семей уезінің жерінде наймандардың барлығы 7194 шаруашылығы болған.

Қазақстанның Пығысындағы ең солтүстікте тұрған наймандар Павлодар уезінің Чернояр және Григорьев иоселкелері тұсындағы Ертістің сол жағалауын мекендереген наймандар еді. Оларда 2189 адамы бар 354 шаңырақ болған.

Наймандар қоныстанған екінші бір үлкеи аймақ: Шу өзешнен солтүстігіде Сарысу өзепіп құятын Сарыкеңгір және Каракеңгір озендерінің бас жағы мен осы өзендердің аңғарыпта Аймысық, Шадралы тауларына дейін созылып жатты.

Қазақ даласының орталық болігінің осы кеңістігінде паймандардың ең саны көп Бағапалы, Балталы дегеп екі рұықошіп жүрген.

XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында Есілдің арғы бетіпдегі даала көптеген руладың, сопың ішінде оңтүстікте, Сырдария жағалауыпаі келгеп паймандардың да жазғы жайлаулары болғап. Олар саны коп Бага нал ы, Балталы руладыпа бөлінгей (Зекесте).

Даланың оңтүстік бөлігі меп Сырдария бойын мекепдеген Кіші жұз руладымен бағапалылар жайылым жер, қыетақтық мекендер үшін жіңі жапжадасқан.

XIX ғасырдың 30жылдарыпай бастап Сырдаршшың бүкіл дерлік оң жағалауы Қоқаиниң қолыпа түсіп, Най ман, Арғын, Үақ тайналары алые солтүстікке ығыстырылып тасталған. 1842 жылы 500 шаңырақ бағапалылар Шу өзені мей Қаратату алқабынан Кекшетау округіне көшіп барып, приказға өздерін бодандыққа қабылдауды, сойтіп өздеріиен дербес болыс құруға, қыстай үшін жер бөлуге өтініш жасаған. Олар дербес болысқа боліпгеп жоқ, Қарабала Төртқара Сарғалдақ болысына қосылды.

Қарқаралы, Ақмола, Құсмұрып, Баянауыл округтері мен басқа округтердегі Арғып, Қыпшақ, Керей тайпаларының көптегеи рулары Кенесары Қасымовтың көтерілісіне белсене қатысты. Бағаналыларға келетін болсақ, бұл көтеріліске олардың Қарақоңыз өзені мен Сарысудың томенгі ағысында қыстап, жаздығұні Есіл өзені бойына ксліп жүргеи азынаулақ қауымдарыған қосылды.

Көтеріліс жеңіліске ұшыраға соң Есілдің аргы бетіндегі коп ^ азақпеп қоса наймаидар да онғұстік пен шығысқа көшіп бара бастаған. Бағаналылар соғыста қаңырап қалған Ұлытау, Кішітау баурайларына қойые тепті.

1859 жылға дейін бағапалылар Орышибор ведомствосына бағынып келген болатын, ал оңтүстік пен шығысқа қарай алысталап, одан барған сайын ұзай бергендейктен, сол жылы олар Сібір ведомствосына ауыстырылған еді. 1867 – 1868 жылдарда Сырдария және Ақмола облыстары құрылған кезде бағаналылар Сарысу өзені Саумалкөл мей Телікөл көлдеріне 150 шақырымнан астам жетпей, оңтүстікке қарай құрт бұрыллатын Қоғалыштар деген алқабына дейін жеткен. Бағаналы және Балталы рулары Ақмола облысындағы Атбасар уезінің құрамына еиді.

Сырдария облысы әскери губернаторының 1894 жылғы 25 қазанда Туркістан

генералгубернаторының атына жолдаған хатында былай делінгеп: «Ұлытаудың солтүстік беткейі мей Есіл маңы даласын (Арғыи болыстарының жерінде) яшілай отырып, бағаналылар ерте дегенде алоысыши жылдарда оңтүстіктегі тамалардың, қыпшақтардың, /капастардың, бақтиярлардың зәкәп Шу маңы мои Сырдария маңындағы қыргыздардың басқа да руларының жайлайтын жерлеріп оздеріне қыстау ете бастады».

Бағаналылар оңтүстікке қарай 26 жыл бойы бет алый, Ұлытаудың оңтүстік беткейі не, Сарысұдың орта және томе пігі ағысыпа, Мойыпқұмға, Жетіқоңыр алқабына, Шу озеігіпің он жағалауы меп кол дер маңыдағы жазираларға (оазистер) орын тепті. Сол жерлерден Сырдария бойының тогайларына, сондай-ақ Қаратаяға барды. Бағапалылар қыпгідақтардан көлдер аймағып, тамалардан Жетіқоңыр алқабын тартып алғанға дейін Шу, Сырдария өнірі қазақтарынан көп қарсылық коргеп жоқ.

Бағаналылардың 6000 шаңырағы солтүстік епдіктегі 44е пен 53е аралығын, яғни 200 000 шаршы шақырым жерге қоюыстаиды, соның 1/7 бөлігін ғана оңтүстік қазақтарына қайтарып беру қажет болып, бағаиалылар соғап қарсылық корсетті. Ол былай тұрсыны, қыс кезінде бағапалылардың 1000 шаңырағы Перовск уезінің, ал 500 шаңырағы Шымкент уезінің шегінде кетіп қалған. Бағаналылар Перовск мей Жүлекке жақып Телікөлтат алқабында тұрақты мекендейді.

Ерте көктемде бағаналылардың 5000 шаңырағы Есіл өнірі даласына кетіп, онда Арғын болыстарымен бірге көшіп жүреді. Қалған мың шаңырағы Атбасардан Сырдария озеніне дейінгі жерде ұсақ топтар болып көшіп жүреді. Бағапалылар күзге қарай Есіл даласынан кетіп, қыстан шығу үшін Ұлытаудың солтүстікшігіс беткейлеріне орналасады, бір бөлігі (150ге дейін шағырақ) одан әрі оңтүстікке қарай бет алышп, Сарысұдың төмөнті ағысы мен көлдер аймағына тоқтайды да, сол жердегі кейбір қауымдар қыс кезінде Перовск мей Жүлек арасындағы Сырдария жағасының тогайларына көшіп барады. Сойтіп, оның екі жағалауына орпығып, тіпті Қызылқұмға дейін жетеді, ал кейбір қауымдар Шу өнірі даласын және Қаратаяғын батыс баурайына жақын жерлерді қыстап қалады.

Сарысу өзешнің батыс лағына, оның Жезді, Қаракенғір және Сарыкеңғір салаларына наймандардың басқа бір руы балталылар қоюыстанды.

Бағаналы, Балталы руларының кейбір қауымдары өсі рулардың негізгі көпшілігінен болініп, Есіл бойында: Тасеткел, Тассуат, Күркетал, Шолақсай, Жарқаиың, Кебісқалған, Бұлақ т. б. жерлерде тұрғаи. Жаздығуні Қарағайлықөл, Ерденқөл, Жонжиек көлдеріне, Қарамұрт, Қызылсу өзендеріне, Шолақталдық, Тоқпай (құдық) дегеи жерлерге, Қойтас өзеніне, т. б. барып жайланаған.

Егер біздің рулық схемаларымызға қарайтын болсақ, Қазақ даласының орталық бөлігіне Бағапалының мына тармақтары қоюыстаған: Ақтаз (Бодай, Тіней, Сейіт аталары Зекесте), Қызылтаз (Байназар, Қожас аталары мен оның ұрпақтары Кебеке, Жұртшы, Қоқан, Жырық), Шегедік (Шоштай және Бесбала аталары), Пегелік (Сарғалдақ, Сары, Қарабала аталары). Балталы руынан Бегіс, Мардан (Қылыш, Таңатар аталары) тармақтары қоюын танған.

Осы рулардың арасында Терістаңбалы руының Тортқара тармағының азынаулақ топтары мекен еткен (Зекесте: Терістаңбалы Тортқара). Олар 700дей шаруашылық болған.

Атбасар уезінде бағаналылардың барлығы 7724, Балталы руының 142 шаруашылығы қоюыстанған.

ҚЫПШАҚ

Жоғарыда айтылғаныңдай, 1838 жылы Орынбор және Сібір ведомствоарының жерлері арасында межелі шеп белгіленді. Осы заң актісі бойынша қыпшақтардың басым көпшілігі Орынбор ведомствосының қарамағына енді.

1866 жылғы 17 қазандығы құжатта Шығыс бөлігінің шекарасы туралы был аи деп хабарланған: «...шығыс жағынан Звериноголов станицасынан онтүстікке қарай Сырдария шебімен Шу өзені төңірегіне дейіп созылып жатқан Сібір қырғыздары облысы. Онтүстігінеп Сырдария шебі, батысынан облыстың Орта бөлігі, Ұя өзеніндегі Степная станицасынан, Маршенск станицасы, Тобылдың бас жағы, Ащысай және Ұлқияқ өзендері, Шалқартеңіз көлінің батыс шеті арқылы Сырдағы № 2 фортқа дейін. Солтүстігінен Ұя өзені бойындағы Степная станицасынан Звериноголов станицасына дейінгі шеи бойымен Орынбор губерниясы».

Бұрынғы КСРОның Орталық мемлекеттік әскеритарихи архивінде «Орта орда қырғыздары мекендейтін көшпелілер картасы» бар. Осы картаны түсіндірген жазбада Орынбор бастығына бағынатын қазақ руларының, соның ішінде қыпшақтардың Оралдың аргы жағындағы далада орналасуы туралы айтылған.

Орынбор қазақтары облысының Шығыс бөлігінде кошіп жүретін рулар мен аталардың тізімінде қыпшақтардың Қарабалық, Таңабұғы, Көлдеиен, Ұзыи, Торыайғыр рулары айтылады. Тізімде келтірілген 12 атадан бізге біреуі Алтыбас қана белгілі (4кесте), ал қалғандары Қыдыр, Көбік жәно басқалары біздің мәліметтерімізде жоқ. Олар қоныстапдыру комиссиясының материалдарында да жоқ. Бұлар, тегінде, орыс шепеуніктеріне хабарланған ұсақ аталар бөлар (мүмкіи, старшындар атауы шығар?).

Қыпшақтардың көптеген қауымдары Қазақстахшың эр жерінде топтасып көшіп жүргеп. Рулық белгісі бойынша құрылған мыпа Қыпшақ болыстары: Жалыбай қыншақ (9 ауыл, 513 шаңырақ, 1799 адам), Сақал қышпақ (12 ауыл, 718 шаңырақ, 2827 адам), Құлатай қыпшақ (8 ауыл, 511 шаңырақ, 1647 адам), Құлаиқыпشاқ (9 ауыл, 550 шаңырақ), Айтқұлжәдікқыпшақ (1 ауыл, 60 шаңырақ), Жолобақыпшақ (1 ауыл, 28 шаңырақ) Ерейментау ауданы меп Ақкол көлі маңында қысталап, жазда Баяпауыл теңірегінде кетіп жүрген. Болыстардың атауларында рулардың этнопимдері де (мысалы, Құлан), туыстық басталатын неғұрлым берідегі аталарының есімдері де (мысалы Жолоба) айтылады. Қыпшақтар жөніндегі қолда бар шежіреден белгілі бір эпонимнің туыстық жүйесінде алатын орныи анықтауға болады, өкініштісі, бәрін бірдей анықтау мүмкін емес (4кесте). Жоғарыда аталған болыстардың бәрі Бұлтың және Құланқыпшақ деген екі руға жатқан және Ақмола қыртқы округінің приказына бағынған.

Қыпшақтардың көптеген қауымдары осы округке берілген, бірақ бос жайылымның болмауы салдарынаи округтен тыс жерлерге, тіпті Қазақстаниан тыс жерлерге де көшіп кеткен. Бұл ең алдымен округтер құрылып, жайылымдар Ресей бодандығына бұрын кіргең қауымдар арасында бөлініп қойғапнан кейін бодаидыққа жаңадан кіргендерге қатысты.

Қыпшақтардың осы шет аймақтарда көшіп жүрген барлық аталары да Бұлтың руына жатады (4кесте).

Құлынды даласында (Омбы ішкі округі) 5 және боказак полктерінің жерінде 516 шаңырақ Қыпшақ көшіп жүрген.

Қазақтардан жерді тартып алу және «...оңірдеп (10 шақырымдық М, М.) қырғыздардың өздігінен кетуі үшін» олардың іргелі құрылыс тұрғызуына тыйым салу үрдісінің күшеюіне байланысты қауымдардың билеушілері шекара басқармасына өздеріне жер бөлу туралы өтініш жасайды. Осы мәселеге орай, хаттардың бірінде былай делінген: «олардың атабабасы

(қыпшақтар) халқымен бірге осыдан көп жыл бұрын Сілеті, Ереймейтау, Кокой, Ақколдеген т. б. алқаптарды, ішінара Есілдің сол жағалауындағы шабыттықтарды мекендеген... сыртқы округтер ашылғап кезде қыпшақтардың көйтегеп шаруашылықтары барымтадан қауіптоиіп, өртсекесінде қорғайтып Ертіске қарай ішкі шепке кошіп кетті..., ал жоғарыда аталған жерлерді Қайжығалы және Керей қырғыздары пеленіп қалды...». Болыс басқарушылары Плекара басқармасыпай бұрып оздеріп тиесілі болып келген жердің берілуін сұрайды.

Орыс әкімшілігі Ақмола округтік приказының аға сұлтаиыг Арыстан Құдаймендіштеге қыпшақтарды қапжығалылар мен керейлердің арасына орналастыруға нұсқау бергеи. Оғап аға сұлтаиыг мыпадай жауап қайтарғанын көреміз: «Қуайдық дистанциясынап басқа бос жер кормей отырмып. Бул жердің бір бөлігі Есілдің жоғарғы жағында, Ақмоладатт 70 шақырым қашықтықта ләтқап Үршат көлімен қ(>са Қотырадыр, Аюлы, Нияз, Қояиды, Теріқыстау, Балтақара алқабы, Шідерті озейінің жоғарғы жағы, онда кемінде 500 шаңырақ сия алады...». Шекара басқармасы мен Ақмола округтік приказының сөдан кейінгі хатхабар алысуына қарағанда, Сілеті өзеніне қыпшақтардың шағын бөлігі орналастырылған. Рубасыларына ләаңадан келгеи қыпшақтарды «бірге қыстап шыққаны үшін ешқаидай ақы талап етпестеи...» қабылдауға өкім берілді.

Көкшетау ішкі округіндегі қыпшақтары туралы өл кезеңіндегі мәліметтері жоқ, өйткені бұл тайпаның коптеген руы Орта жүздегі көтеріліс кезінде Кенесары Қасымовтың қосынында болған. XIX ғасырдың 40жылдарында қыпшақтар бұрынғы мекендеріне қайта орала бастаған. 1841 жылы Ұзынқаз қыпшақтардың 245 шаңырағы бағаналылармен бірге көшіп жүрген өз тайпаластарына қосылған.

Құсмұрының округінде керейлермен бірге Күрлеуіт руында 123 шаңырағы (406 адам) көшіп жүрген.

Қарабалық, Көлденен, Торыайғыр руладары мен Торы қардың шағып төптары Қостанай уезінде қоныстандырылды. Қарабалық руының қауымдары сонымен бірге Төбыл озенінде он жағалауына жәые одап әрі қарай шығысында Ұя өзеніне солтүстігінен құятып Тогызақ өзеніне дейін ірге тепті. Олар оңтүстіктегі Қамысқаят, Сынтасты өзеидері мен Дөсайқөна, Тұмарлық көлдеріпің бойын мекендеді. Олардың қыстаулары мен жайлauлары Жарқол, Қынабайкөл, Тізгін, Қособа, Қарасор, Сайымбет, Үлкеннұрлы, Шұбаркөл, Үлкеиқескөл көлдерінде төңірегіпде болды. Қарабалық руы сонымен қатар Алқакөл озенінде солтүстік жағында Тобылдың он жағалауына және осы Тобылдың солтүстікке бұрылатып жеріне дейіп, Сарт, Тастанымбике колдері тоңірегіне қоныстандырылды.

Торғай уезі аймағында Қарабалық руы Қара Торғай озешіндегі сол жағалауын, Улы Жылапшық озенінде бойын жопе осы озеп құятын Жақсы Аққол өзеліпің шығыс жағалауын мекен етті.

Колдспең руы Қостанай уезі шегінде Ұя озейіпің Тобылга құятып жеріне дейінгі он жағалауын, Тобылдың Қарақамыс коліпеп солтүстігіпдегі оц жағалауын және оңтүстіктегі Сасықкөлдің солтүстігінде мекепдеді. Кейбір ікерлерде бұл рудың кошіпқоиатыш орындары Обаган өзеліпе дейіп жетті.

Торыайғыр руы Қостаиайдың оңтүстігінде ориаласты. Олар негізінеп Тынымбике мен Сарт өзендерінде төңірегінде қоныстанды. Бұл қыпшақтардың басқа руладарына қараганда адам сапы аз ру болған.

Ұзын руының негізгі копшілігі Торғай, Қараторғай озендерінде аралығында Құмкешу және Қостөбе деген жерлерге дейіп (Торғай уезі), сөндайақ бірнеше қауымдары Құсмұрын өзенінде батысында (Қостанай уезі) тұрган.

Торы, Құланқыпшақ руладарының негізгі копшілігі Торғай уезі шегінде орналасты: торылар Қараторғайға құятыи Сарыторғай өзепінде бойында, Сарыкеңгір мен Қаракенгірдің бас жағында қыстады. Бұл рудың бірнеше қауымы Қостаиай уезінде Арғын руладарының қоныстары арасында тұрды. Құланқыпшақ руы Торғай өзеніне құятын Тасты, Қарыисалды

өзендерінің бойып мекендеді.

Қыпшақтар оңтүстікте Сырдария өзенінің бойында: Сұлутөбе деген жерде шығысқа қарай Сырдарияның екі жағында және Жаңақорған ауданында (Перовск . уезі) қыстағы. Жаз кезінде олар Торғай даласының жайылымдарына және одан да солтүстікке Тобыл, Обаган өзендеріне барып жайланаған.

Павлодардың Ертіс өніріне ел XVIII ғасыр мен XX ғасырдың бас кезі аралығында қоныстанған, қыпшақтар мұнда XVIII ғасырдың ортасында келді. Олар Ертістің оң жағалауына Бобров форпостысының тұсы мен шығысында Жалаулы көліе дейін қоныстанды. Бұл Бұлтың руы мен оның Қосайдар, Сейтімбет, Ақпыш, Жолоба, Елеуети, Айтқұл, Күрлеуіт, Қожамжар, Қосқұлақ, Жарымбет аталары (4кесте) иеліктерінің оңтүстік шегі болатын. Осы шептен солтүстікке қарай қыпшақтардың қоныстары басталып, Қызылқақ көлін, ал солтүстігінде Омбы уезі шегінде Теке, Алабота колдерінің қамтыды, өдаи әрі солтүстікшығысында Ертіске дейін жеткеп. Павлодар, Омбы қыїашақтары аталған колдері, інді тоңрегін, сондай-ақ Қарасу озенінің бойын, Табылсор, Жамантұз көлдеріп қыстаған.

Чернояр жәттеге Песчаный поселке лері аралығындағы оп шақырымдық өнір тұсындағы Ёртіс жағалауыпа да едәуір қыпшақтар қопыстапды. Қышшақтар 10 шақырымдық оцірдеп Ертістің птығысындағы Табылжан және Әжібұлақ колдеріп қарай кошігт жүрген.

XX ғасырдың басында Павлодар уезінде жеріпде қышшақтардың 2962 шаруашылығы болғап. Омбы уезіндегі жогарыда аталғап аймақ шегінде қыпшақтардың Шарлақ бөлісі болып, опдагы ауылдар сапы 196га жеткен (1565 шаруашылық 9829 адам).

20 жылдық кезең ішінде, XIX ғасырдың 3050 жылдарында Ақмола даласында Орта жүз тайпаларының кошіпқопу үрдісі күшіне түсті. Бұл бірінші кезекте тайпалардың Кеисары көтерілісіне қатысуының салдарынап болғап еді. Ақмола приказы аумағында оз мекенінен жаппай көшіп кетуі байқалды. Кенесары Қасымов Қазақстаниң оңтүстігіне ауапнан кейін көптеген рулар оз орындарынан қайтып келе бастады. Бұл арада бір қауымдардың бұрыш өздері кетіп қалған жерді қайтарып алу мақсатымен басқаларға күшпеп қысым жасағаиын, сондай-ақ өздерінің пайдалануыпа жақсы жайылымдар алуға ұмтылғанын атаи откен жоп. Ертіс өнірі қыпшақтары батысқа қарай беталып, Ерейментау жайылымдарын иеленген.

Алайда, бұл жерлердің иелері қанжығалылар оларды Сілеті, Дамса өзепдері төңірегінде Ерейментаудан ығыстырып шығарды. Қыпшақтардың едәуір бөлігі Ақмоланың батыс жағына, Есіл, Дамса, Қалытон озендерінің бойына орналасты. Қыпшақтардың бір бөлігі Ортауда Арғытт руларымен бірге Есіл жаққа кетті. Оған Бұлтың руының Құдас, Мәдияр, Қосайдар т. б. аталары, Қарабалық руының Кеітже, Майлыбай, Тілес аталары, Құланқыпғап руының Қашқарбай, Есенгелді аталары қатысты.

Ақмола уезінде қыпшақтардың 189 ауылы болып, олар 1764 қожалықты біріктіргеп, бұл уездегі ауылдар (2503) мен қожалықтардың (18627) жалпы санына проценттік қатынасы 7,5 және 9,5% болды.

Қазақстанның солтүстік шет аймағы Петропавл уезінде де қыпшақ қауымдары бар. Аңызда айтылуы бойынша, мұнда Торайайғыр және Бұлтың руларының аталары Теке көлі мен Сілеті озепінен келіп, Уақ иеліктерімен катар Жаңақыр, Биесойғап, Қойбағар көлдерінің тоңрегімей уездің оңтүстікбатыс бөлігіндегі Есіл өзепіпің бойына қопыстапған. Солтүстік Қазақстай қыпшақтары 35 ауыл құргаи (252 қожалық), мұның озі уездегі қожалықтардың жалны сапына птаққанда барлығы 2,2% болды.

КЕРЕЙ

Сырдария бойыпай, Арас жағалауы мен Түркістап тоңғарларды Қазақстай шегиен құып шығу кезеңіпде тайпалардың жалпы қоныс аударуымен бірге керейлср шығыс иен солтүстікке бет алғаи. Коштің бүкіл бойыпда кей жерл ер де жақсы жайылымдар кездесіп, кейбір рулар соларға орып тепкей де, қалғандары ілгері кеткен. Мысалы, ІІ^{осай}, Бекпазар аталары Шұбартау алқабында қалып, қалғандары Аягоз өзепіпен әрі асып, Семей бекінісі жағына қарай кошкеп, сөйтін өған шамамен екі күпдік жер (15 нтақырымдай) жетпей, Ушқарауылдегеп жергі тоқтағап. Ал оида әліде жонғарлар бекеті бар еді.

Халық аңыздарында лішіғарлардың құып шығарылуы меп қазақ рулатының шығысқа қарай қопыс аударуы Абылай хан серіктеріпің бірі Жәнібек батырдың есімінен байланыстырылады. Жәнібек батыр бастаған қазақ жауыпгерлері жонғарларды барған сайып тықсыра құып, ақырында оларды Маңырақ тауына Қызылсу озеніттің арғы жағындағы Сауыр жөтасы жүйесіне асырып жіберген. Сойтіп, Керей рул ары осы тауға қопыстанғап. Сіргебаев Нұржакының (1892 жылы туғап) айтуына қарағанда, бұл жерлерге оның тәртіпті атасы келген, демек, керейлер бұл жерлерге XVIII ғасырда келіп ірге төркемен.

К. Струве меп Г. Потанин былай деи жазған: жонғарлар құып пішігарылғаннан кейіп «бұл жотаны (Сауыр М. М.) қырғыздар (қазақтар) өте тез арада мекендей алды, 1780 жылы біз қырғыздарды Қабыргабазар өзейті бойынап кездестіреміз, олар атап айтқанда, сол кезде Қожаберген бастаған және 1750 жылға дейін Шарқұрбап озепінің шығыс жағында көшіп жүрген керей руы... Қырғыздардың ең шығыс қоныстары Шарқұрба, Бақанас озеидерінің бойында болған. Откеп ғасырдың ортасына осы кезге дейін қырғыздар Сауыр шебіне шектес Қапасқа дейіп жылжығаи, бұл 300 шақырымдай болады».

Жамкенов Жұртыбай (1901 жылы туған) мен Сымтықов Бегалының (1904 жылы туған) деректерінде қарағанда, Маңырақ тауы мен оның төңірегіп абақкөрді тармағы және оның Қойлау, Байлау, Жәдік, Жастаба, Меркіт дегеи рулары (5кесте) қоныстанған.

Керейлер Маңырақ тауынан да солтүстікке көшкен. Олар азынаулақ қауым болын Ұлан өзенінің бойында, Шыңғыстай тауында, Ертістің оң жағалауындағы Белағаш даласының Жалқарағай деген жерінде қысталап, жайланаған.

Керейлер сөйлемен бірге Ертістің батыс жағындағы Қызылтауда арғындармен шектес те тұрған.

Аңыздарға қарағанда, XVIII ғасырдың бас кезінде Ақмоладагы Есіл өңірінде Есенберді және Есеибақты (5кесте) басқарған керейлер мекеидеген. Олар жалпы рудың иегізін салушы Ақсарыпың немерелері еді. Ағайындылар арасында дау туады да, ұлkenі Ертіске кошіп барып, өз қауымдарымен Кенгізбек алқабына қоюйстанады. Есенберді солтүстіктегі мөлдір көлдер мен жақсы жайылым барын есітіп, оның расөтірігін анықтау үшін шолғышылар Ихібереді. Шөлғышыларга Ұлкенқарой колі ұнап, соган оз қазырып қағады, яғпи, даладары дәстүр бойынша, осы жерлердің оздеріне бекітіп алады. Кейін Есеиберді тармағы нақ осы жерге келіп қыстағада, жаздығуы солтүстікке қарай кошіп жүрген.

XVIII ғасырдың бас кезінде Баянауыл тауы мен Ерейментаудап және XIX ғасырдың орта шенінде Қалмаққырғай тауынан басқа керей рулары(atalary) да осы жерлерге келген. Кенесары көтерілісі жылдарында кейбір Керей рулары Ақмоладагы Есіл оңірінен көшіп, Ұлкенқарой, Теке көлдерінің төңірегіндегі жайылымдарға келіп қоныстанған.

Алайда керейлердің негізгі көпшілігі орталық және солтүстік Қазақстанды мекендейді. Ақмола даласына келгеннен кейін олар орманды тауларға, Сілеті өзені бойындағы ормайдарға, оның жартасты жағаларына ірге төрті.

Кенесары көтерілісі кезінде олардың бір бөлігі онымен бірге оңтүстікке, ал басқа бір бөлігі солтүстіктегі орыс бекіпстеріне қарай кеткен. Алайда бұл көтеріліс керейлердің

Ақмола даласына, таулары мен жазығына қоныстапузы тоқтатқаи жоқ. Олардың қоныс аударуы өздерінің Ертіс өнірі жайылымдарынан, Омбы өнірі көлдеріне ығыстырылып шығарылуына байлағысты ерекше күшіе түсті. Көшпенділердің шығыстан және солтүстік шығыстан қоныс аударуының жедел болғаны сонша, орыс шенеуніктері бұл кезеңді «кереі кезең» деп атап кетті, өйткені сол кезде құрылған 81 қауымның ең көбі (32 қауым) керейлер қауымдары еді. Керейлердің бұлайша көтеріле көшүі өз руластарының санын көбейту есебінен өз биліктерін нығайтуға ұмтылған Құрсыры руынап гаыққан Нөкербек және Тұрлыбек Қоشاиов (5кесте Құрсыры дан алтылшы буын) сұлтандастырылған есімдерімен байланыстырылады.

XIX ғасырдың 40жылдарындағы мәліметтерге қараганда, керейлер Ақмола, Аягөз, Қарқаралы, Көкпекті, Үшбұлақ және Амаиқарағай сыртқы округтері мен Семей, Омбы ішкі округтерінің жеріне қоныстанған.

Осы болыстардьтің бәрі Ерейментаудың сөлтүстік беткейіпде, Сілеті өзенінің бойында, одан әрі солтүстікбатыста Мамай, Итемген көлдеріне дейін көшіп жүрген. Болыстардың атауларында Ақсары және Құрсыры (5кесте) руладарының аталарына ат берген есімдер (этнонимдер) бар.

1843 жылы Көкшетау приказынан Ақсары керейлердің 1 ауылы (15 шаңырақ) және Құрсыры керейлердің 7 ауылы (167 шаңырақ), берілді. Бір ауылдан басқаларының бәрі Ертіс бойында: Ақсары керейлер Семияр және Кривой станицаларының төңірегінде; Құрсыры керейлер Осморыжская станицасына жақын Ертіс бойында, 7ші казак полкінің, Бобров станицасының жерінде, Шарлақ және Айтмас станицаларының тұсында көшіп жүретін еді. Бұл жердің бәрі Омбы округтік приказының қарамағында болатын. Тек 1 ауыл ғана (11 шаңырақ) Ақмола округі шегіндегі Қын алқабын мекендеген.

Барлық болыстардың біреуі (4ші) ғана Ақсары руының және оның Есенбақты атасының оқілдері (5кесте) ал қалғандары Құрсыры руының бірнеше үрпактары деңгейлерінен құралған.

Округтегі көшпенділер екі руга: Сибан және Ақсары руладары мен соңғысының Ақымбет, Эжідеген аталарына жатады (5кесте).

Бұл руладың оқілдері Көкпекті сыртқы округінде де қоныстаған. 1839 жылғы деректер бойынша, округте керейлердің мынадай екі болысы болған: АқымбетКерей 170 ауыл (700 шаңырақ) Делбегетай тауында қысталап, жаз кезінде Қызылсу өзеніне көшіп жүрген; 100 ауылдан (400 шаңырақ) тұратын СибанКерей болысы Дағалы және Көрке тауларында қысталап, жаз кезінде Қызылсу озені бойындағы Арқаталқабын жайланаған.

Рубасыларынан тұскеп өтініштерге сәйкес, 40 жылдар бойы Керей аталары Көкпекті округінің құрамына қосылған. 1840 жылы Ақсары руының Әя¹ және Ақымбет деген екі атасы Ресей бодандығына кіріп, осы округке берілді. Олар 1623 адамы бар 6 ауыл (370 шаңырақ) құрамында Керей болысын құрған.

1849 жылы Сибан руының 83 шаңырағы Көкпекті округінің 28ші болысына (19кестені қараңыз) қосылып, жақадан АқымбетСибанКерей болысы болып құрылған. Алайда көшіпқоюати жерлері мен жайылымдары бұрынғысыыша округ жерінен, тіпті Қазақстан шегінен тыс болып қала берген. Олар Бийск округі, Колыван болысының Гилев, Карпов және Трусов деревияларының төңірегінде болды.

Көкпекті округіне қосылған 76 шаңырақтан тұратын бір ауыл Белағапі даласындағы, Ертіс өзенінен шығысқа қарай жатқан Қараөзек алқабында Локтев заводы маңында көшіп жүрген.

Қарқаралы округінде 10 ауыл дан тұратын бір Керей болысы мекендеген, оның құрамында 4960 адамы бар 1143 шаңырақ болған.

Қарқаралы керейлерінің қыстаулары Шоқмантас, Құсмұрын, Аршалы, Көкшетау, Тұлпар және т. б. өзендер бойындағы көптеген аңғарларға орналасқан. Жаздығұні Дегендерді

өзенінің бойына, Талдының бас жағына көшкен.

Бұл округте түрлі таксономиялық жіктердің қауымдары мекепдеген. Егер Сибан, Көшебе мен Балта бір этнонимнен (Танаш) тараган бір деңгейдегі ағайындылар болса, Самай мен Матақай жоғарыда аталғандардың бауыры Тарышының шәберелері, яғни олардың таксопомняльтқ Яхіктері негізгі рулық жіктерден үшінші үрпақ (5кесте). Мұның озі руладың өсу, олардың бөлшектену, жаңа топтарга бірігу процесі және туыстықтың жаңа эпоним і иен (мысалы, Самай мен Матақайдан) есептеле бастауы қазақтъң рулықтайналық құрылымы жүйесіпде әлі де жүріп жатқанын тағы да дәлелдейді.

1844 жылы Аманқарағай округі негізінде Құсмұрыш сыртқы округі құрылды.

17.гер соңғы екі кестеде келтірілген мәліметтерді салыстыратын болсақ, 11 жыл ітпінде үш болыс, 582 шаңырақ кеміп кеткен. Бұл жайылымпың жетіспеуі салдарына болтай, яки отаршылар кейбір рулады жаңа жайылым іздең, округтеи тыс жерлерге көшіп кетуге мәжбүр етті. Орынбор шекара комиссиясының мәліметтерінде дәл сол 1851 жылғы ведомоста корсетілмегеи Балта және Көшебе рулады туралы айттылады да, олар енді Орынбор ведомствоның жерінде, оның Шығыс жағында көшіп жүреді делінгей. Керейлердің Кенесары Қасымов көтерілісіне қатысқаны да ескермеуге болмайды, өның қосыныңда Аманқарағай округінің 2000 қазағы, өның ішінде керейілерде болға.

Қазақстан жерінде облыстардың құрылуына байланысты (1868, 1891 жылдардағы реформа) керейлердің еңколемді жер алқаптары Ақмола облысының аумағында, одап азырағы Семей облысында болып шықты да, басқа облыстар құрамында жекелеген қауымдары болды.

Ақмола уезінде Құрсыры руы шығысында Сілеті озійінің бойында, одан әрі батысқа қарай Ашықол мои Қаттжығалы колдеріне дейіпгі қең далапы мекендеген, ал мұның озі рудың оңтүстіктегі шегі болғап. Құрсырылардың иелігі сол жерлердеп басталып, солтүстікте Итемгеп, Мамай колдеріне дейін жәгге ру иолігінің солтүстік шекарасы Ақсу өзеніне дейіп созылып жатқап. Қыстаулары мои жайлауының арасы жақып, Мамай, Итемген, Ашықол (Құрсыры иеліктерінші солтүстігі мен оңтүстігінде осындағы атлас колдер бар), Қып, Шепдікол, Барлықол көлдерінің тоцірегіпде, Ақсу, Тасмола. Ақсұат өзоттөріпің бойында, Қарабұлақ, Жалтыркол, Қып, Қырыққұдық алқаптарында т. б. орналасқап.

Одап әрі Мамай колі Итемген көлі Борай колі Қамысты колі шебінің солтүстікбатысында Бурабай колдері мен Кокшетауға дейінгі жер Ақсары руының иелігі. Құрсырлар жоғарыда аталған колдерден басқа, Аталақ, Жокей, Қымызкол (қазіргі Бурабай көлі) көлдері мои басқа да көлдер төңірегіне, Көкшетау, Бурабай тауларының орнаидары мен тау бөктері жайылымдарына, Сарымсақты, Сарыбұлақ, Тәттімбет өзендерінің алқабында т. б. орналасқан.

Керейлердің бір бөлігі Сілеті озенінен Ертіс, Ом озепдері жағына кеткені бұдан бұрын айттылған болатып. Омбы уезі құрамына кіргеи қауымдар иақ солардан құралды. Осы уезд өніріне Ертістің Павлодар өніріпен де керейлер келгой.

Уезд аумағында керейлердің ең көп рулады құрсырылардың Сақал, Бурас, Дуадақ, Тебет, Сары аталары (5кесте), Матақай (Құдас аталары), Бесқара атасы. Құрсыры руы аталарының қоныстары Үлкеи Қарой көлінің солтүстігі метт шығысқа қарай Ом озеніне дейін (Бурас атасы), Сілеті, Теңіз көлінің шығыс, солтүстік және батыс жағына (Дуадақ, Тобет аталары) орпаласқан. Сары атасы Ертіс бойында, Ом өзені құяр жерде, соидайақ Омбының батысына тамап көиіп жүрген. Ақсарылар Үлкеи Қарой көлінің шығыс жағындағы даланы ғана мекендейдеген (Ақымбет атасы).

Жазғы жайылымдары: Құмдықол колі, Қаратекер, Майлығаш, Тонат дегеи жерлер, Ұлықол колі, Қосқоңыр алқабыт, Талдұтсай, Ақымбет озопдеріпің болын т. Б.

Омбы уезінде Покров, Қөрған болыстары керейлердегі құралған.

Олардың біріншісінде 9829 адамы бар 196 ауыл. екіншісінде 5883 адамы бар 101 ауыл болса, екеуін бірге қосқанда, барлығы 15712 адамға жететін 297 ауыл болған.

Солтүстік Қазақстан керейлері Петропавл уезінің құрамына енді. Адам саны ең көптері Сибан, Көшебе және Балта рулары. Керейлер уездің солтүстікбатыс жағында, Есіл өзенінен Обаган озепіне дейінгі, уездің оңтүстік жағында Тұнтығір озенінен (шығысында) Обаган озеніне (батысында) дейінгі Ллерде иегұрлым жинақы тұрған.

Тарышы руыптың Самай атасы Шұбаротты, Саїғаш алқаптарында қыстағап. Бұл алқап Мігесер көлінің атымен аталған Мігесер ормайында. Жаздығүі Көккөл, Сасыққошқар көлдерінің маңайыны жайланаған. Самайлар жене Мігесер болысы болып, ксийішеп Преспов болысыпа қосылған.

Көшебе руыптың Таузар атасы самайлар иелігінің солтүстігіне таман, Бақырілгеи, Майлышағаш, Аралағаш, Сатыбалды т. б. жерлерді қоныстанған. Жазда Шошқалы колі, Сасыққошқар, Алықаи, Қоралы жайылымдарын мекендейген.

Кошебе руыптың Жарқайың коліне жапсарлас жатқан иеліктерінің солтүстік жағындағы даланы Сибаи руы қөпystанғап (Күптимес, Қарпығалы, Қаратерек, Сұлуөзен деген жерлер).

Уездің солтүстік шет жағында Сибан, Көшебе, Балта руларының бірге қысталап, бірге кошіп жүруі жиі кездескен. Бұл жерде Ақсары, Құлсары руларының да бірнеше ауылы қанаттаса жүрген.

Балта руы туралы сәл тоқтала кеткен жөн. Басқа рулармен салыстырғанда адам саны аз болса да, ол керейлер арасында мейлінше құрметтеледі. Бұл рудың оқілдері басқа Керейдің рулары арасында шағын төп болып тұрыи, солармен бірге қытайды және жайлauғa да бірге аттанады.

Петропавл уезінде керейлер 509 ауыл құрып, оларда 4380 қожалық болды, бұл олардың жалпы санының 38,5 проценті еді.

Семей облысының құрамына енген керейлер Зайсан, Өскемен, Қарқаралы уездерінің аумағында неғұрлым жинақы тұрды және Павлодар, Семей уездерінде шағын топтары орналасты.

Қарқаралы уезінде Керей тайпасының екінші ірі аталары Абақ керейлер мекеидеді. Қаралып отырған уездे бұл аталардың оқілдеріпеп Жастабан руы мен оның Қосай, Бекназар деген аталары қоныстанды. Бұл аталар уездің шығыс жағында Шыңғыс жотасынан солтүстікшығысқа қарай, Ащысу мен Шаған өзендерінің арасына орналасқан Шұбартау жазығын, Бақанас өзенінің бойын мекеи еткен. ҚосайНұралы, Сарыбай, Малмыр, Қаса аталарынан тұрды; Бекназар, Шоқантай, Қожакелді, Малдыбай, Можақ аталаръга болінді (5кесте). Қосайларда 1477 қожалық, ал бекназарларда 1098 шаруашылық болып, олар Дегелен, Бақанас болыстарына бірікті. Бұл аталардың шағын топтары Нұра, Жарлы озепдерінің аралығыпа (уездің солтүстігінде) қоныстанды.

Зайсан уезінде Кендірлік болысының көпшілігі абақ керейлер болды. Болыс шығысында Қытаймен шектесіп жатты; оның (болыстың) солтүстік шекарасы Қаратал және Жеменей өзендерінің, батысында Үйдепе өзенінің бойымен, оның ағысын бойлап жоғары қарай Сауыр жотасына дейін барды, өңтүстік шекарасы Сауыр жотасымен отті. Осы аумақта Кендірлік болысындағы абақ керейлердің 9 старшыны орналасты. Болысқа абақ керейлердің 1757 шаруашылығы біріккен, олардың басты рулары мына жерлерге қоныстанған: Жастабан Сауыр жотасының солтүстік баурайын қыстаған; Меркіт Сауыр жотасының солтүстік баурайында, сондайақ Кішкепетауда, Шірікқайың бойында, Кендірлік өзенінің аңғарында және Сауырдаң оңтүстік беткейінде қыстаулары болған; жайлauғa Алтайдағы Қыран, Қобда өзендерінің аңғарында орналасқап. Меркіт руының өкілдерін орыс саяхатшылары скінің біріпде осы олкейін таулықтары деп атайды, өйткені олар жылдың коп маусымын тауда өткізетін еді; Жәйтекей руы Шілікті және Кендірлік өзендерінің аңғарында, Тарбағатайдың

солтүстік баурайында қысталап, Қыран, Қобда, Сақай өзендерінің аңғарын, бірнеше ауылы Қара Ертістің бас жағыи жайланаған; Ителі руы Бурылтоғай тоңірегінде, ондаған шаңыраң Кендерлік аңғарында қыстаған; жайлайуы Қара Ертіс аңғарында болған; Шеруші руы Қырапның төменгі ағысында, Қобда өзепі аңғарыщдагы тауларда, Жайыртауында қыстаған.

Г. Е. Грумм Гржимайлоның мәліметтері толық емес, кейін ел ішінен жиналған материалдарға сәйкес, абақ керейлер алып жатқан жер аумағы мынадай: қыстаулары Қаратал, Кендерлік өзендерінің бейі, Сайқан тауы (Сауыр жөтасы сілемінде), Теректі, Темірсу, Жемепей, Үйдепе, Қызылқызы өзендері, Жалпаққарағай деген жер. Аба өзенінің бейі, Алтай және Қарой деген жерлер. Олардың жайлайтын жері Алтайда: таулардың ортасындағы көптеген арынды өзендер келіп құятын Бұғымүйіз көлі, Сарылтай үстірті, Шыбырағаш, Ақжай, Үшқұрмыңқөр, Кокжота алаптары. Жаз жайлайуы Сауырда: Сәмей, Үлкен, Жеменей, Темірсу, Үйдепе өзендері.

Азынаулақ абақ керейлер Нарып және Бұқтырма озендерінің бас жағында, өсіресе аталған жоталар арасындағы Шыңғыстай асуы жазығында кошіп жүрген. Абақ керей қауымдары Ұлансу (Ұланке) өзенінің бойына да қоныстанған. Абақ керейлер жеке старшын болған жоқ, оларда небәрі 146 қожалық болған, мұның өзі жалпы шаруашылық санының 0,85 проценті ғана. Олар негізінеп Өскемеи уезін мекепдеген пайман рулары арасында бірге ілесіп ік'үрген.

Жайылымның жетіспеуі абақ керейлерді алые солтүстікке Сібір губернияларына және оңтүстікке Қытай шегіп кетуге мәжбүр еткені жоғарыда айтылды.

1900 жылдың желтоқсан айында Алтай діни миссиясының бастығы Бийск епископы Сергий был аи деп жазған: «Қосағаш селосыпа жақын жерде (Таулы Алтай автоиомиялы облысындағы Чуя (Шу ауд.) өзенінде) бірпеше жылдан бері біздің жерімізде шағып мемлекет, дәлірек айтқанда: еркін сұлтапдық бар. Оның негізіп салушы бір кезде Қытай жеріне қашып кеткен Семей қырғызының баласы, өзін еркіп сұлтан деп атаған Әбділда (Абдолла ред.) дегеп қырғыз (қазақ М. М.)... Еркіндік сүйгіш қырғыздарды мұнда кең жайылым, байтақ жер, алымсалық салынбауы, бастықтар; ың болмауы қызықтырады. Жаз кезінде олар Алтайдың Арғыт, Жазатыр және Қарақан озондерінің бас жағындағы өте биіктегі, адам жсте бермейтін ну ормандарында Қытай шекарасына жақығі жерде көшіп жүреді де, күзге қарай Чуя (Шу ред.) жазығымен Қосағашқа түседі». Епископтың мәліметтеріне қарағанда, олардың саны 200дей шаңырақ. Жергілікті тұрғындар, телеуіттер меи орыстар Қосағаш қазақтарынап қысым коргендерінен шағым айтуда, соидықтан епископ «бұл орданы Қытайға болса да, Чуядап басқа бір қашығырақ жерге аударып жіберуді» сұрайды.

Олардың қай қазақтар екепш, қандай руга жататынын және олардың қайдап келгенін мына құжаттан көруге болады. 1900 жылғы 16тамызда Томск губернаторы Дала генералгубернаторына мынаиы хабар лады: 1893 жылы өз адамдарымен бірге Бийск округінің Қосағаш алқабына жақын жерде көптен бері көшіп жүрген қытай боданы Әбділда (Абдолла ред.) өзіне бағынышты қазақтармен бірге Ресей бөдандығына қабылдауды сұраған. Министрлер көмитетінің қазақтарға Құлыпды даласы шегінде көшіп жүруіне рұқсат ету туралы 1880 жылғы 22қарашада бекіткен ережесіне сәйкес, оларға жалға алый уақытша пайдалау құқығымен Қалғұты және Узек озендері аңғарындағы бос жерлер бөлінген. Шыңғыстай қазақтары сияқты, «керей, наймаи тайпасынан» тараған Қосағаш қазақтары да бұрып Ресей боданы болмаған және бастақыда Семеи облысы шегінде тұрыи, сод аи соң Монголияға кетін қалған. XIX ғасырдың 80жылдарының бас кезінде олар Ресей шегіне қайтып келіп, 1900 жылғы 30маусымда Ресей бодандығына қабылдаған.

Семей облысының вице губернаторы 1900 жылғы 2желтоқсаида Дала генералгубернаторына жолдаған хатында кейбір мәліметтерді былай деп анықтай түседі: «...Бийск округі шегіндегі Қосағашта тұратын қырғыздар 1867 жылы... орыс бодапдьтын қабылдаудан бас тартып, Қытай шегіне отіп кеткен қырғыздар, ал содан соң олар дүнген

котерілісі (Шыңжандағы М. М.) кезінде орыс шекарасынан өтін, Қосағашқа көшін келді де, осы кезге дейін Томск губерниясының жерінде тұрып жатыр. Аталған қырғыздар 100 шаңыраққа жетеді... Олармен бірге көршілес Өскемен уезі Шыңғыстай болысының 100 шаңырактан астам қырғыздары көшіп жүр, себебі олардың тіркелген орындарында бос жер жоқ».

Сопымен, жаңа жайылымдар іздестіру абақкереілерді Қытай мен Монголия шегіне көшуге мәжбүр етті. Қөптеген керей рул ары еліміздеи тыс жер лер де қалып қойды: олар Монголияда Баянөлгий аудаиының негізін құрады, Қытайда орталығы Сарысұмбе (қазіргі Алтай қаласы Ред.) деп аталатын округ болып, Алтай боктеріне қоныстанды.

Керейлердің жеке қауымдары Семей уезінде: Ертістің сөл жағалауындағы Озерный поселкесінен Пьяноярск поселкесіне дейінгі 10 шақырымдық өнірмен шектесетін жерлерде де тұрды; Ертістің оң жағалауындағы Белағаш даласында да едәуір көшпенді керейлер мекендейдеги.

Олар барлығы 12 525 шаруашылық бөліп, екі болысқа бөлінген, азынаулақ топтары Орта жүз тайпаларының басқа болыстарынан да енген.

Ертіс өнірі керейлері бірінші аталарға негізінен, жоғарыда, айтылғанында, Орталық және Солтүстік Қазақстанда қоныстанған ашамайлыштарға жатқан. Семейдегі ашамайлыш керейлер Ақсары, Құрсақ, Сибан рулары болған. Павлодар уезінде ашамайлыш керейлерден небәрі 376 шаңырақ болып, олар Ертістің сол жағалауында Бобров поселкесі тұсында қоныстанған.

Керейлердің бірнеше қауымы Ұлы жүздің жерінде Лепсі уезінде Нарын өзейіндегі Қарашиен, Берікқара алқабында, сондай-ақ Аягөз өзеніндегі Көктал алқабында орналасқан.

Уақ тайпасының рулары мei аталары жонғарларды ігүйп шығу кезеңінде қазақтардың Орталық және Шығыс Қазақстанға қайтып оралуы тұсындағы жалпы ағын бойынша қозғалған.

Бастапқыда уақтардың бірнеше қауымы Ерейментау іказығына (мысалы, Тұраққопа алқабы) қоныстанған да, басқалары Ертістің оң жағалауына (Арқатау тауы жазығына) кеткен. Ерейментаудаи олар Ертістің сол жағалауына, Шар, Ащысу секілді өзендер бойына көшеді. Ертістің оң жағалауында уақтардың біразы жалға: 1 шаңыраққа 40 тиын, 1 ірі қараға 15 тиын, 1 қойға 5 тиын, әрбір шаңырақтың түтін салығына 30 тиын төлепу кабипеттік және әскери жерлерде кошіп жүрген. Жайылым мei участекерді жалға алатын ақшасы бөлмаған кейбір қауымдар Ертістің сол жағалауына, ал басқалары Томск губериясы мei Алтай таулы өкругінің жерлеріне кетеді. Мысалы, Жансары руы 1876 жылға дейін Алтай таулы округінші жерінде қыстап жүргеи де, өзінің Семей облысына қосылуы себепті Ертіске кошіп келуге мәжбүр бөлған.

XIX ғасырдың біршілік жартысында уақтар барлық округтерде қоныстанды деуге болады, алайда олар Аягоз, Аманқарағай (Құсмұрын), Баяпауыл сыртқы округтері мei Омбы ішкі округінде коп болған.

Салық төлемеген болыстар жөнінде жасалған 1841 жылғы ведомость бойыниша, ондайлар: Сарман Уақ болысында 3220 адамы, 736 шаңырағы бар 12 ауыл, ал Шоға Уақ болысында 3999 адамы, 913 шаңырағы бар 14 ауыл болған. Уақтардың екі болысында барлығы 26 ауыл, 1649 шаңырақ, 7219 адам есептелген. Бұл кошпендер өздерін Уақтаи тараган сегізінші буынпаз деп білетін ағайынды Шоға мен Сарманның ұриақтары (бкесте).

Сібір шебі тоңірегінде көшіп жүрген 374 шаңырақ уақтар 7ші казак полкінің жерінен қуып шығарылып, 1844 жылы Аягөз округінің Уақ бөлістарына қосылды. Шөға (6 ауыл, 621 шаңырақ) мен Ергенекті уақ (5 ауыл, 430 шаңырақ) біріккей бір Уақ болысы Томск губерниясындағы Бийск округінің жерінде, Черемухов және Белокаменний станицаларыя жақын жерде көшіп жүрген. Ал олар барлығы 11 ауыл болып, 1051 шаңырақты біріктірген.

Баянауыл, Ақмөла сыртқы округтеріне қосылған уақтардың көшпілігі Томск және Тобыл губернияларында көшіп жүрген.

1849 жылғы деректерге бойыниша, 4 әкімшілік ауылдан (384 шаңырақ) тұратын Баяпауыл уақтары (ергенекті уақ руының Бидалы атасы бкесте) Томск губериясының Бийск округіндегі Семияр станицасының маңында, Сарбеубел алқабында, сөндайақ Тобыл губерниясының Омбы округінде, Песчаный станицасына жақын маңда көшіп жүрген.

1840 жылғы деректерге қарағанда, ашылмақшы болған Көкпекті округі иіегінде Делбегетеi тауы мен Жартас алқабынан Шар озеiіпе, ГТриказдал солтүстікбатысқа карай 150 шақырым қашықтықта көшіп жүргеп уақтардың 170 шаңырағы болған.

Омбы округіндегі казак полктері жерінде көшіп жүргеи уақтар көп болған. Мысалы, 5ші, біші казак полктерінің жерінде (Құлаиды даласы) 665 шаңырақ, Ертістің сол жағалауындағы 10 шақырымдық өнірде, 7ші полктің жерінде 909 шаңырақ кошіп жүргеп.

Ақмола сыртқы округіне қосылған 10 қауымнан тұратын (898 шаңырақ) Шөға Ергенекті уақ (Бидалы, Жансары аталары бкесте) рулары да округтен тыс жерлерде: Томск губерниясының Бийск округіндегі Лебяжье, Ямышев, Семияр станицалары маңында: Тобыл губерниясының Омбы округіндегі Качиры және Песчаный станицалары аралығында, Черлак станицасының маңында, сондайақ 7 казак полкінің жоғарыда аталған станица лар маңындағы Алерінде кошіп жүргеи.

Сібір ведомствосы жерінің батысында, Орынбор ведомствосының жерімен шектес, Аманқарағай уақтары орналасқан.

Уақтардың шағын топтары Кіші жүздің жерінде, Тамды, Қарақобда және Сарықобда өзендерінің бас жағыи мекендеген. Өз тайпаластарынан бөлініп қалғаи бұл уақтар Кіші жүз рулары (әлімұлы, байұлы тайпалары) арасында қоныстанған. Бұлар, мұнда не жоңғар шапқыншылығынан кейін қалған немесе өз тайпаластарымен ренжісіп, өлардан айырыла көшкен болса керек. Соңғысы жиі болатыи құбылыс. Мысалы, Орта жүз тайпалары арасынан өз руластарынан бөлініп, Орта жүз қауымдарына кетіп қалғанына көп бөлғаи жағалбайларды, тамаларды т. б. жиі кездестіруге болады.

Өскемен уезінің жерінде, Бұқтырма өзенінің бас жағыида және Аршаты тауының төңірегінде керейлермен бірге уақтардың 68 қожалығы көшіп жүрген.

Семей уезінде уақтардың 5728 қожалығы болған. Төрт болыс пен Қызылқұм болысының бір бөлігі солардан құралған. Олардың орналасқан жерлері Семей қаласынан оңтүстікке қарай Семейтау, Белтерек, Арқалық тауларының жазығы, Аңықөл өзенінің төңірегі және Аңысу өзенінің бас жағы. Олар Ертістің оң жағалауында уездің 10 шақырымдық өнірін бойлай және одан әрі шығысқа қарай Лебяжье, Черный поселкелері аралығындағы жазыққа орналасқан.

Ертістің оң жағалауындағы Белағаш даласында қазақтар Кабинеттен, Сібір казак әскеріне жалға алған Қараөзек, Қарағанды т. б. «бос дала» деп аталатын жерлерде тұрды.

XVIII ғасырдың аяғында Жалқарағай (Шульба тоғайы) мен Қараөзек (Ремев даласы) ормандары мұлде бос болған. Қыс кезінде бұл жерлерге сол жағалаудан мал айдап әкелініп жүрген. 1780 жылдар шамасында Уақ тайпасынан шыққан Есібар өз руластарымен Жақсы Қараөзекке (Ремев даласы) қоныстанды. Ол кезде бұл қоныстанушылар алым төлемегесі. XIX ғасырдың алғашқы отыз жылдығында Семей округтік приказы жаңа қоныстанушылардан Байуақ болысын құрып, ол 1874 жылы оның аты Белағаш болысы деп өзгертилді. Бұл болыста 1444 қожалық болғап, ал оның 25,75 проценті уақтардың қожалықтары еді. Белағаш даласындағы түрлі тайпалар руладының өздеріп қырық ру деп атағанын корсете кетуорынды.

Павлодар уезінде уақтардың 1399 қожалығы болған. Олар Ертістің оң жағалауындағы 10 шақырымдық өнірден (Крутояр поселкесі Песчаный пәселкесі) шығысқа қарай Барабин даласымен шектесіп жатқан көптеген көлдерге дейінгі даға орналасқан. Уақтар иелігінің оң-түстік шегі Эжі-Болат-Қарасу көлдері бойымен өткен.

Ертіс өніріне уақтардан иегізінен алғанда Бидалы (Ергенекті уақ) тармағының Әжібек, Абырай аталары мен аздаған Шоға руы (6-кесте) қоныстанды.

Қазақстанның солтүстігінде, Петропавл уезінде, уақтар Обаган өзенінің шығыс жағалауында, Алабота, Қойбағар, Шалқар, Жарқайың, Шошқалы көлдерінің жазығында, Есіл, Қойбағар, Тұнтуғір өзендерінде көшіп жүрген. Ондағай шаңырақ Теке өзеі маңында қоныстанғаи. Петропавл уезінде 221 ауыл (2260 шаруашылық) болған, бұл барлық шаруашылық санының 19,8 процепті болады. Уезде ергенекті уақ руының қауымдары көбірек те, Шоға руының өкілдері азырақ болған (6-кесте).

ҚОҢЫРАТ

Орта және Ұлы жүздер қазақтарының рулықтайпалық құрамының 1748 жылы А. Тевкелев жазған суреттесінде қоңыраттардың «күшті ру» екені, «Орта ордага жататыны», көбінде «Ұлken ордамен бірге көшіп жүретіні» айтылған. Ш. Ш. Уәлиханов қоңыраттардың Орта ордадан Үәли хан тұсында (XIX ғасырдың бірінші жартысы) бөлініп, «Бұхарада, Қоқанда, Таңкептте, бәрінен бұрын Қаратаяуда және Талас өзені бойында өзбек руласымен (көршілес) көшіп жүретінін» жазған. Хабарлар арасындағы айырмашылық 80 жылға жуық, бірақ олардың (қоңыраттардың), Орта Азия мен Ұлы (Ұлken) жүз қоныстарына кетіп қалғаны жайында XVIII ғасырдың ортасында да, XIX ғасырдың бірінші жартысында да айтылады. Ал олардың бұлайша кетіп қалуына не себеп болғапын авторлар айтпайды. Осыны айықтауға тырысайық, дегенме, басқа тайпалар тарихында байқала бермейтін тайпапың бұлайша жаппай көшіп кету корінісі айқын болу үшін бұл тайпапың тарихына қысқаша тоқталып өту керек. Нақ сол Үәли хан кезінде айрыла көшүдің болғаны рас, сол хан тарапынан корсетілген қысымшылыққа наразылық ретінде 1797 жылы 15000 шаңырақ арғындардың Ертістің он жағалауына көшіп кеткенін айтсақ та бола ды. Бірақ ол арғындар (атығайлар) қалай қоныс аударса да Орта жүз жері ішінде қалған, ал қоңыраттар бұрынғы мекенінен мұлде шығандап. онтүстік өніріне тым тереңдеп кеткенін көреміз.

Мұның қысқаша тарихы мынадай. XVIII ғасырда қоңыраттар көшпенди өзбектердің мемлекеті кезінде болған бұрынғы құдіретінен айрылды, ал ол кезде қоңыраттар оның жауынгерлік сол қанатына енген еді. Шайбани хан ДештіҚыпшақтан Мауараннахрға бет бұрган кезде көптеген қоңыраттар сол жаулап алушы ханға еріп кетті. Шайбани хан қаза тапқаннан кейін Мауараннахрда өзара қырқыс қүштегіп, XVI ғасырдың аяғы XVII ғасырдың басында ол дербес екі хандыққа: маңғыттар басқарған Бұхара және қоңыраттар басқарған Хиуа хандықтарына болінді.

Мауараннахрға кеткен қоңыраттар қарақалпақ халқы комионенттерінің біріне айналды.

ДештіҚыпшақ даласында қалып, қазақ халқының құрамына еиген қоңыраттар Орта Азия халықтары тағдырына жасаған бұрынғы зор ықпалынан енді айрылып қалды. Бұл арада, әрине, халық тарихында тұтастай бір тайпаны қалайда томендету иемесе дәріптеу бар деуге болмайды. Феодалдық дәүірде жеке бір адам мен оның тайпасының билік етуі, оның басқа адамдарға немесе басқа тайпаларға ұstemдік жүргізуін көрсеткен.

XVIII ғасырда қоңыраттардың қазақ қоғамындағы жағдайы (манзызы) қаыдай болған? Белгілі бір тайпаның, рудың салмағы ұлысты, старшындықты (ресми құжаттарда алынғай термиидер) басқарған жеке адаммен (ханмен, сұлтанмен, батырмен, бимен) байланыстырылған. Бұл жеке адам мен оның төңірегіндегілер, негізінен оның жақын туыстары өз руластарының, өз тайпаластарының мұдделерін қорғау арқылы өзі де жоғарылап, жайылымдарды иеленумен қоғам өмірінде өз беделін көтеру үшін қажетті күшке ие болған. Наймандардың 40 000 шаңырағын билеген Барақ сұлтан, осы тайпаның 10 000 шаңырағын басқарған Күшік хан, Атығай руын бір қолында ұстаған Абылай сұлтан, Қыпшақ ұлысын соңынан ерткен Төле батыр т. б. осындағы тұлғалар болған.

Темірқазықтай жеке тұлғалары болмайши, өз мұдделерін қорғау өте қыын екенін көшпендерде де түсініп, олар көбінесе Шыңғыс үрпактарын таңдал алған. Мысалы, Тобықты руынан шыққан Тоқтамыс Көкшетаудан Шыңғыстауға Абылай хайның кіші ұлы тоғыз жасар Шаманы әкеліп, ол коп ұзамай Тобықты руының сұлтаиына айпалға. Шама сұлтан тобықтылардың мұдделерін қорғаған, сондықтан XIX ғасырдың 40жылдарында Дадан тобықтыларды Балқаш көліпедейін апарып, олар бұрыттты жайылымдықтаръятт не ленген.

Мұндай (жеке адам мен ру, тайпа қатынастарынан) мысалдар аз емес. Міне, осы арада

мыиадай сұрақ туады: қоңыраттарда өз мұдделерш оздері қорғай алатындаидай күш болды ма, олардың арасында Абылай хан, Барақ сұлтан, Қазыбек би сияқты тұлғалар кездесті ме?

Тілмәш М. Арапов айғақтарының жазбасында (1749) Найман руладымен және Аргын тайпасының қаракесек руымен қатар Барақ сұлтан әскерінің негізін қоңыраттар құраганы, сол қоңыраттардың Барақ сұлтан ұлысымен қатар болғаны айттылған. 1749 жылы 10000 шаңырақ қоңырат Ресей бодандығын алып, олардың атыиан қоңыраттар оз жетекшісі етіп сайлаған пайман ұлысының билеушісі Барақ сұлтан ант берген.

Г. Волкоискийдің мәліметтерінде: 15000дай отбасынан тұратын 12 атасы бар, жаздығұпі Көксу, Қаратал озендері маңайыпда, Ақтуартауда көшіп жүріп, қыстығүі Түркістан мен Ташкейтке қарай кететін «найманқоңырат руы» туралы айттылады.

Сонымен, XVIII ғасырда қоңыраттар қайсыбір ұлыстың бөлігі болып, «озін билеуге» сырттан жеке адам шақырып алып отырған. Бұл сірә, көшпенділік рудың, тайпаның маусымдық жайылымдарды пайдалапуын біршама аиықталуын қажет еткенімен, оларды өзге ру топтарының басып алуы сирек кездеспейтін құбылыс болғанын, соңықтаи жайылымдарды басып алуға қарсы тұруға және оз мұдделерш қорғауға қабілетті күш керек еткенін көрсетеді. Қоңыраттар адам саны неғұрлым көп тайпалардың (мысалы, наймандардың немесе арғындардың) қүіннұатына төтеп бере алмаған да, соның «өзін билеуіне» мойынсұнуға омірдің өзі итермелеген. Тегінде, қоңыраттардың біресе арғындармен (Қаракесек руымеи), біресе наймандармен бірігуіне осы себеп болса керек.

Қоңыраттар өздерінің көшінқону кездерінің бәрінде оңтүстікке, Түркістан мен Ташкентке ойыса беретіп себебі халық зердесіпде өзбектер, қарақалпақтар мен қырғыздар құрамына енгеп Орта Азия қоңыраттарымен генетика лық байланыстың сақталып қалғандығы ма дейміз, опың үстіпе ол қоңыраттар әлгі халықтардың этногенезі мен этникалық процесіпде елеулі орын алған. Алпамыс туралы жырдың өзі де Орта Азиямен байланысты. Қисса былай деп басталады:

Бұрынғы өткен заманда,
Діп мұсылмап аманда,
ЖиделіБапсын жерінде,
Қоңыратдеген елінде,
Байбөрідеген бай бопты...

Қиссаның басқа бір жерінде Байбөрінің ауылы Байсыннан екі күншілік жерде болғаны айттылады. Байсынтау Фискар жотасының оңтүстікшығыс сілемі, Бұхарадан Фискарға және одан әрі Әмударияға баратын ежелгі керуен жолы сол арқылы өткен. Жиделі Байсыи осы таудың Сұрхан озепше қарай жатқан беткейінде.

Ә. Диваевтың XX ғасырдың бас кезінде қазақтардан жазып алған мәліметтеріне қарағанда: «ЖиделіБайсын екі бектіктің: Куляб және Фискар бектіктеріпің шегінде. Онда Байсын деп аталатын үлкен кол бар. Онда Кіші орданың қырғыздары (қазақтары М. М.) тұрады. Орта ордаиың қоңыраттары мен арғындары да бар».

Қоңыраттардың оңтүстікке, аatababalaryның жеріне, басқа халықтардың құрамына енген туыс тайпаларға қарай кәшуіне тұрткі болған себептердің бірі атамекен туралы түсінікпен тығыз байланысты этиикалық санасезім екепіне күмән жоқ.

1824 жылдан бастап, қазақ даласында сыртқы округтер құрылған кезде, Орта жүздің барлық тайпаларына округ шегінен көшіпқонатын жер берілді және қоңыраттар солардың біреуінде ғана 1824 жылы Қарқаралы округі ашылған кезде ол құралған 14 болыстың 11ci ҚоңыратАрғын болысы деп аталған. Коріп отырғанымыздай, мұнда да қоңыраттар дербес болыс болмағак. Орта жүз тайпасының Тобыл және Томск губернияларында, казак полктерінің жерінде көшіп жүргеи қазақ рулагының дегенмен де белгілі бір сыртқы округке

жатқызылғанына назар аудару керек. Ал қоңыраттар, Қарқаралыны қоспағанда, барлық бес округтің бірдебір ведомосында жоқ. Тегінде, өлар XIX ғасырдың алғашқы отыз жылдығында «Бұхария мен Ташкент жағына» кеткенінеп қайтып оралмай, сол арқылы Орта жүзден бөлініп кеткен секілді. Қоңыраттар Сырдарииниң солтүстік жағына XIX ғасырдың 30 жылдарында келген. Нақ сол жылдарда Ташкенттің беклербергінің қоңыраттардан, қыпшақтар мен тамалардан құралған 12 мың әскери Сырдарияның арғы бетінеті қазақ даласына басып кіріп, Найман тайпасының бағаналылықтары қуып шығып, Сарысу өзеніне ірге тепкетт.

XIX ғасырдың ортасындағы деректер бойынша, қоңыраттардың қоныстары Балқаш өзенінде солтүстікбатысындағы Ашысу, Сарысу өзендерінің аралығында, Ортаудың солтүстік және шығыс бөктерлерінде, Ашысу, Сарысу өзендерінің аралығында ағып жатқан Көкпекті, Талдыманақ, Қараеспе, Құрманақ өзендерінің бойында болған.

Одан кейінгі жылдарда қоңыраттардың Орта Азиядан сөлтүстікегі Қазақстан аймағына көшуі орын алды, бірақ ол 1858 жылы жаппай сипатқа ие бөлді. Қоқай иеліктерінен көшіп келген қазақтар туралы бір құжатта былай делінген:

Шу өзенінен өтіп келге және кобінесе Қоңырат руына жататын мұндай келушілер саны әрқайсысында 160, кейде өдан да көп ауыл бар 15 бөлісқа дейіп жетеді.

Егер 1 әкімшілік ауыл 60 шаңырақтан тұрған деп есептер болсақ, қоңыраттардың кошіп келген 15 бөлісінің әрқайсысында 1000ға тарта шаңырақ болады, мұның өзі Қазақстанда бөлістар мен округтер құрған кездегі нормаға сәйкес келеді. Демек, Шу өзенінің арғы бетінен кошіп келген қоңыраттар саны 15 000 шаңырақ болған.

Сібір қазақтары облысы әскери губернаторының өкіміне сәйкес, Шу өзенінің арғы жағынан жаңа көшіп келгендерге Шу және Сарысу өзендерінің бойында көшіп жүруге рұқсат беріліп, бұл орайда ол жерлерде көшіп жүрген қазақ руларына таршылық жасамау шарт етіліп қойылды.

Қоңыраттар Қаратау жотасының оңтүстікбатыс беткейіне, Бөген, Плаян, Арыстанды, Арыс өзендерінің бойында, Сырдария өзеніне дейін қоныстанып, оның сол жағалауын алып жатты. Олардың қыстаулары Жаңақорған, Балдыр, Шалдырөзек тауларынан ағып шығатын көптеген шағын өзендердің төменгі және орта ағыстарында, Сырдария жағалауында орналасқан. Жайлай үшін Қаратаудан ағып шығатын өзендердің бас жағына, ал малы көптері одан әрі солтүстікке, Атбасар, Ақмола жағынaketкен.

Қоңыраттардың түрлі аталары былайша қоныстанған:

Көтеишиден тараган рулары (8кесте) Түркістан, Жаңақорған шегіде, Шаян, Бөген өзендерінің бойында және Сырдария жағалауында; Көктіңұлынан тараган рулар (8кесте) Арыс өзенінен өңтүстікке қарай Монтайтас, Қабылсай, Шенғелді, Сарыагаш, Шардара деген жерлерде, Ташкентке дейін.

Қоңыраттың кейбір рулары (мысалы, Жетімдер) жартылай отырықшылық өмір сүріп, Сырдарияда тартылған арналарды бойлай қоныстапған. Аңызға қарағанда, Көтеншінің үш әйеліиен тұған балалар үш арна бойын мекендей, егіпшілікпен айналысқан, тары, бидай, бақшадақылдарын еккен. Малды құмга айдалап апарған. Сырдария тасыған кезде су арықтарға құйылып, егістік солармен суарылған. Сондайақ ойпаң жерлер мен жыраларға жиналған су да пайдаланылған. «Қақтың суын ішкеп қоңырат» деген сөз содан шыққан.

Шу өзенінде бойын Арғын бөлісі мекендерген, оның құрамында арғындардан басқа (700 шаңырақ) қоңыраттардың да 127 қожалығы болған.

Мойынқұмның солтүстік шетінде қоңыраттардың 130 қожалығы мекендерген.

Орта жүз қазақтарының саны орыс әкімшілігінің түрлі ведомосы бойынша жасалып, төменде келтіріліп отырған кестелерден көрінеді:

Соңғы үш округ Семей облысына қараған. Ұлы жүз қазақтары тұратын, сондықтан да біз алға тартпай отырған Қапал округі де нақ сол округке кірген. Семей облысы әскери

губернаторының 1866 жылғы есебінде: «облыстағы қазақтар саны 32275 шаңырақ, мұнда ерлер мен әйелдерді қоса есептегендеге шамамен 150 000нан астам адам» екені айттылған.

Біздің есептеулеріміз бойынша, сыртқы бес округте 295 208 адам, ал Семей облысының үш округінде 152801 адам болған.

Кіші жүздің, яғни Орынбор облысының жерінде көшіп жүрген Орта жүз қазақтарын да ұмытпаған жөн. Егер 19, 21, 22 және 26 дистанциялар арасында мекендерген Орта жүз тайпалары туралы 1851 жылғы мәліметтерді жинақтайтын болсақ, ол былай болып шығады: қыпшақтар 2928 шаңырақ, керейлер 1361, арғындар 364, уақтар 14, Орта жүз қазақтарының барлығы 4667 шаңырақ. Ақсақалдардың ақылойын басшылыққа ала отырып көшпелі қауымдардағы 1 шаңырақта 3 адам болады деп санасақ, Орынбор ведомствосының жерінде 14001 адам мекендерген.

Егер сыртқы бес округтің, сондай-ақ Семей облысындағы үш округ пен Орынбор өнірінің халқын жинақтай ой түйсек, өздерін Орта жүз руладына жатқызған қазақтар саны 462010 адамдер едік.

Сол кездің мәліметтері мен біздің есептеулерімізге сәйкес, XIX ғасырдың ортасында Орта жүз қазақтарының саны 1835 жылмен салыстырғанда 64.359 адамға кеміп кеткен. Бұл, әрие, халық санының табиғи кемуін көрсетпейді. Керісінше, Н. Е. Бекмахаиеваның есептеуінше, XIX XX ғасырдың басында Қазақстанда халықтың біршама табиғи өсуі байқалған.

Сонда Орта жүз қазақтары санының кеміп кетуін немен түсіндіруге болады? Мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, халық бұқарасының патша өкіметіпің отаршылдық саясатына қарсы бой көрсетуі. Мысалы, 1824-1836 жылдары Саржан сұлтан басқарған Қарқаралы және Көкшетау округтерінің стихиялы түрде көтерілген бұқарасы патша отаршыларына және оларды жақтаған аға сұлтандарға қарсы құрес жүргізді. Құрес тең болмады, оқ ататын қарулары мен зеңбіректері бар тұрақты әскерлерге Саржан сұлтанның қылышнайдалы сарбаздарының төтеп беруі қыын болды, сондықтан қазақ бұқарасының Алатаудан әрі асып, Ташкент күшбегінің жеріне көшіп кетуіне тұра келді.

Ағасы Саржан мен басқа да туыстары қаза тапқан соң ілешала атқа қонған Кенесары Қасымов бастаған 1837 жылғы Орта жүздегі котеріліс одан да ауқымды болды. Ақмола, Қарқаралы, Аманқарағай, Баянауыл округтері мен өзге де округтердің кошпелі бұқарасы Кеиесарыға қосылды. Мұндағы жеңістер де, жеңілістер де қазақтардың жаппай қоныс аударуына әкеп соқты. Орта жүз, әсіресе Арғын тайпаларының көптеген көшпелілері Кіші жүз жеріндегі Торғай өзеніне көшіп кетті. Одан кейінгі жылдарда да Орта жүз тайпаларының қауымдары өз жеріне бірде қайтын келіп, бірде патша әскерлерінің құғынынан қашып, Кенесары Қасымовпен бірге тағы да сахараның о жаң, бұжагына кезек ауып жүрді.

Мұның бәрі Орта жүз халқының саньша әсер етпей қойған жоқ біреулері қаза тапты, епді біреулері атамекенмен асыға қоштасты.

Орта жүз аумағынан тыс жерлерге жайылым ізделп көшіп кетудің де көрінісі аз болған жоқ: Сібірге, одан әрі Монголияға, Қытайға, Ұлы жүз бен Кіші жүз жеріне қоныс аударды. Орта жүздегі халық санының кемуін тек осындағы жағдаяттармен ғана түсіндіруге болады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда облыстар бойынша әкімшілікау мақтық бөлініс енгізілді (1866, 1891 жылдардағы реформалар). Орта жүз қазақтары Семей және Ақмола облыстарының құрамына еиді, олар Жетісу облысының Лепсі уезінде, Торғай облысының Қостанай, Торғай уездерінде халықтың едәуір көшпілігі болды. Орта жүз тайпаларының өкілдері азынаулақ топтар болып Торғай, Сырдария облыстарының кейбір уездеріне де қоныстанды.

Сонымен, пегізінен Орта жүз қазақтары енген екі облыста 130 болыс, 1048 старшын, 183668 шаңырақ болған. 1889 жылғы санақ бойынша, Семей облысында 519 887 қазақ, Ақмола облысында 466 364 адам болған, ал бір кезде Орта жүз тайпаларының иелігі болған

аумақта барлығы 985 251 қазақ тұрған. 1897 жылғы санақ бойынша, халық саны көбейіп, Ақмола облысында 682608, Семей облысында 684590, барлығы 1267198 қазақ тұрған.

Ресейден келген қоныстанушыларды да айтпай кетуге болмайды, олардың жартысынан көбі (52,2%) Ақмола облысына, 10 проценті Семей облысыпа келді. Түрлі жылдардағы қазақтар мен келімсектер үлес салмағының өсуі мен санының өсу қарқынын білгісі келгендеге Н. Е. Бекмахановың зерттеулеріне жүргінуді ұсынамыз.

Алайда, қарастырылып отырған облыстарда келімсектер санының өсуіне байланысты жергілікті халықтың үлес салмағы тәмендегеннің өзінде қазақтар саны 1897 жылғы деңгейінен сәл кем болып қалды. Ақмола облысында 1917 жылы 524,5 мың қазақ тұрды, ал олардың үлес салмағы облыстың бүкіл халқына шаққанда, 33,03% болды. Семей облысында бұл тиісінгде 630,3 мың, 67,39%.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында түбірлі бетбұрыс болған дейміз. Қазақтардың рулықтайпалық бөлінісі ескіріп, олар қоғамның экономикалық және рухани өмірінде айқындаушы рөл атқарудан қалды. Руы, тайпасы, жүзі ендігі жерде XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағыдай үлкен мәнге ие бола алмайды. Жыл өткен сайын оның орнына көршілестік қауым орныға түсіп, белгілі бір жер учаскесін (жайылымды, егістікті) пайдалану құқығы нығайған. Кәшу жолы қысқарып, маусымдық жайылымның кейбір түрлері жойылады, ең жақсы дегенде қыстаудан оған жақын орналасқан жайлалауға ғана кошетін болған. Мұндай өмір салтын жартылай отырықшылық деп атауға болады, өйткені мал шаруашылығы ерекшеліктерінің өзің қөшпеліпі өз малый жайылымға айдауға мәжбүр етті. Бірақ жыл откен сайын халықшөп шабуга икемделе түсті, өйткені қыста малды онсыз жемшөппен қамтамасыз ету мүмкін еместі; егістік пен егіншілер үлесі көбейе берді, өйткені мал өнімдерінің өсім

дік шаруашылығы өпімдеріне алмастырылуы кеми бастаған (олардың оздеріне де жетіспейді гой), сөйтіп қазақтар өздерінің омір сүруі үшін қосымша өнім ретінде қолөнерімен де айналытсатын болды. Осының бәрі кошпелілердің XVIII-XIX ғасырдың басына тон болған жаппай кошуінің ғана емес, шағын топтары кошуінің де тоқтауыпда зор рол атқарды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ рулары мен тайпаларының орналасуын корсеткеп кезде мұқият ескерілуге тиіс басты айырмашылық осында. Қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріндегі өзгерістерді назарға алмайынша, қазақ тайпалары орналасуының толық көрінісін беру мүмкін емес және бұл өзгерістер түрлі дәүірлер үшін нақтылай түсуді қажет етеді.

*Марат МУЖАНОВ, тарих ғылымының докторы
ВЕНИАМИН ВОСТОРОВ
тарих ғылымының кандидаты*

**КІШІ
ЖҰЗДІХ
ШЕХІРДЕС**

Ноғай Ордасынан бөлінген қазақ тайпаларының, ягни Алшыи одағының негізінде Кіші жүз бірлестігі қалыптасты. Соидықтан да Кіші жүз қазақтарын ел арасында «Кіші жүз Алшын» атандырған. Оның құрамына 12 ата Байұлы (адай, алшын, жаппас, алаша, байбақты, беріш, масқар, таз, есентемір, ысың, қызылқұрт, шеркеш); Жетіру (табын, тама, кердері, керейт, жағалбайлы, телеу, рамадан); 6 ата Әлімұлы (қарекесек, қарасақал, төртқара, кете, шөмекей, шекті) енеді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

І тарау

КІШІ ЖҮЗ РУТАЙПАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Кіші жүздің рулық құрамы туралы алғашқы мәліметтер бізге 1748 жылдан мәлім және оны А. И. Тевкелев келтірген. Кіші жүздің рулықтайпалық құрамын суреттей келіп, бұл жүзді ол мыналардан тұрады деп жазады: «Ірі ру Алшын, ал алшын екіге, ягни Қарекесек және Байұлы болып бөлінеді. Қарекесек бәрінен де ірі, алты рудан тұрады, атап айтқанда, олар: Шекті, Қарекесек, Шөмекей, Төртқара, Қаракете, Қарасақал... Қарекесекке қарағанда Байұлы орташа, 12 рудан тұрады, атап айтқапда олар: Адай, Жаппас, Алаша, Байбақты, Беріш, Масқар, Таздар, Есентемір, Алтын, Шықтар, Шеркес, Тана... Жетіру, ягни жеті ру Кіші жүздегі ең шағын рулар, атап айтқанда, олар: Табын, Тама, Кердері, Керейіт, Жағалбайлы, Телеу, Рамадан».

Нақ осы жерде А. И. Тевкелев жетіруға кірген рулардың бұрын бытыраңқы болып, неғұрлым күшті рулардан теперіш көріп келгенін айтады. Олар өздерін бірігу ғана сақтап қалатынын аңғарып, Тәуке ханның ақылымен, туыстық жағынан байланысты емес одақ Жетіру болып бас қосқан. Орыс тарихшысы әрі географ В. Н. Татищев өз еңбектерінің бірінде табын ру турагын айтқап өтеді.

Кіші жүздің рулық құрамы туралы келесі бір мағлұмат П. И. Рычковтың еңбегінде бар, ол былай деп жазады: бүкіл Кіші орда екі бөлікке Алшындар мен Жетіру болып бөлінеді және «бұл ордадағы аса атақты рулар немесе аймақтар: Алшын, Адай, Масқар (Машқар), Тама, Табын, Кете, Қаракете, Шөмекей, Шекті, Жағалбайлы».

П. И. Рычков өзінің басқа бір еңбегінде де шамамен нақ осы деректерді келтіреді. А. И. Тевкелев пен П. И. Рычковтың деректерін Кіші жүздің рулық құрамы туралы ең кейінгі, неғұрлым толық және дәл мағлұматтармен салыстыра келгенде, біз А. И. Тевкелсвтің мәліметтеріне қарағанда П. И. Рычковтың мәліметтерінде елеулі олқылықтар бар екензн, олардың онша толық және дәл емес екеиң аңғарамыз.

Егер Тевкелевтен біз Кіші жүздің барлық үш ру Байұлы, Қарекесек (Әлімұлы) және Жетіру бірлесстіктерін көрсек, П. И. Рычковта тек Алшындар мен Жетіру ғана бар. Тевкелевте Байұлы құрамында Қызылқұрт ру ғана жоқ, ал басқа екі бірлестік толық келтірілген. Рычковта он ру ғана жазылған. Онда Кіші жүздің барлық үш ру бірлестіктерінің өкілдері біріктіріліп, араластырылып жіберілген.

П. И. Рычковпен салыстырғанда А. Левшиннің мәліметтері Кіші жүздің ру құрамының дәлдігі мағынасында бір қадам ілгерілеушілік болып табылады. Ол былай деп жазады: «Кіші орда бұрын ең ірі алшын тайпаларынан және Тәуке (Тәуке хан В. В.) жеті текті біріктіріген жеті гнағын рулардан тұрган. Алшындар Әлімұлы және Байұлы бөліп бөлінген».

Бұдан әрі ол ру бірлестіктері мыналардан тұрады деп көрсетеді: Әлімұлы алты ру Қарасақал, Қарекесек, Кете, Төртқара, Шөмекей, Шекті; Байұлы он екі ру Адай, Жаппас, Іперкеш, Тана, Қызылқұрт, Шық, Алаша, Байбақты, Масқар, Беріш, Таз, Есентемір; Жетіру Табын, Тама, Кердері, Жағалбайлы, Керейіт, Телеу, Рамадан.

Н. А. Аристов та өз еңбегінде А. Левшинге сілтеме жасай өтырып, Кіші жүздің ру құрамын иақ өсылай береді. Алайда, Кіші жүздің ру құрамы бойынша озімізге белгілі ең толық деректердің бәріры салғастыра отырып, біз бұл мәселені барлық зерттеушілердің Байұлы рулық бірлестігіне он екі ру кіреді дегені қате екеніне көз жеткізіп отырмыз.

Шынына келгепде, А. И. Тевкелев, А. Левшип, И. А. Аристов және басқа зерттеушілер келтірген байұлы руларының тізімін тағы бір қарап өтсек, Тевкелевте Байұлы құрамында Алтын руы бар екеніп, ал А. Левшин мен Н. Аристовта оның жоқ екенін көреміз. Оның есесіне соңғыларында Қызылқұрт руы бар да, ол Тевкелевте жоқ. Сөйтіп, Тевкелевте оның он екі руында Қызылқұрт руы жетіспейді, ал Левшин мен Аристовта он үшінші ру Алтын руы жоқ. Бауыұлында он екі емес, он үш ру бар деген біздің пікірімізді жинақтаған материалдар, соңдайақ М. Тынышбаевтың деректері толық раставиды. Бір қызығы, С. А. Аманжолов өз еңбегінің бір жерінде Байұлының он екі руы бар екенін айтады да, басқа бір жерінде он үш ру туралы деректер келтіреді.

Тарихи әдебиетте Кіші жүз рулары көпшілігінің шығу тегі мен олардың этникалық жағынаи қайда жататыны туралы мәліметтер өте аз. Олар негізінен И. А. Аристовтың еңбегінде келтірілген және көбінесе жорамал сипатында болып, қандай да болсын иланымды деректемелермен дәлелденбейді. Н. А. Аристов алшындар мен Кіші жүздің басқа да көптеген ең ежелгі руларының негізі «түріктердің батыс диилиндермен қоспасынаи» басталады деп санауға бейім. Г. Е. Грумм Гржимайло да сөлай дейді. В. В. Бартольд та осы теорияға толық қосылған. Бұл осылай ма, қарап көрелік.

КЕРДЕРІ

Кіші жүз құрамына кірген ежелгі руладың бірі Кердері руы. Кезінде Якуп «Кердер Хорезм аймағындағы немесе оның түріктер аймағымен шекарадағы жер» деп жазған. Осы көрсетуді негізге ала отырып, П. И. Лерх пен Н. И. Веселовский, ал содан соң С. П. Толстов та Кердер деген жерді ондағындағын шекарадағы жердеуімен байланыстырады және қазақтың Кердері руы атауында кидариттер өтнөнімі сақталып қалған деп біледі.

Бұл пікірді олар Масудидің ғұздардың, қарлұқтардың және басқа тайпалардың арасында науқерде тайпасы айтылатын төрт түрік тайпасымен куресі туралы деректерімен тиянақтайты, ал мұндағы нау иранша «жаңа», керд «қала» терминінің негізі. Х ғасырда Арап теңізі Кердері теңізі деп аталған. Оң жағалаудағы Хорезм жағы да Кердері делінген; нақ сонда екі кердері қаласы болған. С. П. Толстов басшылық еткен Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының жұмысы барысында Оңтүстік Арап өнірінен осы қалалардың Жанкент деп аталған біреуі табылып, аршилды, бұл «Наукердтің жаңа қаласы» дегенді білдіретін. Қарақалпақтавдың фольклорлық материалдарында мүйтін тайпасына кірген кердерлі руы аталады. Сірә, қазақтың кердері руы қарақалпақтың кердерлі руымен туыс және соңғылары сияқты Арап өнірінен шыққан болуы ықтимал.

Кердері руының таңбас **Q** (Левшин, Мейер бойынша), **Q** (Тынышбаев бойынша) белгісі болып табы лады, ел арасынан жиналған деректер олардың таңбасы **Q** деп көрсетеді. Таңбалардың бейнеленуінде айырма шылықтар бар сияқты болып корінгеніне қарамастан, тұтас алғанда олар оте жақын. Кердері руының ұраны Хожахмед (Тынышбаев бойынша), Қожахмет (Аманжолов бойынша).

АДАЙ

Кіші жүздегі саны коп рулардың бірі Адай руы. Маңғыстау адайларының шыққап тегі туралы нақты деректер мардымсыз бөлды. Тек С. А. Аманжолов қана адайлар, оның өзі жазғандай, Геродот пен Страбонның мәліметтеріне қарағанда, б. з. б. II ғасырдың өзіндеақ, Каспий теңізінің жағалауында мекендерген ежелгі дайлардың ұрпақтары болуы мүмкін деген жөрамал пікір антқан. Сол арада ол адайлар оғыздардың «ада» (арал) «адайлар» (аралдықтар) деген сөзінен шыққан деген нұсқасын да келтіреді. Бізге дайлар (дахтар) адай руының алыстағы бабалары деген нұсқа әбден ықтимал болып көрінеді. Осы пікірді дамыта отырып, рудың шыққан тегі көрінісін мүмкін болғанынша жаңғыртуға тырысайық. Дайлар (дахтар) туралы алғашқы мәліметтерді біз I Дарийдің Накширустемдік жазбаларынан табамыз, онда б. з. б. VII ғасырларда Яксарттың (Сырдария) сағасы жағында тарадарайя немесе парадарай сақтары тұрган, дахтар солардың одағына кірген делінеді.

Геродот пен Страбонның мәліметтеріне қарағанда, біз б. з. б. V біздің заманымыздагы I ғасырдаақ Сырдарияның төменгі ағысында емес, Каспий теңізінің оңтүстікшығыс жағында, яғни қазіргі Иран мен Түркіменстан шекарасындағы аймақта мекеыдегеиң көреміз.

В. М. Массой да «Ксеркстің мерзімі б. з. б. 486480 жылдар деп белгіленетін белгілі антидевовтық жазбаларында Ахеменидтік Персияга бағынған халықтар мен елдер арасында daha атауы келтірілген, зерттеушілердің көпшілігі оны Страбонның дайларымен салғастырады» деп көрсетеді.

Бұл да дайлар туралы бірденбір мағлұмат емес, С. П. Толстов «хорезмиліктердің оңтүстікбатыс және со лтүстікшығысындағы көршілері дах тайпалары болып табылады» дейді. Бұл мәліметтер де б. з. б. III ғасырларға қатысты. С. П. Толстовтың айтуынан дахтар Сырдарияның төменгі ағысында және ішінара Теджен өзені аңғарындағы өнірде, яғни олардың (Геродот пей Страбон бойынша) б. з. б. V ғ. біздің заманымыздагы I ғасырда мекендерген жерінде орналасқаны көрінеді.

Б. з. б. VII ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысында мекендерген дахтар III ғасырдың өзіндеақ, Геродот пен Страбонның деректеріндегідей, ішінара Теджен өзені аңғарына қоюыс аударып, қалғандары бұрынғы жерінде тұра беруі ықтимал. Дайлардың (дахтардың) Сырдарияның төменгі ағысынан оңтүстікке қоюыс аударғапын Страбон да көрсетеді. Ол Аршакидтік патшалыққа орын тепкен «парнадайлар Меотидояның арғы жағында», яғни Арап теңізінің арғы жағында «мекендейтін дайлар аймағынан шыққандар» дейді. Арап өнірі дайларының Теджен өзені бойына қоюыс аударғанын С. П. Толстов та айтады. Дайлардың бұдан кейінгі тарихы бізге былайша сияқты. Кангюй (қанлы) тайпалық одағының мейлінше гүлденген кезеңінде (б. з. б. III ғ. біздің заманымыздагы I ғ.) ол өзінің ықпалын Хорезм, Ферғана, Соғда аймақтарына таратқан. Осы кезеңде дайлар кангюйлердің билігіне ұшырауы ықтимал. Кангюй тайпалық одағының орнына жаңа тайпалық бірлестік Батыс Түрік қағанаты келіп, оның құрамында өз тұтастығын сақтап қалған дайлардың күшті де саны көп тобы болған. Сонан соң (IX ғ.) дайлар тобы оғыздар тайпалары одағына кірген. Тегінде, дайлардың (дахтардың) Маңғыстауға орын тебуі сол кезеңде (IXX ғғ.) болуы мүмкін. Бұл жағынан әлИстахридің гуздер елі туралы «Китаб Месаликал Меналик» деген кітабында келтірілген мәліметтер назар аударарлық. Атап айтқанда, онда былай делінген: «...Онда (Сиякух Маңғыстау В. В.) түрік тайпасы тұрады, олар онда гуздар (оғыздар В. В.) мен өздері арасында туындаған араздық салдарынан жақында қоныстанған. Олар әлгілерден (гузерден) көшіп кетіп, оны (Сиякух В. В.) қоюыс және жайылым еткен». Сиякух бұл арада арап деп көрсетілген. Гуздерден бөлійіп кеткен «түріктер тайпасы» дайлар (дахтар) болуы, гуздер осы «арал» халқын адайлар деп атауы да мүмкін, өйткені гуздер (оғыздар) тілінде «арал» «ада».

Біз, Әбілғазының мағлұматы бойынша, нақ осы кезеңде Маңғыстауда оғыздар тайпалар

одағының құрамына кірген түркмен руларының пайда болғанын білеміз. Демек, түркімендер Маңғыстауға әлИстахри айтатын, біз адайлар деп санап отырған түрік тайпасынан кейін келіп, онда солармен бірге көшіп жүрген.

Сол кезге қарай (XIXII ғғ.) Махмұд Қашгаридің «Диван лұғат аттүрік» деген шығармасында Маңғыстаутуралы алғашқы хабар пайда болады, өнда МанКашлак гуздер еліндегі жер атауы делінген. XI ғасырда адайлар, сірә, басқа да бірсыптыра тайпалар мен рулар арасында қыпшақ тайпалары одағының құрамында болса керек. Жайылымдар мен құдықтар үшін түркімендермен шексіз қақтығыстар адайларды солтүстікке, Жем, Ойыл, Сағыз өңіріне кетуге мәжбүр етін, олар сол жерде моғолдар келгенге дейін көшіп жүрді. XII ғасырдың басында Қазақстай аумағын мопғолдар басып алған кезде, адайлар Жошы ұрпағының, яғни Алтын Орданың билігіне түсті. Алтын Орда, одан соң Ақ Орда ыдырағаннан кейін басқа рулар мен тайпалар қатарында адайлар, тегінде, Өзбек хандығының, ал кейінректе Ноғай Ордасының құрамына кірсе керек. Қазақстанның батысында қазақтардың Кіші жүзі құрылуына байланысты өған Ноғай ордасының құрамдас бөлігі болған көптеген рулар мен тайпалар қосылды.

Жалиы тарихи сипаты жағынан, біздің ойымызша, атабабалары Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы дайлар (дахтар) болған адай руының пайда болу тарихы осындаидай.

Бұл жағынан Сырдариядағы қазақтардан жазып алынған аңыз қызығылықты. Онда былай делінген: бұрын Арал теңізі болмаған, ал Сырдария мен Әмудария Каспий теңізіне құйған. Арал теңізінің орнында адағы халқы тұрып, тасыған теңіз сұзы басуы салдарынан құрып кеткен. Бұл аңызда сол кезде Сырдарияның төменгі ағысында тұрып, содан соң батысқа кеткен (аңыз бойынша қырылып қалған) дайлар (адағылар) жайында айтылып отырған да болуы мүмкін.

Тағы да мынаны анықтау қалады: XIII ғасырдың басында адайлар, әлгінде келтірілген аңызда айтылғанындаидай, өздері кеткен Маңғыстаудан Сауран маңына қалай және қашан келген? Бәрінен де бұл өзбек хандарының өзара қырқысқан құресіне байланысты болуы ықтимал, соның салдарынан XV ғасырдың орта шенінде Керей және Жәнібек сұлтандар өздеріне бағынышты қазақтармен, соның ішінде дайлармен (адайлармен) бірге батыс Жетісуға көшіп кеткен.

Ұлы жүз рулары арасында Кіші жүз қазақтарының жекелеген бөліктерінің осы кезге дейін де бар екені кездейсоқ емес. Жәнібек пен Керей Кіші жүзге 50 жылдан кейін қайтқанымен, рулардың бір бөлігі, соның ішінде адайлар ол жерде әлі де ұзақ уақыт қалған болуы ықтимал. Тек XVIII ғасырдың басында, яғни үш ғасырдан кейін ғана бір кездерде Қазақстанның батысында мекендейген атабабаларын мұлдем ұмытқан адайлар бұл жерді қайтадан ашты деуге болады.

Халықтың жадында адайлардың Маңғыстауға оралуы туралы мынадай мәліметтер сақталған. Осыдан екі жүз жылдай бұрын Байұлы, Жетіру және Әлімұлы бірлестіктерінің кейбір руларының, соның ішінде адай руының қазақтары Сырдария бойында (Сауран маңында) мекендейген. Бос жерден тапшылық көрген олар біртебірте батысқа, Арал теңізінің жағалауына қарай жылжи бастайды. Бірнеше рубасылары, соның ішінде адай руынан Қосайдың немересі Есентүгелдің Есені Жемді бетке алып, әрі қарай кетті. Онда жеткен соң олар бұл жерді қалмақтардың алый қойғаының көрді. Олар Маңғыстауда қысталап, жайлауға солтүстікке, Жемге, қалмантар жеріне келетін түркімендермеи де осында кездесті. Жем, Ойыл оңірін көшіп жүргуге қолайлы деп тауып және қалмақтардың әлсіздігін пайдаланып, оларды бұл жерден ығыстырын шыгарды. XVIII ғасырдың аяғында Кіші жүзде жер дағдарысының шиеленісі салдарынан адай руы оңтүстікке Устірт және Маңғыстау жондарына, түркімен руларының аймағына ығысуға мәжбүр болды. Рас, адайлардың кейбір топтары бұған дейін де қыс мейлінше қатты болғаида Устіртке көтеріліп жүретін, ал XVIII ғасырда бүкіл түбек пен Устіртті адайлар біржола қаратып алды. Түркімен руларының иегізгі

көпшілігі адайлардың қысымымен өңтүстікке, ҚарабұғазГол шығанағына қарай кетті де, үш миңдай адам ғана адайлар арасында одан әрі көшіп жүрді.

Революцияға дейінгі және кеңестік тарих әдебиетінде адай руының генеалогиялық құрылымын ешкім жариялаған емес. М. Тынышбаев келтірген бірденбір деректер этнографиялық экспедицияда тексерген кезде толық болмай хұмыты. Сондықтаи біз осы арада сол рудың ру құрылымын толық келтірген жең деп білдік.

Адай руының ұраидары «Бекет», «Тегелен» (Мейер бойынша), ал таңба белгілері: , , (Бламберг бойынша), , , , , (Аманжолов бойынша).

Әр түрлі деректемелерде келтірілтең барлық таңбаларға талдау жасай көлгенде, біз олардың шынында да сегіз болып шығатынын көреміз. Оларды өз кезегінде ұқсастығы жағынан үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа үш белгі кіреді: , , . Соңғы белгі іс жүзінде ал ғашқы екеуімен бірдей. Олардың бәрі адайлардың негізгі таңба белгілері болып табылады.

Белгілердің басқа бір , , түрлері, сірә, а дай руына басқа рулар мен тайпалардан қосылған топтардікі болса керек. Адай руының өсу үрдісі, тегінде, оның бүкіл ұзақ тарихы бөйінда жүрген болса керек және оны адай руының тіпті бастапқы түріндеақ саны көп әрі ықпалды ру болуымен, сондықтан көршілес әлсіз рулардың немесе олардың бөлігінің оған бағынуға ықылас білдіруімен түсіндіруге болады. Бұл кірмелердің кейбіреуі адай таңбасын қабылдап, кейбіреуі оз таңбасып сақтап қалуы мүмкін.

Шынында да, осы таңбалардың бәріне талдау жасау бізді , , таңбалы адайлар, айтар болсақ, 200 жылдан астам боны адайлармен қатар көшіп жүрген табын руынан шыққандардікі деп жорамалдауға мәжбүр етеді. және таңбаларының жөні бөлек. () таңбасы адайлардан басқа телеу, кете және төртқара руларында бар. Осы таңбалы адайлардың бір бөлігі аталған рулардан немесе нақ осындағы таңбасы бар керей тайпасынан да (Орта жүз) болуы мүмкін. С. А. Аманжолов келтірген таңбасы басқа ешбір деректемеде кездеспейді. Басқа қандай да болсын қазақ руларында бұған ұқсас таңба жоқ. Оны С. А. Аманжолов қандай деректен алғаны анық емес болып қалып отыр.

КЕРЕЙІТ

Керейіттер туралы алғашқы деректер XII ғасырдың басына жатады. Онон, Керулен өзендеріпің бойында және Бұйырнұр көлінің жағалауында, яғни Монголия аумағында, деп жазады Рашид адДин, керейіт тайпасы мекенdedі. Алайда, бұл тайпа аталған уақыттан едәүір ертеректе Әмір сүрген деп санау керек, өйткені XII ғасырға қарай ол Шыңғысханға қарсы тұрғап аса қуатты құш болған. XIII ғасырдағы керейіттер туралы мәліметтерді біз Г. Рубруктің, Плано Карпинидің, одаи соң Марко Полоның жазбаларынан табамыз. Бұл арада осы тайпаиың саяси тарихын қарастырып жатудың қажеті жоқ, бұл біздің міндетімізге кірмейді. XIII ғасырдың басында керейіттердің Ванханы Тоғырыл қаза тапқаннаи кейін керейіттердің Шыңғысхан билігіне көшіп, өның империясы құрамына кіргенін ғана айтып отпекпіз. Керейіттердің қазіргі Қазақстан аумағына келуі туралы мәселенің айқын еместігі сияқты, бұл тайпаның содан кейінгі тарихы да айқын емес

Біздіңше, керейіттерді Шыңғысхан талқандап, оларды монгол мемлекетінің құрамына енгізгеннен кейін олар монголдардың батысқа жасаған жаулас алушылың жорықтарына қатысқан да, соңда мекендең қалған тәрізді. Мұхаммед Хайдардың деректеріне қарағанда, XIV ғасырда бастап, керейіттердің қайсыбір бөлігі Моголстан монголдарының құрамына кірген. XV ғасырда керейіттер өзбек тайпалар одағының құрамына, ал кейінректе қазақ халқының құрамына енген.

Ш. Үәлихановтың мағлұматтарына қарағанда, қазақ халқы ұрылғаннан кейін керейіттер Ұлы жүздің құрамына кірген, ал көп ұзамай олардың негізгі бұқарасы одаи бөлінің шығып, өзбек туыстарына кеткен. Керейіттердің қазақтарда қалған шағын бөлігі жетіру үрпақтарына қосылған.

Керейіттер туралы енді Кіші жүзге кіретін ру ретіндегі келесі мағлұматты XVIII ғасырдың орта шеніндегі А. Тевкелевтен, ал содан соң А. Левшиннен табамыз. Бұл ру неғұрлым кейінгі зерттеулердің еңбектерінде де үнемі кездесіп отырады.

Керейіттердің этникалық тегі туралы мәселе өте маңызды. Бұл жөнінде зерттеушілерде бір пікір жоқ. Рашид адДин өз шығармасында XIII ғасырда керейіттер түркі тілдес емес, қайта монгол тілдес болған деп көрсетеді. Нақ осы автор басқа бір жерде керейіттердің шыққан тегі туралы мәселеде оншама үзілдікесілді айтпайды. Ол «ертеректе монгол атын алмаған» халықтар арасында керейіттер де болды деп жазады. Ал бұдан әріректе «керейіттер өздеріп мақтапу үшін монголдар деп атай баставы», ал ерте кезде «бұл атауды мойындағайтын» деп көрсетеді.

Бұл пікірді былай деп түсіну керек: монголдар ұstemдік еткен кезеңде олардың бодандары, соның ішінде керейіттер де өздері монголдар болмағанымен, жаулас алушылардың этникалық атауын қабылдаған. Ш. Ш. Үәлиханов, В. В. Бартольд керейіттерді әбден айқын монголдарға жатқызыған. Грумм Гржимайлло да керейіттердің түріктерден шыққанына күмән келтіреді. Г. Н. Потанин, Н. А. Аристов, Х. Ховорс және басқалар мүлде қарамаңарсы қозқарас ұстанды. Мысалы, Г. Н. Потанин оларды түріктер, Шыңғысхан кезінде ғана «өздерінің атақ алуы үшін» монголдар деп атай бастаған деп санайды. Бірбірімен байланысы болмаса да, Х. Ховорс иен А. А. Аристов бір мезгілде керейіттердің түріктерден шыққаны туралы пікірге келген. Х. Ховорс өз пайымдауын керейіт хандарының түрік есімдері мен атақтарын көрсетуге негізделген.

Керейіттердің шығу тегі туралы С. Аманжолов та соншалықты айқын қозқарас ұстанды, ол «кереілер (керейіттер В. В.) ешқашанда монголдар болған жоқ және монголдар деп аталған емес» деп жазды. Ал одан әрі: «Монголдар шапқыншылығы кезінде батысқа қоныс аударуға мәжбүр болған бөлігі (кереілердің В. В.) керейіттер деп аталды, ал бұрынғы жерінде қалғандарының бері өз атауларына «іт» жалғауын қабылдамады».

Бізге бұл мәселені інешуді екі тұрғыдан қарастыру қажет тәрізді. Біріншіден, керейіттер

мен керейлерді бір тайпа деп санау дұрыс па: өйткені бір зерттеушілер оларды бір тайпа деп санауға бейім, ал басқалары олай емес. Екіншіден, керейіттердің монголдарға немесе түріктеге жататындығы туралы мәселе біріншісімен тығыз байланысты және белгілі бір дәрежеде соган тәуелді.

Шығыстанушы Н. А. Аристов, В. В. Бартольд, М. Тынышбаев пен С. А. Аманжолов осы екеуін бір тайпа деп білді. Н. А. Аристов бұлайша балауға түсіндірме бермейді, жай ғана керейлер мен керейіттер жөнінде бір тайпа ретінде айтады. В. В. Бартольд та нақ сөлай істейді. М. Тынышбаев болса, негұрлым сақ, өйткені керейіттер керейлердің Шыңғысханнан қашу кезінде бөлініп шығып, батысқа кеткен бөлігі болуы мүмкін деп жазады. М. Тынышбаев сияқты С. А. Аманжолов та жоғарыда өзіміз көргендей, керейіттерді керейлердің бір бөлігі деп есептейді.

Керейіттер туралы айта келіп, Х. Ховорс оларды керейлермен ешбір байланыстырмайды. Грумм Гржимайло керейлер цюйлинь, ал керейіттер кэле (хэр) деп аталатын «ЦзинъЛяо Юань саньшиюйцзе» («Цзииъ, Ляо және Юань әuletтерінің тарихтарында кездесетін байырғы халық атауларын түзетулер сөздігі») сияқты деректемеге сілтеме жасай отырыш, оларды әр түфлі тайпалар деп санайды.

М. Тынышбаев пен С. А. Аманжоловтың батысқа кеткен керейлер керейіттер деп атала бастаған деген пікірін, біздің пікірімізше, онша дәл емес дегеннен бастайық. Біз деректемелерден шығыста, атап айтқанда, Монголияда да керейіттер мекендергенін білеміз. Біздің бұрын көрсеткепіміздей, бұл жөнінде Рашид аддин, Рубрук, Марко Поло және П. Карпини айтады. «Қасиетті аңызда» (§ 96, 104, 105, 126 және басқа) керейіттер (кэлеити) туралы айтылады. Басқа да бірқатар деректер мұны айқын дәлелдейді. Мәселен, «Юаньшиде» Онханның серігі Хасан кэлеи (керейіт) тайпасынан шыққан делінген. Керейіттер кэлеи туралы «Синь Юаньшиде» де айтылады. Демек, керейіттердің ИНЫңғысхан талқандан, батысқа кеткен керейлерден шыққандар болуы мүмкін емес, өйткені олар Моиғолияда сонау XII ғасырда, мүмкін, одан да бұрын болар, мекендерген.

Керейіттердің болғаны және олар мекендерген жер жөнінде Н. Д. Мартин хабарлайды, ол керейіттер Толе, Орхон, Онгон өзендері бойынша көшіп жүрген және шығысында наймандармен шектесіп жатқан деп жазады. Біз Н. Д. Мартиннің керейіттер мекендейтін жер деп Рашид аддин айтқан жерлерді атайдының көреміз. Бұл пікірді «Юаньши» де растайды, онда «Ванхан алқашқыда (бір кезде) осы жерлерде тұрды» делінген. Бұл арада Енисейдің оңтүстікбатысында, қырғыздардың оңтүстікшығысында, ТаннуОланың солтүстігінде жатқан Цзянъчжоу Кемчжаутаймағы айтылып отыр.

Сонымен, бізге белгілі деректемелердің бәрінде керейлер емес, керейіттер туралы айтылады. Бұдан шығатыны: көптеген зерттеушілердің айтып жүргеніндей, керейлер мен керейіттердің бір деп санауға, керейіттер керейлердің «батысқа кеткен» бөлігінен шыққап деп есептеуге болмайды.

Біз XXIII ғасырларда керейлер болған жоқ, керейіттер болған, олар өздерін Шыңғысхан талқандағанға дейін ертедегі феодалдық күшті мемлекет еді, ал «олардың көсемдері құдіретті патшалар болған» деп сапаймыз. Керейіттерді Шыңғысхан талқандағаннан кейін олардың бір бөлігі Ертістің томенгі ағысын бойлай қашын, оның мүмкін болған жерінде орын тепкен. Керейіттердің бір болігі Ертістің батыс жағына, содан соң одан да әрі қарай бет алған. Олардың көбісі өздерімен көршілес Алтай халықтарының құрамына кірді. Бірқатары тіпті басқа халықтардың құрамында да өздерінің бастанқы этиикалық атауын сақтап қалғаи. Керейіттердің Ертіс бойымен, содан соң Сөлтүстік Қазақстан даласына кеткен болігі өз атауындағы «іт» жалғауын жоғалтып, «керей» деп атала бастаған да, содан соң дербес керей тайнасы ретінде қазақ халқының құрамына кірген.

Керейіттердің біз доолос тайпасы қырғыздарының арасынан да көреміз. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Кіші жүзге кірген керейіт руының шыққан тегі туралы мәселе бізге қысқаша алғанда осылай сияқты.

ШӨМЕКЕЙ

Шөмекей руының да тарихы едәүір ертеден келеді деп санау керек. Н. Аристов пен Г. Грумм Гржимайло шығыс деректемелері негізінде оларды VI ғасырда Барлық пен ТяньШань арасында мекендерген, шу тайпаларына жатқан чумугунь тайпасының ұрнақтары деп санайды. Әкінішке қарай, бізде бұл рудың тарихы жөнінде қандай да болсын басқа бір деректер жоқ, сөндіктан Н. А. Аристовтың болжамын қабылдаймыз. Шөмекей руы туралы алғашқы анық мәліметтер орыс деректемелерінде бар және XVIII ғасырдың Шөмекей руы туралы келесі мағлұмат П. И. Рычковта бар, ол бұларды «осы ордадағы аса атақтылар» деп санаған.

Чумугунь тайпасының VII ғасырларда дулаттардың (Ұлы жүз) аatabасы болған дулу тайпалар одағына кіргені мәлім, алайда шөмекей руының таңба белгілері де, ұраны да олардың туыстығын дәлеңдемейді. Сонымен бірге шөмекейлердің негізгі таңбасы (Λ) (Аманжолов бойынша) немесе Λ (Гродеков пен Тынышбаев бойынша) жалпы алшындардың Λ таңбасына (әсіреле біріншісі) ұқсас. Бұл шөмекей руының алшындар құрамына ерте кезден енгенін дәлеңдейді. Осыған байланысты бұл рудың шыққан тегі туралы А. Левшиннің біршама аңғал түсінігі ықылас қоярлық. Ол былай деп жазады: «Кіші орданың шөмекей руы бұрып қыргызқазақтарға жатпаған... өз атауын олар Шыңғыспен жауласқан кезде одан бөлініп шығып, өзін жақтаушылармен бірге қазір Орта орда алып жатқан жерге келген өз ханы Шөмекейден алған деп санайды. Оның ұрпағы АюСырым Сарысу өзенінің төнірегіне ие болып алып, өзінің жағыз мұрагер қызын Әлімің (Әлімұлы ұрпағының бабасы) ұлыпа күйеуге берген, содаи барып оның бодандары қыргызқазақтармен біріккен».

Шөмекей руының басқа бір таңбасы Σ (И Мемср мен Аманжолов бойынша), біздің төмеиде көретініміздеті, Кіші жүздің Қаракесек руының таңбасына жақын. Шөмекей руының ұраны Дейт (Гродеков, Тынышбаев және Аманжолов бойынша).

М. Тынышбаев жазып алған шежіре мен ел арасынан жиналған мәліметтердің деректері бойынша, Шөмекей руының көнек, тоқа, аспан және бозғұл деген төрт гармағы бар. Т. А. Жданко келтірген аңыздарға қарағанда, біз қарақалпактар арасынан Шөмекей руынан шыққан, ашіа, құйын, әйтке және шеруші руларының бабасы болған Тәңке есімді көсемінің бар екенін көреміз.

Жоғарыда біз шөмекей рулары таңбаларының бірі, атан айтқанда, Σ таңбасы қаракесек руының таңбасына ұқсас дедік. Бізге белгілі тарихи әдебиеттерде Кіші жүзге кіретін Қаракесек руы туралы мәліметтер жоқ. Сонымен бірге Орта жүзде аса ірі тайпалардың бірі (арғын) құрамында Қаракесек руы бар. Кіші жүздің Қаракесек руының өкілдері Орта жүздің қаракесектеріне туыс деп жорамалдауға болады. Кезінде Н. А. Аристов та осында пікір айтқаи. Кіші жүз қаракесектерінің таңбасы- Λ

KETE

Әлімұлы үрпағында Кете руы бар. Бұл ру туралы алғашқы мәліметтер XII ғасырға қатысты, онда қидандарға бағынышты, 1120 жылы бекзадалары Елюй Даши қоластына жиналышп, содан соң қараханидтерге қарсы жорықта қатысқан 18 тайпа арасында кити (hiti) тайпасы айтылады. Біршама кейінректе, Мұбәрәкшах тізімінде келтірілген тайпалар арасынан біз хита тайпасын көреміз, ол қазіргі кетелердің атабабасы болуы мүмкін. Кете руы туралы келесі ретте Кіші жүз руларының 1748 жылы А. Тевкелев жасаған тізімінде айтылады. Кете руының этникалық тегін айта келгенде, бұл мәселе де бір пікір жоқ екенін көрсету қажет, Г. Грумм Гржимайло олардың тегі аралас, динлиндер мен түріктердің, угрофиндердің (остяктардың) және алтайлықтардың буданы деп санаған. Мұбәрәкшах оларды түріктерге жатқызады. Бізге ертедегі кете (hiti) тайпасы негізінде түріктер болған тәрізді.

Рудың таңба белгілеріне зерттеушілер назар аудармаған: ол Левшинде де, Гродековта да, Тынышбаевта да жоқ. «Қазақ ССР тарихы жөніндегі материалдарда» ғана ру тармағы қаракетенің таңбасы келтірілген. Ел арасынан жинаған мәліметтер кете руының таңбасын анықтауға мүмкіпдік берді. Ол мынадай белгі . Егер бұл белгілі ру тармағы қаракетсіңің екітшті белгісімен салыстырсақ, біз олардың бірдей және тек түрліше орналасқан айқындықты таңба екенін көреміз.

БАЙБАҚТЫ

Біздің ойымызша, Байбақты руының тарихы өте қызықты. Айтар болсақ, Кіші жүз руладының көпшілігі сияқты, бұл рудың да шығу тарихы осы уақытқа дейін айқын болмай қалып өтыр. Байбақты руының шежіресін қарастыра келгенде, тоқсаба оның төртінші үрпағы болып келетінін көреміз. Осыған байлаиысты XV ғасырдағы орыс деректемелерінде және Бейбарыс (>) пен Ибн-Халдуңда бар ертедегі қыпшақтардың тоқсаба руы туралы мағлұмат қызықты, онда тоқсаба руы бірінің болып көрсетіледі. Бұл жайт бізге бүкіл байбақты руы болмаса да, оның әлде бір бөлігі ертедегі қыпшақтардан шыққан деп жорамалдауға мүмкіндік береді, оның үстіне неғұрлым кейінгі кездегі қыпшақтарда тоқсаба руы жоқ. Басқа да көптеген қыпшақ тайпалары сияқты, тоқсабаның кейіннен Кіші жүз құрамына, ал бір бөлігі ішінде қыпшақ руы бар қарақалпақ халқына енгені анық; соңғыларының ұраны Тоқсаба болып табылады.

Ал рудың жаңа атауы (байбақты) шынында да жиі жорамал болып келгеніндей, кейіннен пайды болуы мүмкін. Ертедегі деректемелерде Байбақты руы туралы айтылмауын, бәлкім, осымен түсініруге болар. Байбақты руының таңба белгілері: және . (Тынышбаев бойынша). И. Мейер де бір ғана белгісін келтіреді. Таңбалардың осы әр алуан түрін мұқият қараған кезде олардың бәрі бірдей ұқсас екені және біреулерінде кішкене сзызықшалардың негізгі сзызыққа тік бўрышпен, ал басқаларында қигашталып келуімен ғана ерекшелеттеді. Байбақты руының ұраны «Дәуқара», бізге Н. И. Гродеков пен М. Тынышбаевтың деректері бойынша ғана мәлім.

МАСҚАР

Тарихи әдебиетте Масқар руының да шыққап тегі беймөлім. Біздің ол туралы ғылыми іздеiстеріміздің бәрі ешнәрсе бермеді деуге болады. Біз дон қойған бірденбір дерек мынадай. Батыс Монголия халықтарының арасында хотондар (дорбет тайпасының бір бөлігі) тұрған. А. Н. Самойлович оларды түріктер деп санаған. Хотондардың оздері де оздерін түріктер деп санайды. Потанин жазын алған хотондардың жеті руының арасында масқар руы кездеседі. Осы түрік руының бір бөлігі батысқа кетіп, сонаң соң өз атымен қазақ халқының құрамына қосылуы әбден мүмкін. Масқар руында қырықсадақ бөлімшесі бар. Қарақалпақтар тайпасының кендерклі руы, өзбек локайлар бөлімшесі және шанышқылы тайпасының бір руы да (Ұлы жүз) дәл солай аталады.

Масқар руының, Кеппен иайымдағандай, үш емес, құттықадам және масақ деген еki тармагы бар. Рудың таңбасы (Левшин, Гродеков, Мейер бойынша). Ұраны «Қаратай» (Тынышбаев бойынша); Кеппен «Майлыбай» деп атайды, бірақ бұлдырыс емес.

РАМАДАН

Ерте кезеңдегі Рамадан руы туралы біздің қолымызда тарихи дерек жоқ. Ол туралы алғаш рет Кіші жүз руларының 1748 жылы А. Тевкелев жасаған тізімінде айтылады. Содан соң ол А. Левшиннің деректері мен басқа да материалдарда кездеседі. Жорамалдау тұрғысынан болса да туыстық байланыстарды, демек, ішінара рудың шығу тегі мәселесін де анықтауға мүмкіндік беретін бірденбір нәрсе таңба мен ұран болып табылады. Рамадан руының таңбасы (ئ) (Гродеков пен Тынышбаев бойынша), ұраны «Дулат». Бұл таңбаны қарау бізді Ұлы жүзге әкеледі, онда дулат және албан тайпаларының кейбір руларындағы таңба Рамадан руының таңбасымен өте ұқсас. Оның үстіне Рамадан руы ұранының Дулат аталуы да дулаттардың немесе оларға туыс албандардың әлдебір бөлігі бөлініп, қазіргі Қазақстанның батысына барған да, содан соң Кіші жүздің құрамына дербес ру ретінде кірген, сөйтіп өз атабабаларының таңбасын, ұран ретінде Дулат атын сақтап қалған болуы мүмкін деген жорамал болуы ықтимал және мұның бірліжарым жағдай емес екенін Кіші жүздің басқа бір өте ірі руы Табын руының құрылу тарихы растайды.

ТАБЫН

Осының алдындағы ру сияқты, ол туралы да алғашқы деректерді біз А. Тевкелевтен ғана кездестіреміз. Ел арасынан жинаған мәліметтер мен Тынышбаев келтірген табын руының жаманкерей, бозым, begim және қайырқожа деген төрт тармағы бар.

Табындардың таңба белгілері әр түрлі. Жалпы ру таңбасы **○** (тостаған); сонымен бірге табындарда тағы да **○** (шөміш, шөміштітабыи тармағында), **○** **Ш** (тарақ, тарақтытабын тармағында) және **|** (әліп) таңба

лары бар. Жалпы рудың таңба белгісін салғастыру бізді тағы да дулаттарға (Ұлы жұз) әкеледі, оларда да жалпы тайпалық белгі дәл осындай, ал **○** және **○** белгілері

дулаттардың кейбір руларының таңбалары мен албан тайпасының таңбасынан еш айырмасы жоқ. Табын руы Ұлы жузден шыққан деп жорамалдауға болады. Бұған дәлел ретінде табын руында да, албан тайпасында да бозым руы бар екенін көреміз. | (кесеу) таңбасы қаңлы тайпасының (Ұлы жұз) таңбасына, ал **П** (тарақ) таңбасы нақ сол жүздегі жалайыр тайпасының таңбасына ұқсайды. **Ш** және **П** тарақ таңбасының жалайыр тай пасынан шыққандардің екенін табын руы шежіресі нұсқаларының бірі көрсетеді.

Табындардың тегі аралас екенін оларда бірнеше ұран болуы да көрсетеді. Гродековте бар мәліметтер бойынша, Сырдария табындарының ұрандары «Серке» және «Тостаған», ал ел арасынан жинаған мәліметтер бойынша, батыс табындарының ұраны «Алаш». С. И. Руденко өз еңбектерінің бірінде монголдарға дейінгі уақытта, аңыз бойынша, башқұрттар он екі руға бөлінген деп жазады. Бұдан әрі ол осы рулар, ішінде табындар да болған деп көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандардың берін, соңдай-ақ С. И. Руденконың деректемесін ескере келгенде, табын руышың тарихын былайша негіздеуге болады. Монголдардың шапқыншылығынан көп бұрын қазіргі Батыс Қазақстан мен Оралдың арғы жағындағы далаларда басқа тайпалар мен рулар арасында сөл кездеақ жергілікті табын тайпасы болып, ол саяси немесе экономика лық сипаттағы әлдебір жағдайлардың өсеріиен бөлінін кетуі ықтимал. Оның бір бөлігі солтүстікке, қазіргі Башқұртстан аумағына барып, Иби Фадман айтқаи Башқұрт халқының құрамына кірген.

Монголдарға дейінгі уақыттың өзіндеақ башқұрттар құрамына табындардың енгенін біз бұдан бұрын көрсеткенбіз. Алайда табындардың көпшілік бөлігі өз жерінде калын, монголдардан кейінгі кезеңде руының атын сақтап қала отырып, Ұлы жұз тайпаларынан шыққандарды өз құрамына қабылдаған болуы мүмкін. Ал ұлыжүздіктердің қосылған бөлігі олардың ру атын қабылдап, оларға өз таңбаларын берген. Табын руының едәуір бөлігі, атап айтқанда, бозым (төртұл) Орта жүздің керей, найман және арғын сияқты ірі тайпаларының құрамына енген, олардың арасында төртұл және өзбектер құрамына енген (локайлар) да аталады.

ТАЗ, ТЕЛЕУ

Таз және Телеу руларында да осындай жағдай орын алған болса керек. Таз және Телеу атын біз бірінші рет А. Тевкелевтен кездестіреміз. Алайда, мұның өзі бұл рулар XVIII ғасырдаған пайда болды деген сөз емес. Табындар сияқты, бұл екі руда башқұрттар құрамына кіреді, дегенмен де олардың тайпалар мен рулар құрамында қазіргі Қазақстан аумағында мекендей, әлде бір бөлігі ғана башқұрттарға кеткені күмәнсіз. Мұның ңашан болғанын айту қын. Таз (тазлар) руының құрамы абдал, шарғы, жастабан деген үш тармақтан тұрады.

Мұнда абдал тайпалық атауы зор ықылас тузызады, оның түптамыры IVV ғасырларда, яғни эфталдар (эфталиттер) дәуірінде жатыр, олардың атауынан А. Ю. Якубовский түркімен абдалдарының бабаларын көреді. Қазақ және түркімен абдалдарының бір кезде ірі болып, екі бөлікке бөлінген, бірі түркімендерге қосылып, содан соң түркімендер арқылы қазақтардың құрамына енген эфталиттер тайпасының қалдықтары болуы да әбден мүмкін. Сонымен, эфталиттер түркімендердің ғана емес, Кіші жүз қазақтары абдалдарының да арғы бабалары болып табылады.

Түркімен абдалдары XIX ғасырдаақ Маңғыстауды мекендейген. Бұл арада жай ғана сәйкес келу екенін немесе мұның қазақтардың Таз руына қосылған абдал руының шынында да әлдебір түркімен тобы болғанын айта қою қын. Мұның осындай болуы да ықтимал, өйткені XVIII/XIX ғасырдың өзіндеақ түркімен рулары, соның ішінде сол кезде Маңғыстау мен Устіртте қыстап жүрген абдал руы жаз жайлауы солтүстікке көшіп, онда қазақ руларымен жанасып жатқан. Ал қазақ рулары да қыс өте қатты болған кезде оңтүстікке барып, онда түркімендермен көрші қоныстанған. Оның үстіне таз руы әрқашаңда Жайық өзенінің төменгі ағысын және Каспий теңізінің жағалауын бойлай, Гурьевтен оңтүстікшығыс жағындағы жерлерді мекендейген.

Абдал руы дегеніміз езбекногайлар. Таздар руының сарыбағыш атты қырғыз тайпасының құрамында болу фактісінің де қызықты болуы күмәнсіз. Таз руының таңба белгісі — жауыпгерлік ұраны «Бақай».

Телеу руында әжіахмет, ногай, самат және керейлі деген төрт бөлімше бар. Рудың таңба белгілері (Гродеков бойынша), ұраны «Тұлпар» және «Арғымақ». Башқұрт халқын қоспағанда, Телеу руы өзбектер құрамында да бар, оның бір бөлігі, сірә, XVI ғасырдың басында Шайбани ханмен бірге кеткен болса керек.

ҚЫЗЫЛҚҮРТ

Біз бұл руды Кіші жүз құрамында алғаш рет А. Левшиниен кездестіреміз. М. Тынышбаев келтірген шежіре бойынша, біз қызылқұрт руында емірей, олжаши, ерші деген үш тармақ болғанын көреміз. Бламбергтің материалдары мен ел арасынан біз жинаған мәліметтерге қарағанда, онда үшеу емес. қайта төрт тармақ кездеседі. Жоғарыда аталғандарынан басқа тағы да төртінші тармақ сүбе (саба) бар, мұны біз еңдүрысы деп санаймыз.

Қызылқұрт руының таңба белгісі **Г** (Мейер бойынша), **Т** (Тынышбаев және архив материалдары бойынша), ұраны «Жиенбай». Таңбалардың әр түрлі болуы бұл рудың шыққан тегінің аралас екенін дәлелдейді. Ал оған қандай компоненттер кірген?

Бұл жөнінде ең алдымен тым болмағанда қызылқұрттың тармақ ретінде Кіші жүздің тама руында бар екені және дәл сондай тармақтың ысты тайпасының (Ұлы жүз) ойық руында бар екені бойынша пікір айтуда болады. Бұл ретте олардың соңғылармен тіпті таңбасы да үқсас **І** (көсөу).

Бұл екі жайт Қызылқұрт руы ысты тайпасынан шыққан және оның бір кезде бөлініп кеткен бөлігі Тама руына тармақ ретінде қосылған деп кейбір анықтық үлесімен жорамалдауға мүмкіндік береді. Эрине, бұл ру қалыптасуының басқа нұсқалары да болуы мүмкін, өйткені оның шыққан тегі туралы біздің қолымызда анық мәліметтер жоқ, бірақ қандай жағдайда да Қызылқұрт, Тама және Ысты арасында туыстық барын теріске шығаруға болмайды. Қырғыздардың сару тайпасында, жетауру бөлімшесінде қызылқұрт руы ұшырасады. Этнонимдердің сәйкес келуі кездейсоқтық па, әлде олардың туыстырын дәлелдей ме қазір мұны айтудың. Бұл болашақтағы зерттеулердің мәселесі.

Қызылқұрт руының басқа таңбалары ең алдымен басқа рулардан, атап айтқанда, таңбасы **Ұ** болып табылатын байбақты руынан, таңбасы **Ә** болып табылатын масқар руынан және т.б. шыққандар да бар.

ТАМА

Тама руының шыққан тегі тарихи әдебиетте ешқандай корініс танпаған. Орыс деректемелерінде тама руы туралы алғаш рет 1748 және 1762 жылдарда айтылады. Ол жөнінде А. И. Тевкелевтің тізімінде және П. И. Рычковта, сонымен қатар Ларионовтың рапортында да кездеседі.

Бұл рудың неғұрлым ертеректегі тарихын анықтау үшін, біздің ойымызша, Рашид адДиннің монгол тайпаларының ішінде баргубурут бөлімдерінің бірі Енисейдегі қыргыздар арасында мекендереген тума (тумэте) болғаиы туралы мағлұматы қызықтырлық болып табылады. Жорамал ретінде бұл тума тама руының аatababalary болып табылады деп санауга толық мүмкіндік береді. Және де бұл арада мәселе үндестіктегі болып отырған жоң, қайта туманың қазіргі қыргыздарда да, наймандар арасында да кездесетіндігінде болып отыр. Қыргыздың сару тайпасы арасында ахынай (ақынай) руы бар, оның тегі қазақтардан шыңдан делінеді. Шынына келгенде, қазақтың тама руында да ахынай бөлімшесі бар. Тумалардың әлдебір бөлігінің дербес ру ретінде алшындар құрамына енүі әбден мүмкін.

Тама руының шежіресін қарастыра келгенде, біз онда есенгелді, жабыл және жоғы деген үш тармақ бар екенін көреміз. Рудың таңба белгісі: || қос әліп (архив деректері, Гродеков, Мейер және басқа деректемелер бойынша). Тамалар таңбасы қазаңтың қыпшақ тайпасының таңбасынан еш айырмасы жоң екенін атап өту керек. Оның үстіне Тама руы ертедегі қыпшақтардың ежелгі жерінде, яғни Оңтүстік Оралда, Жайық және Тобыл өзендерінің жоғарғы ағысында үнемі мекендей келген.

XIVXVI ғасырларда батыр Шора бастаған тама тайпасы ДештіҚыпшақта, Қазақ хандығының, Ногай ордасының саяси өмірінде зор рол атқарды. Осының бәрі тамалардың ДештіҚыпшақпен тығыз байланысын, олардың қыпшақтармен этникалық жағынан туыс екенін көрсетеді. Тама руының ұраны «Қарабура».

ЖАППАС

Жаппас руы Кіші жүздегі ірі рудың бірі болып табылады. Өкінішке қарай, тарихи деректемелерде бұл ру туралы ерте кездегі деректер жоқ. Кіші жүз құрамындағы Жаппас руы туралы алғашқы рет айтқан да сол А. Тевкелев. Кіші жүздің П. И. Рычков көлтірген «аса белгілі» руларының арасында жаппас аталмайды. Орынбор шекара комиссиясының шенеунігі Ларионовтың 1829 жылға қатысты рапортында және А. Левшинде бұл ру туралы айтып өтеді.

Ең кейінгі жазбаша деректерде Кіші жүз бен Бекей ордасының құрамдас бөлігі ретінде бұл ру Небольсинде, Ханыковта, Бламбергте, Кеппенде және басқаларында үнемі кездесіп отырады. Ол туралы архив материалдарында да мағлұматтар бар. XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы деректемелерге қарағанда, рудың құрамына тоғыз бөлімше кірген, олар: шолтақ, сумұрын, бесбалуан, баймұрат, онғұт, қаракөз, киеke, ыстық және өтеп. Кеппен жеті, ал Небольсин алты бөлімшени ғана көлтіреді.

«Қыргыздардың жер пайдалануы жөніндегі материалдар...» мен біздің ел арасынан жинаған мәліметтерімізде ру бөлімшелерінің түрлі саны көлтіріледі. Бұл арада мәселе мынада: Жаппас руы, дұрысырақ айтқанда, оның бөлімшелері орасан зор аумаққа бытырап кеткен. Бұдан әрі көретініміздей, олар Торғай облысының әр түрлі уездерінде, Бекей ордасының Сырдария және Орал облыстарының аумағында мекендеді.

В. В. Радлов та Жетісудағы Жаппас руы туралы Үлкен орданың батыс қанатына ендіміс деп хабарлайды. Бұл жағдайда В. В. Радлов Қапал уезі жалайырларының арасында мекендейтін, бірақ, әрине, Ұлы жүз құрамына епібір кірмеген осы ру шаруашылықтарының саны болмашы екенін айтып отыр. Соңдықтан зерттеушілер мен саяхатшылардың белгілі бір жерді мекендеген ру бөлімшелерін көрсеткені түсінікті, ал ру құрамының толық көрінісін осы материалдардың бәрін салыстыра отырып қана жаңғыртуға болады.

Біздің 1960 жылы ел арасынан жинаған мәліметтеріміз рудың мейлінше дәл құрамын береді, айта кетелік, оны М. Тынышбаевтың деректерімен бірдей деуге болады. Алшақтық мынада ғана: бізде тағы да күшік (қошық) бөлімшесі бар да, ол М. Тынышбаевта жоқ. Жапиас руының таңба белгісі: **Z, C, Š** ұрандары «Баймұрат» және «Бақтыбай» (Бламберг).

ТӨРТҚАРА

Төртқара руы туралы да біз бірінші рет А. Тевкелевтің деректерінен білеміз. Соңан соң бұл ру А. Левшинде айтылады. Барлық деректерге қарағанда негұрлым соңғы кезеңде Төртқара руы Кіші жүздің Әлімұлы ру бірлестігінің құрамында үнемі кездесіп отырады. Рудың таңбасы + (Гродеков, Мейер, Аманжолов бойынша) және + T (Тынышбаев бойынша); ұраны «Алдияр» (Гродеков бойынша) және «Айыртау» (біздің мәліметтеріміз бойынша).

Бұл рудың шыққан тегі туралы мәселеге қайтып орала отырып, осының алдындағы сияқты Төртқара руының да жақында (ерте дегенде XVI-XVII ғғ.) пайда болғанын және біздіңше, оның негізгі көпшілігі әлдебір бедгісіз себептермен найман тайпасынан (матай руынан) бөлініп шыққан тәрізді, өйткені оның құрамында да төртқара бөлімшесі бар. Рудың бір бөлігінің керей тайпасынан шыққаны құмәнсіз, оның таңбасы олардың таңбасымен бірдей. Басқа, негұрлым ұсақ компоненттерінің бөлүгі да ықтимал.

БЕРІШ

Кіші жүздің саны ең көп руларының бірі беріш руы болып табылады. П. Кеппеннің деректері бойынша (1851 ж.) Бөкей ордасында ғана оның 3600 шаңырағы болғанын, бұл (әр шаңыраққа 5 адамнан деп есептегенде) 18 мың адам екенін айтудың өзі жеткілікті. Бізге белгілі деректемелерде бұл ру бірінші рет Кіші жүз қазақтарының рулықтайпалық құрамының А. И. Тевкелев жасаған тізбесінде 1748 жылы ауызға алынады. Беріш руы шенеунік Ларионовтың 1829 жылға қатысты рапортында да, А. Левшин келтірген рулар тізімінде де айтылады. Негұрлым кейінгі деректемелерде (соның ішінде архивтерде, сондай-ақ әдебиетте де) бұл ру үнемі кездесіп отырады. Рудың мынадай тоғыз бөлімшесі бар: жайық, есенғұл, қаратоқай, құлкеш, begic, есен, жаңбыршы, себек, басқасқа. Н. Ханыков пен М. Тынышбаев келтірген мәліметтерден айырмашылығы, бұл деректердің дұрыс деп санаймыз.

Алайда, бұл рудың өзімізге белгілі барлық шешірелерінен оның бірқатар бөлімшелерінің негізін қалаушы Байбақты болып табылады. Байбақты руының шығу тарихын қарастыра келіп, біз оның тегі, сірә, қышпақ тайпасынан (Орта жүз) басталуы мүмкін деп анықтадық. Беріш руында байбақтының болуы негізінен алғанда бір кездерде байбақтылардың бір бөлігі одан бөлініп шығып, дербес руға айналғанын дәлелдейді. Осылайша, байбақты және беріш руларының жақындығын анықтай келіп, біз беріш руының өзі де қыпшақ тайпасынан шыққан деп едөүір дәрежеде анық пайымдай аламыз. Бұл пікірдің дәлелін біз С. А. Аманжоловтан табамыз, ол араб жазушысы әлАйнидің деректеріне сілтеме жасай отырып. «мысыр» (мамлюк) сұлтандары Бейбарыс (1260-1279) пен Қалауын (1274-1290) біржолғы руынан шыққан қыпшақтар болған дейді. Мұның үстіне олардың біреуі берген айғақ былай деп жазылған: «Мен түріктердің беріш руының ұлымын». Біз қазір С. А. Аманжоловтың XXI ғасырларда қыпшақтардың бір бөлігі батысқа бет алғып, Мысырга дейін барғаны туралы пайымдауын дәлелдеуге немесе теріске шығаруға бармайық, бұл біздің міндеттімізге кірмейді. Бірақ қыпшақтың беріш руы туралы ауызға алынуының өзі бұл рудың (берчберіш) XII-XIII ғасырлардың өзіндеақ болғанын және қыпшақтар құрамына енгенін дәлелдейді. Осының бәрі біздің Байбақты және Беріш рулары туыс, демек, олардың екеуі де қыпшақтар тайпасынан шыққан деген пікірімізді растайды. Беріш руының құрамында бессары бөлімшесі бар. Бессары руы қарақалпақтардың қытай тайпасыг руларының арасында да үшінші болып табылады.

Беріш руының таңба белгісі (Гродеков, Аманжолов, Кеппен, Ханыков бойынша). Бұл таңбаны біз өuletтік меншік заттарынан ғана емес, сонымен қатар ру өкілдерінің құлпытастарынан да кездестірдік.

ШЕКТИ

Кіші жүзде Шекті руы өте ірі және саны көп ру болған. Ол туралы ертеректегі мағлұматтарды таба алмадық. Шекті аталатын бұл ру алғаш рет XVIII ғасырдың ортасынан бастап орыс деректемелерінде Әлімұлына кіретін ру ретінде айтылады. Ол туралы П. И. Рынков пен А. Левшинде де мәліметтер бар. Біздің бірқатар хабарламашылардың айтуымен жазып алған шежіреміз бойынша, Шекті руы айт, бұжыр, орманбай, жақайым, ожырай, байқебек, жанқылыш және орыс деген сегіз бөлімшеге бөлінетіні көрінеді.

М. Тынышбаев келтірген шежіре бойынша, Шектінің арыс, баубек және жақайым деген үш. бөлімшесі ғана бар. «Қырғыздардың (қазақтардың Ред.) жер пайдалануы жөніндегі материалдарда» келтірілген шежірелер біздің мәліметтеріміздің дәл екенін растайды, дегепмен, мұнда да алшактықтар бар.

«Қырғыздардың (қазақтардың Ред.) жер пайдалануы жөніндегі материалдарда» біз айтқан сегіз бөлімшеден басқа тағы да жеке және шірен деген екі бөлімше көрсетілген. Шынына келгенде, олардың екеуі де бұжырдан тарайтын қелесі буынға жатады.

Бұл белгілерді салыстыра келгенде, біз олардың көпшілігінде тек ұсақтүйек айырмашылықтар бар екенін көреміз. Мәселен, біріншісі, екіншісі, үшіншісі, жетшісі, сегізіншісі, тоғызынышысы мен оныншысы үқсас, жалпы Ч белгісінен шығады және С. А. Аманжоловтың келтіргеніне сәйкес келеді. К немесе $\text{V}, \text{V}, \text{Л}$ белгілеріде үқсас. Олардың айырмашылығы қосымша тік сыйықтың болуында немесе болмауында және оның орналасуындаған. Ожырай руының Г таңба белгісі ерекше тұр, Сонымен, іс жүзінде шектінің негізгі үш таңбасы: $\text{Г}, \text{V}, \text{Г}$ Бар, М. Тынышбаев келтірген таңбалар басқа деректермен дәлелденбейді.

Бұл таңбаларды басқа рулар мен тайпалардың таңбаларымен салыстыра келгенде, біз біріншісі (шекті руының негізгі үш таңбасынан) Алаш руының (Кіші жұз) таңбаларына және найман тайпасының (Орта жұз) бағаналы руының таңбаларының біріне өте жақын келетінін байқаймыз. Екінші таңба жалпы найман таңбасымен, ал оның бір түрі (сызықша қосылған) Шөмекей және Алтын (Кіші жұз) руларының таңбаларымен бірдей. Бұл фактілер, айттар болсақ, Алаша сияқты, Шекті руының да негізгі бөлігі найман тайпасынан шыққандардан тұрады деп жорамалдауға мүмкіндік береді.

Кезінде С. А. Аманжолов та осылай болуы мүмкін деп көрсеткен еді. Шектілердің соңғы таңбасы өз тегін арғын тайпасының (Орта жұз) қарекесектерінен бастайтын қарекесек руының таңбасымен жақын, сондықтан да шектілердің бір бөлігінің, атап айтқанда ожырай бөлімшесі атабабаларының арғындардан шығуы мүмкін екенін теріске шығармайды.

АЛАШ

Жөғарыда біз Кіші жүз рулатының тағы біреуі алаш руының, дұрысырақ айтқанда, оның бір бөлігінің, егер таңбаларының ұқсастығы жағынан алсақ, наймандардан (бағаналылардан) шығатынын айтқан да болатынбыз. Демек, шекті руы сияқты оның да тегі біршама жақын уақытта жатыр. Ол туралы алғашқы хабарлардың XVIII ғасырдың орта кезінен ғана кездесетіні кездейсоқ емес. Бұл рудың наймаң құрамында тағы да таңбаларының бірнеше түрлерінін болуы дәлелдейді.

Мәселен, «Қазақ КСР тарихы жөніндегі материалдарда» таңбалардың мынадай үш түрі: (♀, ♂, ⍗) көлтіріледі. Архив деректерінде болса, мынадай ⌂, ⌃, ⌄, ⌅ төрт таңба туралы айтылады. М. Тынышбаев та шамамен алғанда нақ осындаі белгілерді көлтіреді. «Қазақ КСР тарихы жөніндегі материалдардағы» бірінші таңбаның дулат немесе албан таңбасы екені анық. Мұны алаш руында қоңырбөрік бөлімшесі, ал албан тайпасында қоңырбөрік руы бар екені дәлелдейді. Басқа екеуі сыйықша қосылған әдеттегі найман таңбалары. Архив материалдарынан алынған алғашқы таңба алаш руының Гродеков көлтірген таңбасына ұқсайды, екіншісі мен үшіншісі бағаналылардықі (бақан) және соңғысы жалпы найман таңбасы. Сонымен, алаш руы таңбаларының осы барлық әр алуан түрлері оның негізгі бөлігінің өз тегін наймандардан бастайтынын ғана дәлелдейді.

АЛТЫН

Біздің бұдан бұрын айтқанымыздай, Кіші жүздің басқа бір руы Алтынныңда тегі найман болуы ықтимал. Біздің қолымызда бар барлық деректемелерге қарағанда, бұл рудың мынадай екі таңбасы бар: ♂, ♀ олардың негізінде жалпы найман таңбасы жатыр. Бұл ру, біздіңше, біршама жақында пайда болған сияқты, өйткені А. Тевкелевтің деректерін негізге алғанда, ол туралы алғашқы хабарлар XVIII ғасырлардың ортасында ұшырасады. Одан негұрлым ертеректегі деректемелерде бұл ру айтылмайды.

ЕСЕНТЕМІР, ШЕРКЕШ ЖӘНЕ ҮСҮҚ

Біріншіден, бұл үш рудың бәрі Байұлы ұрпағына кіреді, дегенмен де бұл белгі туыстықты барлық уақытта бірдей дәлелдей алмайды; екіншіден, ең бастысы, олардың таңба белгілерін бірдей деуге болады. Мәселен, Есентемір руының таңбасы > (Гродеков, Тынышбаев және Аманжолов бойынша), Шеркеш руында > (нақ сол деректер мен «Қазақ КСР тарихы жөніндегі материалдар» бойынша), ысық руында > (нақ сол деректер бойынша), «Қазақ КСР тарихы жөніндегі материалдарда» ғана > таңбасы берілген. Бұл таңбаларды басқа рулар мен тайпалардың таңбаларымен салыстыру, олардың сырттай қарағанда бағаналылардың таңбасымен (бақан) және жалпы наймандардың < таңбасымен бірсыптыра ұқсастығын дәлелдейді. Бұл рулардың негізгі үйітқысының түптөркіні найман болуы мүмкін. Сонымен бірге серкеш (шеркеш) руы өзбеклокайлар құрамында да бар.

Бұл рулар туралы алғашқы хабарларды біз А. Тевкелевтен кездестіреміз, олар П. И. Рычковқа белгісіз. Қалай дегенмен де, Кіші жүздің олар келтірген «аса белгілі» руларының арасында бұлар атамайды. Кейінректе олар Ларионовтың рапортында, А. Левшиннің еңбегінде және неғұрлым кейінгі зерттеулерде кездеседі.

Телеу руы VI ғасырдың өзінде Түрік қағанатының құрамына кірген ертедегі телетайпасы болуы мүмкін. Т. А. Жданконың пікірінше, осы ежелгі тайпаның (теле) бөлшектері кейіннен қарақалпақтың мұйтін руының құрамына кірген, олардың ішінде телі және самат рулары бар. Қазақтың телеу руы саматтың бөлімшесі. Нақ осында самат руы мұйтіндердің құрамында кездеседі.

Кіші жүз рулары туралы мәліметтер жалпы алғанда осындаі. Кіші жүздің рулыңтайпалық құрамы туралы қарастырылған мәселелерді 1801 жылы құрылған Бөкей ордасының (Ішкі орда) рулық құрамын қысқаша баяндал беру арқылы аяқтау қажет. Бөкей ордасының халқы, біздің бұдан әрі көретініміздей, Кіші жүзден шыққан, сондықтан да нақ сол рулармен аталған.

Бөкей ордасындағы ең көбі Байұлы ұрпақтары. Мұнда оның құрамында Алтын руы ғана жоқ; Жетіру ру бірлестігінен Телеу, Жағалбайлы, Рамадан және Керейіт болмаған. Ақырында, Әлімұлы ру бірлестігінен оған кете руы қауымының бір бөлігі ғана қоныстанған.

Алайда Бөкей ордасы руларының арасында Ноғай руы да бар. Оның пайда болу тарихы әзірше анықталмаған күйінде қалып отыр. Оның Бөкей ордасының құрамындағы ру екені туралы алғашқы хабарлар 1829 жылы айтылған. Жайықтың арғы бетінен келген Кіші жүз руларының құрамында бұл ру болмаған. Демек, ол мұнда Бөкей ордасы құрылғаннан кейін барып бір жақтан келгеп немесе осында Ноғай деген әлдебір қарттың, бидің басшылығымен әр түрлі рулардың бөлшектерінен пайда болған дейді А. Харузин. Біздің ойымызша, опың бұл тұжырымы дұрыс емес тәрізді. Шынына келгенде, Беіаи мен Рузбиханның дәлелдеуіне қарағанда, бұл ноғай ұлысының құрамыша кірген және XV ғасырдың өзіндеақ Еділ бойындағы жерді мекендеген маңғыттардың (ноғайлардың) қалдықтары болса керек. Бұл ұлысқа, ал сөдан соң қазақ хандығының құрамына кірген тайпалардың нақ солардың өзі екеніне еш күмәніміз жоқ. Маңғыттардың бір болігі (Ноғай ұлысы ыдырағаннан кейін) Солтүстік Кавказға кетіі, ал олардың басқа бір болігінің Еділ маңындағы бұрынғы қөшіп жүрген жерлерінде қалған болуы мүмкін.

Астрахан губерниясында тағы да қараноғайлар мекендеген, олардың бір бөлігі өздерін қазақтың ноғай руына жатқызған. Бөкей ордасы құрылғаннан кейін ертедегі ноғайлардың қалдықтары Кіші жүз қазақтарына қосылып, оның дербес руы болған. Мемлекеттік архивтерде ноғайлардың Солтүстік Кавказдан «қырғыз даласына, өздерінің ежелгі туған жеріне» қоныстануы туралы ноғай бекзадаларының өтініштері мен князь Потемкиннің жобасы сақтаулы.

Ногайлардың Бөкей ордасы қазақтарының арасында мекендеу себептері қандай болғанымен де, бізге бір нәрсе айқын: бұлар осы жерде XV ғасырдың өзінде көшіп жүрген ногайлардың қалдықтары. В. Ф. Шахматов та осындай пікірге келген, ол былай деп жазады: ногай руы «ертедегі ногайлардың үрпақтарынан құралды, олар Кіші ордага ірге тепті, соナン соң қазақтармен бірге Жайық пен Еділ арасындағы жерге көшіп, қазақтардан тілі жөнінен де, тұрмысы жөнінен де айырмашылығы болмай, солармен бірге көшіп жүрді». Егер біз келтірген үзіндінің бірінші бөлігі біздің жорамалымызды толық растаса, екінші бөлігінде В. Ф. Шахматов та қате жібергең. Біз Жайықтың оң жағасына көшкен Кіші жүз руладының арасында Ногай руының болмағанын бұрын да айтқанбыз. Бөкей ордасының құрамына ол құрылғаннан кейін ғана кірген.

II тарау

XIX ФАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ XX ФАСЫРДЫҢ БАСЫНДА КІШІ ЖҰЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОР НАЛАСУЫ

Сырдария облысы

Сырдария облысы 1867 жылғы 11 шілдедегі «Далалық облыстарды басқару туралы уақытша Ереже» негізінде құрылып, Түркістан өлкесінің құрамына кірді. Ол 818 479 халқы бар 8595 шаршы шақырым жерді алып жатты. Облыс құрамына Қазалы, Перовск, Шымкент, Әулиеата, Ташкент уездері мен Әмудария бөлімі кірді. Облыста қазақтардан басқа, орыстар, қарақалпақтар және басқа халықтар тұрды. Алдыңғы төрт уездің негізгі халқы барлық үш жүздің қазақтарынан құралған.

Қазалы уезі

Қазалы уезі Сырдария облысының солтүстікбатысы бөлігінде орналасқан. Ол солтүстігі мен солтүстікбатысында Торғай облысымен шектесіп жатты. Уездің батыс шекарасы Арас тенізінің жағалауын бойлай өтетін. Оңтүстігінде ол Әмудария бөліміне, оңтүстікшығысында Перовск уезіне шектесетін.

1872 жылғы деректер бойынша, уезд 89 966 халқы бар 1610 шаршы шақырым жерді алып жатты. Табиғиклиматтық жағынан шұғыл континенталды. Уезді оңтүстікшығысынан солтүстікбатысына қарай кесіп өтетін Сырдарияның жағасын қопа қамыс пен тогай көмкерген. Ал одан әрі шөлейт дала басталады. Қызылқұм мен Арас өнірі Қарақұмының едөуір алқабы соның аумағында жатыр. Арас тенізінің жағалауы да қамыс қопасына бай.

Жергілікті қазақ халқының негізгі кәсібі ежелден экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы болып келеді. Сырдарияның жағасында ғана егіншілік участеклері болған. Кедей және орташа қазақ қожалықтары Сырдария өзені мен оның салалары аңғарларында, өздерінің азынаулақмалы толық жайыла алатын жайылымдарда қыстаған. Жаз кезінде бұл қожалықтардың көшілік бөлігі Сырдариядан отіп, одан көп ұзамаған. Шынына келгенде, көктемгі және жазғы қоныстарының арасында айырмашылық болмады, өйткені бір суаттан (құдықтан, көлден) екіншісіне көшіп бару жолы 510 шақырым болатын. Кедейлердің болмашы бөлігі ғана (батырақтар ретінде немесе кедей туыстар құқығында) мал иеленуші бай лармен бірге Орынбор және Сібір ведомстволары өніріндегі жазғы жайыльштарға кететін. Мал иеленуші байлар өздерінің жер қайысқан мал табындарын қыстарату үшін Сырдария аңғарындағыға қарағаїда неғұрлым қолайлы оңтүстікке, Қызылқұмға жіберіп отырды. Өйткені құм ішінде кең көлемді жайылым бар еді және климат жағдайлары да солтүстіктердегін гөрі жұмсағырақ болатын.

XIX ғасырдың екінші жартысынан көшіпқону жолдарының шектелу үрдісі басталды, мұның өзі қазақ даласына капиталистік қатынастардың енуі нәтижесінде өндіргіш күчнің дамуының, қазақ қоғамының таптың жағынан жіктелуінің салдарынан болған еді. XIX ғасырдың аяғында Орталық Ресейден шаруаларды қоныс аудартудың күшіне түсін де айтарлықтай рол атқарды. Шаруалар арқылы отарлау үрдісі Қазақстанның басқа аудандары арасында топырағы құнтарлы Торғай және Ақмола облыстарын да қамтыды, ал Сырдария қазақтарының көптеген жайлаулары солардың жерінде болатын. Жер алабының шектелуі қазақтардың отырықшылануыг мен көшіпқону қашықтығының қысқаруына әкеп соқты. Халықтың бір бөлігі біржола отырықшылыққа көшті, ал: басқа бір бөлігі егіншілікпен көшпелі тұрмыс салтын саңтай отырып айналысты.

Бұдан бұрын көрсетілгеніндей, Қазалы уезінің аумағында Кіші жүз рулары мекенdedі, олардың көпшілігі Әлімұлы ру бірлестігіне, Шекті, Қарасақал, Төртқара, Шемекей және Кете руларына жататын.

Құланды түбегінен (Арал теңізінің солтүстікбатыс жағалауы) оңтүстікшығысқа қарай Қазалыға дейінгі кеңбайтақ аймақта үш болыста: Қаракөл, Қостам және Райым болыстарында тұратын Шекті руының қыстаулары шашырап жатты. Райым болысында Шекті руының өкілдері 73,6% болды. Қалған халық Төртқара, Қаракесек, Қарасақал рулары мен т. б. рулар болып бөлінеді, олардың әрқайсысының үлесі 3 проценттен аспады.

Қаракесек руының саны аз рулық топтары Қаратал түбегінде (Арал теңізінің солтүстікбатыс жағалауы) орналасты. Қаракесек руы халықтың басым көпшілігін құраған Ырғыз уезі Қабырға болысының бір мүйісі сияқты болатын. Олардың батысынан Қазалы уезінің аймағына негізінен Ырғыз уезінің Толағай, Теректі, Талды және Қызылжар болыстарында орналасқан Төртқара руының иеліктері синаладап кірін тұрды. Шекті руының өкілдері Қостам болысында 81,4%, Қаракөл болысында 50 проценттен астам болды. Сөйтіп, Қаракөл, Қостам және Райым болыстарында негізінен Шекті руы мекенdedі (шамамен 75%, 4693 отбасы). Қаракөл болысының құрамында (Қазалы маңында) Қаракесек руының 456 қожалығы қыстап жүрді, бұл болыс халқының 14,8 проценті болатын.

Әлімұлы бірлестігінің шекті, қарасек рулары мен басқа да көптеген тонтарының қыстаулары Құланды, Қаратал түбектерінде, Сырдарияның жағасын бойлай және Аманөткел, Райым, Қаракөл, Жалаңаш деген жерлерде, Қамыстыбас, Мақпал, Тұщыбас көлдерінің айналасында және Қосқұдықтан бастап Арал теңізінің солтүстікшығыс жағалауына қарай және Босқөл шығанағына дейін орналасты. Шекті руының иеліктерінен оңтүстікшығысқа қарай жатқан Сарытогай болысында негізінен (70 процентке жуық) Төртқара руы мекенdedі. Бұл болыста Шекті, қарасек рулары мен басқа да рулар кездесті (0,9 проценттен 3 процентке дейін).

Төртқара руының қыстаулары Сырдария аңғарын бойлай Қазалыдан шығысқа қарай Төретам деген жерге дейін, Сырдарияның екі жағындағы көлдердің маңында, Жуанқұм құмында, Сарытогай болысының оңтүстік жағындағы құдықтар маңайында және Қызылқұм құмдарында шашырап жатқан. Бұл рудың құрамында 1182 қожалық бөлды. Одан әрі Төртқара руының оңтүстікшығысында уездің едәуір аумағын алып саны көп Шемекей руының қыстаулары орналасқан, ондағы қожалықтар саны 5646 болатын.

Шемекен руының қыстаулары төменгі Сырдария жағасы бойында, оның солтүстік жағындағы Қараөзен өзенінде, Қарадүзгенқабақ және Қарасу сайларында, Сырдариядан оңтүстікке таман ТарнабайТегіс және Жосалы сайларында, Наурызбай, Жарма арналарының маңайында, сансыз көп құдықтар маңында және сайларда тура Қызылқұмға дейін шашырап жатты.

ІТемекей болыстарының шығыс шетінде Байұлы рулық бірлестігінен Алтын руының 400дей шаңырағы көшіп жүрді. Уезд аумағында Қарасақал руының небәрі 789 қожалық болатын үш ауылы көшіп жүрді. Түркістан статистикалық басқармасы ұйымдастыру комиссиясының Қазалы өнірінде Қарасақал руының небәрі 32 қожалығы көшіп жүрді деген мәліметтері дәлемес.

Қазалы уезінің аумағында «қожа» діни сословиесінің 94 шаңырағы көшіп жүрді.

Уездің оңтүстікбатыс бөлігінде қарақалпақтардың 39 отбасы көшіп жүрген. Ұйымдастыру комиссиясының мәліметтеріне қарағанда, уезде 3 сұлтан мен 11 төлеңгіт болған. Өз төлеңгіттерін ерткен бұл сұлтандар солтүстікбатыстағы үш болыстың шекті рулары арасында көшіп жүрген.

Егер уезд бойынша әр түрлі рулардың проценттік арақатынасына қарайтын болсақ, ол мынадай болын шығады: шекті 40, төртқара 15, шемекей 30, қарасек 4, қарасақал 7, «қожа» сословиесі, сұлтандар, төлеңгіттер, қарақалпақтар 4 процент.

Қыстаудан жазғы жайылымдарға көшудің бірнеше жолы болған. Көшудің бірінші жолы Сырдариядан Ыргыз уезінің Аманқұл болысы арқылы Егізқара тауына дейін өткен; екінші жол (Ыргыз уезінің шегіне кіріп) Толагай және Қызылжар болыстары арқылы Буратал және Ащыбұлақ өзендеріне дейін жетті; үшіншісі Толагай болысы арқылы Үшқамшы, Жарбұлақ және Қандай өзендеріне дейін барды.

Шекті руы Ыргыз уезі шегіндегі жазғы жайылымдарға екі жолмен беттеген: біріншісі Толагай, Аралқи болыстары арқылы Қызылжар болысы шегіне, Ащысай өзеніне дейін барған; екіншісі, Арал теңізі жағалауынан Сақпартөбе және Обалы тауларына дейін жеткізген. Шемекей руы да Қарақұмнан шығып, Ыргыз уезіне екі жолмен беттеген. Бірінші жол Тауын және Кенжеғара болыстары арқылы солтүстікшығысқа беттеп, Торғай уезіне. Әйке көліне жеткізген. Ру осында жайлап қалған. Қаракесек және қарасаңал сияқты саны аз топтарға келетін болсақ, олар жайлауға өздері кірген әкімшілік қауымдардағы рулармен бірге көшіп барған.

Сонымен, жоғарыда аталған рулар солтүстіктегі жазғы жайылымдарға, Ыргыз, Торғай, Тобыл өзендері мен Мұғалжар тауларына беттей отырып, Сырдария ведомствосы мен Орынбор қазақтары облысының әкімшілік шекараларынан өткен. Арал теңізінің солтүстікбатысында қыстайтын Шекті, Төртқара және Қаракесек рулары Ыргызға, Мұғалжар тауларына және Жем өзеніне дейін жайлауға көшіп барған.

Перовск уезі

Перовск уезін (Ақмешіт қазіргі Қызылорда облысы) Сырдария өзені қақ бөліп жатыр. Қазалы уезімен оңтүстікшығысъынан шектеседі. Жергілікті тұрғышдар Кіші жүздің Жетіру, Байұлы, Орта жүздің Қыпшақ, Найман және Арғын руларынан тұрады. 1872 жылғы деректер бойынша, уезде 107 567 адам тұрған.

Табигат жағдайы іргелес Қазалы уезіндегідей, шаруа жайы да, жерді пайдалануы да үқсас. Жергілікті халық негізінен мал шаруашылығымен шұғылданады. Оның жер жағдайы да соған ыңғайлы. Жаз бойына шыбыншіркейі, қаптаған масасы болмаса, Сырдарияның қалың қамысы, шүйгінді даласы, төрт тұліктің еркін жайлар жайылымы. Соңдықтан жаз шығысымен малшылар мүмкін болғанынша солтүстік жаққа, жайылымға бай Арал Ертіс су айырығына дейін ұзап баруға ұмтылатын. Оған екінің бірі емес, әлді, ауқаттылар өріс ұзатар еді де, кедейкепшік мал аяғы жетер Сарысу өзенінен әрі аспайтын. Мал бабын білетін іргелі байлар қоныр салқынды солтүстіктен сонау жерге қырау түсken қыркуйектің орта шенінен бастап Сырдарияға қайтып, ызгарлы аязға ұрынбай, сол Лчағалауындағы ықтасынды қыстауға оралар еді. Көшпелілердің қыстаулары бұйратбұйратты Қызылқұм және Қарақұм қойнауларында қоныс тебетін. Мұндағы ел мал шаруашылығымен қатар егіншіліктен де құралақан еместі, оның үлес салмағы ең кедей және ішінара дәулеті орташа қожалықтар арасында ерекше айқын сезілетін.

Қазақстанның басқа да өзен аңғарларындағы сияқты, Сырдарияда да суармалы егіншілікке дең қойылды. Ол бүкіл егіс алқабының 60 процентін алды. Әдетте егістік жеке адамдардың қауымжүйесі есебінде қолдан қазылған арналар мен арықтар пайдаланылған. Жер мемлекеттік меншік ретінде қожалықтарға пайдалануға берілгенімен, XIX ғасырдаға ол рубасыларының билігіне көшті. Айтқаньгаа көніп, айдауына жүрмеген қожалықтар судан айырылатын да, содан олардың еккендері қурап, босқа арамтер болатын. Отбасынан өскен жаңа қожалық үшін суармалы участке бөліп беруге көптеген алым салынды, Жер участеклерінен айыру немесе оларды беру, суландыру жүйесі жоғарыда айтып өткеніміздей, кімде билік бар, солардың ңолында болды.

Торғай облысы

Торғай облысы 1868 жылы «Дала облыстарын басқару туралы уақытша Ереже» бойынша құрылды. Облыс құрамына Қостанай, Ақтөбе, Ыргыз және Торғай уездері кірді. Облыстың негізгі халқы Кіші жүз берінде Орта жүз қазақтарынан құралды. Орыстар мен басқа халықтар мұнда аз болған. Облыс аумағы ежелден қазақтардың жері болып келген. Олардың қыстаулары Торғай, Ыргыз өзендері аңғарларында, Үлкен және Кіші Борсық құмдарында, Қарақұмда, Арал теңізінің солтүстік жағалауларында, тіпті Сырдария өзенінің төменгі ағысында, яғни көбінесе Торғай және Ыргыз уездерінде орналасқан. Қостанай және Ақтөбе уездерінің жерлері Сырдария қазақтары үшін жайлау және күзгікөтемгі жайылымдар болды.

XVIII ғасырдың аяғында Кіші жүзде пайда болған жер тарлығы қыстау алқабын кеңейту қажеттігін туғызды. Сондықтан бұрынғы жайлайтын жерлердің бір бөлігі біртіндеп қыстауға айналдырыла берді; бұл үрдіс бір ғасыр бойы дерлік, яғни XIX ғасырдың аяғына дейін жүріп жатты.

Қостанай уезі

Қостанай уезі Торғай облысының солтүстікшығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігінде ол Үй өзенінің сол жағалауына ұласып жатыр, солтүстікбатысы мен батысында «миллион үлеске бөліп беру» деп аталатын жерлермен, яғни бұрын қазақтар иеленіп келген, бірақ олардан тартып алынған жерлермен шектесті. Қостанай уезі оңтүстігінде нақ сол облыстың Ақтөбе, Ыргыз және Торғай уездерімен, ал шығыснда көршілес Ақмола облысымен шектесіп жатты. Табигаты жағынан уезд негізінен алғанда кей жерлерінде аздаған төбелері бар, сансыз көп саяжыралар айқыштап тастанған жазықтық болып табылады. Оның бүкіл солтүстікбатыс және солтүстікшығыс аумағын тікенді ағаштар, ал кей жерлерде үлкен орман алқаптары (Аманқарағай тоғайы) алый жатыр.

Уезде сансыз коп өзендер мен колдер түріндегі су көздері мол. Уезд арқылы ағып өтетін ең ірі өзендер салаларымен қоса алғанда Тобыл, Алабұға, Жарлыбұтаң және басқалар; колдер Обағап, Қарақамыс, Шалқар, Егізқара, Әйеке, Кіндікті Қоиа және басқаларды атауға болады.

Уезде егістікке жарамды жер коп. Толып жатқан өзеи, көл аңғарлары мен жайылмалар мұнда шөп шабу үшін қөлайлы. Осы жағдайлардың бәрі Қостанай уезі қазақ халқының мал шаруашылығымен қатар егіншілікпен де, шөп шабумен де кеңінен айналысуына әкеп соқты. Бастапқы кезеңде (XVIII ғасырда қоныстанғаннан кейін) уезд аумағында қазақ халқының негізгі бұқарасы көбінесе мал шаруашылығымен айналысты. Бұл орайда жер пайдалану сипатында табиги жайылымдарды белгілі бір ру топтарының дәстүрлі пайдалану нысандары үстем болды. Шөп шабудың дамуына байланысты ең жақсы шабындық учаскелерін мейлінше күшті рулардың жыл бойы оқшауланып, пайдалануға басып алуы басталады.

Уездің жеделдете қоныстандырылуы, егіншіліктің дамуы, әдетте шабындық алқаптарымен қатар қыстау маңындағы аумақта жатқан егіске жарамды учаскелерді одан әрі басын алу мен оқшаулануға әкеп соқты. Қазақстанның барлық жерлеріндегі сияқты, негізгі шаруашылық бөлінісі шаруашылық ауылы болды. Ауылдар жер қауымына бірікті, онда бұрынғы рулық байланыстар біртебірте жалпы шаруашылық мұдделерге орын бере бастады. Орта есеппен алғанда, уезде шаруашылық ауылдарының саны 1ден 10ға дейін ауытқыш отыратын қауымдар басым болды. Олар барлық қауымдардың 83,9 процентін құрады. Ауылдардың көлемі де нақ осылайша ауытқып отыратын. Негізгі көпшілігі 2660 қожалығы бар ауылдардан тұрды.

Уезде қауымдық жер шекаралары барлық жерде бірдей бола берген жоқ және олар

онша қатаң күзетілмеді. Ал қауымдар ішінде, ауылдар арасында, өсіреке егіншілік қайта дамыған болыстарда, жайылымдардың шекарасы қатаң сақталды. Шабындықтар ауылдар арасында бөлінді, олардың жекелеген қожалықтардың пайдалануына көшуі жиі кездесетін. Жалпы пайдаланудагы жайылымдардың, өсіреке жазғы жайылымдардың рулық шекаралары болмады, алайда әрбір ру немесе оның бір бөлігі жыл сайын бір ғана суатқа барып жайғасуға ұмтылды.

Сонымен, уезде жерді пайдаланудың бірыңғай принципі болған жоқ, ал тұтас алғанда белгілі бір алқаптың құндылығы, шаруашылықтың сипаты, егіншілік пей шөп шабудың даму дәрежесі және т. б. сияқты факторларға байланысты болды. Жалпы алғанда жер пайдаланудың бұрынғы түрлері XIX ғасырдың аяғына қарай елеулі өзгерістерге ұшырады.

Әкімшілік жағынап Қостанай уезі 10 болысқа: Мендиғара, Кеңарал, Арақарағай, Обаған, Қарабалық, Аманқарағай, Дамбар, Бестөбе, Жітіқара, Құмақ болыстарына бөлінді. Бұл бөлістарда 81 441 қазақ тұрды. Олардың ішінде Керей, Арғыи, Қыпшақ (Орта жүз) тайпаларының өкілдері бар еді. Кіші жүзден мұнда Жағалбайлы, Телеу, Тама және Жаппас руладары мекендейген, олардың ішінде алғашқы үшеуі Жетіру рулық бірлестігіне кіретін де, Жаппас Байұлына жататын.

Жазбаша деректемелер мен Қазақ КСР FA Тарих институты этнографиялық экспедицияларының да拉дан жиналған материалдарының дәлелдегеніндей, уезд аумағының бір бөлігі (Бестөбе және басқа болыстар) бұрын Сырдария бойын қыстаған қазақтардың жазғы жайылымдары болатын.

XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында Тобыл өзенінің, орта және төменгі ағысы бойында Орта жүз тайпалары қыпшақтар (Торайғыр, Қарабалық, Қөлденең, Торы, Ұзын руладар) мен аргындар (Бәсентиін, Жоғары Шекті, Томен шекті, Қаракесек руладар) қыстаулар сала бастады. Жайық және Тобыл өзендерінің кеңбайтаң су айырығында оңтүстікте Ыргыз уезі шегіне дейін көшіп жүрген Жағалбайлы руының қыстаулары орналасқан. Ал XIX ғасырдың орта шенінде мұнда Жаппас руының өкілдері пайда болады, олар мұнда (өздерінің бұрынғы жайлауына) Сырдария облысынан көшіп келген еді.

Қостанай уезінен ең соңы болып Телеу руының (Жетіру) қазақтары қоныстанды. Уезді зерттеу материалдары (XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басы) уезді қоныстанудың уақыт бойынша барысының да, мұнда пайда болған қыстауауылдардың аумақтық орналасу ретінің де едәуір айқын көрінісін береді. Уезде XVIII ғасырдың орта шеніне дейін негізі қаланған қыстаулар 14,3% болады, бұл ретте олардың негізгі бөлігі (67,2%) Кеңарал болысында, сонаң соң Қарабалық (26,5%) және Мендиқара (21,4%) болыстарында құрылған.

Қыстаулар XVIII ғасырдың аяғынан бастап, XIX ғасырдың ортасына дейін едәуір көп (34,6%) салынды. Бұл қыстаулар негізінен алғанда Обаған (84,4%), Аманқарағай (54,5%) және Мендиғара (36,4%) болыстарында орналасты. Қалған (51%) қыстаулар XIX ғасырдың ортасынан бастап, XX ғасырдың басына дейінгі кезеңде пайда болған. Оның үстіне уездің барлық ауылдарының 7,1 проценті соңғы 20 жылдың үлесіне тиеді.

Сонымен, бұл деректер бәрінен бұрын солтүстікшығыс, шығыс және оңтүстікшығыс болыстар, яғни біздің бұдан әрі көретініміздей, XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында керейлер, қыпшақтар мен аргындар мекендейген болыстар қоныстандырылғанын тағы да дәлелдейді.

XIX ғасырдың аяғына қарай Қостанай уезінің аумағында қазақтардың қоныстануы мынадай түрде болған. Бұкіл оңтүстікбатыс бөлігін (Жетіқара, Құмақ болыстары) Жетіру рулық бірлестігінің Жағалбайлы руы алып жатты. Бұл ру қыстауларышың негізгі көпшілігі Қарағанды, Қарабұтақ, Жарлыбұтақ, Шортанды, Тобыл (оның салаларымен қоса), Бүйректал өзендерінің бойында және Шалқар, Шалқар Егізқара, Әйеке, Қарасор көлдерінің тоңірегінде ориаласты. Оның үстіне күзгікөктемгі және ішінара жазғы жайылымдары да осы аумақтар төңірегінде бөлатын. Бұл жерлердің бәрі оқшауландырылған еді және оларды

Жағалбайлы руы қауымдарының белгілі бір топтары ғана пайдаланатын. Мұнда оқшауланған жерлермен қатар жалпы пайдаланылатын учаскелер де болды, оларды Жағалбайлы руының жекелеген қауымдары жайлай жүрді.

Жалпы пайдаланылатын негізгі жайлau Ақтөбе уезімен шекараада, КіндікҚарасу, Көкпекті өзендерінің бойында, Шөптікөл көлінің шығыс жағында және т. т. орналасты. Жетіру үрпақтарынан Жағалбайлы руымен Телеу және Тама руларының өкілдері арасынан қоныстанды. Уезде олардың екеуі де аз. Телеу руының қауымдары уездің оңтүстікшығыс түкпірінде, Кіндіктіқопа, Қайыңдысор, Таңдыс көлдерінің төңірегінде және Аңысor көлінен шығысқа таман мекендейді. Уезде Тама руының қазақтары одан да аз. Олардың қожалықтарының болмашы саны Сасықсor көлінің төңірегінде, уездің солтүстікшығыс бөлігінде мекендейді.

Жетіру үрпақтарының арасында Жаппас руынан шыққан байұлылықтар да мекендейді. Олардың қыстаулары Тама руынан алые емес, Желқуар өзенінің бойында, сондайақ, даладағы Сандықсor, Айқамыс, Соналы, Қаракөл, Қоянды және басқалары сияқты көптеген көлдердің тоңірегінде орналасқан.

Уездің қалған бөлігінің бәрінде Орта жүз қазақтары, соның ішінде керей, қыпшақ, ағын тайпаларының көптеген рулары алып жатты. Керей руларының қыстаулары уездің солтүстігі мей солтүстікшығысында, Қарақамыс көлінің төңірегінде және Алабұға өзенінің екі жағасын бойлай орналасқан да, олардың бір бөлігі біршама оңтүстікке қарай, Алакөл өзенінің тоңірегінде қыстаған. Уездің бүкіл шығыс және оңтүстікшығыс бөлігін ағындар мекендейді. Олардың негізгі қыстаулары орыстардың Степновский, Ивановский және Михайловский кептерінің төңірегінде, Ақмола облысының шекарасына дейінгі жерде, ал оңтүстігінде Обаган өзенінің оң жағасын бойлай Обаган көліне дейінгі жерде, Жалтыр, Қарақамыс көлдерінің төңірегінде, Аңы өзенінің бойында, Аманқарағай өрманының төңірегінде және уездің оңтүстікшығыс түкпірінде, Торғай уезі мен Ақмола облысының шекарасында болды. Арғындардың батыс жағында қыпшақ тайналарының қысқы жайылымдары лсатты. Олар негізінен Тобыл, Аят өзендерінің бойында және уездің солтүстікбатыс бөлігіндегі көптеген көлдердің төңірегінде орналасқан еді.

Жаппас руы Орта жүз қазақтарының арасында да қоныстанды. Бұл рудың бірқатар қауымдары Обаган көлінің батыс және оңтүхтік жағалауында ағындар арасында тұрды. Қарасу өзенінің оң жағасын бойлай және одан әрі солтүстікке қарай, Алқасор, Жаңғызкөл, Майтау және Қаражалтыр көлдерінің төңірегінде, солтүстігінде Тобыл өзенімен шектесетін жерлерде ағындар мен қыпшақтардың арасында да Жаппас руының едәуір үлкен тобы мекендейген. Сондайақ Жаппас руы қауымдарының тағы бір тобы Қостапай қаласының шығыс лағында, Өзен, Мамыр, Үшқамыс көлдерінің төңірегінде қыстады.

Уездің оңтүстік бөлігіндегі сияқты, мұнда жеке пайдаланылатын жерден басқа жалпы пайдаланылатын едәуір алқап та болған, онда жаз кезінде әр түрлі рулықтайпалық топтардың қазақтары оз малый жайып отырган. Жалпы пайдаланудағы жайлauдың негізгі алқаптары Қоскөл, Жалжарған, Қарақопа көлдерінің төңірегі мен басқа да жерлерде орналасқан.

Жайлauдың басқа бір алқабы УстьУйск станицасының оңтүстікшығыс жағында, керей және қыпшақ тайпаларының қысқы жайылымдарының арасында болған. Жалпы пайдаланылатын жайлauдың едәуір бөлігі уездің шығыс бөлігіндегі ағындар мен жаппастар көшіп жүрген жер арасында, Торғай уезімен шекараада, Дөңгелек, Жанқора көлдерінің төңірегінде орналасты. Сонымен катар уездің солтүстік және орталық бөлігінде шашырап жатқан, жалпы пайдаланылатын, айтарлықтай шүйгін деуге келмейтін жайлau алқаптары да болған.

Ақтөбе уезі

Торғай облысының Ақтөбе уезі солтүстігі және солтүстікбатысы жағынан Жайық өзенінің бойымен, Орынбор казактарының жерімен, солтүстікшығысында Қостанай уезімен, шығысында Ыргыз уезімен, оңтүстік және өңтүстікбатысында Орал облысымен шектесіп жатты. Уездің аумағы Орал жотасының оңтүстік сілемдерінен басталып, оңтүстікшығысқа қарай созылып жатқан дала бөліп табылады. Бұл далада көптеген өзендер ағып жатыр, олардың көвшілігі Жайықтың салалары. Ең алдымен бұлар көптеген салаларымен қоса Тамды өзені, (Ойсылқара, Қамсақты, Мамыт және басқалар) Кіші және Үлкен Қобда, Бөрті және басқа көптеген салаларымен қоса Елек өзені.

Уезде қазақ ауылшылығымен қатар егіншілік ежелден бері елеулі орын алғып келді. Егіс алаптарының ұлғаюы, шаруашылықтың неғұрлым прогрессіл түрлерінің дамуы, тамаша жайылымдар біртебірте бірқатар руладың көшіпқонатын аумағының қысқаруына, олардың тобын құрамының өзгеруіне әкеп соқты. Көшпелі ауылды отырықшы және жартылай отырықшы қоныстар және дала облыстарының басқа да көптеген уездеріндегіден гөрі едәуір көп қожалықтары бар ауылдар ауыстырыды. Мәселен, XIX ғасырдың аяғында ауылдың орташа қөлемі 85 жаны бар 14 қожалықтан тұрды, сол кезде көршілес Қостанай уезінде ауылдар 53 жаны бар 9 қожалықтан, ал Көкшетау және Атбасар сияқты уездерде ауылдар тиісінше 8 және 5 қожалықтардан тұратын. XVIII-XIX ғасырдың басында уезд аумағында мекендеген қазақ қауымдарының саны болмашы болатын. Жайылымға қолайлы алқаптар көп болғандықтан қауымдар арасында қандай да бір жер шекарасы қажет болған жоқ. Уезд халқы табиғи есім есебінен де, осында көшіп келген өзге қауымдар есебінен де көбейді. Отырықшылық қоныстар негізінің қалануы, шөп шабудың өріс алуы, жақсы жайылымдар үшін күрес және оларды қауымдардың феодалдық тобының жеке пайдалануға тартып алуы, Қазақстанның барлық жерлеріндегі сияқты жекелеген қазақ қауышдарының жер пайдалану шекарасын белгілеу қажеттігін әкеп соқты. Алайда, бұрынғы рулық жер қауымы әлі де бірсыптыра уақыт бойы одан әрі тіршілік етіп, жазғы, ішінара көктемгікүзгі жайылымдарды пайдалануға өзінің қауымдық рулық құқығын таратып отырды. Ал, қыстау маңындағы аумақ, егістіктер мен шабындықтар әрбір ауыл қауымының немесе осындағы қауым ішіндегі әрбір қожалықтың пайдалануна көшті.

Л. Чермактың деректеріне қарағанда Қазақстанның жержеріндегі сияқты, Ақтөбе уезінде де жер қауымының дағдылы түрі жайылым аумағының ортақтығына байланысты шаруашылық ауылдарының топтары болды. Мұндай ауылдар тобының ортақ жайылымдық жері болды, әрбір шаруашылық ауылы оған өз малый кедергісіз жая алатын еді. Ал шабындықтар мен егістіктердің ауылдар бойынша шекарасы белгіленіп, ауылдар ішінде оларды үй басына бөліп пайдаланды.

Әкімшілік жағынан Ақтөбе уезі он екі болысқа: Араптөбе, Ойсылқара, Теректі, Ақтөбе, Бестамақ, Бөрілі, Бұрты, Қаратогай, Елек, Қарақобда, Тұзтөбе, Қобда болыстарына бөлінді. XIX ғасырдың аяғында уезде қазақ халқының саны 104 411 адам болған.

Көршілес Қостанай уезінен айырмашылығы мұнда халықтың негізгі көвшілігі Кіші жүз қазақтарынан, барлық үш рулық бірлестіктің өкілдерінен құралды. Мұнда Жетірудан Табын, Тама, Жағалбайлы және Кердери рулады мекендеді. Халықтың басым көшілігі де солар болатын. Одан кейін Әлімұлы рулық бірлестігінен Шекті, Шөмекей, Қаракесек, Кете және Төртқара рулады тұрады. Ақырында, Байұлының Жаппас руынан шыққан азынаулақ қауымдар болды. Сондайақ Орта жүзден Уақ тайпасының қазақтары мекендеді.

Уездің Ор өзені мен оның салалары бойындағы бүкіл шығыс және солтүстікшығыс бөлігін, Жайықтың сол жағасын бойлай, ал оңтүстігінде Қарағайлы, Қосістік және Дамбар өзендерінің бойын Жағалбайлы руының қауымдары алып жатты. Жағалбайлы қоныстарының батыс жағында жалпы пайдаланылатын жазғы жайылым жатты. Алып

жатқан жері бойынша Жағалбайлы руынан кейінгі орында Табын руының қазақтары болатын. Бұл рудың қыстаулары негізінен уездің оңтүстікбатыс және едәуір азы орталық бөлігінде орналасты. Олардың қыстауларының ең көбі Қобда, Қара Қобда, Кіші Қобда және Сары Қобда өзендерінің бойында, сондай-ақ Терісаққан, Тамды, Қараганды, Елек өзендерін бойлай, ал уезд орталығында Жаманқарағайлар өзеніпің бойында орналасты.

Тама руының қыстаулары көбінесе Жайық өзенінің сол жағасын бойлай (уездің солтүстікбатыс бөлігінде), Бөрті, Орта Бөрті өзендерінің бойында және Қиялы Бөрті өзенінің бас жағында шоғырланды. Уездің оңтүстігінде олар Елек, Орта аша, Көктөбе, Елубай өзендерінің жоғарғы салаларын бойлай және басқа жерлерде қоныстанды. Тама руының аздаған қауымдары уездің басқа жерлерінде де, ең батыста жағалбайлылар арасында және Ақтөбе қаласының солтүстікшығысында Табын руы арасында да жүрді.

Жетіру үрпағынан тағы бір ру Кердери. Ол мұнда едәуір аз, Қобда өзенінің бас жағында және Елек өзенінің сол жағасында, Богословская станицасының тұсында мекендейді. Әлімұлы үрпақтарынан ең елеулі топ уездің орталығында, Ақтөбе қаласынан оңтүстікке таман, Шолақсай, Пішенсай, Табантал, Жайлаусай өзендерінің бойында орналасты. Бұл топ Кете және Шекті руладынан тұратын. Кете руы қазақтарының бір бөлігі уездің оңтүстігінде мекендейді, ал шектілер уездің бүкіл дерлік шет жаңтарында, атап айтқанда, Ор өзенінің бойында, ең шығысы мен ең оңтүстігінде Қара Қобда өзенінің ең бас жағында, ал қыыр батысы мен солтүстікбатысында Елек және Жайық өзендерінің бойында және Бөрті өзенінің орта ағысында шашырап жүрді. Мұнда олар барлық жерде дерлік басқа руладың арасында: орталықта Шемекей руы мен Қаракесек руының арасында, шығыста Шемекей, Қаракесек және Төртқара руладының арасында тұрды.

Уезде Кіші жүз өкілдерінен басқа, біздің бұрын да айтқанымыздай, Орта жүздің уақ тайпасының қазақтары тұрган, олардың қауымдары бүкіл уезде шашырап жүрді. Олар Тамды өзенінің бас жағы мен уездің ең батысында мейлінше көп болды.

Ырғыз уезі

Торғай облысының оңтүстікшығыс бөлігі Ырғыз уезі болды. Ол солтүстікшығысында Торғай, солтүстігінде Қостанай және солтүстікбатысында Ақтөбе уездерімен шектесіп жатты. Оңтүстігінде бұл уезд Сырдария облысы мен Арал теңізіне ұласты. Облыстың басқа уездері сияқты, Ырғыз уезінің біржола қоныстануы туралы аздықтепті дәл мәліметтер XVIII ғасырдың аяғына жатады. Бұл кезеңде уездің бір бөлігі қалмақтардың қолында болып, оның ең шеткі оңтүстігінде ғана қазақтар мекендейген еді.

Уездің жері ерте кезденақ Сырдария облысы қазақтарының жазғы және күзгікөктемгі жайылымдары болған. Жекелеген қысқы қоныстар бұрын да болған, бірақ жаппай қыстау салу XIX ғасырдың орта шенінде ғана басталды. Табиғат жағдайларышың сипаты бойынша уездің солтүстік бөлігі алуан түрлі шөпке бай дөңесті дала болып табылады, өл уездің орталық бөлігі Торғай мен Ырғыз өзендерінің бойындағы жазыққа ұласады, ал одан әрі оңтүстік жағында едәуір кең алқаптағы ыспа құм (Үлкен және Кіші Борсық, Арал маңы Қарақұлын және басқалар) басталады. Уездің Қостанай уезімен шектесетін жерінде көлдер көп, солтүстік жартысы ғана су көздеріне бай.

Уездің оңтүстікшығысында солтүстікten Шалқар Теніз көліне құятын Ырғыз өзені кесіп өтеді. Шығыс шекарасында Ұлқияқ өзені жатыр, ол Торғай өзеніне барып құяды. Оның төменгі ағысы Ырғыз уезінің аумағын қамтиды.

Уездің солтүстік бөлігінің, сондай-ақ Ырғыз бен Торғай өзендері аңғарының топырақ климат жағдайлары егіншілікке қолайлы, сондықтан да мұнда отырықшы мал шаруашылығымен қатар егіншілік те дамыған. Уездің інебі шүйгін, құмдауыт өңтүстік бөлігі ерте кезден уездің көптеген қожалықтарына қысқы тұрақ болып келген. Сайақшы П.

Хворостаискийдің деректерінде, егер уездің солтүстік бөлігінде егіншілікпен қожалықтардың 47 проценті айналысса, оңтүстігінде 1,5 проценті ғана айналысқаны көрінеді. Бұл сандар Ыргыз уезінің әр түрлі бөліктерінің шаруашылық жағынан сараланғанын тағы да айқын көрсетеді.

Бастапқы кезеңде қазақтар уездің ірілірі құмды алқаптары Үлкен және Кіші Борсық, Қарақұмда басым болған оңтүстік болыстарын, сондай-ақ көшпелі мал шаруашылығы мен қысқы уақытша қоныстар жасау үшін мейлінше қолайлыш өзендер мен Арас тәңізінің қамысы көп жағалауын мекендерген болатын. Содан соң қоныстар солтүстікке қарай, салаларымен қоса Төменгі Торғай және Ыргыз өзендерінің аңғарларына, ендігі жерде жартылай отырықшы немесе тіпті отырықшы мал шаруашылығы мен егіншілік жүргізуге мүмкіндік беретін, кеңбайтақ сұлы шабындықтары бар коптеген көлді жерлерге қарай жылжыды. Сол жерлерде қоныстар пайда бола бастады.

Ақырында, уездің солтүстік өңірінде егіншілік неғұрлым кең көлемде дамыды. Сонымен бірге бұл жерде шебі шүйгін тамаша табиғи жайылым алқаптары бар еді. Уездің бұл болігінде отырықшы мал шаруашылығымен қатар егіншіліктің де тез таралып, мұнда тұрақты үлкен қоныстардың жасалуына әбден табиғи жағдай қалыптасты. Сөйтіп, оңтүстік болыстардың көшпелі малшылары құм арасында қыстап шығып, көктемде солтүстік және орталық болыстардың бос жатқан көктемгіжазғы жайылымдарына кошіп барған. Демек, мұнда қыстау маңындағы аумақ қана межеленген де, көктемгіжазғы және жазғы жайылымдар жалпы пайдалануда болған.

Орталық болыстардың қазақтарының ішінара бөлігі солтүстікке жайлауға барып отырған. Ал, басым көпшілігі өз орындарында қалған. Мұнда екінің бірінде күзгікөктемгі және жазғы жайылымдар да кіретін қыстау маңындағы аумақпен қатар шабындық жерлер мен егістіктер қауым ішінде де, ауыл ішінде де бөлініп отырған. Солтүстік болыстарда тұрақты қоныстардың негізі қаланғаннан кейін қыстау маңындағы аумақтардың бүрынғыдан да қатаң межеленетүсі орын алды.

Оқшауланған аумақтар мұнда едөуір көп еді. Олардың әрқайсысының ішінде қыстау маңындағы алқап, егістік, шабындық жерлер, күзгікөктемгі және жазғы өрістер болды. Ауылдар арасындағы шекара қатаң сақталды, сөйтіп қожалықтар малый өздерінің қыстау маңындағы өрістерінде ұстап, ешқайды көшіп бармады.

Әкімшілік жағынан Ыргыз уезі он төрт болысқа: Талдық, Бақсай, Қызылжар, Аманқұл, Кенжеғара, Теректі, Толағай, Тәуіп, Темірастай, Қарасай, Жыңғыл, Қабырға, Ордақонған, Құландағы болыстарына бөлінеді.

Жалпы алғанда, XIX ғасырдың басында уезде қазақ халқынан 105 446 адам тұрды. Негізгі халқы Кіші жүздің ІПөмекей, Төртқара, Шекті, Қаракесек, Телеу және Алтын руладының қазақтарынан тұрды. Орта жүзден мұнда уақ тайпасының азынаулақ қауымдары тұрды. ІПөмекей руы шығыстағы бірнеше болыстың (Кенжеғара, Тәуіп және Аманқұл) аумағын алып жатты. Рудың қыстаулары Ыргыз өзенінің төменгі ағысының екі жағын бойлай, Боққара, Қонысбайтам, Жаманқұм, Сасыққұм, Аманқұм, Әулиеқопа, Бектаскөл, Құмөткел алқаптары мен басқада жерлерде орналасты.

Қауымдардың бір бөлігі Шалқар Қарасу және Мешіт Қарасу көлдерінің жағалауларында қыстады. Басқа бір қауымдар Торғай уезімен шекараға жақын, Ұлқияқ өзені мен Торғай өзенінің (оң жаға) бойында, Баршаққұм, Мамыт, Бәребіққұм, Бөрілі құмдарында және Шалқар Тәңіз көлінің төнірегінде орналасты.

Төртқара руының саны көп қауымдары Қызылжар, Бақсай, Балдақ және Темірастай болыстарын қыстады. Олардың қыстаулары шығысында шөмекейлердің қыстауларымен, солтүстігінде Ақтөбе уезімен жапсарлас жатты. Бұл ру қауымдарының тағы бір тобы уездің оңтүстігінде (Теректі және Толағай болыстарында) қыстады. Төртқара қауымдары солтүстігінде Ыргыз өзенінің жоғарғы және төменгі ағысы (екі жағасын бойлай) мен оның

көптеген салаларын, сондайақ даладағы шағын көлдердің жағалауларын алып жатты. Оңтүстігінде рудың ңыстаулары Кіші Борсық құмдарында, Арап өнірі қамыстарында және Берібіқұмда орналасты.

Қаракесек руы Қабырға және Қарасай болыстарын мекендейді. Бұл ру қауымдарының бір бөлігі Арап теңізінің жағалауы маңындағы қамыстар арасында, Паскевич шығанағынан Тұщыбас шығанағына дейінгі аралдарда, Қабырғакөл, Таңатар, Тораңғылысай, Шемішкөл, Аңбасты, Қаражиде алқаптары мен Көкарап аралында қыстап шығатын. Бұл рудың басқа бір қауымдары Мұғалжар тауларының солтүстікшығыс сілемдері мен ШетІргез, Қарасай, Қайыңды өзендерінің бас жағында, Сырлыбай, ІПүкірқұм, Жолши, Қопасор алқаптары мен басқа да алқаптарда қоныстанды.

Шекті руы уездің солтүстікбатыс болыстары (Құланда және Ордақонған) аумағын алып жатты. Бұл ру қауымдарының негізгі көвшілігі Арап теңізі жағалауындағы қамыстар арасында, Құланда түбегі мен оған жақын жатқан аралдарда, сондайақ Үлкен Борсық құмдары мен Шошқакөл тауларында қыстайтын. Ру қожалықтарының азынаулағы Мұғалжар тауларының оңтүстікшығыс сілемдерінде қыстап шығатын.

Қарасай және Жыңғыл болыстарының көвшілік бөлігін Телеу руы алып жатты. Бұл рудың қауымдары Торғай өзенінің сол жағасында да (оның төменгі ағысында) мекендейді. Алайда, олардың негізгі көвшілігі Үлкен Борсық құмының солтүстік жағы мен Мұғалжар тауларының шығыс беткейлерін мекендереген еді.

Алтын руы азынаулақ екі көвшілік болып Торғай өзенінің сол жағасы мен оң жағасында (оның төменгі ағысында) қыстады. Оның қыстаулары шөмекейлер мен Телеу руының қыстауларымен шектесіп жатты. Және ақырында, уақ тайпасы (Орта жүз) қауымдарының шағын тобы Арап теңізінің жағалауын бойлай, Құланда түбегіне жақын жерде және жағалауга жақын аралдарда шектілер арасында қыстап жүрген.

Торғай уезі

Торғай уезі шығысында Ақмола және оңтүстігінде Сырдария облыстарымен шектесіп, облыстың ең оңтүстікшығыс бөлігін алып жатты. Ол солтүстігінде Қостанай, ал батысында Іргез уездерімен шектесетін. Торғай уезінің аумағы солтүстігінде жазық дала болып, оңтүстігіне қарай шөлейт далаға ұласады. Уезд аумағында, өсіресе оның оңтүстік жартысында едәуір көп құмды алқаптар кездеседі, олардың ең ірілері Мойынқұм, Тосын, Сарықұм құмдары және басқалары.

Уезде суы тұщы, көбінесе көлемі едәуір үлкен көлдер (Сарықопа, Шұбартеңіз, Арыскөл, Сарымойын т. б.) және толып жатқан салаларымен қоса (Ұлқияқ, Мойылды, Қабырға, Жыланшық және т. б.) Торғай сияқты өзендер көптеп саналды.

Уездің солтүстік бөлігінде Наурызымқарағай, Сынсық және басқа да орманды алқаптар бар.

Уездің топырақ климат жағынан өзіне тән ерекшеліктері жергілікті қазақ халқы шаруашылығының ерекшеліктерінен де өз көрінісін тапқан. Көршілес Үргез уезіндегі сияқты, мұнда да уезде басым болған мал шаруашылығының дамуына қолайлы, кеңбайтақ, тамаша табиғи жайылымдар бар. Егістік жері мол көптеген өзен аңгарлары мен көл жағалаулары суармалы егіншіліктің кеңінен дамуына иғі өсер етті.

Белгілі бір қауым жерінің көрші қауымдарымен қатаң шекаралары болды. Ал, қауым ішінде қыстау маңындағы жер мен егістік жер бөлінді. Шабындықтар жекелеген қожалықтардың пайдалануында болғандықтан, бірлесіп шөп шабу сирек кездесті. Көптеген рулық қауымдардың қыстау маңындағы жері ішінде күзгікөктемгі, тіпті жазғы жайылымдары болды. Мұның өзі көшіпқонудың едәуір азаюына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар уезде көптеген рулар жалпы пайдаланылатын жазғы жайылымдар да болды.

Уездің солтүстігінде жалпы пайдаланылатын жайлаудар Қарағайлытау, Қызбелтау таулары мен жақын маңайдағы далаларда орналасып, оңтүстікке қарай 80-100 шақырымға дейін созылып жатты. Бұл жайлаулар негізінен Арғын руларынікі болатын. Жалпы пайдаланылатын жайлаудың тағы бір үлкен алқабы Жалдама (солтүстікбатыста) және Қарақұдық (оңтүстікшығыста) өзендерінің арасында жатты. Ол солтүтәігінде Ашутасты Торғай өзенімен жанасып, оңтүстігінде Қараторғай өзеніне дейін жетті. Бұл жайлауды арғындар да, қыпшақтар да пайдаланды. Шұбартеңіз көлінің маңында орналасқан кеңбайтақ жер алқабы да жазғы жайылым болатын. Білеуті, Бұланты, Байқоңыр, Қарғалы өзендерінің аңғарларымен қоса алғаида, Шұбартеңіз көлінің ауданы қыпшақтарға қарайтып.

Көршілес Ырғыз уезімен қатар, Торғай уезі тіпті XX ғасырдың басында да орыс қоныстанушыларымен қоныстандырылмады деуге болады. Тек 1912 жылға қарай оның ең солтүстігінде ғана азынаулақ көлемде қоныстанушыларға участекелер бөлініп, олардың көпшілігі ұзақ уақыт бойы бос жатты. Мұны уездің темір жолдан көп алыс жатқанымен, қандай да болсын қатынас жолдары мен құралдарының болмауымен түсіндіруге болады.

Соның нәтижесінде XX ғасырдың басына дейін уезде толығымен Орта жүздің және ішінара Кіші жүздің қазақтары ғана қоныстанды. Экімшілік жағынан уезд он екі болысқа: 1ші Наурызым, 2Наурызым, Майқара, Тосын, Сарықопа, Шұбаланқ, Қараторғай, Сарыторғай, Қайдайыл, Ақкөл, Қызылжыңғыл, Қарақоға болыстарына бөлінді, Уездегі қазақ халқының жалпы саны 93 242 адам болды. Уездегі халықтың негізгі көпшілігі Орта жүздің арғын және қыпшақ тайпаларының қазақтары болды. Кіші жүздеи мұнда Жаппас, Шекті, Алтын және Тама руларының аздаған қауымдары мекендеді. Олардың ішіндегі саны көбі Жаппас руы болатын. Кіші жүздің қалған рулары қожалықтарының саны болмашы еді.

Арғын тайпасы қыстауларының негізгі алқаптары уездің батыс және орталық бөлігіндегі аумақты алып жатты. Төғыншы руының қыстаулары Үлкен және Кіші Қосқопа, Мерген көлдерінің төңірегінде, Сарыторғай өзенінің оң жағасында (оның орта ағысында) орналасты. Уездің оңтүстікбатыс бөлігінде, Улы Жыланшық өзенінің төменгі ағысы бойында, Жақсықөл, Жаманкөл көлдерінің төңірегінде, Тосын құмдарыныңда, Қарақамыс көлінің төңірегінде, Ұлқияқ пен Шортандының жөндарғы және өрта ағысында да Мерген, Ақташы, Тогыншы, Қарамылтық руларының арғын дары мекендеді. Төргай өзепінің сол жағасы оның орта ағысында Мерген руының арғындары на, ал Сарықопа көлінің төңірегіндегі аумақ Тогыншы руыпа қарады.

Одан әрі Арғын руларының қыстау алқаптары Қосқопа көлінен шығысқа қарай Қарынсалды өзенінің оң жағасына дейін созылып жатты. Арғындардың тағы да біршама шарғы екі тобы уездің солтүстігінде, Ақсуат көлінің төңірегінде және сөлтүстікшығысқа қарай Терісбұтақ, Сарытөрғай, Үлкентамды өзендерінің жағасын бойлай, өдан әрі Жыланды өзенінің сол жағасына дейін қыстап жүрді.

Қыпшақтар уездің солтүстігінде Жыланды өзенінің сол жағасын бойлай, ал оңтүстігінде Ақмола облысының шекарасы бойында, Қарынсалды, Тасты және Үлкенқайынды, Торғай өзендерінің жоғарғы ағысы бойында мекендеді. Уездің Бұланты, Білеуті өзендерінің бойындағы және Төмеигі Сарысу өзейіпің өң жағасы бойындағы бүкіл оңтүстігін де қыпшақтар алып жатты. Уездің орталық бөлігінде қыпшақтар Үлкен Торғай өзенінің орта ағысы (оның сол жағасы) бойындағы аумақты мекендеді.

Бұл айтылғандардан арғын және қыпшақ тайпалары қазақтарының қыстаулары өте қөлайлы жерлерге, атап айтқанда, жайылма сулы шабындықтарға бай өзендерінің аңғарларында және су басатын және қопа қамысы бар көптеген өзендер төңірегінде орналасқаны көрінеді. Арғындардың едәуір көп бөлігі Торғай өзенінің бойындағы Тосын құм алқабында қыстаған.

Кіші жүздің Жаппас руы уезд шегінде жатқан Арас маңы Қарақұмының солтүстік бөлігінде мекендеді. Солардың маңында, біраз оңтүстікшығысқа таман Алтын руының

қыстаулары жатты. Уездің ең оңтүстігінде қыпшақтармен қатар, Арыс көлінің жанында тама руының аздаған қожалықтары қыстады.

Сарықопа көлінің солтүстік шетінде Шекті руы қауымдарының қыстаулары бытырап жатты. Азынаулақ шектілер уездің солтүстік бөлігінде, Сарымойын көліпің батыс жағында да мекендейді. Олардың қыстаулары көптеген дала көлдерінің жағалауларында шашырап жатты.

Торғай облысының аумағында қазақтардың рулықтайпалық орналасу көрінісі осындай. Қорыта келгенде, Торғай облысын шартты түрде екі бөлікке бөлуге болатынын атап айту керек. Торғай және Ырғыз уездері, әсіресе олардың оңтүстік өңірлері ежелден Орта жұз бен Кіші жұз қазақтарының қысқы жайылымдары, ал олардың солтүстік өңірлері осы қауымдар үшін көктемгікүзгі және жазғы жайылымдар болып келген. Олар Сырдарияның төменгі ағысында қыстаған қауымдар үшін де қысқы жайылымдар болған.

ХХ ғасырдың басында да орыс қоныс аударушылары бұл уездерге тіпті қоныстанбаған деуге болады. Соңдықтан ХХ ғасырдың басына қарай мұнда қалыптасқан көшіпқонатын жерлер мен көшу жолдары елеулі өзгерістерге ұшыраған жоқ. Сонымен бірге бұрын бір бөлігі оңтүстік қауымдарының жайлаулары болып келген, ал бір бөлігі бос жатқаи Қостанай және Ақтөбе уездері XVIII ғасырдың аяғынан бастап қана қысқы жайылым ретінде игеріле бастағанын және біз XIX ғасырдың орта шенше қарай қазақ руларының орналасуы біршама тұрақтанғанын аңғарамыз. Алайда, көп ұзамайақ отарлауға орай қоныстану участеклерінің кесіп алына басталуына байланысты, бірқатар қазақ қауымдарын мейлінше қолайлышерлерден ығыстырып шығару, мұнда қалыптасқап көшу жолдарын бұзу басталды.

В. Тревятскийдің мәліметтеріне қарағанда, 1906 жылға дейін ғана, яғни шаруаларды қоныстандырудың негізгі кезеңіне дейінақ Торғай облысында қазақтардан ең жақсы 1 022 167 десятина жер тартып алынған. Мұның негізгі бөлігі Қостанай және Ақтөбе уездерінің үлесіне тиетін еді. Сайып келгенде, мұның бәрі қазақ қауымдары қыстауларының едәуір тығыздалуына, жалпы пайдаланылатын (жазғы және күзгікөктемгі) алқаптардың тарылуына әкеп соқты.

Орал облысы

1868 жылы құрылған Орал облысы әкімшілік жағынан төрт уезге: Орал, Ілбішін, Гурьев, Темір уездеріне бөлінді; біршама кейінректе (1874) оған Маңғыстау приставы кірді. 1897 жылғы «Жалпыға бірдей халық санағына» сәйкес, облыста 645 121 адам, соның ішінде 460 173 қазақ халқы болғаи.

Облыс аумағында Кіші жұз қазақтары мекендейді. Мұнда оның барлық үш бірлестігінің Байұлы, Әлімұлы және Жетіру рулары бар.

Орал уезі

Уезд орал казактары қоныстанған оң жаға және қазақ рулары мекендейтін сол жаға етіп Жайық өзепі бейпебір екі бөлікке бөлгендей, облыстың солтүстік бөлігін алып жатыр. Уездің қазақ бөлігіне ғана ден қоюымызға байланысты, біз ендігі жерде тек соны ғана қарастырамыз. Уездің солтүстікбатыс және солтүстік жағынан Жайықөзені жапсарласып жатқан бұл бөлігінің шекарасы шығысында Елек өзенінің бойымен, ал оңтүстікшығысында Қобда өзенінің бойымен өткен.

Оңтүстігінде Орал уезі Ілбішін және Темір уездерімен шектесіп жатты. Уездің қазақтар бөлігі мынадай сегіз болыстан тұрды: Жиренкөпе, Қарағаш, Шілік, Қарашығанақ, Шыңғырлау, Бөрілі, Жымпіты, Қараоба.

1897 жылғы санақтың деректері бойынша, уездегі халық саны 293 619 адам, соның ішінде қазақтар 150 901 адам болған. Облыстың болыстары топырақ климат жағдайларының сипаты

жағынан, демек, інаруашылықта пайдаланылуы жағынан да бірдей емес. Солтүстік болыстар (Шыңғырау, Қараашығанақ, Қараоба және Бөріл) егіншілік үшін өте қолайлыш, мұнда (өсіресе алғашқы екі болыста) шәруашылықтың негізгі саласы егіншілік. Оңтүстік және оңтүстікшығыс болыстар негізінен алғанда мал шаруашылығына қолайлыш, бұларда егіншілік тек қосалқы сипаттағана болды. Әлбетте, мұның бәрі жерді найдалану нысанына да, қазақ халқының орналасу сипатына да өзінің ізін қалдырыды.

Алғашқы төрт болыста егіншіліктің біршама кең дамуы, оларда көшпелі мал шаруашылығының мұлдем дерлік болмауы XIX ғасырдың аяғына қарай мұндағы барлық қазақ халқының отырықшылыққа көшуіне әкеп соқты. Бұрынғы рулық қауымның орнына селолық қауым келді. Бұл қауымдар өз халқының тұрақтылығы жөнінен, жерді пайдалану нысандарының ерекшеліктері жөнінен орыстың селолық қауымына өте жақын болды. Шыныңда да, бұл болыстарда егіншіліктің кеңінен дамуы соларда тұратын халықтың отырықшылануына, қебінесе тұрақты тұрғын контингенті бар тұтас қазақ қоныстарының пайда болуына әкелді.

Олар үшін шаруашылықтың негізгі саласы ендігі жерде егішпілік болды. Аздықөпті жарамды жерлердің бәріне егін салынды. Ал аумақтың қалған бөлігі шабындық пен жайылым етілді. Шалғынды шабындықтарда үй салынып пайдалануға көшірілді немесе жыл сайын қайта бөлісіліп отырды, бірақ егістік сияқты бұлдіруден қатаң күзетілді. Себебі, мұндан жағдайларда көшпелі мал шаруашылығына үлкен зиян келетін еді. Уездің бұл солтүстік болыстарына көриі уездерден бірдебір мал шаруашылығы қожалығының жайлауға келмеген кездейсоқ емес Өрістер мен табиғи жайылымдар аталған болыстарда қауымдық пайдалануда қала берді. Дегенмен де, мұнда бұрынғы рулық қауымның өзі де айтарлықтай өзгерістерге үшінрады. Бұрынғы рулық қауымның әлеуметтік экономикалық өмірдің орталығы енді шаруашылық ауылға ауысты.

Оңтүстікшығыстағы мал өсіретін болыстардан айырмашылығы, шаруашылық ауылдар отырықшы немесе жартылай отырықшы халық тұрмысы себепті, нақ осында қожалықтардың едәуір санын (150200) біріктірді. Өз кезегінде бұл болыстардың жер қауымдары да шаруаіптылық ауылдарын көп мөлшерде қамтығаны соншалық, кобінесе тұтас болыс іс жүзінде бірекі қауымнан құралды. Мысалы, Қараоба болысы нақ осындағы бір қауымнан, Бөріл, Шыңғырау және Қараашығанақ болыстары екінші қауымнан тұрды және т.т.

Уездің оңтүстікшығыстағы өзге торт бөлісінде жердің пайдаланылу нысандары жөнінен істің жайы біршама басқаша болды. Жоғарыда айтылғанында, мұнда шаруашылықтың негізгі саласы мал шаруашылығы болды, дегенменде XIX ғасырдың аяғына қарай, егіншілік пен шөп шабу да одан әрі дами тұсті. Рас, оны табиғи жағдайлардың қолайсыз болуы шектеп отырды.

Мұнда егіншілік шаруашылықтың қосалқы саласы болғандықтаи, бұл болыстарда егістікке жарамды участекер алғашқы (солтүстік) болыстар тобындағыдай бағалы болған жоқ. Сондықтан егістік жерлер үй басына бөлінбей, қауымдық меншік болып, қауым мүшелері пайдаланды, олар қай жерді қаласа және қанша қаласа, сонша егін салды. Шөп шабудың дамып, мал шаруашылығының тауарлы шаруашылыққа айналуы, айтар болсақ, бұл болыстарда біршама аз болған шабындық участекердің құны зор болуына әкеп соқты. Сондықтан да олардың бәрі тұндік басы болып пайдалануға көшті немесе жыл сайын қайта бөлініп отырды. Табиғи жайылымың бәрі (дала) қауымдық пайдалануда қала берді. Бұл болыстардағы қауымда онша үлкен болған жоқ. Экімшілік ауылда екі және одан да көп қауым болды. Сондықтан болыстардың әрқайсысыдағы осындағы қауымдар саны 10нан 18ге дейін жетті.

Уездегі қазақ рулярның орналасу сипаты олардың шаруагалығының ерекшеліктері мен жерді пайдалапу нысандарына тығыз байланысты еді. Осы болімпің басыттда

корсетілгеніттдей, Орал уезінде 150 901 қазақ тұрды. Бұлар Табып, Тама, Кердере, Байбақты және Масқар руларының оқілдері болатын. Алғатпқы үш ру Жетіру рулар бірлестігіне жататын да, Байбақты және Масқар рулары Байұлына кіретін.

Мұнда Табын руынан бозым және жаманкере (тарақты табын) болімшелері мекен етті. Бұл ретте алғашқылары аз болса, жаманкерелердің мұнда бес бөлімшесінен екі бөлімшесі амандәулеттер мей туатайларғана болғапымен, олардың сапы едәуір еді. Солай бола тұрса да, бұл екі болімшениң өкілдері торт (Жириекөпе, Қарағаш, Шілік және Қарашығаиақ) болысты алып жатты. Бұл ру қыстауларының пегізгі копшілігі көптегеп өзендердің, атап айтқанда, Жайық және Елек өзендерінің аңғарларында орналасты. Уездің солтүстігінде қыстаулар Қобда, Утва озендерінің бойында, сопдайақ Қуағаш, Қалдығайты, Бұлдырты озендерінің жоғарғы ағыстарында және олардың салаларында шашырап жатты. Көктемгікүзгі жайылымдары қыстауларынан алые болмады, ал жазғы орістері сол өзендердің жоғарғы ағыстары мен солардың маңайындағы далаларда орналасты. Қалай дегенмен де, мұнда XIX ғасырдың аяғындаақ жалпы пайдаланудағы жайлаудың аздықөпті елеулі алқаптары болған жоқ.

Жымпіты болысында Байбақты және Масқар рулары мекепдеді. XIX ғасырдың басына дейін бұл болыстың жерлері бос жатты деуге болады, тек мұнда Жайық өзенінің сол жағасында, Мерген форпостысының жанында қыстап шыққан Байбақты руының қазақтарығана андасанда жайлауға келіп жүретін. XIX ғасырдың 20 30 жылдарында Жайық озенінің бойында қожалықтардың шоғырлануы себепті жер тарлығыпа ұшыраған бұл рудың бір бөлігі өздерінің жайлауына көшіп барып, соңда қыстап қалған. Шалқар көліпің жағалауы мен КөпірАңқаты өзендерінің қамыстары қыстау етілді. Осында қыстап қалатын қожалықтар саны жылданжылға, өсіресе қазақтар Жайық өзенінің жағалау өніріп төғыз шақырымға көшірілгеннен кейін біртіндеп осе берді. Қыстаулар орыпдары Өлеңті және Шідерті озендерінің құйылымында да пайда болып, содан соң олардың бүкіл бойына тарады. Мұнда көктемгікүзгі жайылымдар мен жайлаулар сол өзендердің жоғарғы ағыстары мен айналасындағы далаларда да болды. Откен ғасырдың 80жылдарында мұнда сол кезге дейін Ілбішін уезінің оңтүстік болыстарында (Индер және Қарасу) қыстап келген Масқар руының қожалықтары көшіп келді. Олар өз қыстауларын Аңқаты өзенінің жоғарғы ағысына, Байбақты руының жайлауына өриаластырып, сол арқылы Жымпіты болысынътқа бүкіл солтүстігін қаратып алды.

XX ғасырдың басында (1907) Жымпіты болысы екі болысқа: атап айтқанда, бұрынғы болыстың оңтүстікшығыс болігінің жері енгетті Жымпіты және Шідерті бо лыстарына бөлінді. Соңғысыпа Шідерті өзенінің бойындағы (солтүстікбатыс болігі) аумақ епгізілді. Бірінші болыста Байбақты руының, ал екіншісінде Масқар руының халқы басым болды.

Шыңғырлау және Бөрілі болыстарын мұнда екі бөлімшесінің де (есенгелді және жабал) оқілдері болған Тама руы мекендейді. Бұл рудың қыстаулары мен қоныстары көбінесе уездің солтүстік болігінде, яғни Жайықтың тоғыз шақырымдық өнірі шегшен тыс жағалауын, Утва озенінің томенгі ағысы бойышда, сондайақ далапын шағын өзендері (Солянка, Қараөба, Бесағаш, Улысай және т. б.) жағалауы мен сайдарыгт бойлай орналасты. Ақырында, уездің ең шеткі солтүстікбатыс түкпірінде (Қараоба болысы) өзінің екі болімшесімен (жабагы және смайыл) бірге Кердере руы мекендейді. Көршілес (Шыңғырлау және Бөрілі) болыстарындағы сияқты, мұнда да қыстаулар Жайықтың жағалауында, сопдайақ Барбастау өзенінің он жағасында орналасты. Жазғы өрістері осы өзенінің сөл жағасы мен іргелес жатқан далада болды. Жоғарыда аталғап болыстардағы сияқты, мұнда да егіншіліктің кең дамуы себепті, біздің мал шаруашылығымен айналысадып болыстардағыдай шүйгін жайлаулар болмады. Бұл өрістер тікелей қыстаулар мен егістіктерге жапсарлас жатты.

1920 жылы Орал уезі екі уезге Орал және Елек уездеріне бөлінді. Рулардың қонысташында да бірсыныра өзгерістор болды. Революцияға дейін ең жақсы жерлер

(Жайық өзенінің оң жағасының бойы), атап айтқаңда, Шыжы, Көшім, Балықты және т. б. өзендерінің жайылмаларындағы тамаша шалғышды өрістер Орал казактары өскерінің қолында болып, қазақтарды жібермейтін еді. Қазақстанда Кеңес өкіметі жеңіп, жер пайдаланудагы ұлттық артықшылықтар жоғылғанинап кейін Жайықтың оң жағасындағы жерлер қазақ халқының пайдалануына көшті. Орал уезі қожалықтары да ішінара осында көшіп келді.

Ілбішін уезі

Уезд Орал өблісінің солтүстігінде, ал шығысында Темір уездерімен шектесіи, нақ сол облыстың батыс болігі аумағып алый жатты. Оңтүстігінде Ілбішіп уезі Гурьев уезімен шектесетін. Бұрып қазақ рулары қыстауларының едәуір бөлігі Жайық озенінің суармалы шабындықтар меп ормандарга бай сол жағалық жайылмасында орпаласқан болатын. Алайда XIX гасырдың орта шенінде Орал казактары өскерінің әкімшілігі сол жаға бойында он шақырымдық өнір жасап, қазақтарды одан сыртқа кошіріп жіберді. Соның нәтижесінде озенінің бүкіл жайылмасы шұрайлы жайылымдарымен және қыс кезіндегі малға ықтасын жерлерімен қоса қазақтардан тартыға алынды. Оларға малын Жайықтан суару үшін айдан апаруға белгілі бір жерлерде шағын орындар қалдырылды. Коршілес Орал уезіндегі сияқты Ілбішін уезінің де бүкіл оң жаға бөлігі Орал казактары өскеріне ғана тиесілі болды, ал оның көлемі сөл жағасына орналасқан жартысына тең болатын. Қазақтардың ол жаққа кетуге құқықтары болмады. Сонымен бірге тамаша егістік жерлер мен көшім және шыжы жайылымдарының кең шалғындары нақ оң жағада жатқан еді.

Уездегі халық саны 169 673 адам, соның ішінде қазақтар 144 257 адам болды. Осы халықтың бәрі 154 ауылы бар 15 болыста тұрды. Бұлар мына болыстар: Жұбанышкол, Шалқар, Құройыл, Қарасу, Бұлдырты, Өлеңті, Мәтеш, Сабынкөл, Сұналы, Қызылжар, Жақсыбай, Қаракол, Индер, Қалдығайты.

Уезд халқы болыстарда біршама біркелкі орналасты. Тек Жұбанышкол және Сабынкөл болыстарының ғана кейбір ерекшелігі болды. Уездің әр түрлі болыстарының табиғи ерекшеліктері жер пайдалану нысандарына әсер етті, мұның өзі өз кезегінде ру топтарының қопыстану сипатында да әсер етпей қоймады.

Топырақ климат жағдайлары қолайлы солтүстікбатыс болыстар (Өріктікөл, Жұбанышкол және Қалдығайты) уездің астықты өнірі болды. Мұнда барлық жерге егін салынды деуге болады, халық тұрақты қоныстарда немесе қыстауларда отырықшы және жартылай отырықшы өмір сүрді. Жазда көшу мұлде дерлік болмады, сондайақ мұнда басқа уездер мен болыстардан көшіп келуге рұқсат етілмеді. Көршілес Орал уезінің сөлтүстікбатыс болыстарындағы сияқты, барлық егістік жерлер үй басына болініп беріліп, мұраға қалдырылып пайдаланылды. Шабындық алқаптар не үй басына боліп берілді немесе коктем сайын қайта болініп отырды. Оңтүстікшығыс болыстардың (Қаракол, Жақсыбай, Сабынкөл, Бұлдырты) көп болігіп едәуір ауқымды құмды алқап алышп жатты (Көкөзек, Тайсойғай, Бүйрек, Есерқамыс және басқалары). Құмдарда су мен шөптің мол болуы оларды тамаша қысқы жайылым етті. Бүкіл құм ішін Ілбішін уезінің осы болыстары ғана емес, көршілес болыстарының да қазактары қыстау еткені кездейсоқ емес. Қыстаулар жанындағы барлық алқаптар, сондайақ оларға жақын жатқан көктемгізгі жайылымдар қожалықтар арасында болінді. Негізінен уездің орталық болыстарында жатқан жазғы жайылымдар қауымдық пайдалануда болды.

Уезде Кіші жүздің барлық үш рулық бірлестігінің окілдері мекеидеді. Алайда халықтың пегізгі копшілігін Байұлы рулары (9 ру), сөдап соң Жетірудың Табын және Кердері рулары мей Әлімұлының Кете руы құрады. Уездегі саны ең көп рулар Алаша және Байбақты рулары болатын. Алаша руы қауымдарының қыстаулары Өлеңті Аңысай озеидерінің орта ағысын,

даладағы Соркол, Есейтеміркол колдері меп басқа да колдердің жагалауларын алын жатты. Бұлдырты озенінің орта ағысы мен Шұбаркөл колінің жағалауы да Алаша руының қарамағында болды.

Бұл рудың басқа бір едәуір үлкен тобы Жайық бойындағы он шақырымдық өнірі шекарасында, Котельный, Кругловский форпостылары тұсында және жапсарлас жатқаи далада, Итмұрынкөл, Тұздықөл колдерінің жағалаулыпда, Қоскөл алқабында т. б. жерлерде қыстады. Алаша руының тағы бір үлкен тобы Қалдығайты, Жақсыбай озеидерінің томенгі ағыстарыпда, Жамбай, Сұлукөл, Жақсыбай көлдерінің жағалаулыда, Есерқамыс құмдарында мекендейді.

Байбақты руы Шалқар көлінің сөлтүстікбатыс жағалауы бойлай, Жайық өзеніне құятын Сөляттқа озенінің бойында, шағын Даан колі мен оған солтүстік жағыпап құятын жылғалардың жағасып бойлай Қурайлысайдың бойы мей АшыӨлеңтінің төмепгі ағысында қыстап жүрді. Байбақтылардың қыстаулары Қамыстықол, Ашықөл, Тұздықөл колдері мен оларға жақын жатқан басқа көлдердің жағалауы маңындағы қамыстары ішіпде де орналасты. Рудың бірқатар қауымдары Қалдығайты озейінің орта ағысып алын жатты. Байбақты ауылдарының едәуір бөлігі Жайық өзенінің сол жағасында (өн шақырымдық өнірден тыс) Калмыковский форпостысынан Орловский форпостысына дейінгі жерлер және Индер өзспіиң жағалауын мекеидеді.

Ысық руының қыстаулары Жайық, Қалдығайты (оітың жоғарғы ағысында) озендерінің бойында, Бүйрек, Тайсойған, Кекөзек және Жаманағаш құмдарыпда болатын. Бұл рудың қоюыстапу ерекшелігі оның біршама жинақылығы еді. Коріп отырганымыздай, бұл уезде рудың барлық қауымдары екі зкерде шоғырлағап, оның үстіпе қыстауларының пегізгі коншілігі құм ішіпде орпаласқан.

Уезде Тама руының өкілдері көп болған жоқ және олардың қыстаулары да жинақы, екі жерде орналасты. Рудың бірнеше қауымы Өлеңті өзенінің жоғарғы ағысында жатты, ал басқалары Кекөзек құмының батыс бөлігінде қыстады. Сонымен бірге, ру қауымдарының бір бөлігі Жайық озенінің бойыпдағы Кулагин және Гребенщиков бекіністерінің маңында қыстаған байбақтылармен келісім бойынша, солардың арасындағы қыстауларда қоныстанды.

Уезде ондаған қожалығы бар Масқар руының қыстаулары уездің ең солтүстікшығыс түкпіршіде, Шідерті өзенінің оң жағасы бойында, оның орта ағысында Есентемір, соидай азынаулақ қожалықтары көлдер тоңірегінде, Соркол алқабында, Үлкепашы және Жаманаңы озендерінің төмепгі ағыстарында қыстап жүрді. Беріш руы қожалықтарының қыстаулары да осында болатыи. Бұлдырты озенінің оң жағасы бойында, оның орта ағысында Есентемір руы қыстауларының тағы бір шағып тобы болды.

Ілбішін уезінде табын қожалықтарының саны едәуір көбірек еді. Олардың қыстауларының иегізгі көвшілігі Бұлдырты өзепіпің орта және жоғарғы ағысыи бойлай орналасқан. Табыидардың шағын тобы Жайық өзенінің сол жағасып бойлай, Кожехаровский форпостысының тұсыпда қыстап жүрді. Жайықтың ағысы бойымен олардан жоғарырақта, Орал уезімен шекараға дейін және Шалқар көліне құлайтын Қарагайғаты, Сарыозек озеидерінің аңгарлары бойында Кердері руының қыстаулары жатты. Жақсыбай өзенінің жоғарғы ағысында Кете руының аздаған қожалықтары қыстады.

Ақырыпда, уездің ең оңтүстігінде, Ойыл өзенінің ең төменгі ағысында Шөптікөл, Ақтөбе, Жалтырсор, Қарасор көлдеріпің төңірегінде және одан әрі оңтүстікке қарай көптеген көлдердің маңы мен Булықияқ озенінің бойында адайлардың қыстаулары болды.

Темір уезі

Темір уезі Орал облысының оңтүстікшығыс бөлігінде орналасқап. Ол оңтүстігінде Закаспий облысының Маңғыстау уезімеи қанаасып, шығысы мен солтүстік шығысында

Торғай облысымен, солтүстігінде Орал облысының Орал, ал батысыпда Ілбішін уездерімен шектесіп жатты.

Уезд он жеті болыстан: Қарағанды, ҚылОйыл, Қайыңды, Қазыбек, Ойыл, ҚұмдыОйыл, Қалмаққырган, ТемірҮрқати, ЖемТемір, Жем, ЖиделіСагыз, Жетікөл, ОймагұтЖелтау, ДоңызтауАққолқа, Қошқарата, Ұлысам, Сімматай болыстарынан құралды.

Уезд халқын Кіші жүздің барлық үш рулық бірлестіктерінің Әлімұлының, Байұлы мен Жетірудың қазақтары құрады; орыстардың, украиидар мен татарлардың шағын тобы ғана болды. Уезд бойыша 95 071 адам болатын. Жалпы халық саянының 94 094 адамы қазақтар еді.

Табиғаты жағынаи уезді шартты түрде екі бөлікке бөлуге болады. Алғашқы 12 болыс кірген бөлігіде біршама қолайлы топырақ климат жағдайлары және едәуір мөлшерде су көздері, атап айтқаңда, көптеген салаларымен қоса алғанда Ойыл, Қыл, Темір, Жем және басқа өзейдер болды. Бұл бөліктің оңтүстік шекарасы Жем өзенінің орта ағысы еді. Уездің басқа бір бөлігі ДоңызтауАққолқа, ОймагұтЖелтау, Ұлысам, Сімматай болыстары су көздері аз немесе мұлде сусыз шел және шөлейт дала болатын.

Уездің бірінші бөлігінің болыстарында мал шаруашылығымен бірге қазақтардың шаруашылығында егіншіліктің де ежелден зор маңызы болғаны түсінікті. Бұл болыстардың халқы XIX ғасырдың алғы XX ғасырдың басында қыстығұні тұрақты үйлерде тұрып, жаздығұні онша алысқа ұзамай, өз болыстары оңірінде кошіп жүрді. Облыстың сөлтүстік уездерінен айырмашылығы, Темір уезінде егіншілік пен отырықшылық біршама нашар дамыды. Мұның өзі қыстау маңындағы алапты ғана үй басы пайдалануына қаратып алуға әкеп сөқтеді. Егістік, жазғы және көктемгікүзгі жайылымдар жалпы пайдалануда болды. Әрбір қауым мүшесі қай жерге егін салғысы келсе, сонда егіс екінші және оз малый жалпы пайдаланудағы алапқа жайып жүрді. Уезд қыстауларының иегізгі көпшілігі, біздің бұдан әрі көретініміздей, оның пақ солтүстік болігінде орналасты. Мұнда жайлайтын жайылымдар да аз болмайтын.

Бөлімнің басыыдаақ айтылып өткеніндей, уездің халқы Кіші жүздің барлық үш рулық бірлестігінің өкілдерінен құрылды. Солтүстік болыстар (Қарағанды, ҚылОйыл және Қайыңды) XIX ғасырдың 80жылдарына дейін көбінесе осында Темір уезінің оңтүстік болыстарынан, сондайақ Гурьев және Маңғыстау уездерінен келетін Адай және Табын руладының жаз жайлауы ретінде пайдаланылды. Осы және басқа руладар қожалықтарының бір бөлігі осында қыстап қалатын. Бір жағып, егіншілік пен шөп шабудың одап әрі дамуына, екінші жағып, бұл болыстарға орыс халқының қоныс аударуына байла нысты бұл жерлердің, әсіресе қыстау маңындағы және шабындық жерлердің құны арта түсті. Егістік және шабындық жерлердің кеңеюі табиғи жайылымдар есебінеп жасалды. Шұрайлы жерлердің басым бөлігі қоныстанушылар участеклеріне де бөліп берілді. Мұнда Масқар (Қарағанды өзенінің бойында және Қылдың жөғарғы ағысында), Кете (Батпақты өзенінің бойында, Қылдың орта ағысында, Сегізсай алқабында) және Шекті (Ойыл мен Қылдың жағасын бойлай, соңғысының Ойылға құяр сағасында, Ойылдың ағысы мен оның салалары Қарағандысай, Келбатыр, Қайыңды, Құмжарғап, Бабатай жәтте басқалары бойында) руладының қожалықтары орнықты. Бұл қожалықтардың күзгікөктемгі және жазғы жайылымдары қыстауларға жақын орналасты. Халық жайлайға әрі дегепде 2030 шақырым өзендердің жөғарғы ағыстарына, саїларға және жақын маңайдағы далага көшіп қонатын. Бұрын жайлай жері болған Қазыбек болысып XIX ғасырдың аяғында Алаша (Жақсыбай, Лайсай өзендерінің жөғарғы ағысы бойында, Бүйрек құмында) және Кете рулады қыстау етіп алды. Кетелердің қыстаулары Ойыл өзепіпің оң жағасып бойлай, даладағы көптеген көлдердің (Қамыскөл, Қаралы, Соркөл) айналасында және ішінара Тайсойған құмының солтүстік жиегінде орналасты. Қазыбек болысының қожалықтары жаздығұні қыстауларынан 1020 шақырым алыстап кетіп, оз болысы шегінде қалды. Алаша руының қыстаулары арасында Қамыскөл көлінен солтүстікке таман жатқан құмда Шеркеш руының азынаулақ

қожалықтары мекендеді. Жамаисай бөйінда және Тайсойған құмының жиегінде Үсық руының қазақтары қыстады.

Ойыл озенінің жоғарғы ағысында (Құмдыойыл және Қалмаққырғап болыстары) Шекті, Кете, Кердери руларының қыстаулары жатты. Шекті руының қожалықтары Ойылдың салалары Шағырлының, Таңдысайдың жоғарғы ағысында және Темір озенінің жоғарғы ағысында қыстап жүрді.

Кете руы шектілердің оңтүстік жағында, Ойылдың жоғарғы жағында қыстады. Одан да оңтүстікте, Шиелі өзенінің бойында (Ойылдың саласы) Кердери руының қыстаулары орналасты. Ал олардың шығысына қарай, Темір өзеніпің ағысы бойында Шекті руының қыстаулары болды. Бұл қыстаулар Темір өзепіпің екі жағасымен, оның Жем өзепіп құятын сағасына дейін, Аққұм, Көкжиде, Құмжарған құмдарында және одан әрі шығысқа қарай, уездің шекарасыпа дейін, Жемнің көптеген сала лары бойында, оның жоғарғы ағысында (Әулие, Құндызы т. б.) және уездің солтүстікшығыс түкпіріндегі құмды алқаита (Қалмаққырғап, ТемірҰрқаш, ЖемТемір және Жем болыстары) созылып жатты. Тасбұлақ сайынан оңтүстікке қарай Батпаққөл, Қайыршөптікөл көлдерінің жағалауына және Жемеін көптеген сол жақ салаларып (Атжақсы, Көкпекті, Ащысай) бастап, Мұғалжар тауларының батыс сілемдеріп де Шекті руларының қыстаулары алып жатты.

Шектілердің қыстауларынан оңтүстікке қарай, Ақшолақ, Атжанды, Жайыпды, Жиделі, Мәшкесай, Таңдысай өзендерінің бөйінда, Ащықөл көлінің және Намазтау, Сарыбаймөла, Бақыртау тауларының теңірегінде, одан әрі батысқа қарай Шатырлысай бойында, Шырқала тауларында және Жемеін сол жағасын бойлай АйтамОймағұт алқабына дейін қаралесек руының қыстаулары жатты. Бұл ру қауымдарының едәуір тобы Жемнің оң жағасын бойлай, Ақжарсайдан (Жемнің оң жақ саласы) оңтүстікке қарай Ақбота тауларына дейін де қыстады, ал он да Жемнің оң жағасын бойлай Терексай жырасына дейін созылып жатқан жайлау болды. Бұл жерден тағы да өзеннің оң жағасымен Гурьев уезімен шекараға дейін созылып жатқан қаралесектердің қыстаулары басталады. Оймағұт алқабына дейін Қаралесек руының қыстауларының оңтүстікшығыс жартысы мен Терексаї және Ащысай жыраларының жоғарғы жағын Шекті руының қыстаулары алып жатты. Ал осы таулардың солтүстікбатыс бөлігі мен көрші жыралар және Ноғайты өзенінің бас жағы қаралесек руына қарады.

Бұкіл ЖиделіСағыз болысында Кете руының қазақтары қөнystанды. Олардың қыстаулары Сағыз өзенінің жоғарғы ағысы мен оның салалары Ноғайты, Құрдеке, Дауылды, Топырақшашты, Жыланды, Қарауылкелді бойында, Аққұмсағыз құмында інашырая жатты. Осы құмның солтүстік жиегінде шекті руының да аздаған қожалықтары мекепдеді. Шектілердің Жарлы озенінің бойында, Ащыойыл өзенінің жоғарғы ағысыпда және жақып маңайдағы құмдарда едәуір коп бөлігі қыстап жүрді. Ойылдың сол жағалауы Ащыойыл саласының құяр саласып бастап солтүстікке қарай қалың құм алып жатыр, онда шектілердің қыстаулары болды. Олардың арасыпда Ойыл кеитінеи біршама солтүстікте орналасқап таз руының азынаулақ қыстаулары болды. Одан әрі солтүстікке қарай Ойылды, содан соң Қылды бойлай, жоғарыда айтылғапыидай, шектілердің, соидайақ кетелердің қыстаулары жатты.

Жемнің сөл жағалауыпдагы даланың көп болігі (ДоңызтауАққалқа, Ұлысам, Самматай болыстары) суыз жусапды дала болып табылады. Құдықтар санының аз болуы, мал жайылымына жарамсыз жерлер (Сам, Самматай, Сарықұм құмдары мен Үстірттің сөлтүстік үшін қоспағанда) болғандықтан, бұл болыстар қыстауға жағамсыздай болды. Қыстаулар жоғарыда келтірілген құмдарда және Үстірттің солтүстік жары маңында ғана орпаласты. Соңдықтан бұл болыстардың адайлары мен табыпдары далапы ол арқылы коктемде уездің орта және солтүстік бөлігіндегі жайлауға, ал күзде оңтүстікке, құм ішінде немесе Маңғыстау уезінің шегінде орналасқан қыстауларға өтіп, көктемгікүзгі жайылым ретінде ғана пайдаланды. Жалпы пайдаланылатын жайлаудың негізгі көвшілігі Сағыз озенінің солтүстік

жағында, Жем озепіиң орта ағысында, Темір уезінің солтүстік болыстары оңіріде болды. Жоғарыда атап корсетілгеніндей, солтүстік болыстар қожалықтарының негізгі көвшілігі ішінәра егіншілікке, шөп шабуға және жартылай отырықшы тұрмыс салтына көшіп, кошу радиусын, әдетте, өз болысы аймағында 1030 шақырымға дейін қысқартты. Бұл қожалықтардың басым көвшілігінің күзгікөктемгі және жазғы жайылымдары қыстауларынан қашық болмады. Соидықтан уездің солтүстік болігіндегі жекелегеи жайылымдарды осында оңтүстікке көшіп келетін адайлар мен табыидар пайдаланды. Адайлар мен табыидар қожалықтарының едәуір тобы Қалмаққырған, Құмды Ойыл және Темір Ұрқаш болыстарына жайлауға келіп, Аққұм құмының шығыс жағындағы далада, Темір және Жем өзендерінің аралығында көшіп жүрді. Жалпы пайдаланылатын жайлаудың басқа бір үлкетт алқабы Аққұмсағыз құмының шығыс жағындағы дала, коптегеп дала колдеріпін (Сарықөл, Аққөл) төнірегі мен сайлардың бойы (Ақжарсай, Қияқтысағыз және басқалар) болды.

Жайлаудың тағы бір үлкен алқабы Ойыл, Жекепдісай озендеріпін су айырығы Ойыл мен Сағыз аралығында, ал уездің шығысында Жемпің жоғарғы ағысы мен Мұғалжардың оңтүстік шетіне орпаласты. Мәселен, Қазыбек болысының оңтүстік аймағында (Ойыл өзенінің сөл жағасы бойында) адайлар жайлады. Жем болысы аймағына (Жемнің сол жағасы) жаздығүі Доңызтау Аққолқа болыснан едәуір табыидар көшіп келді. Жиделі Сағыз, Оймағұт Желтау болысында адайлар жайлап қалды. Жемнің сол жағасын бойлай, Оймағұт құмының сөлтүстік жағында, Шырқала тауларына дейін нақ сол жайлауда орналасты.

Гурьев уезі

Гурьев уезі облыстың қыыр түстігінде жатты. Ол батысында Ішкі ордамен (Бекей ордасымен). солтүстігінде Ілбішін уезімен, солтүстікшығысы мен шығысында Темір уезімен, ал оңтүстігінде Маңғыстау уезімен шектесетін. Уездің оңтүстік және батыс шекарасы Каспий теңізінің жағалауы болды.

Әкімшілік жағынан Гурьев уезі он жеті болысқа: Бестөбе, Ақжал, Қарашағыр, ЖемАтырау, Ақбас, Жем, Жаршық, Қарабайлы, Бұлақ, Қаратөбе, Гурьев, Сіңбірті, Есбол, Қарабау, Қармақас, Қызылқоға, Тайсойған болыстарына бөлінді.

Гурьев қаласында тұратын 9322 адамды есептемегенде, уезд халқының жалпы саны 86 758 адам болды. Уезд халқының негізгі көвшілігі қазақтардан құралды 70 921 адам, одан соң орыстар 14667 адам және татарлар 973 адам. Бұл цифрлардың уезд халқының саны туралы шамамен, жобамен алынған деректер екені айқын, өйткені көшшелі тұрмыс жағдайында дәл есеп алу мүмкіндігі сирек кездеседі. Бұл түсінікті де: Гурьев уезі қазақтарының едәуір бөлігі, біздің бұдан былай көретініміздей, өз уезінен тыс жазғы және қысқы жайылымдарға көшіп кетіп отырған. Сонымен бірге басқа уездер қазақтарының бір бөлігі Гурьев уезінің шегіне кошіп келетін еди.

Уездің топырақ климат жағдайлары егіншілікпен аиналысуға мүмкіндік бермеді деуге болады, соңдықтан жергілікті қазақтар шаруашылығының негізгі саласы көшпелі мал шаруашылығы болды. Жайық өзенінің жағалары бойындағы диқаншылық үшін қөлайлы жерлер мен тамаша суармалы шабындықтар көршілес уездегі сияқты Орал казактарының қолында болды. Тек Жем және Сағыз өзендерінің бойындаған қазақтар егіс еккен бірталай алаптар болды. Қалған аумақ шексізшексіз шол жазық болатын, олардың көп бөлігін сорлар мен ак шағыл құмдар алып жатты. Уездің ең солтүстікшығысында Тайсойған құмы, өңтүстігінде Қарақұм құмы, уездің ең солтүстікбатыс бұрышы Қамыс Самарға ұласатын үлкен құм төбелер болды.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында уезд халқының негізгі көвшілігі Кіші жүздін Байұлы және Әлімұлы бірлестіктерінің қазақтарынан құралды. Мұнда Байұлының сегіз руының (Адай, Беріш, Есейтімір, Ысық, Таз, Тана, Шеркеш, Қызылқұрт) өкілдері мекенdedі,

үш руғана (Кете, Қаракесек және Шекті) Әлімұлына жататын. Уезд халқының негізгі көсібі қөшпелі және жартылай кошпелі мал шаруашылығы болуына байланысты, соидайақ уездің қашықта жатқапдығы мен облыстың өзге аумағымен оның саудаэкономикалық байланыстарының нашар болуы себенті, мұнда XX ғасырдың басына қарай бұрынғы рулық қатаңнастардың сарқыншақтары едәуір дәрежеде сақталып қала берді. Көшіпқону жолдары қатаң межелепі, жайылымдарды, суаттарды пайдаланатын жер қауымдары да сақталды. Табиғи жайылымдардың мардымсыз болуы гурьевтік қазақтар қожалықтарының ортатпа мөлшерін, сондайақ өлардың ауылдарының көлемінде шектеді.

Кошпелі қауымың жср пайдалануында жерді қауымдастып иеленудің бұрынғы нысандарының сарқышпақтары едәуір дәрежеде сақталып қалды. Қысқы жайылымдар ауылдар бойынша қандай да бір шекаралар белгілеibeі рулық қауымың пайдалануында болды. Жазғы және күзгікөктемгі өрістерді тұтас рулық топтар пайдаланды. Егіппшілік дамыған өнірлерде (Жем, Сағыз озендерішің аңгарлары) істің жайы біршама басқаша еді. Мұнда шаруашылық ауылдарының көлемі едәуір үлкен және отырықшы немесе жартылай отырықшы болатын. Қыстау маңындағы аумақтар жекелеген шаруашылық ауылдарының қолына қарады. Алайда, мұнда да қыстау маңындағы участеклерді пайдалану олардың жекелеген қожалықтарға бөлінуіне дейін жеткен жоқ. Егістік және шабындық жерлерді ауыл қауымы аратұра қайта боле отырып пайдаланды. Бірақ XX ғасырдың басына қарай мұнда да бұрынғы жер пайдалапу нысандарында бірсыныра өзгерістер орын алды. Жекелеген бай қожалықтарының ең жақсы жәйылымдық алаптарды, сондайақ егістік және шабындық участеклерін одан әрі тартып алуы жалғаса береді. Мұның өзі бірқатар рулық топтарды өз жерінен ығыстырып шығаруға, көіпіқон аумағының қысқаруына өкеп соқпай қоймайтын еді.

Мал шаруашылығы үшін қысқы жайылымдардың мейлінше құнды болғаны мәлім. Гурьев уезінде Каспийдің (Атыраудың) қамыс мол өскеп солтүстік жағалауы, Қарақұм, Тайсойған, Дүйсекұдық Шагыл құмдары және Жайықтың, Жем мен Сағыздың аңгарлары осындағы жерлер болатын. Уездегі қазақ халқының сол жерлерде қыс тауға шоғырланғаны табиғи нәрсе. Каспий теңізіттің бүкіл солтүстік (Бекей ордасымен шекарадаи бастап) және солтүстікшығыс жағалауында қысқы жайылымдар қаптаған жатты. Ішкі ордамен шекарадаи бастап, Гурьевке дейіпгі жағалау қамыстары Таз руының қыстаулары болды. Одан әрі (бірақ енді Жайықтың сол жағалауында) Гурьевтен бастап теңіз жағалауын бойлай Шеркеш руының қыстаулары, ал олардың шығыс жағында, Шонқа алқабында тағы да Таз руының қыстаулары жатты.

Одан да шығысқа қарай Кете руының қауымдары қыстағы. Теңіз жағалауында Таз руының қыстау^{тм} ларына Тама және Үсіқ, Шекті және Адай руларының қыстаулары ұласатын. Соңғы екі рудың іс жүзінде Жемпің сағасында, оның оң жағасы бойында қыстаулары болды.

Жем өзепінің сол жағасыи бойлай, оның теңізге құйылышында Шеркеш руының қыстаулары жатты. Гурьев уезінің шегінде Жемді бойлай жатқап жағалаудағы жерде Қаракесек, Үсіқ және Адай руларының қыстаулары орналасты. Қаракесек руының қауымдары Шекті руына жалғасып, Жемнің екі жағасын бойлай қыстағы. Жемпің ағысының бойымен жогарырақта Үсіқ руының қыстаулары бастәлді. Олардың қыстауларының негізгі көшілігі оң жағасын бойлай орналасты. Ал одан әріде, Темір уезімен шекарага дейін адайлардың қыстаулары жатты, олар да негізінен оң жаға бойында болатын. Жемнің солтүстік жағы, Қайнар өзенінің бойы Таз руының қыстаулары еді.

Сағыз озеніпің бойында көптеген қыстаулар шашырап жатты. Оның нақ сағасы маңында Қаракесек руының қауымдары қыстағы. Өзен жағаларында Соркөл және Ермек колдері қамыстарының ішінде шекті руының қыстаулары орналасты. Өзен бойымен одан да жоғарыда және жағалау маңы құмдарында Үсіқ руының, ал олардан солтүстікке қарай Адай руының қысқы жайылымдары жатты. Тайсойғай құмындағы қыстауларда руладың

мейлінше алақұла орналасқаны аңғарылды. Бұл құмиың шығыс шетінде адайлар орналасып, олардың батыс жағы Ысық және Кете руларының қыстауларына ұласты. Қарабақ, Ұлқұнаш және Жаманаш өзешпелерінің бөйида Беріш руының ауылдары, ал Соркөл алқабы мен маңайындағы көлдердің қамыстары арасында Есентемір руының ауылдары қыстады.

Жайықтың оң және сол жағаларында, Гурьевтің солтүстік жағында Беріш руының көптеген қыстаулары орналасып, олар Орловский форпостысына дейін дерлік созылып жатты. Уездің солтүстік батыс бұрышында, Бағырдай өзепіпің бойында және Тұқбай, Дүйсекұдық Шағыл алқабындағы құм ішінде Қызылқұрт және Тана руларының ауылдары қыстады.

Жем, Сағыз және Жайық бойында қыстап шыққаи руладың өтырықшы және жартылай отырықшы қауымдары жаз кезінде алыстап кошпейтін. Олардың коктемгікүзгі және жазғы жайылымдары қыстауларына жақын, маңайдагы далаларда болатын. Адайлардың, Шектілердің, Қаракесектер меп басқа да руладың кошпелі ауылдары кобіпесе өз уездерінің шегінеп тыс жерлерге, Торғай облысының Ақтобе уезіне, Орал облысының Темір және Орал уездеріне жайлауға кететіп.

Жалпы алғанда Орал облысы аумағында руладың орпаласу сипаты осындағы. Оны тәнтіштеп қарау, Қазақстапиың барлық жерлеріндегі сияқты, мұнда да қоныстапу жер пайдаланудың сипатына тығыз байланысты болған, ал ол өз кезегінде қазақ ауылы экономикасының ерекшеліктеріне тәуелді болғап деген қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Шаруашылықта егіншілік пен шөп шабу елеулі орын алған жерлерде қыстау маңындағы және шабындық алаптар бекітіліп алынды, көктемгікүзгі және жазғы жайылымдарға көшу колемі қысқарды, олар енді қыстауларға жақып орналасты. Ал көшпелі түрмис салтын сақтап қалған шаруашылықтарда қыстау маңындағы алаптардың бекітіліп алынуы нашар болды, көшіпқону маңы әлі де едәуір қүйінде қалды, ал көктемгікүзгі жайылымдар мен жайлауларды қауымдар немесе тіпті рулас тобы жалпы пайдаланып жүрді.